

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

DR

letnik **XX** številka **46/47** avgust - december **2004**

Slovensko sociološko društvo, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani
ISSN 0352-3608 UDK 3

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

Izdajata Slovensko sociološko društvo in Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani
Edited by Slovenian Sociological Association and Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana
Revija od XVII. letnika (2001) dalje izhaja trikrat letno: aprila, avgusta in decembra
Journal is published (since 2001) 3 times annually: April, August, December

Uredniki / Editors:

Anton Kramberger, Univerza v Ljubljani (glavni in odgovorni urednik / editor in chief)
Boštjan Šaver, Univerza v Ljubljani (recenzije knjig / books review)
Monika Kalin Golob, Univerza v Ljubljani (jezik in družba / language and society)
Janez Jug, Univerza v Ljubljani (bibliografska obdelava / bibliographic analysis)

Uredniški odbor / Editorial Board:

Nevenka Černigoj Sadar, Univerza v Ljubljani
Andrej Fištravec, Univerza v Mariboru
Sergej Flere, Univerza v Mariboru
Maca Jogan, Univerza v Ljubljani
Drago Kos, Univerza v Ljubljani
Tomaž Krpič, Univerza v Ljubljani
Franc Mali, Univerza v Ljubljani
Miroslav Stanojević, Univerza v Ljubljani
Ivan Svetlik, Univerza v Ljubljani
Martina Trbanc, Univerza v Ljubljani
Boštjan Zalar, Univerza v Ljubljani

Pridruženi svetovalni uredniki / Associate Advisory Editors:

Harry B. G. Ganzeboom, Free University, Amsterdam
Sue Lewis, The Manchester Metropolitan University
Thomas Luckmann, University of Konstanz
Ilja Srubar, University of Erlangen
Loïc Wacquant, University of California - Berkeley, Collège de France
Zlatko Skrbiš, University of Queensland

Oblikovanje naslovnice: Amir Muratović

Prelom: Polona Mesec - Kurdija

Tisk: Birografika BORI, Ljubljana

Naklada: 200 izvodo

Naslovi / Addresses: Družboslovne razprave, Fakulteta za družbene vede,
pp. / p.o.box 2547, SI-1000 Ljubljana, Slovenija
tel: (+386) (1) 5805-200 (tajnica / secretary) in 5805-218 (urednik / editor); fax: 5805-213
urednikov e-naslov / editor's email: anton.kramberger@uni-lj.si
spletni naslov / internet: <http://odkw.fdv.uni-lj.si/revijadr/>

Revijo financirajo / Financed by: naročniki, sofinancerji (FDV, Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport) in donatorji ter sponzorji. Člani Slovenskega sociološkega društva s plačilom letne članarine 10.000 SIT avtomatsko postanejo tudi naročniki revije. Enoletna naročnina revije za nečlane SSD pa je: institucije 10.000 SIT, za posameznike 8.000 SIT, za študente 4.000 SIT. Plačilo nakažete na transakcijski račun društva (NLB): 02031-0011253168, sklic 01.

Kazalo

Urednikov uvod: razočaranje nad inštitucijami v Sloveniji	
Anton Kramberger	9

ČLANKI

Telo med opazovanjem in udeležbo: prispevek k antropologiji, ki temelji na terenskem delu	
Jana Urh.....	15
Spolna diferenciacija pri šolski športni vzgoji in prostochasni gibalni/športni aktivnosti uencev	
Joca Zurc	39
Odnos javnosti do znanosti in tehnologije: kakovost merjenja tega odnosa v okviru javnomnenjske ankete (primer raziskave Slovensko javno mnenje)	
Mitja Hafner Fink.....	61
Razširjenost računalnikov in interneta med osnovnošolskimi maturanti v Sloveniji	
Eva Podovšovnik, Anton Kramberger.....	81
First time in the European Parliament Elections: Central and Eastern Europe in the 2004 European Parliament Elections	
Irena Bačlija, Kenneth Ka-lok Chan	109
Dileme in zagate pri ocenjevanju demokracije	
Matevž Tomšič	133

TEMATSKI SKLOP:

»INSTITUCIONALNO KRHANJE ZAUPANJA V SLOVENIJI«

Dejavniki nizke stopnje zaupanja v Sloveniji	
Hajdeja Iglič	149
Socialno izključevanje državnega uradnika Oskarja V. iz brkljarije slovenske državne uprave	
Ciril Klajnšček	177
Izkoriščanje v Sloveniji in politični aktivizem s sprožanjem inhibicijskega instinkta	
Iztok Ostan	195

»Čeprav to še ni dokazano«: značilna diskurzivna gesta sodobnega institucionalnega rasizma	
Primož Krašovec	207

Razvojni potencial socialnega kapitala: Slovenija v evropskem kontekstu	
Frane Adam, Borut Rončević	219

JEZIK IN DRUŽBA

(ur. Monika Kalin Golob)

Norma knjižne slovenščine med kodifikacijo in jezikovno rabo v obdobju 1950–2001	
Tina Verovnik	241

ODMEVI

Sistemiški pristop k proučevanju mednarodnih odnosov	
Tit Turnšek	261

Lokalno in globalno s sociološkega in antropološkega zornega kota	
Zdravko Mlinar	271

IN MEMORIAM

Bryan Ronald Wilson, 1926-2004	
Aleš Črnič	279

RECENZIJJE KNJIG

(ur. Boštjan Šaver)

David Hume: Naravna zgodovina religije. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Claritas, 2001 / prevod in spremna beseda Frane Jerman (<i>Srečo Dragoš</i>)	283
--	-----

Franco Cardini: Evropa in islam – zgodovina nekega nesporazuma. Ljubljana: Založba /*cf., Modra zbirka – Delajmo Evropo, 2003 / prevod Miro Bajt, spremna beseda Jacques Le Goff (<i>Andreja Prebil</i>)	285
--	-----

Martin Luther: Tukaj stojim – teološko politični spisi. Ljubljana: Krtina, zbirka Temeljna dela, 2002 / prevod Božidar Debenjak (<i>Lucija Mulej</i>)	287
---	-----

Angelo Ara, Claudio Magris: Trst, obmejna identiteta. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Claritas, 2001 / prevod Marija Luisa Cenda, spremna beseda Igor Škamperle (<i>Ksenija Šabec</i>)	289
--	-----

Drago Kos (ur.): Sociološke podobe Ljubljane. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Teorija in praksa, 2002 (<i>Blaž Lenarčič</i>)	291
Srna Mandič, Maša Filipovič (ur.): Stanovanjske študije. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Znanstvena knjižnica, 2002 (<i>Franc Trček</i>)	294
Srečo Dragoš, Vesna Leskošek: Družbena neenakost in socialni kapital/ Social Inequality and Social Capital. Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, zbirka Politike, 2003/ prevod Olga Vuković	
Matej Makarovič (ur.): Socialni kapital v Sloveniji. Ljubljana: Sophia, zbirka Sodobna družba, 2003 (<i>Valentina Hlebec</i>)	296
Vida Milošević Arnold, Milko Postrak: Uvod v socialno delo. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Scripta, 2003	
Darja Zaviršek, Jelka Zorn, Petra Videmšek: Inovativne metode v socialnem delu – opolnomočenje ljudi, ki potrebujejo podporo za samostojno življenje. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Scripta, 2002 (<i>Tina Kogovšek</i>)	300
Zoran Kanduč: Onkraj zločina in kazni. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Koda, 2003 (<i>Gregor Starc</i>)	302
Jože Ramovš: Kakovostna starost – Socialna gerontologija in gerontagogika. Ljubljana: Inštitut Antona Trstenjaka, SAZU, 2003 (<i>Valentina Hlebec</i>)	304
Tomo Korošec, Monika Kalin Golob, Simona Zatler, Melita Poler, Maca Jogan, Gregor Tomc: Razžalitve v tiskanih medijih. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Znanstvena knjižnica, 2002 (<i>Ilija Tomanič</i>)	306
Jack Goody: Evropska družina. Ljubljana: Založba /*cf., Modra zbirka – Delajmo Evropo, 2003 / prevod Polona Mesec, spremna beseda Jacques Le Goff (<i>Tina Kogovšek</i>)	308
Jernej Pikalo: Neoliberalna globalizacija in država. Ljubljana: Založba Sophia, zbirka Sodobna družba, 2003 (<i>Andreja Prebil</i>)	310
Andy Miah: Genetically Modified Athletes – Biomedical Ethics, Gene Doping, and Sport. London: Routledge, 2004 (<i>Milan Hosta</i>)	313
Ellis Cashmore: Sports Culture. London, New York: Routledge, 2003 (<i>Boštjan Šaver</i>)	316

Janez Strehovec (ur.): Teorije igre pri Johanu Huizingi, Rogerju Cailloisu in Eugenu Finku. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Koda, 2003 / prevod Seta Knop, Suzana Koncut, Jaša Drnovšek, spremna beseda Janez Strehovec (<i>Milan Hosta</i>)	317
Moritz Csáky: Ideologija operete in dunajska moderna. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, zbirka Vita Activa, 2001 / prevod Klabus Vital, spremna beseda Igor Grdina (<i>Tomaž Boh</i>)	319
Alenka Krašovec: Oblikovanje javnih politik – primeri kulturnih politik v Sloveniji. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Znanstvena knjižnica, 2002 Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije: Slovenski nacionalni kulturni program – predlog. Ljubljana: Nova revija, 2000 (<i>Simona Kustec Lipicer</i>)	321
Amelia Jones: Body Art – uprizarjanje subjekta. Ljubljana: Maska/Študentska založba, zbirka Transformacije/zbirka Koda, 2002 / prevod Aleksandra Rekar, spremna beseda Bojana Kunst (<i>Boštjan Šaver</i>)	324
Serge Halimi: Novi psi čuvaji. Ljubljana: Maska, Mirovni inštitut in Inštitut za sodobne družbene in politične študije, zbirka Mediakcije, 2003 / prevod Jana Pavlič, spremna beseda Rastko Močnik (<i>Maruša Pušnik</i>)	326
Josep Fontana: Evropa pred zrcalom. Ljubljana: Založba / *cf., Modra zbirka: delajmo Evropo, 2003 / prevod Miro Bajt, spremna beseda Jacques Le Goff (<i>Tina Kogovšek</i>)	328
Mirjana Ule, Metka Kuhar: Mladi, družina, starševstvo: spremembe življenjskih potekov v pozni modernosti. Ljubljana: Založba FDV in Center za socialno psihologijo,, zbirka Psihologija vsakdanjega življenja, 2003 (<i>Alenka Švab</i>)	330
Janez Strehovec: Umetnost interneta: umetniško delo in besedilo v času medmrežja. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Koda, 2003 (<i>Nikola Janovič</i>)	334
Tanja Oblak: Izzivi e-demokracije. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Javnost, 2003 (<i>Boris Kragelj</i>)	336
Sonja Klemenčič, Tanja Možina, Tanja Vilič Klenovšek: Ponudimo odraslim kakovostno izobraževanje – Kazalniki kakovosti. Ljubljana: Andragoški center Slovenije, 2003 Tanja Možina, Sonja Klemenčič, Valentina Hlebec: Ponudimo odraslim kakovostno izobraževanje – Vprašanja za presojanje kakovosti. Ljubljana: Andragoški center Slovenije, 2004 (<i>Tina Kogovšek</i>)	338

Mirjana Ule: Socialna psihologija. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Psihologija vsakdanjega življenja, 2004 (<i>Metka Kuhar</i>)	340
Gregor Bulc: Proizvodnja kulture: vloga in pomen kulturnih posrednikov. Maribor: Subkulturni azil, zbirka Frontier, 2004 (<i>Dejan Jontes</i>)	342
Metka Kuhar: V imenu lepote: družbena konstrukcija telesne samopodobe. Ljubljana: Založba FDV in Center za socialno psihologijo, zbirka Psihologija vsakdanjega življenja, 2003 (<i>Vesna Leskošek</i>)	344
Metka Kuhar: V imenu lepote: družbena konstrukcija telesne samopodobe. Ljubljana: Založba FDV in Center za socialno psihologijo, zbirka Psihologija vsakdanjega življenja, 2003 (<i>Roman Vodeb</i>)	346
Mladen Dolar: O skoposti in o nekaterih z njo povezanih rečeh: tema in variacije. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, zbirka Analecta, 2002 (<i>Nikola Janović</i>)	348
Gregor Starc: Discipliniranje teles v športu. Ljubljana: Fakulteta za šport in Inštitut za kineziologijo, 2003 (<i>Roman Vodeb</i>)	350
Roman Vodeb: Subjekt v ideologiji (športa). Trbovlje: Fit, 2002 (<i>Olga Dečman Dobrnjič</i>)	352
Herve Le Bras: Kri in gruda: pregled teorij migracij v XX. stoletju. Ljubljana: Studia Humanitatis, zbirka Varia, 2003 / prevod Mateja Petan (<i>Lucija Mulej</i>)	354
Nadja Zgonik: Podobe Slovenstva. Ljubljana: Nova revija, 2002 / spremna beseda Niko Grafenauer (<i>Boštjan Šaver</i>)	356
Novosti na knjižnem trgu, namenjene recenziji (do decembra 2004).....	359
ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS	363

Urednikov uvod - razočaranje nad inštitucijami v Sloveniji

Tokratna številka je dvojna. V prvem delu je šest zanimivih prispevkov, ki prinašajo različne teme in raziskovalne predmete. V drugem delu pa je pet vsebinsko povezanih člankov, ki govorijo o socialnem kapitalu, zaupanju in institucijah. Naj najprej preletim prvi del.

V prvem članku nas avtorica J. Urh seznaja z urejenimi in teoretsko razsvetljenimi ugotovitvami, do katerih je prišla kot antropologinja v svojem terenskem delu: opozarja na paradokse spoznanj, ki jih uvaja razlika med kabinetsko in terensko raziskavo. V drugem članku se avtorica J. Zurc sprašuje, če morda tudi namenska spolna diferenciacija v učnih programih športne vzgoje ne vpliva na diferenciranje prostotčasne športne/gibalne dejavnosti otrok. V tretjem članku avtor M. Hafner-Fink raziskuje večplastnost odnosa laične javnosti do razvoja znanosti in tehnologije. Podobnega pojava, večrazsežne razširjenosti računalnikov in interneta med mladimi v Sloveniji, se lotevata avtorja naslednjega članka, E. Podovšovnikova in A. Kramberger. Sledita dva članka z družboslovno analizo aktualnega političnega prostora. V prvem avtorja I. Bačlija in K. Ka-luk Kahn razgrinjata paradoks ob volitvah za Evropski parlament v novopridruženih članicah EU: za pripadnike elit je ta dogodek pomenil veliko priložnost za uveljavitev in pridobitev moči, za množice pa dokaj nepomembno stvar; avtorja napovedujeta, da se bo po vstopu prejšnje visoko strankarsko soglasje glede pomena EU verjetno počasi razdrlo. Zadnji članek prvega dela, avtor je M. Tomšič, razčlenjuje problem veljavnosti, zanesljivosti in transparentnosti kvalitativnega "ocenjevanja" demokracije, opravljenega s pomočjo mehkejših "meritev" ter z objavami indeksov demokratičnosti (zlasti objav Freedom Housa).

Drugi del tokratne številke ima zgovoren naslov: "Inštitucionalno krhanje zaupanja v Sloveniji". Naslov sam marsikaj pove o kritični vsebini člankov, ki sledijo. Z različnih vidikov ugotavljajo, da inštitucije v Sloveniji niso ravno žarišče vse večjega zaupanja – prej narobe. V prvem članku nam H. Iglič prepričljivo pokaže, da med dejavniki, ki naj bi povečevali nizko stopnjo generaliziranega zaupanja v Sloveniji, le težka uvrstimo članstvo v prostovoljnih organizacijah (to je že večkrat empirično zavrnjena Putnamova teza), bi pa to lahko storile verodostojne javne inštitucije, če bi delovale, kot se od njih pričakuje – a ne! V drugem članku C. Klajnšček polemično nakazuje, kako avtoritarne inštitucije slovenske javne uprave delujejo prej kot brklarija (bricolage), ki strokovne ljudi izloča, namesto da bi jih sistemsko integrirala in vsebinsko upoštevala. Tretji članek avtorja I. Ostana razglablja, kako v pogojih naraščajočega izkoriščanja izpeljati nenasilni (gandijevski) tip upora tudi brez podpore množic, pri čemer preudarja o razlogih, zakaj vladajoči sloji niso vedno pripravljeni sankcionirati akterjev upora (zaradi inhibicijskega instinkta?). Še radikalneje o slabostih slovenskih inštitucij razmišlja P. Krašovec, ki na temelju primerov iz medijskega in strokovnih diskurzov sodi, da so mediji in strokovne inštitucije v posebnih, morda celo tipičnih načinih svojega javnega

delovanja kar vir sodobnega izključevanja – takorekoč rasizma. V zadnjem članku tega sklopa avtorja F. Adam in B. Rončević po primerjalni analizi sociokulturnih dejavnikov razvoja ugotavljata, da je kljub nekaterim izboljšavam v Sloveniji prav nezadostna raven socialnega kapitala zaskrbljujoča, ker ovira nastanek nujno potrebnih sistemskih intermediacij.

Naj dodam nekaj misli k pravkar opisanem sklopu člankov. Beseda “inštitucija” (ali institucija?) mi ne gre prav zlahka z jezika. Za njen jasnejši pomen se danes poleg medijev bori več strok, pri tem pa prihaja do številnih motenj v razumevanju. Če poslušate pravnike, potem z inštitucijami mislijo na določene pravne norme in pravila (ta-in-ta inštitut). Če poslušate ekonomiste, ta izraz uporabljajo predvsem za vse tisto, kar je večina do sedaj veselo spregledovala v svojih horizontalnih učinkovitostnih teorijah in modelih. Družboslovci drugih ved, a naj pri tem malo bolj jemljem v poštev sociologijo, ki mi je najbližja, izraz inštitucije največkrat uporabljajo kot mašilo za pestro metaorganizacijsko življenje in socialna mreženja, ki se odvijajo med mikro in makro strukturo.

Polnejšo opredelitev pojma “institucija” torej gradi tudi zanimiv interdisciplinarni projekt, imenovan socioekonomika. Ta hip je stekališče dveh upiranj dosedanjim preveč enostranskim težnjam v družboslovnih razlagah. Na eni strani je to upor dojemljivejših ekonomistov, z namenom, da bi abstraktni tržni akter, ta nadvse dolgočasna figura oguljene učbeniške ekonomike, končno dobil nekaj prave družbene kostumografije, s čimer bi se lahko “vsaj približno racionalno” odločal in morda celo deloval. Na drugi strani pa je to upor s strani novejšega raziskovalnega področja sociologov, socialnega mreženja, zoper pretirano togo sistemsko razlago družbe; njegov namen je, da se sociološko nakopičena vednost o gmoti strukturnih omejitev vsaj toliko zrahlja in prezračí, da se pojavijo tudi špranje, skozi katere lahko posamezniki malo bolj dejavno kukajo in delujejo tudi onkraj tega, kar jim je menda “od zgoraj” naloženo, zapovedano in celo usojeno.

K temu bi lahko dodali tudi številna inovativna zgodovinskoantropološka prizadevanja po uzretju manjkajočih objektov in relacij, ki naj povedo nekaj več pravega o razvoju človeških družb. Kar pomeni, da z uvajanjem pojma “inštitucija” na zaenkrat še dokaj širok način priznavamo, da nam v disciplinirano preveč razcepljenem družboslovju nagaja prav manjkajoče - “kultura” - ki nam nagaja že itak in vsepovsod in ne vem, zakaj nam ne bi še v pretogih družboslovnih teorijah. Z uvedbo koncepta inštitucij je namreč tudi zgodnja epistemologija naravoslovja končno zaključila kar predolgo etapo svoje-ga imperialističnega pohoda v preveč ekvilibristično zamišljeno splošno družboslovje. Pričenja se obdobje naslednjih raziskovalnih etap in novih konceptualizacij družbene dinamike. Skratka, po mojem uvajanju pojma inštitucija v več interdisciplinarnih pre-sekov pomeni skupni napor, da bi družboslovje osvežili, da bi v njem uzrli in vnesli “kulturo” kot pomemben faktor družbenega življenja. Zaenkrat je različno pojmovana “kultura” še precej oskubljena - a bolje nekaj kot “nič” (kar predstavlja kulturo zdaj, ko se jo pojmuje dosti preozko, v najslabšem primeru kot zgolj-inštitucionalno dejavnost!).

V preostalem delu tokratne dvojne številke so najprej še trije članki. V prvem, ki je objavljen v okviru naše občasne rubrike "Jezik in družba" (ureja M. Kalin Golob), se avtorica T. Verovnik ukvarja s periodizacijo normiranja knjižne slovenščine. Nato smo v rubriki Odmevi izpostavili polemični zapis T. Turnška, ki se je vznemiril zaradi - po njegovem prenatrpanega - odpravljanja sistemskega pristopa kot možnega orodja za učinkovito analizo mednarodnih odnosov. Sledi še članek Z. Mlinarja, ki poznavalsko prebere za nas zbornik člankov o globalnih silah in lokalnem življenjskem svetu in dodaja kratke, a lucidne komentarje. Med knjižnimi recenzijami boste tudi tokrat našli skrbno spisanih kar štiriintrideset kolegijskih ocen osemtridesetih knjižnih del domačih in tujih avtorjev (uredil Boštjan Šaver).

Ob občasnem prebiranju naše revije naj vam v imenu uredniškega odbora zaželim srečno novo leto 2005.

Anton Kramberger, urednik

ČLANKI

Telo med opazovanjem in udeležbo: prispevek k antropologiji, ki temelji na terenskem delu

POVZETEK: Tekst predstavlja vstop na prizorišče terena, kjer se antropologinja/antropolog udeležuje in opazuje ritual kot neponovljiv dogodek, ter z mesta neponovljivosti išče metodologijo in cilje antropologiji. Pozornost namenja telesu, ki ga poseduje in opazuje, ter se sprašuje, »kdo« oziroma »kaj« govori. Telo določi kot umrljivo; obstaja pred obličjem smrti, v položaju liminalnosti, kjer se odloča za politiko emancipacije hkrati s politiko razlage, ter za strateški pristop k obravnavi gradiva s terena. Vzpostavlja dialog z avtorji tekstov v okviru znanstvene skupnosti, ter opozarja na paradokse delovanja na daljavo v nasprotju z delovanjem na terenu, s tem pa tudi na paradoks metode »opazovanja z udeležbo«. Teren je določen kot mesto, kjer se telo uči odpiranja prostora za delovanje, ter artikulira razlikovanje brez poskusov transcendence na mesto neterena.

KLJUČNE BESEDE: antropologija, terensko delo, opazovanje z udeležbo, telo, politika razlage

1. Problemi antropološke metode terenskega dela

V okviru antropologije, ki priznava izsledke terenskega dela, se je mogoče učiti o drugačnem, ter naučeno premeščati drugim in drugam. Ob začetku razmisleka o možnostih terenske antropologije zato predstavljamo ritualno obliko, naučeno na drugačnem prizorišču, med pripadniki skupnosti Šangan v Južni Afriki¹. Vstop na prizorišče rituala služi dvojnemu namenu: omogoča premisliti antropološke metode kot sredstva za verodostojno obdelavo in razlago številnih spremenljivk, ter kot oporne palice, ki pomagajo izogniti se najbolj perečim vprašanjem in problemom v antropologiji.

Ritual je namenjen pozivanju duhov, spremlja ga drhtenje in tresenje človeškega telesa, ki se začne pri nogah in konča na vrhu glave. Sčasoma celotno telo drhti v tolikšni meri, da si tresljaji ne sledijo več v zaporedju, ki omogoča njihovo preštevanje. Takrat obsedeni (telo, tresljaj) začne govoriti, vrač pa ga vzpodbuja s petjem in udarci na boben. Glas je od duha, ki je v telesu. Obsedeni včasih tudi zajoče, saj joče duh, ali pa se smeje iz istega razloga. Drhtenje, tresenje, govorica, smeh in jok so znaki, ki jih lahko opazijo vsi prisotni. Drugače je z duhovi, ki bivajo v vseh telesih, a je njihovo prepoznavanje prepuščeno vsakemu posameznemu telesu, ki ima možnost, da je obsedeni in tresljaj, ki govori, se smeje ali joče. Na mestu, kjer smo se učili, prepoznavanje ni vprašljivo, zato je obsedeno stanje zaželeno kot nujen pogoj za intimno spoznavanje vseh duhov,

ki učinkujejo na ali obvladujejo človeška življenja. Pred ritualom ni mogoče predvideti, kakšen bo njegov potek ali zaključek: ne vemo niti kakšne reakcije lahko pričakujemo od teles niti kateri duhovi bodo blagovolili obvladovati prizorišče. Vemo torej, da je ritual mogoč zato, ker so duhovi v vseh telesih, obenem pa je vsakemu ritualu pozivanja duhov inherentna njemu lastna ne-ponovljivost in nepredvidljivost. Vemo, da govorica lahko nastopi kot zunanji znak rituala skupaj s smehom ali jokom, ne vemo pa, kdo govori, se smeje ali joče (je to obsedeni, telo, duh, tresljaj?).

Naučeno poskušamo premeščati² tako, da namenjamo osrednje mesto obsedenim stanjem v antropološki skupnosti. Predlagamo torej, da obstaja nekaj takega, kot je antropološka skupnost, ki pozna stanja obsedenosti z duhovi. Poskusili bomo artikulirati tisto, kar obsedena stanja lahko proizvedejo. Gre za poizkus, ki naučeni ritual ohranja tako, da prazni prostor za učenja o antropologiji. Obsedena stanja odpirajo vrata vsem duhovom, ki jih telesa (obsedeni, tresljaj) lahko prepoznajo, imenujejo in spoznajo. Zaradi pomanjkanja primerne glasbene spremljave in posluha ter nepreglednosti vseh teles se moramo zadovoljiti s pisavo, ki bo kar najbolj natančno popisala spremljavo, zunanje znake obsedenosti in duhove.

1.1. Vpeljava rituala

Za vpeljavo rituala potrebujemo naslednje:

- a) Izogniti se moramo pastem tistega razlikovanja, ki našo pisavo določa kot sekundarno govorici.³ Obe zunanje znake obsedenosti in duhove popisujeta, saj naš predlog zahteva artikulacijo, vendar obe nastopata tudi kot zunanji znak obsedenega stanja. V svoji zunanosti ali notranosti do ritualnega dogajanja sta si povsem enakovredni. Če bi pristali na pisavo, ki vedno nastopi po govorici, bi izgubili tisti konstitutivni del rituala, ki šele omogoči učenje - nepredvidljivost in neponovljivost, ujeli pa bi se v neskončno igro resničnega in izmišljenega. Poglejmo, v katero smer nas igra lahko pripelje: Pisava, ki po definiciji posnema resničnost ali predstavlja original, bi bila nujna, če bi mislili ritual kot dogodek, ki ga je mogoče posnemati, oziroma govorico, ki jo je mogoče ponoviti. To bi bilo najprej tisto prvo pozivanje duhov, ki smo ga opazovali na določenem prizorišču, ali tisti dogodek, ko smo kot udeleženci prvič pozivali duhove. Posnetek bi bil možen, če bi predstavljali tako imenovano izvirno izkušnjo z duhovi, ki je del empirične stvarnosti v določenem kulturnem okolju ali določeni skupnosti ljudi. V tem okolju in med temi ljudmi bi zato iskali dogodke-rituale, ki bi bili primerljivi z izvirno izkušnjo, da bi jih naši zapisi lahko objektivirali in ustrezno popisali. Nujno bi se pogovorili z velikim številom udeležencev rituala, jih povprašali o njihovem dožemanju rituala in zaznavi duhov⁴. Njihova poročila bi lahko primerjali s svojo subjektivno izkušnjo, neskladja v opisu zaznav pa pripisali svoji lastni vpetosti v kulturno okolje, ki nam ne dovoljuje prevzeti domačinskega zornega kota. Nagnjeni k iskanju nativnih zaznav bi šli lahko tako daleč, da bi lastno telo podvrgli čim večjemu številu ritualov, tako da bi bila subjektivna izkušnja čim bližje izkušnjam ostalih udeležencev. Opremljeni s tehničnimi pripomočki (diktafon in fotoaparati) bi posneli prav vse glasove in podobe, ki pridejo na površje med ritualom, ter jih spreminjali v zapis in fotografije. Pod pogojem, da duhovi med

številnimi rituali našega telesa ne bi uničili, bi si po številnih izkušnjah na terenu priborili položaj, ki bi nam omogočil predstavitev rituala in duhov v pisani obliki: v antropološki emski študiji. Naše raziskovalne terenske izkušnje bi lahko vzeli tako zares, da bi z velikim olajšanjem govorili o okolju, ki smo ga tako intimno spoznali, da o duhovih lahko pišemo kot o objektih, ki tam, v tem okolju, ne samo zares, ampak prav zares obstajajo. Seveda bi s tem tvegali, da nas akademsko okolje proglasi za notorične lažnive⁵, duhove pa za kulturni konstrukt, ki so ga »etični« antropologi že davno popisali in teoretsko umestili. A to nas ne bi motilo, saj bi nas naša pozicija tako rekoč nativnega vedeža varovala pred vsemi napadi tistih, ki niso bili tam, da bi se o obstoju duhov kot objektov prepričali z zastavljeno subjektivnostjo.

- b) Če se v začetno past ujamemo, se tovrstnim antagonističnim iztekom ne moremo izogniti, to pa pomeni, da naučenega ne moremo premestiti. Prva past nas je namreč samo opozorila na drugo, še bolj nevarno. Ker imamo v rokah zapise in fotografije, v naših telesih pa izkušnje z duhovi, smo samo korak stran od modela, ki bi našo govorico ali pisavo povzdignil v tisto sredstvo, ki lahko poveže telesa z duhovi. V modelu bi nastopali: naše telo, ki si je status subjekta priborilo v interakciji s sebi enakovrednimi subjekti-domačini, vsi duhovi, ki so kot objekti del domačinskega okolja, ter naša pisava ali govorica, ki ritualno vzpostavlja vez med vsemi predstavljivimi telesi (subjekti) in duhovi (objekti). Če se je naše pisanje izognilo neskončnemu iskanju izvirne govorice, se na tem mestu skupaj z govorico lahko ujame v poslanstvo, ki je podobno brezupno: v vzpostavljanje vezi med telesi in duhovi. To bi bilo lahko tisto poslanstvo, ki je v ritualih navadno pripisano vračem, njihovim glasovom, bobnanju ali petju. Prisotnost njihovih teles je za sam potek rituala obvezna, saj brez njih duhov sploh ni mogoče priklicati. Ker se vračem duhovi navadno razkrijejo že v otroštvu, saj izvolijo njihova telesa, v katera se naselijo, imajo z njimi dolgotrajne izkušnje, ki se množijo z vsakim ritualom. Njihova telesa so instrumenti, ki so za razliko od ostalih teles že rojena/naravno pogojena za prepoznavanje, imenovanje in obvladovanje učinkov duhov, zaradi prvotne izvolitve in dolgoletnih ritualnih izkušenj pa bi jim bila lahko pripisana tudi zmožnost, da lahko prepoznavajo in obvladujejo duhove za druga, manj privilegirana telesa. Njihovi glasovi bi tako predstavljali duhove obsedenim ali zastopali obsedene za duhove, naše pisanje pa bi se med vzpostavljanjem vezi ujelo v tisti model reprezentacije⁶, ki vzpostavlja (antropološko) skupnost zato, da ji lahko predstavlja objekte-duhove, ki vplivajo na in obvladujejo življenja njenih teles-subjektov, pa če se le-ti tega zavedajo ali pa ne.⁷

Predlagamo, da se mora vsaka reprezentacija srečati s povsem praktičnimi omejitvami, če je vezana na mogočna telesa vračev/antropologov, ki med ritualom pozivanja duhov zastopajo obsedene. Telesa so šibkejša, kot se vračem/antropologom morda dozdeva, vključno z njihovimi lastnimi, še posebej ko se srečajo s tako nepredvidljivimi objekti, kot so duhovi. Vsaka predstava, ki jo naravno močnejši uprizarjajo za druge, je zato prežeta z manj oblastnimi učinki, kot pa bi si pisci ali govorci morda želeli. Telesa je kot subjekte mogoče disciplinirati in oblikovati le do določene mere, do stanja, ko postanejo tako rekoč umetnina: oblikovana in dovršena. Na nastop določene mere bi bilo

sicer potrebno počakati, a slej ko prej bi pesimistični pogled dovršeno telo prepoznal v balzamiranem truplu, optimistični pa v samo-discipliniranem telesu antropologa, ki s tehnikami samo-odpovedovanja na terenu kroti (svojo ali drugo) divjo naravo, zato lahko »oblikuje svoje življenje kot umetnino« (Foucault 1993: 85) oziroma izoblikuje umetnino iz življenj drugih.

1.2. Zagate neumrljivega telesa med ritualom

Prisilna izbira med življenjem in smrtjo telesa je med ritualom, ki ga poskušamo vpeljati, že odločanje za *neumrljivo* telo, ki je tukaj s svojim določujočim bistvom, neodvisnim od ritualnega učenja pozivanja duhov. Neumrljivo telo ima na razpolago svojo »trajno trdnost, ki ji je mogoče zaupati, se nanjo zanesti, s katero je svet še vedno obvladljiv« (Bauman 2002:8), četudi nadvse bizaren. Neumrljivo telo ni v opoziciji z mrtvim, razkrajajočim se telesom. Je telo, ki ne bo *nikoli* umrlo, kot nikoli ne umrejo duhovi kot objekti, katerih bistvo je neodvisno od njim lastnih učinkov na telesa. Telo in duhovi zato živijo v tisti izmed mnogoterih večnosti, ki zagotavlja neomejeno količino časa za iskanje nespremenljive esence trdnega telesa, za premočrten in neposreden pogled v telo, za odgovor na »kaj je telo *po* naravi?«. Po naravi je kultura, ki določi fizično telo⁸ za razliko od kulturnega telesa⁹. Teren za iskanje simetrije med njima, za pomiritev narave in kulture, telesa in duše, stvari objektov in stvari subjektov, je že pripravljen. Govorica neumrljivega telesa hrepeni po spravi vseh opozicij v simetrično celoto, v fenomen, ki je Človek¹⁰. Antropološki skupnosti je s tem zagotovljena večnost iskanja besed, ki »podarjajo, kot da so pozvane, moč razkritja (človeka pod zunanostjo) ali naznanitve (zunanosti, ki človeka prekrivajo)«, če parafriziramo Isabelle Stengers (2000: 17). Večnost je tudi tista, ki antropologom podarja čas za »podrejanje mobilizacijski moči besed in jih rekrutira v antagonistične tabore¹¹« (ibid: 17), da med hrepenečim iskanjem simetrije z vso resnostjo razkrivajo in naznanjajo...kaj že? »*Ne može i jare i pare*¹²«, se smejejo obveščevalci iz drugačnega prizorišča.

V vpeljanem ritualu pozivanja duhov so telesa, ki govorijo, lahko tudi umrljiva, torej še vedno zelo prestrašena in nezanesljiva. *Nasprotje od imeti telo je biti mrtev, postati razkrajajoče se truplo med drugimi*, vstopiti v grozljivo serijo štetja kadavrov, v položaj med tesli, ki se domov vračajo v vrečah. Imeti telo pomeni prostovoljno vstopiti na ritualno prizorišče, kjer se telo »uči biti v afektu, občutljivo, v izvrševanju vpliva, ganjeno, sproženo s strani drugih entitet, ljudi ali ne-ljudi« (Latour 2002a: 1),¹³ saj mu je izbira večnosti in trdnosti odvzeta. Vstop je povsem neobvezujoč, vendar po vstopu ni povratka nazaj. Načelo '*ne može i jare i pare*' še vedno ponuja precej vabeči alternativni, ki se kažeta kot dva načina govorice telesa.

- a) Če telo med ritualnim učenjem ne sodeluje, trmasto vztraja pri svoji trajnosti, postane sicer »neobčutljivo in nemo« (ibid: 1), vendar pridobi, kot smo poskušali nakazati v zgornjem odstavku, dokončno, večdimenzionalno in neumrljivo obliko subjekta, ki ima telo vedno že na razpolago v obliki svoje utelešenosti. Zato lahko prodira v njegove globine, se med ritualom sprašuje 'kdo govori', saj ga to iskreno zanima, secira odgovore, pa čeprav lahko zgolj nemo in vztrajno odgovarja: »govorim jaz, ki mislim in sem, moja zgodovina odnosov z drugimi, ki ji sledim in jo moram enkrat

za vselej razkrinkati, vednost, ki določa in zavaja tako mene kot vse tiste, s katerimi sem vzpostavil odnose. K sreči imam roke, oči in možgane, ki mi omogočajo pisanje in refleksivni uvid v vse dogodke in odnose, ki so me pripeljali do položaja, da lahko sledim učinkom lastnega pisanja, zasledujem svojo vednost, ki me je pripeljala do mesta, kjer duhove lahko poimenujem, ne da bi se slepil, da je dejanje poimenovanja zgolj dodajanje povsem poljubnega imena neki stvari, temveč vem, da je ta stvar že bila prepoznana v mojem telesu, nekoč davno, sam pa jo prenašam in premeščam zaradi že vgrajene vednosti. Moja strategija pisanja mora torej, če ne drugega, opozarjati vse naključne bralce, da so edini resnični duhovi ali zombiji¹⁴, ki obstajajo, moji lastni, kot je moje telo, ki jih poskuša popisati. Pisanje mora zato zadostiti metodi evokacije, da se izogne reprezentaciji¹⁵, in sicer tako, da (se) že od vsega začetka vzpostavlja (kot) diskurz, v katerega je moja lastna subjektivna pozicija že vgrajena. Tekst se mora preobrniti v diskurz z refleksivno evokacijo priznanja, da je moje telo nekaterim duhovom že podrejeno, saj slutiti, da njihovega uničujočega pritiska ne bi preneslo¹⁶. Predvsem beži pred osrednjim zombijem, ki našo skupnost povezuje, pred človekom, zato mu ne pusti zadihati. Človeka misel vztrajno vzpostavlja kot mrtvega oziroma še nerojenega; ko zaživi, začne takoj govoriti o človekovem življenju, da razprava o človeku ni več mogoča. Človek je, ko je mrtev in ko ga še ni; o njem se mi ne sanja, zato si ne drznem o njem izreči niti besede. Niti slučajno si ne domišljam, da v tem trenutku mislim zato, ker sem človek, ki misli, kaj šele, da bi človeka kot misleče bitje prepoznal v bitju, ki sedi poleg mene«.

Tudi takšen je lahko iztek govornice telesa, ki je med ritualom dospelo do zastrašujočih globin lastne subjektivacije, refleksiralo sebe kot subjekta, ki ima telo na razpolago. Izigibanje reprezentaciji (sveta duhov in teles) sproži proces suspenza samega avtorja teksta. Refleksija, ki noče več reprezentirati, mora vključiti prisotnost avtorjevega telesa v pisanje tako, da ga iz teksta neprestano odstranjuje. Odstranjuje ga tako, da več ne misli, da je, temveč misli, da ga ni več? Meta-reflektivna pozicija se na tej točki zave in razsvetli samo sebe, da bi bilo pač absurdno »zanikati obstoj individua, ki piše in ustvarja« (Foucault 1991: 10). Če ga ni več, kako lahko sploh še piše? Prvo vprašanje na tem mestu se glasi: ne kako, temveč zakaj? Piše zato, da ruši tradicionalno predstavo o avtorju, subjektu ali telesu, tako da bo »na podlagi nove pozicije avtorja izrezal v vsem, kar bi lahko rekel, v vsem, kar reče vsak dan, vsak trenutek, še trepetajoči profil svojega *oeuvre*« (ibid: 11). Končni rezultat tovrstnih dejavnosti prisili pisca, da med odstranjevanjem svojega telesa in duhov iz teksta, med graditvijo praznega prostora in diskurza ne-prezenčnosti, tudi dodaja – preko evokacije, pa vendar - specifična navodila, kako je tekst potrebno pisati, da postane zaželeni diskurz¹⁷. Vsaka meta-pozicija reže telo-subjekta zato, da ga lahko ponovno sestavi, saj so vsi deli telesa vedno že na razpolago za balzimiranje. Dejavnost bi lahko poimenovali tudi znanstvena metoda, za nas pa je važno predvsem to, da se na tej točki balzamirano truplo lahko preobrne v umetnino, saj je

b) naslednja alternativa, ki se ponuja telesu po vstopu v ritual, zrcalna slika prve. Govorica telesa, ki je že prispela do meta-refleksivne pozicije, je med de-konstrukcijo

razgradila telo, njegovi deli pa čakajo, da jih ponovno oživi. Namesto 'kdo govori' lahko prisluhne vprašanju 'kaj vse lahko govori'¹⁸. Za antropologa, ki se je dalj časa mudil na terenu, je položaj prava skušnjava, saj oživljanje zahteva interakcijo z vsemi razpoložljivimi telesi, ki so na voljo, vključno z duhovi. Pisanje, ki se je odmaknilo od predstavljanja sveta objektov, lahko začne predstavljati mikro-prizorišče kot svet subjektov, kjer avtorjevo telo šele pridobiva novo, izboljšano trdno obliko, s tem pa tudi identiteto antropologa. To je mesto/vas teles, na razpolago kot »kontaktna cona« (prim. Hastrup 1995: 26), ki se vzpostavi vedno, ko so v odnosu predstavniki različnih kultur. Vsaka izkušnja s terena je zato del inter-subjektivnega konteksta, ki in-korporira antropologa, skupaj z nativci, v specifičen časovno-prostorski model: v refleksivno sliko neposredne interakcije, ki ustvarja skupno vedenjsko ozadje in interpretativne metode. Govorica telesa ne podleže naivnemu empiricismu, imuna pa je lahko tudi na oblastne učinke reprezentiranja: edina prepoznana disciplinarna praksa je kulturni šok, ki omogoči novo sestavljanje antropologovega telesa z neposrednim vključevanjem v nativne navade in rutine. Antropolog, ki povabljen vstopi v ritual pozivanja duhov, je v pričakovanju še enega od pretresov, zato čaka na neizogibni učinek ritualnega dogajanja: na prilagoditev, re-konstrukcijo ali celo re-socializacijo lastnega telesa, ki ga bo pripeljala do udomačitve nativnih praks in navad (v našem primeru do vpogleda v učinkovanje duhov na telesa). Po prilagoditvi bo antropolog končno lahko brez strahu spregovoril nekaj o nečem drugem. Proces je dolgotrajen in naporen, vendar končni cilj poplača vse napore in opraviči vsa sredstva: celotno mesto/vas se antropologu odpre¹⁹ do te mere, da ritual postane eno izmed kulturnih prizorišč oziroma tekst, ki ga je mogoče »brati preko ramen tistih, ki jim pripada« (Geertz 1973: 452). Udomačeno telo popisuje lastno izkušnjo s pisavo, ki je vedno že tam, tako rekoč *in medias res*, med telesi in duhovi, v polju vidnega, na razpolago vsem bralcem. Govorica antropologovega telesa zato lahko poroča o ritualu kot o domačinski obliki »čustvenega izobraževanja« (ibid: 449), ki nativcu šele omogoči učenje o tem, kako »njegov lastni kulturni običaj in njegova osebna občutljivost izgledata..., ko sta od zunaj črkovana v kolektivnem tekstu« (ibid: 449). Ritualno dogajanje tako ponudi možnost vsem telesom, obsedenim z duhovi, uvid v dimenzijo lastne subjektivnosti, ki je bila do prihoda antropologa na teren tako praktično kot teoretsko nemogoča. Ritual namreč ni »zgolj refleksija že poprej obstoječe občutljivosti (domačinov, op. J.U), ki je zgolj ustrezno reprezentirana, temveč aktivni povzročitelj in vzdrževalec taiste občutljivosti« (ibid: 451). Na tej točki ni več mogoče ločevati med občutljivostjo antropologa in občutljivostjo nativca: med ustvarjenim antropološko/domačinskim ritualom se je iz pepela že rodil feniks²⁰, združeno telo, duh inter-subjektivnega in inter-kulturnega, antropologova največja in najtežje dosegljiva umetnina. Med ustvarjanjem in učenjem novega je antropolog svoje telo ponovno sestavil tako, da je za seboj in vanj potegnil še vsa telesa domačinov.²¹ Zato jim je moral podeliti možnost, predvsem pa željo, po lastni refleksivni poziciji. Želja po refleksivnem uvidu v kulturno pogojeno vedenje je postala univerzalna, interpretativna metoda pa totalna²². Med ritualom antropologovo telo zato gleda čez rame domačinu, ki prav tako zvedavo gleda čez rame svojemu

lastnemu telesu, ki se obsedeno muči z učinki razlagalne moči svoje lastne kulturne reprezentacije duhov, kot da bi šlo za operacije, namenjene interpretaciji. Tudi takšen je lahko iztek govorice telesa, ki še vedno poskuša odgovarjati na vprašanje, »kaj vse lahko govori«. Odgovor je na dlani (rami): govorijo lahko telesa, ki so zmožna razložiti in razumeti vpetost v lastne kulturne običaje bolj ali enako, kot to lahko stori sam antropolog. Govorica pristane v redu tiste razumljivosti, ki jo je Saussure (1997) dolgo nazaj določil kot *la langue*.

1.3. Vpeljava "opazovanja z udeležbo"

Poskusimo artikulirati namero, ki pogojuje obe zgoraj orisani *govorici telesa*. Obe si prisvajamo kot sebi lastne, zato moramo pregledati vse njune trike in prevare. Predlagamo, da namesto na učenje o telesih in duhovih, ki ga še ni in je vedno neponovljivo, še vedno stavita na *neko* vednost, ki je tu, na dosegu roke. Hočeta nas prepričati, da je mogoče uporabiti izmuzljivi koncept refleksivnosti²³ kot metodološko oprijemalo pri graditvi drugačne antropološke vednosti o drugem, in sicer na podlagi razreševanja starih zadreg. Refleksija nam kot izpovedna samo-referenca²⁴ obljublja nov pristop k razreševanju uganke za antropološko skupnost: kako med ritualom pozivanja duhov telo obenem opazuje in se udeležuje²⁵. Prva govorica z uporabo refleksije ukinja možnost za udeležbo. Beži pred prisotnostjo referenta v govorici tako, da »daje vtis kot da ne predstavlja ničesar več« (Latour 1986: 9). Druga govorica stavi na udeležbo, saj beži pred usodo odsotnosti. »Ustvarja vtis, da je še vedno tam, v živem svetu subjektov« (ibid: 9), ki jih predstavlja. A udeležuje se še vedno »ne-kdo« s subjektivno izkušnjo, ki opazuje »ne-kaj« z objektivno distanco. Telo je še vedno trdno, nemo in neobčutljivo, čeprav prekaljeno v strategijah odmikavanja od teles in popolnih potopitev vanje. Trik ni uspel, Bourdieu (2002) pa lahko začne opozarjati, da »neprimerna udeležba subjekta v objektu ni nikoli očitnejša kot v primeru primitivistične udeležbe uročenega etnologa ali mistika, ki kot populistična zatopljenost še zmeraj igra na objektivistično distanco do predmeta, zato ker hoče igrati igro kot igro, medtem ko čaka, da bo iz nje izstopil, zato da jo bo lahko opisal« (ibid: 57).

Bourdieu-jevemu opozorilu lahko dodamo predpostavko, da je problem uročenih antropoloških teles tudi obsedenost z zdaj že starodavno antropološko *zadrego* reprezentacije drugih s terena²⁶. Refleksivna misel zadrego izpostavi kot glavni problem antropološkega pisanja in govorice, tako da se rodi »kriza reprezentacije« in vpelje perspektiva, ki – za razliko od zgodovinsko in politično manj primernih izbir - kritično opazuje pogoje lastne vednosti, ki sicer od vekomaj pogojujejo vsako govorico o drugem, vendar so bile do »refleksivnega obrata« neizgovorjene. Telo prisega, da zdaj pa res, in prav zares, verjame v to, kar igra, saj se je političnih pravil med igro zgodovine naučilo do potankosti. A prisega v našem ritualu ne velja prav nič: to, kar se telo nauči, ni nekaj, kar ima nekdo kot vednost, ki jo je mogoče postaviti na ogled drugim (prim. ibid: 125). Prisega je zgolj eden od vrste trikov, s katero nas telo prepričuje, da ima v svoji glavi manj fašizma in manj oblasti (prim. Foucault 1991a: 33) kot vsi drugi.

Čemu torej služijo tovrstni triki? Čemu bi govorica zgolj ustvarjala vtis nečesa? Ali drugače: *zakaj telo, pri zdravi pameti, med ritualom pozivanja duhov mora spraševati*

»kdo govori« ali »kaj vse lahko govori«? Kaj telo lahko izgubi in česa se boji? Odgovore ponuja Latour (1986: 8) v obliki paradoksov, s katerimi antropološka skupnost lahko opraviči svoje delovanje in vedenje. Ukvarjanje z njimi telesu zagotavlja trdnost in neumrljivost, vsakemu antropologu možnost za raziskovanje, antropološki skupnosti pa mesto med ostalimi znanstvenimi skupnostmi.

Prvi paradoks je izziv antropologovi govorici in pisavi, ki misli telo hkrati na mestu A (na terenu, tu, v udeležbi) in mestu B (na ne-terenu, tam, v opazovanju). Antinomija teren/ne-teren določi ritualno dogajanje kot dogodek *na terenu* za razliko od dogodka na ne-terenu; opazovanje ni nič drugega kot vnos mesta B v udeležbo na mesto A.

Drugi paradoks je značilen za antropologijo, ki hoče pretendirati na mesto znanosti: telo mora biti hkrati na mestu A, na mestu B in v vmesnem prostoru, ki vzpostavi mrežo povezav med A in B. Opazovanje z udeležbo se tu magično pretvori v znanstveno metodo, ki vmesni prostor izkoristi za nabiranje primernih elementov, ki omogočijo povezavo. Telo zato potrebuje tiste elemente²⁷, ki so prenosljivi na mesto B.

Tretji paradoks je lastnost vsakega antropološkega teksta za specifične poslušalce ali bralce na mestu B: kako doseči, da bralec tekstu ne verjame preveč ali premalo (prim. *ibid*). Antropološka teorija ni nič drugega kot prilagoditev izbiri elementov na mestu A, ki jih je mogoče prenesti bralcem na mesto B tako, da v njihov obstoj podvomijo ali verjamejo.

Latour (1986) obljublja, da bi rešitev prvega paradoksa opravičila pisanje domišljijskih zgodb s terena; rešitev drugega bi omogočila antropologu, da pridobi status znanstvenika; rešitev tretjega pa bi opravičila trditev, da mora vsako antropološko delo vsebovati refleksivno poročilo o svojem nastanku, ki zmore preprečiti lastno uničujoče učinkovanje na dvomljivega ali verujočega bralca (prim. *ibid*: 8-9). Razrešitev vseh treh paradoksov bi omogočila antropološki skupnosti, da proizvaja dela, ki so *hkrati* »premeteno spisana, plašljivo resnična, ne bi prepričala bralca o točnosti poročila, kljub temu pa bi ohranila zanimivost« (*ibid*.).

Izvor in učinek proizvodnje del so trdna in neumrljiva telesa, saj je vsem trem oblikam razreševanja paradoksov skupno *telo, ki bo s prizorišča terena prispelo do prizorišča ne-terena*. Z njim se sistematično okorišča in ga vedno znova vzpostavlja antropologova govorica, metoda, teorija ali tekst, da deluje kot »odlagališče odgojenih misli, ki jih je mogoče sprožiti od daleč in z zamudo, in to s preprostim učinkom premestitve telesa v občo držo, primerno, da prikliče v spomin z njimi povezana čustva in misli v enem od indukcijskih stanj telesa« (Bourdieu 2002: 118). Vrnimo se še enkrat v ritual pozivanja duhov, obogateni s »paradoksalno«, če ne banalno, ugotovitvijo. Videli bomo, na kaj vse stavi govorica telesa, ki ne verjame, da bo umrlo:

Antropolog med ritualnim dogajanjem (na mestu A, na terenu, tu, prvo prizorišče) poseduje telo, ki ga bo mogoče premestiti na mesto B (v času oddaljeno od terena, mesto ne-terena, tam, drugo prizorišče). Prav nič na mestu A ali mestu B mu ne more zagotoviti, da bo prenos telesa kadarkoli mogoč (da bo njegovo telo živelo v naslednjem trenutku in preživelo premestitev), pa vendar je njegovo delovanje na terenu že pogojeno z imaginarno premestitvijo na mesto tam v nedoločeni prihodnosti. Vsako delovanje telesa že vključuje delovanje na daljavo (med mestom

A in B), in to na terenu, v »ognju dejanja, se pravi v okoliščinah, ki izključujejo distanco, umik, perspektivo, odlog, odtujitev« (Bourdieu 2002: 149). Zapleteno je v neposredno prihodnost, prisotno v prihodnosti, v predpostavko o nepretrežnosti časa, ki je na razpolago. Telo nujno potrebuje tiste elemente, ki jih lahko prenese na mesto B, ter metodo, ki bo prenos elementov omogočila. *Imeti telo pomeni imeti neumrljivo telo, ki bo prispelo do mesta tam*. Telo na mestu B določa vprašanja, ki jih mora zastaviti na mestu A. Vprašanja po »kdo« in »kaj« so nujno potrebna zaradi imaginarne premestitve, saj so odgovori prenosljivi, omogočijo prenos in zagotovijo telesu prihodnost. Metoda je med tu in tam že strategija delovanja na daljavo, ki pripisuje telesu potujočega akterja, delujočega storilca, identiteto ali subjekta, ki mora in lahko sprašuje po »kdo« ali »kaj«²⁸, saj je že v premestitveni prihodnosti. Strategija ne dopušča možnosti, da telo ne bo prispelo do mesta tam, kaj šele, da bi pod vprašaj postavila obstoj mesta. Govorica telesa je zato osredotočena na *nujnost* premestitve med različnimi prizorišči: delovanje telesa (samo)referira na prisotnost/odsotnost elementov na terenu/ne-terenu.

1.4. Politika razlage

V trenutku, ko telo antropologa v dogajanje med ritualom na terenu prepusti mesto ne-terena, začne izvajati politiko razlage²⁹ neumrljivih teles, ki bi jo lahko imenovali tudi antropološka teorija. Določajo jo vsa telesa ali duhovi, ki govorijo in pišejo na mestu A, ter vsa telesa in duhovi na mestu B, ki govorjeno in zapisano že poslušajo in prebirajo. Antropologovo telo politiko razlage lahko izvaja tako, da razstavi svoje lastne dele ter jih med telesi in duhovi poljubno oživi tako, da v svoje telo vključi vsa telesa in duhove kot elemente, ki jih je mogoče premestiti. Spregledati mora telo med ritualnim dogajanjem, ki je »popolnoma potopljeno v tok časa, neločljivo od časovnosti« (Bourdieu 2002: 139), saj stavi na detemporalizirano telo, ki se ne uči biti v nepredvidljivem afektu na mestu A, temveč se prilagaja temu, kar »predvideva, vidi vnaprej, v neposredno zaznani sedanosti« (ibid: 139) mesta B. V tej sedanosti teoretik, tako kot igralec, predvideva položaje vseh teles na mestu B, ki že dvomljivo ali verujoče opazujejo vsak njegov korak. Imeti telo pomeni odzivati se na celotno oceno vseh teles ali nasprotnikov, dojetih v njihovi potencialni in predvidljivi prihodnosti, na položaje, ki jih telesa bodo zavzela. V antropološki skupnosti je vedno dovolj dvomljivcev ali verujočih, ki so na razpolago za igro predvidljivosti. Antropološka teorija jim z imaginarnimi premestitvami zagotavlja večni obstoj in trdne položaje s prepričevanjem, da ni mogoče predstavljati drugačnega brez refleksije, ali pa z ustvarjanjem vtisa, da se je mogoče naseliti v živem svetu drugačnih. Namero obeh govoric obvladuje prepričanje, da je mogoče z vpeljavo primerne metode predvideti položaje teles tako na mestu A kot na mestu B: ob bok resnicoljubnim ali lažnivim domačinom so tokrat postavljeni vsi bralci ali poslušalci antropoloških del, ki jih govorici določata kot dvomljivce ali verujoče, da jih lahko varujeta pred uničujočimi učinki lastnega dvoma ali verjetja v dogajanje med ritualom pozivanja duhov. Pri tem spregledata, da so telesa na mestu B med branjem in poslušanjem popolnoma potopljena v tok časa, ki določa njihove dvome in verjetja povsem neodvisno od refleksivnih teoretskih gest. Politika razlage

predvideva položaje drugih kot pri blefiranju, pri tem pa pozablja, da znajo in zmorejo blefirati tudi drugi³⁰, da je predkupna pravica do prihodnosti dodeljena prav vsem.

Blefiranje ima praktične učinke: v antropološki skupnosti je to možnost kultiviranja trdnih teles, duhov ter znanstvenih konceptov kot »zombijskih kategorij« (Bauman, 2002: 11).

Politiko razlage je mogoče meriti po razlagalni moči, ki je pripisana antropologovemu telesu kot učinku delovanja na daljavo³¹. Razlaga se pojavi, ko je več elementov z terena mogoče povezati z enim elementom na mestu ne-terena. V našem primeru je element antropologovo telo, ki premešča telesa in duhove, s katerimi je prišel ali bo prišel v stik. Telesu je obljubljena moč, če uspe na mesto tam premestiti kar največ elementov iz mesta tu. Antropolog, ki med dolgotrajnim terenskim delom uspe nakopičiti kar največ etnografskega materiala od kar največjega števila obveščevalcev, lahko računa na visoko oceno razlagalne moči. To namreč pomeni, da mu je uspela premestitev telesa, ki kot element *drži in potentia* vse ostale elemente s seznama etnografskega gradiva, vključno s tistimi, ki na seznamu sploh niso prisotni. Telo gradi moč na načelu dedukcije; kot element zastopa, nadomešča, govori za vse ostale. Visoka ocena razlagalne moči se pojavi tudi v primeru, če antropologovo telo uspe premestiti na mesto B elemente v njihovih medsebojnih razmerjih, ki tvorijo strukturo. Njegovo telo ne more nadomestiti elementov s terena, lahko pa jih *obvladuje* z odkrivanjem najverjetnejših povezav med njimi. Telo gradi moč na načelu povezovanj, na celovitosti razmerij, ki so pogoj za ustrezno dešifriranje. Na lestvico razlagalne moči je mogoče umestiti tudi telo, ki ne gradi na dedukciji ali povezavah, temveč na opisu (prim. Latour 1986: 3). Telo še vedno stavi na premestitev, vendar zgolj *prenaša* elemente na mesto B po načelu ponavljanja. Pripoveduje, kot da brezskrbno in dobesedno, zgodbe s terena.

Razlaga, ki je utemeljena na meritvi razdalje med različnimi prizorišči, proizvaja antropološke antinomije, ki jih je mogoče prenesti na mesto B in zaradi njih govoriti. Poleg *subjekta in objekta* je tu razlikovanje med *prakso in vednostjo*: praksa je tisto, kar počnejo opazovalci in opazovani tu, vednost je tisto, kar je mogoče mobilizirati tam, da deluje tu. Govorica razlikuje med *modelom stvari* ter med *stvarjo samo*. Model s stvarmi je mogoče premestiti, nemogoče pa je premeščati stvari same. Razlikuje med zunanjim »*svetom na terenu*« in »*interpretacijo sveta na terenu*«, ki je mogoča na mestu tu ali tam. Antinomije so stranski proizvod reševanja praktičnih problemov, ki nastopijo vedno, ko neumrljivo *telo poskuša delovati na daljavo* (prim. ibid: 5). Razlagalna moč je pripisana telesu, ki verjame v obstoj dveh prizorišč, a ne more biti hkrati na obeh; verjame v razlikovanje med prakso in vednostjo, a ne more pisati praktične vednosti; ne more živeti, ne da bi mislil življenje tam zunaj, ter deluje, kot da je mesto tam zunaj tisto, ki določa njegovo delovanje.

Telesu, ki deluje na daljavo, ne moremo pripisati želje po osebni, politični ali metafizični moči, lahko pa razkrijemo antropološko politiko razlage kot imaginacijo, ki ustvarja trdna telesa ob podpori elementov in antinomij zato, ker gradi na verjetju v neumrljiva telesa. Ko telo uspe premestiti elemente s terena, si ob podpori verujočih in dvomljivcev zagotovi mesto ob tako imenovanih avtorjih znanstvenih tekstov³² ali *founding fathers*³³ antropoloških teorij in šol. Njihove identitete so reprezentacije taistega imaginarija, ki

omogoči prenos elementov in jih razvršča. V našem ritualu so tudi to duhovi, ki smo jih priklicali, vendar njihovi govorci ne moremo verjeti ali vanjo dvomiti, saj zgolj ustvarjajo vtis, da živijo v antropološki skupnosti, *in medias res*, v polju vidnega, na razpolago vsem dvomečim in verujočim poslušalcem ali bralcem. Njihovim telesom ne moremo pripisati razlagalne moči, ne da bi prej pregledali antropološko delovanje kot odlog smrti telesa, antinomije pa kot utvare mišljenja, če gradijo kompleksne zgradbe, modele in zgodbe na predpostavki o večnosti časa in elementov, ki so na razpolago za njihovo produkcijo.

2. Predlogi za izhod iz problemov metode terenskega dela

Antropološke politike razlage je mogoče misliti kot govorice teles, ki so umrljiva. *Nasprotje od imeti telo je biti mrtev*, postati razkrajajoče se truplo med drugimi, vstopiti v grozljivo serijo štetja kadavrov, v položaj med telesi, ki se domov vračajo v vrečah. Vse stave na premeščanje telesa v prihodnost so domišljajske igre. Telo ima na razpolago ta teren in ta trenutek zato, da se uči preživetja, in ne zato, da bi obogateno prispelo do identitetnih presečišč in zapikov. Prizorišče je eno samo. Edini resni sogovornik, ki poseduje nespremenljivo identiteto, je smrt. Edina igra, ki je mogoča, je igra z lastno smrtjo, zato odpadejo vse stave na bodočnost. Časovno zaporedje je diskontinuiteta, svet je vedno tu, v absurdni sedanjosti, oropane prihodnosti. Tam ne obstaja drugače kot v igri imaginacije. Znanstveni učinki so del iluzije, ki zmore v istem trenutku videti dejstva, ki obstajajo samo v zaporedju (prim. Bourdieu 2002: 140-141). Antropolog se ne more nasloniti na ugodje ali logiko delovanja, ki se odvija v času. Njegovo telo je dez-artikulirano in ne-oblikovano, dokler se ne nauči artikulirati lastne oblike.

2.1. Liminalno stanje

Za oris položaja telesa pred obličjem smrti si sposojamo izraz *liminalno stanje*. Van Gennep (1960) je položaj *liminalnosti* umestil med položaja *ločenosti* in *ponovne vključitve* v skupnost ali družbeno strukturo, v drugega od treh ritualov prehoda. Telo se v položaju ločenosti poslovilo od starih identitet, statusov in oblik mišljenja, da se lahko prelevi v vmesno, liminalno, tranzicijsko obliko, ki obstaja zgolj v prehodu med strukturno preteklostjo in prihodnostjo (prim. tudi Rapport in Overing 2000: 230-234). Območje tranzicijskega rituala je nikogaršnja zemlja, kjer telo ni »niti eno niti drugo³⁴«, da lahko vstopi v tretjo fazo ritualnega prehoda, v ponovno vključitev, kjer pridobi novo identiteto, status ali mišljenje. Za nas je pomembno, da funkcija rituala prehoda v primeru smrti ni v obnavljanju starega stanja, pač pa v priznanju dejstva smrti (prim. Rutar 1995: 183). Telo ni v linearnem prehajanju iz enega stanja v drugega, prehod je enkratni in neponovljiv dogodek, na katerega se ni mogoče pripraviti vnaprej: z njim se je mogoče zgolj soočiti.

Liminalno stanje je konstitutivno antropološkemu delovanju kot obliki prakse, ki se ne poslavlja od starega in ne pričakuje novega, temveč v prehodu vztraja. Mesto telesa, ki govori, je na terenu prehoda, kjer pridobiva svoje organe³⁵, se uči biti v afektu, v izvrševanju vpliva, sproženo s strani drugih entitet. Antropološki teren ni omejen na

določen kraj kot omejeno celoto, mesto ali vas, kjer je mogoče telesa kot raziskovalne entitete prešteti, popisati in identificirati, temveč je prepoznan kot »ne-kraj«, prizorišče, ki je po Augé (2000, 1999) brez fiksiiranih izrazov identitete, dokončnih razmerij ali totalne zgodovine, kjer ni pogodbenega razmerja z družbo, vendar je to natanko *določen empirični prostor ali predstava, ki jo imajo o tem prostoru tisti, ki so v njem*. To, kar je za nekatere kraj, ki prinaša občutek skupne identitete in razmerij, je lahko za druge ne-kraj in narobe (Augé 1999:71). Ne-kraji so lahko letališča, ceste, anonimne hotelske sobe, javni prevoz (prim. tudi Bauman 2002: 130), za nas pa so vsa prizorišča na terenu, ki jih je mogoče popisati kot *etnografske površine*,³⁶ ter se jih naučiti artikulirati. Po Foucaultu (1991a: 33, 1984: 30-33) gre za proizvajanje antropologije mikro-prostorov, kamor so telesa začasno premeščena, da delujejo. Ne-krajev ne moremo naseliti ali udomačiti, da bi postali kraji, ne moremo pa jih tudi zgolj prečkati in kolikor mogoče hitro zapustiti. To niso prepovedani prostori, katerih glavna funkcija je, da onemogočajo dostop, saj dopuščajo podaljšano bivanje tujcev. Začasni prebivalci ne-krajev se spreminjajo, popotniki prihajajo in gredo, vsaka različica ima svoje navade in pričakovanja, a ne glede na razlike se morajo vsi ravnati po določenih napotkih, ki so berljivi za vse (Bauman 2002:131). Delovanja v ne-krajih zato ne zahtevajo obvladovanja težko priučljive umetnosti *heterologije* kot empatije, niti sofisticirane umetnosti olike. Ne-kraji *soočanje z razlikami* zvajajo na nekaj enostavnih in lahko razumljivih pravil, ki *upoštevajo začasno prisotnost in pluralnost umrljivih teles kot skupno in neizogibno usodo*.

2.2. Antropološka strategija

Pravila so antropološke strategije, ki poskušajo urejati mikro-prostore, kjer se učenci pridobivanja teles srečujejo s telesi drugih, pa če si tega želijo ali pa ne. V prostoru se telesa formirajo, pridobivajo organe, jih izgubljajo in ponovno vzpostavljajo, medtem ko so sprožena s strani drugih. Strategije urejajo prostor zato, da lahko artikulirajo razlikovanja, ki so vedno proizvod in vzgib učenja pridobivanja teles: razlik ni mogoče odstraniti ali odpraviti. *Uničenje razlik* pomeni konec vsake artikulacije (prim. Latour 2002a: 4) in dokončno ukinitvev prostora za delovanje.

Claude Levi Strauss (1992) je v *Žalostnih tropih (Tristes tropiques)* prepoznal dva načina uničevanja razlik v človeški zgodovini (prim. tudi Bauman 2002: 129). Prva strategija je bljuvanje vsega tistega, kar velja za neozdravljivo čudno in tuje. V praksi je bljuvanje izogibanje telesnemu stiku, dialogu, družbenemu občevanju. Skrajne različice strategije so zapor, deportacija ali umor, pa tudi prostorsko ločevanje, selektivni dostop do prostorov in selektivno onemogočanje njihove uporabe. Po Latouru (2002a) je učečim telesom na ta način omogočena artikulacija smrdljivega, po Foucaultu (1991: 35) vsaj norega. Druga strategija je udomačenje tujih snovi, jedenje in žrtje neznanih teles in duhov, tako da se med presnavljanjem poenotijo s telesom, ki jih uživa, in se nič več ne razlikujejo od njega. Tudi ta strategija ima širok spekter oblik: od kanibalizma, prisilne asimilacije, vojne proti drugim skupinam, navadam, narečjem in drugim predsodkom. Artikulirati je mogoče vse tisto, kar je dišeče, brez vmešavanja drugih elementov (prim. Latour 2002a: 4).

Poslanstvo antropologije lahko stavi na proizvodnjo in soočanje z razlikami, in ne na njihovo uničevanje, ki se neizogibno ustavi pri stvaritvah dišečega in smrdljivega kot primarnih kvalitetetah. Antropologovo telo zato silimo, da se iz inertnega in nemega zrenja v neuničljivo in pogojeno telo subjekta preusmeri v aktivno delovanje, kjer se uči biti v izvrševanju vpliva s strani drugih, in ne sebe. *Imeti telo pomeni učiti se artikulacije vseh razlikovanj*, ki jih je mogoče zaznati. Na najrazličnejših prizoriščih (ne-krajih) telo zaznava razlike in deluje, a brez možnosti, da bi prizorišča in telesa v njih obvladovalo; le-ta se v prehodu neprestano in spontano spreminjajo. Vsak poskus obvladovanja ne-krajev z izrinjanjem ali goltanjem razlik proizvede *non-sense*³⁷. Antropologinje ali antropologa tako ne zanima, kdo ali kaj vse lahko govori v imenu koga, saj so vprašanja zgolj *poskusi nadomestitve delovanja in zoževanja prostorov za delovanje*. Gre za vzgibe, ki vodijo v ne-artikulirano govorico, ki proizvaja tautologije.³⁸ Ustvarjanje in pridobivanje teles so prakse, ki odpirajo ali preprečujejo možnost za delovanje in artikulacijo razlik.

2.3. Politika emancipacije

Antropološke prakse so lahko politične prakse, prizorišča za delovanje pa prostor političnega. Hanna Arendt (1996, 1994) je avtorica, ki poziva k rehabilitaciji delovanja kot dejavnosti, ki zahteva premislek političnega in politike same, da lahko opozarja na *aporije*, ki so delovanju inherentne. Aporije delovanja je mogoče opazovati kot nepredvidljivost posledic, ireverzibilnost začetnih procesov in nemožnost, da bi za nastalo bil odgovoren katerikoli posameznik. Ne samo misleci, temveč tudi »delujoči sami so vedno znova poskušali najti nadomestilo za delovanje, in sicer v upanju, da se bo mogoče na področju človeških zadev rešiti negotovosti in moralne neodgovornosti, ki nastaja zaradi preprostega dejstva, da gre pri tistih, ki so vpleteni v delovanje, za pluralnost,« pravi Hanna Arendt v *Vita activa* (1996: 232), ter nadaljuje, da so predlagane rešitve v osnovi vedno iste, saj »se skupno delovanje mnogih nadomesti z eno dejavnostjo, za katero je potreben en sam mož, ki ostane ne glede na motnje drugih od začetka do konca gospodar svojih dejanj« (ibid: 232).

Antropologe lahko zanimajo aporije, ki so inherentne antropološkemu delovanju na prizoriščih terena, in ki izhajajo iz dejstva, da je na terenu *prisotnost in pluralnost umrljivih teles neizogibna*. Proizvajanje antropologije kot dejavnosti, za katero stoji en sam mož (sic.), je proizvodjanje *politike razlage*, ki razlagalno moč črpa iz delovanja na daljavo. Pri tem prenaša elemente s terena na kraje ne-terena, da ustvarja antropološka dela in telesa. Antropološko delovanje v ne-krajih pa ponuja možnost tudi za izvajanje *politike emancipacije*, ki ne poskuša nadomeščati delovanja na terenu z ustvarjanjem del za prihodnost, torej ne stavi na delovanje na daljavo. Politika emancipacije je mogoča v prehodu, kjer telo artikulira prav vsa razlikovanja, a brez transcedence ali katapultacija na mesto ne-terena. Obstaja teren, kjer je prostor za delovanje in pridobivanje teles odprt. *Smrtnost teles je na terenu univerzalni zakon* in izhodišče, ki šele omogoči učenje o partikularni govorici. Antropologija je poleg izvajanja politike razlage tako zavezana politiki emancipacije. To je lahko tista antropologija, ki je v znanstvenem registru označena kot politična antropologija.

Izvor politike emancipacije, ki odpira prostor za delovanje, je odločitev. Vprašanje je, ali je *odločitev*³⁹ politična, in kaj bi jo kot tako določalo. Je mogoče utemeljiti odločitev v okviru znanosti? V katerem registru jo lahko verodostojno utemeljimo, v znanstvenem ali v političnem? Utemeljevanje politične odločitve je tvegano, če zahteva umestitev antropologije kot znanosti v politični register. Naša razprava bi se iztekla v zaključek, da je *antropologija samo politika* kot dejavnost, kjer imamo opravka z razmerji moči, prekritimi z ideološkimi iluzijami o objektivni vednosti, ki uspevajo vsiljevati partikularna prepričanja kot univerzalne resnice, na katerih je zgrajena oblast in znanstvena verodostojnost. Vsak antropološki tekst oziroma govorico obveščevalcev bi lahko poslušali in brali kot politični pamflet, ki poziva k uporabi ali konstruira druge kot upornike proti logiki univerzalizacije. Antropologi bi lahko postali, kot je že bilo omenjeno, politični subjekti *par excellence*.

Če bi – nasprotno – odločitev utemeljevali kot znanstveno, bi predpostavili, da *antropologija kot znanost lahko presega politična razlikovanja*, ter da je to njena največja odlika. Morali bi identificirati politični register kot diskurzivno polje, kjer so vse diskusije prepredene z arbitrarnimi ali celo iracionalnimi verovanji ali mito-logikami, ki se nezavedno prilizujejo znanosti, ali pa nedolžne znanstvene koncepte uporabljajo v izjemno škodljive namene. Politična govorica bi vedno razočarala, saj ni nikoli transparentna, natančna, zvesta prezentaciji; ne sledi »poštenemu mišljenju« (prim. Latour 2002: 3), zato bi ji v imenu znanosti lahko sodili. Odločitev bi bilo mogoče v obeh primerih utemeljiti samo s trditvami, ki reducirajo ali preprečujejo možnost redukcije v imenu preseganja razlikovanj: za trditvami bi že stala govorica teles, ki reflektirano ve o svoji vednosti, ve, kaj je »politika« in kaj je »antropologija«, zato lahko sodi in podeljuje moč politiki, da meri znanstveno učinkovitost in uporabnost, ali pa antropologiji, da motri politiko kot področje raziskovanja. V obeh primerih telo že ve, o čem govori.

Na antropološkem terenu, ki poteka na prizoriščih kot ne-krajih, je vsaka konstrukcija razlikovanja med »antropologijo« in »politiko« začasna, ne more pa se izteči v odnos nepovratne opozicije med njima. Trditve zato lahko nadomeščajo predlogi, ki so artikulirani ali neartikulirani (prim. Latour 2002a: 1). Telesa, s katerimi imamo opravka, med artikulacijo spreminjajo obliko, s tem pa tudi prostor, kjer se razmerje antropologije do politike (ali obratno) šele vzpostavlja. Telesa in govorice teles na terenu so v prehodu, kjer je vsem odgovorom na »kdo« ali »kaj« mogoče podeliti enako mero zaupanja in dvoma. Odločitev za delovanje torej ni niti politična niti znanstvena, saj nam ni bila nikoli dana, da jo kot tako branimo: omogoča pa nam, da o proizvajanju politične antropologije razmišljamo v okviru politične epistemologije⁴⁰, ki raziskovalnih predlogov ne utemeljuje na demarkacijski liniji med politiko in antropologijo, temveč išče neponovljive dogodke, med prisotnostjo in pluralnostjo umrljivih teles, ki artikulacijo razlikovanja šele omogočijo.

Politična antropologija ima za *ustvarjanje politike emancipacije* na voljo koncept *dogodka* kot mesta za artikulacijo razlikovanj. Razišče lahko prizorišča kot ne-kraje, kjer dogodki omogočijo vzpostavitev teles kot političnih subjektov: med delovanjem so to akterji, ki delujejo v okviru političnih praks, ki jih antropologija kot znanost raz-

iskuje. Dogodki na terenu šele omogočijo osmisлити negotovo relacijo med političnim *mnenjem* in znanstvenimi *resnicami*, na katero v okviru rehabilitacije delovanja opozarja Hanna Arendt (1994). Antropološka analiza je tako prepustna za vsa mnenja, ki delajo politiko na terenu s proizvodnjo resnic, ter jih zoperstavi podedovanim antropološkim resnicam kot mnenjem.

Tovrstna antropološka raziskava nam lahko omogoči sprejeti odločitev za delovanje s sprejemanjem odgovornosti za proizvedeno vednost, ki nam je pridobitev odločitve omogočila. V okviru politične antropologije lahko govorimo o politiki emancipacije kot o specifični *politiki vednosti*⁴¹.

2.4. Status etnografskega gradiva na terenu

V izvajanju antropologije kot politike emancipacije so vse oblike etnografskega gradiva primarni viri raziskave; sekundarni viri ne obstajajo. Nad njimi nimamo pregleda, kot zapise jih ne moremo brati na-enkrat, lahko pa jih predstavljamo kot enakopravne govorice teles, ki obstajajo v neodvisnosti od *iz-vira* svojega nastanka v trenutku, ko se pojavijo na terenu pred nami.

V svoji zunanosti ali notranosti do terena so govorice in pisave enakovredne. Kot zapisi se seveda vedno nanašajo na ne-kaj v svetu, prenašajo glas ne-koga, akterja, ki deluje zato, ker reagira na ne-kaj ali ne-koga: a naša analiza, pa naj se še tako trudi s »kontekstualizacijo terena«, »subjektivacijo« ali »tekstualno analizo«, tistega koga ali kaj ne more ujeti, še manj spoznati, celo razgaliti ali transportirati nekam drugam. Tako *subjekt-a* kot *objekt-a* je mogoče na terenu, v praksi, zgolj bolje ali slabše artikulirati. Analiza vendar lahko uporabi, pa čeprav politično izrabi, enake (ne)možnosti teles pri preganjanju objektov kot *centralno silo* za vzpostavitev prizorišč na terenu, kjer se govorice teles srečujejo, artikulirajo razlikovanja v objekte kot učinke soočenj, pridobivajo organe in telesa, ter jih – neizogibno – izgubljajo. Teren je mesto, kjer artikulacija ne sledi zakonom znanstvene primernosti v okviru disciplinarnih (ali vljudnostnih) meja: telesa se med učenjem o objektih lahko mirno pogajajo, lahko pa se tudi prepirajo, si nasprotujejo, kažejo jezike.

Na terenu, kot ga poskušamo definirati, ni *bolj ali manj* refleksivnih govoric ali pisav. Kar obveščevalci povedo ni nič bolj ali manj refleksivno od tega, kar so antropologi, etnologi ali politični teoretiki zapisali. V merilu refleksivnih prikazov vsi zapisi, ki tvorijo etnografski material, »živijo v demokraciji, vsaj kar se tiče semiotike« (Latour, 2002a: 10). Analiza je refleksivna toliko, kolikor jim v izhodišču dodeli enako količino verjetja ali dvoma na lestvici razlagalne moči.

Na terenu so tako reprezentativne prav vse govorice, saj se v prostoru za delovanje odnos med zastopanimi drugimi in zastopniki šele vzpostavlja. Vsi predlogi so trditve, ki jih je mogoče artikulirati šele z ozirom na razlikovanje od množice ostalih predlogov. Artikulacija ne prinaša možnosti za znanstveno ali politično avtoritativen govor, pač pa možnost za učenje z učinkovanjem razlikovanj.

Opombe

1. Učenje in ritualni postopki so podrobneje popisani v magistrski nalogi, *Power after the break of modern reality: Creation of South African Community* (prim. Urh 2000: 91-100), ki prinaša avtoričine izsledke šestmesečnega terenskega dela v vasi Makuleke, severna provinca države Južna Afrika.
2. Ker je premestitev naučenega vedno aposteriorna in zapisana, jo lahko umestimo na osi govorice, v sintagmo (metonimijo) in paradigmo (metaforo). Naučeno-preneseno bi se, kot dovoljuje Jakobson (1989: 110-116, glej tudi Barthes 1990: 178) nagibalo k prevladi metonimičnega modela oziroma sintagmatskih asociacij, in manj k metaforičnemu modelu. Opomba sama je v metaforičnem modelu, opis obsedenega stanja poziva metonimično. Naša premestitev poteka ritualnega pozivanja duhov je torej na strani metonimije. Če bi sledili Jakobsonu (1989: 89-116) še v dve vrsti afazičnih motenj, bi bili pri umestitvi naučenega v motnjo na osi bližine, ki potegne za seboj nezmožnost oblikovanja stavkov, tako da ostane na koncu zgolj slovar, stil pa je telegrafski: drhtenje, tresenje, telo, obsedeni, duh, govorica, smeh, jok. Seveda bi šli s tem odločno predaleč.
3. Na pasti opozarja Derrida (1998). Razlikovanje se začne z znakom in glasom, in sicer na točki, ko glas ponudi iluzijo neposrednega dostopa do neskaljene prezence, iluzijo izvora, ki ga še ni načela zunanost, s tem pa trdno oporo za izmakljivo igro napotovanja znakov, ki so že po svoji naravi nadomestki, surogati za 'stvar samo'. Saussure (1997: 35-43) razlikuje med pisavo in govorico in takoj zatem začuti potrebo po reševanju izvornosti druge pred predstavitvenimi napadi prve. Ko piše, že misli pisavo kot sekundarno govorico: obstoji zato, da reprezentira govorjeno besedo, vendar pa kmalu lahko prevzame osrednjo vlogo v govorici, kar naj bi bilo nekaj takega, »kakor če bi bili prepričani, da bomo človeka bolje spoznali, če si bomo ogledovali njegovo fotografijo, ne pa obraza« (ibid: 36). V naučenem ritualu, ki ga predstavljamo, ni obrazov, ki bi jih bilo mogoče posneti: med tresljuje telesa razlikovanja enostavno ne moremo vriniti. »Kar vidimo, nikoli ne prebiva v tistem, kar izrečemo«, iz ozadja opominja Foucault (1971: 36).
4. Med pogovorom bi lahko samo upali, da nam naši sogovorniki ne lažejo, oziroma bi morali vedno predpostaviti, da govorijo resnico o ritualu in zaznavi duhov. V nasprotnem primeru bi bila njihova poročila subjektivistična, doživljajska, naključna in povsem arbitrarna, z njimi pa bi lahko »pisali literaturo, ali nemara esejistiko«, ne bi pa mogli proizvajati antropologije (prim. Močnik 1996: 291). Domačinom bi morali najprej odvzeti možnost, da si duhove izmišljujejo, da bi njihovim poročilom šele lahko dodelili status subjektivnosti, ki bi ga lahko primerjali z našimi subjektivnimi poročili o izkušnjah z duhovi med ritualom in jih s tem objektivirali. Duhovi kot objekt bi z operacijo postali stvar minus domačinska laž. Raziskava bi bila še bolj zapletena, ker bi težili k čim večjemu številu poročil o ritualih in duhovih, ter s tem k čim večjemu številu obveščevalcev, laži in resnic. V najboljšem primeru bi bili soočeni s situacijo, ki jo – prirejeno – povzema naslednja uganka: Na razpotju do dveh vasi stoji domačin ene od njih. V eni od vasi živijo sami lažnivci, v drugi vasi vsi govorijo resnico. Ko antropolog sreča domačina, želi vedeti, kam ga bo izbira za eno ali drugo pot vodila: v vas lažnivcev ali v vas govorcev resnice. Ker ne ve, v kateri vasi domačin stanuje, tudi ne more vedeti, ali govori resnico ali laže. Uganka sprašuje 'Katero vprašanje mora antropolog zastaviti domačinu, da bo vedel, v kateri smeri leži vas resnice in v kateri vas laži?', ki ji dodajamo 'In kako izbor za eno od poti vpliva na raziskavo?'.
5. Isto mišljenje, ki vzpostavlja resnico tako, da podeljuje odpustke lažnivim kljukcem - domačinom, lahko obsodi antropologe, da lažejo, ter jim laži ne odpušča. V modelu resnic in laži se vsak antropolog, ki gradi na resničnosti lastnih terenskih izkušenj in resnicah svojih obveščevalcev, lahko znajde v položaju lažnivca (laže o lastnih izkušnjah) ali bedaka (lažejo mu

domačini), v najboljšem primeru pa pisca fiktivnih, subjektivističnih zgodb. Med antropologi je najbolj znan lažnivec in bedak Carlos Castaneda (1986), ki si je leta 1973 pridobil naziv doktorja antropoloških znanosti z emsko študijo v obliki dialogov s svojim obveščevalcem, Yaqui Indijancem don Juanom, s tem pa tudi priložnost, da kot antropolog sicer »laže zato, da bi govoril resnico« (Mille 1976: 47), ostaja pa bedak, ki »se ni nikoli naučil besede jezika Yaqui, zato mu nihče ni mogel dopovedati, da se don Juan zgolj šali z njim, ko mu govori o fantastičnih stvareh« (ibid: 74). Obstaja seveda tudi možnost, da si je Castaneda svojega obveščevalca izmislil, kar ga je kot antropologa diskvalificiralo za vse nadaljne vstopne v model laži in resnic (prim. ibid: 42-48).

6. V model, kjer je reprezentacija vezana na vzpostavitev oblastnega razmerja, antropolog je skupaj z vračem prepoznan kot nosilec oblasti in politični subjekt *par excellence*, njegovo pisanje pa skupno z vračevimi ritualnimi pozivanji politični tekst za druge, ki iz množice neobvladljivih teles zgradi eno samo zato, da lahko sploh začne predstavljati učinke obsedenosti z duhovi zanje. Interes vrača/antropologa je lahko utemeljen s pravico do enakopravne predstavitve teles, ki so okužena s hegemonsko močjo predhodnih vračev ali kolonialistično naravnanih antropologov doslej lahko samo čakala, podrejena, da ponovno pridejo do besede/se vzpostavijo/so prezentirana.
7. Operacija zahteva uvid v telo, ki vedno že mora biti podvrženo Foucaultovim (1984) mehanizmom discipliniranja ali Hobbesovemu (1968) prvotnemu strahu, da je lahko vzpostavljeno. Pri tem je Hobbesovo telo v zavidljivo boljšem položaju, saj prostovoljno podpiše pogodbo s prepoznanim osrednjim duhom-suverenom in se mu v strahu preda enkrat za vselej (prim. Hobbes 1968: 252), Foucaultovo pa se mora skupaj z gestami, diskurzi in željami najprej konstituirati kot individuum ali subjekt, torej prepoznati kot primarni učinek oblasti (prim. Foucault 1994: 202), da dospe do predaje in podpisa pogodbe v neskončnem diagramu Panoptikona, ki se je zgodil že davno, ne da bi se on sam tega sploh zavedal. Ko ali če se zaveda, pa še vedno lahko začivka: »Zakaj je boj boljši kot podređitev?« (prim. Dolar 1991: xxvii). V filmski industriji sta podpis pogodbe za nazaj uprizorila brata Wachovski z Matricom (1999), kjer gigantski mega-računalnik določa koordinate za vsa telesa, le izbrani pa imajo možnost izbire za rdečo ali modro tabletko.
8. Kot tisti *physis*, s katerim se po naravi antropologije kot discipline ukvarja njena pod-disciplina, fizična antropologija. Fizični antropologi bi v primeru ritualnega pozivanja duhov lahko določili bio-kemične receptorje telesa, ki šele omogočajo zaznavo okolice in duhov. Ker bi eksperiment pokazal, da obstajajo občutne razlike pri telesnih zaznavah, ter da so nekatera telesa za duhove povsem neobčutljiva, bi se v obdelavo podatkov vključili kulturni antropologi, ki bi razlike primerno kulturno umestili. Antropologom bi se lahko pridružili kolegi z naravoslovnih disciplin, ki bi s specifičnimi instrumenti (podaljški omejenega telesa kot aparata za zaznavo) merili elektromagnetna valovanja v prostoru, kjer ritual poteka.
9. Morda bi bilo bolje zapisati fenomenološko telo, s tem pa predlagati, da je kulturna antropologija kot znanost fenomenologija, ki po zemeljski obli išče vse pojave oblike »kulturnih utelešenj« telesa, da potem misli njihovo razliko in si zagotavlja možnost za nadaljnjo raziskovanje. Več razlik, več (kulturne) antropologije torej!
10. Ki se ji precej nesramno, a kot da nemo, reži Foucault (1971: 381-382): »Vsem tistim, ki še vedno želijo govoriti o človeku, o njegovi vladavini ali njegovem osvobajanju, vsem tistim, ki še postavljajo vprašanje o tem, kaj je človek v svojem bistvu, vsem tistim, ki hočejo od njega prispeti do resnice in tistim, ki ne želijo formalizirati brez antropologiziranja, ki ne marajo mitologizirati brez demistificiranja, ki nočejo misliti, ne da takoj pomislijo, da to misli sam človek, vsem tem napačnim in izkrivljenim oblikam misli lahko zoperstavimo le filozofski smehljaj - ki je v dobršni meri molčeč«.

11. Na tem mestu mislimo manj na antagonizem med fizičnimi in kulturnimi antropologi, saj kot veliki nepoznavalci in pristranski opazovalci vidimo objekt raziskovanja prvih preveč v Kuhnovi (1970) paradigmi, da bi lahko spore izzval. Prej se ustavljamo v spopadih, ki so konstitutivna mišljenju ali izmišljanju antropologije kot discipline *brez* paradigme in določujočega predmeta raziskovanja (je to kulturna?socialna?politična? antropologija, ali pač samo postmoderna?), ki v stanju paradigmskega vakuumu vztraja ali pa ne. Gellner v zaključku svoje *Antropologije in politike* (1999: 249-273) nazorno prikaže podređitev mobilizacijski moči besed, ko najostreje obsodi »postmodernistični izbruh subjektivizma« (ibid: 259) v antropologiji kot splošno »kalifornizacijo Zahoda« (ibid: 259), kasneje pa zatrdi, da »imamo imena, kot je postmodernizem, toda prav nič lahko ni ugotoviti, kaj hudiča pomenijo« (ibid: 263) in poskuša šele »identificirati elemente, ki sodijo v to čarovniško kuhinjo« (ibid: 263). Po identifikaciji zaključí, da »naključni začetniki znanstvene revolucije nimajo monopola nad to revolucijo in niso nujno njeni najboljši izvajalci« (ibid: 272), še posebej ne »neki zelo vplivni ameriški antropolog...z nekoliko samozavestno brezskrbnostjo in poudarjenim fantovskim šarmom« (ibid: 271).
12. Izrek bi lahko prosto prevedli kot »če želiš prodati kozlička, ne moreš obdržati kozlička in denarja«.
13. '*To have a body is to learn to be affected, meaning effectuated, moved, put into motion by other entities, humans or nonhumans,*' pravi že prevedeni Latour (2002a:1).
14. Bauman (2002:11) poleg zombijev objektov omenja tudi zombijske kategorije in zombijske institucije.
15. Tyler (1986) se v *Writing Culture* bori s pisavo, ki vedno reprezentira z ustvarjanjem »iluzije totalnega, ki ima oblast nad stvarmi in drugimi, kot da so stvari« (ibid: 131), saj misli »vso ideologijo reprezentacije pomena kot ideologijo oblasti« (ibid: 131). Post-moderni etnografski tekst je tisti, ki lahko evocira, namesto da bi reprezentiral, saj je po definiciji nereprezentativen. »Evokacija je dogodek ali proces« (ibid: 130), ki etnografijo osvobaja posnemanja stvarnega sveta in neprimernih oblik znanstvene retorike (kot so objekti, dejstva, generalizacije, eksperimenti, resnice), ki nimajo prav nobene nobene zveze z izkušnjo terenskega dela ali s pisanjem etnografskega teksta. Etnografija lahko zgolj išče sredstva za obuditev tiste resničnosti, ki nima reference, zato ne more imeti v njej »nihče ekskluzivne pravice do sinoptične transcendence« (ibid: 129).
16. S tem pa sledi terapevtskemu cilju, ki je v osrčju post-moderne etnografije po Tylerju (prim. 1986: 128).
17. Navodila predpostavljajo tudi načine, kako je tekst potrebno *brati*, da postane zaželeni diskurz. Bralec je v tekst že vključen s svojim zdravo-razumskim razumevanjem, ki zapisanemu dodaja vtise svojega vsakdana (prim. Tyler 1986: 138).
18. Ter gladko presliži opozorilo Hanne Arendt (1996: 13-14), da obe vprašanji vodita v neko konstrukcijo božjega, saj je le bog najbrž sposoben dajati izjave o »kdo« v istem smislu, kot da gre za »kaj«.
19. Geertz (1973: 416) v znanem prispevku o petelinjih dvobojih na Baliju opiše odpiranje vasi retrospektivno kot rezultat naključnega dogodka (skupinskega bežanja pred oboroženimi predstavniki oblasti), po katerem ni bilo nič več tako kot poprej. Dogodek je namreč vodil v »nenavadno popoln sprejem v družbo, ki je tujcem drugače izredno težko dostopna« (ibid: 416), njemu samemu pa je omogočil neposreden, notranji uvid v mentaliteto bežečega se kmeta, ki je antropologi v normalnih okoliščinah niso deležni.
20. Domačini in bralci teksta so antropologu lahko samo hvaležni, da je njegovo pisanje med reflektivnim učenjem in gledanjem čez ramo spregledalo nasilnejše ritualne oblike, v katere

so domačini skupaj z antropologom še lahko zagledani do te mere, da se kot udeleženci med ritualom učijo o lastnih, nasilnejših oblikah subjektivnosti.

21. Grozljivo obliko ponovnega sestavljanja telesa, ki – po pomoti – potegne za seboj drugo telo, je leta 1986 filmsko upodobil David Cronenberg v Muhi (*The Fly*) po prirejeni literarni predlogi Georga Langelaana.
22. Po prirejenem Baumanu (1987) bi lahko zaključili, da je na tej točki »interpret« postal »zakonodajalec« brez izvajalcev zakonov. Zavzel je stališče nepristranskega gledalca, kot ga imenuje Bourdieu (2002), ki navezan na razumevanje zaradi razumevanja samega stremi k temu, da bi pripisal to hermenevitično namero praksi domačinov in bi ravnal, kakor da si oni postavljajo o sebi ista vprašanja, kot si jih sam postavlja o njih (prim. ibid: 53).
23. Naša naloga ne more odgovarjati na vprašanja o značilnostih in oblikah refleksivnega mišljenja, saj bi to zahtevalo – kot se dobro zavedamo – sistematičen pregled zgodovine filozofskih šol in tradicij, ki bi nas pripeljal do temeljev moderne filozofije. Ali je osnovna značilnost filozofske misli njena refleksivnost? Je filozofiji konstitutivno dejstvo, da je s svojim predmetom vedno v refleksivnem razmerju? V čem je jedro t.i. kopernikanskega obrata v filozofiji? Kaj je refleksija? Ali obstaja nekaj takega kot je ne-refleksivno mišljenje? Refleksija je način razmišljanja v toliko, da je namen naše govorice na tem mestu opozoriti na oblike refleksivnosti, ki kot antropološka drža (*attitude*) vodijo v specifično obliko epistemologije in reprezentacije drugih s terena, ter osvetliti perspektive, ki izpostavijo refleksijo kot osrednji del antropološke metode. Torej: refleksija kot miselni refleks na določene dražljaje iz okolice.
24. V antropološki skupnosti je kot refleksivna lahko prepoznana etnografija, ki vključuje samo-referenčnost v obliki avto-biografskih detajlov, ki so v ostrem nasprotju s »formalnim etnografskim poročilom« (prim. Barnard 2000: 165-166).
25. Malinowskemu (1961) je pripisana vpeljava neposrednega opazovanja z udeležbo kot *metode in tradicije* (prim. Barnard 2000, Kuper 2000) v »britanski« antropologiji. Clifford (1986) ugotavlja, da opazovanje z udeležbo kot metoda predpisuje »ravnovesje med subjektivnostjo in objektivnostjo« (ibid: 13). Etnografove osebne izkušnje so sicer prepoznane kot osrednji del raziskovalnega procesa, ki pa jih neprestano zadržujejo in strogo omejujejo neosebni standardi ter objektivna distanca opazovanja (prim. ibid: 13).
26. Reprezentacija v antropologiji je lahko postala zadrega vsaj leta 1967, ko je izšel *Diary in the Strict Sense of the Term* /Dnevnik v pravem pomenu besede/ Bronislawa Malinowskega (prim. 1967), ki ga je izdala njegova vdova. V njem se je ustanovitelj antropološke discipline razkril kot rasist, ki pravzaprav ne mara svojih divjakov, je seksualno nepotežen, ima problem z drogami, se dolgočasi, za nameček pa mu celo nekateri aspekti Trobriandske kulture sploh niso všeč (prim. Barnard 2000: 165; Geertz 1993: 55, Kuper: 2000: 25-27). Geertz (1993) ugotavlja, da je Malinowski s tem »povedal resnico na javnem mestu« (ibid: 55), ter nadaljuje, da je antropološki ideal »empatije, posluha, potrpežljivosti in kozmopolitizma uničil človek, ki je ta ideal v največji meri sam ustvaril« (ibid: 56). Za nas je pomembno predvsem vprašanje, kakšne vrste duh pravzaprav obseda antropološko skupnost, ki resnično verjame, da je uničeni ideal kadarkoli obstajal?
27. Z elementi na tem mestu razumemo vse materialno, simbolno ali narativno, ki funkcionira kot stvar, zato jo je mogoče nabrati, nakopičiti in prenesti na drugo mesto. Antropologija je disciplina, ki dopušča skorajda neomejeno izbiro elementov za prenos na mesto ne-terena: element je lahko okostje, oblačilo, kultura, skupnost ali zgodba.
28. Nietzsche (1988) govori, da je ena najbolj temeljnih in okamenelih zmot uma tista, ki razume in narobe razume vsako delovanje kot pogojeno z delujočim, z nekim »subjektom«. »Toda takšnega substrata ni; za dejanjem, delovanjem, nastajanjem ni »biti«; »dejavnik (*Taeter*) je dejanju samo primišljen, -dejanje je vse« (ibid: 234).

29. Skovanko »politika razlage« povzemamo od Bruna Latourja (1986), ki je prevod že prevedene »*politics of explanation*«.
30. Mar etnografija, ki vpeljuje samo-referenčnost kot nasprotje zgolj formalnega etnografskega poročila, ne stavi prav na dvom ali verjetje poslušalcev in bralcev na mestu tam, ki jim je potrebno utrditi dvom ali prepričanje? Latour (1986: 10-11) opominja, da stava na dvom ali verjetje drugih vedno vključuje določeno mero arogance s strani govorca ali pisca znanstvenega dela.
31. »Namreč, prav tako kot ljudstvo ločuje strelo od njenega bliskanja in slednje jemlje za dejanje (*Tun*), za učinek nekega subjekta, ki se imenuje strela, tako ljudska morala tudi ločuje moč od izkazovanj moči, kakor da bi za močnim obstajal indiferentni substrat, ki bi *po izbiri* izrazil moč ali pa tudi ne« (Nietzsche, 1988: 234).
32. Avtorji so vsa imena, navedena pod seznamom literature.
33. Zato tudi govorimo o antropologiji Malinowskega, etnologiji Levi-Straussa ali Geertza z vso resnostjo, medtem ko bi »Heisenbergova kvantna mehanika« ali pa »Crickova biologija« lahko vzbudila zgolj začudene poglede.
34. Turner (1974, 1986) si je za opis liminalnega stanja izmislil skovanko »*betwixt and between*«, ki jo prevajamo kot »niti eno niti drugo«.
35. Latour (2002a) nazorno pokaže pridobivanje organov telesa z eksperimentom »urjenja« nosov za industrijo parfumov. Učenci imajo na voljo »škatlice vonjav«, ki so serije ločljivih vonjev, razvrščenih tako, da prehajajo od najostrejših do najmanj zaznavnih kontrastov. Učenec potrebuje urjenje, da lahko izrazi kontraste: med procesom iz »nemega nosu«, ki ločuje zgolj med sladkimi in smrdljivimi vonjavami, učenec pridobi »nos«, ki razločuje subtilnejše oblike vonjav, čeprav so premešane z drugimi. »Ni naključje, da je oseba imenovana nos, saj je med prakso pridobila organ, ki opredeli njeno možnost zaznavanja kemičnih in drugih razlik: z urjenjem se je naučila imeti nos, ki ji omogoča poselitev (z vonjavami prepletenega sveta)« (ibid: 1-2). Telesni deli so pridobljeni v trenutku, ko so »dvojniki v svetu« izraženi na drugačen način. »Pridobivanje telesa je delovanje, ki proizvaja hkrati čutilni medij in občutljivi svet« (ibid: 2).
36. Allen Feldman (1991) svoje delo o formacijah nasilja (*Formations of Violence*) predstavi kot etnografijo površin, kjer je moč mogoče otipati kot materialno silo (prim. ibid: 2).
37. Ne-kraji, ki so obvladljivi, so lahko samo popolnoma prazni prostori, kjer ni pomena, oziroma se kraji po definiciji upirajo pomenu. Vprašanje usklajevanja razlik se nikdar ne postavi, saj ni nikogar, s komer bi karkoli usklajevali (prim. Bauman 2002: 132). Obratna slika ne-krajev, ki so obvladljivi, bi bila lahko tovarna človeških teles –klonov. Najstrašljivejši poskus usklajevanja razlik z uničevanjem so koncentracijska taborišča.
38. Za Latour-ja (2002a) je dokaz ne-artikularnosti govornica, ki ponavlja enako za enakim, ne glede na to, kaj govorijo drugi. »Na primer, ponavljanje *ego cogito* na vsako stvar, ki bi lahko vplivala na subjekta, je jasen dokaz ne-artikularne nemosti« (ibid: 5).
39. Laclau (1990) nam pomaga razumeti, da gre pri izboru pozicije, ki prisega na delovanje, dejansko za *odločitev*, in ne za neko podeljeno in vsem prepuščeno nalogo, ki samo čaka, da jo zgodovinsko uresničimo (prim. Jeretič 1990: 476).
40. Da je epistemologija lahko politična, smo se naučili od Bruna Latourja (1993, 2002a).
41. Politika vednosti kot naloga, o kateri v *Arheologiji vednosti* (2001) govori Foucault.

Reference in literatura

- Arendt, Hannah (1994): *Istina i laž u politici*. Beograd: Filip Višnjić.
- Arendt, Hannah (1996): *Vita activa*. Ljubljana: Krtina.
- Augé, Marc (1999): *Novi svetovi*. V Igor Zabel (ur.): *Mestomorfoze*: Zbornik: 69-91. Ljubljana: *cf.
- Augé, Marc (2000): *Non-Places: Introduction to Anthropology of Supermodernity*. New York in London: Verso.
- Barnard, Alan (2000): *History and Theory in Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barthes, Roland (1990): *Retorika Starih: Elementi semiologije*. Ljubljana: ŠKUC.
- Bauman, Zygmunt (1987): *Legislators and Interpreters: On Modernity, Post-modernity and Intellectuals*. New York: Cornell University Press.
- Bauman, Zygmunt (2002): *Tekoča moderna*. Ljubljana: *cf.
- Bourdieu, Pierre (2002): *Praktični čut I*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Castaneda, Carlos (1986): *Bitka za neznano*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Clifford, James in George E. Marcus, ur. (1986): *Writing Culture: The poetics and Politics of Ethnography*. Los Angeles: University of California Press.
- Derrida, Jacques (1998): *O gramatologiji*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Dolar, Mladen ur. (1991): *Michel Foucault: Vednost-oblast-subjekt*. Ljubljana: Knjižna zbirka Krt.
- Feldman, Allen (1991): *Formations of Violence: The Narrative of the Body and Political Terror in Northern Ireland*. Chicago in London: University of Chicago Press.
- Foucault, Michel (1971): *Riječi i stvari*. Beograd: Nolit.
- Foucault, Michel (1984): *Nadzorovanje in kaznovanje*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Foucault, Michel (1991): *Red diskurza: Nastopno predavanje na Collège de France 2. decembra 1970*. V Mladen Dolar ur.: *Michel Foucault: Vednost-oblast-subjekt*: 3-27. Ljubljana: Knjižna zbirka Krt.
- Foucault, Michel (1991a): *Kako preučevati oblast? Predavanje dne 14. januarja 1976*. V Mladen Dolar ur.: *Michel Foucault: Vednost-oblast-subjekt*: 29-40. Ljubljana: Knjižna zbirka Krt.
- Foucault, Michel (1993): *Zgodovina seksualnosti 3: Skrb zase*. Ljubljana: Škuc.
- Foucault, Michel (1994): *Two Lectures*. V Nicholas B. Dirks, Eley Geoff in Sherry B. Ortner (ur.): *Culture/Power/History*: 200-221. Princeton: Princeton University Press.
- Foucault, Michel (2001): *Arheologija vednosti*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Geertz, Clifford (1973): *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Books.
- Geertz, Clifford (1993): *After the Fact: Two Countries, Four Decades, One Anthropologist*. Cambridge: Harvard University Press.
- Gellner, Ernest (1999/1995): *Antropologija in politika: Revolucije v Svetem gaju*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Hastrup, Kirsten (1995): *A passage to anthropology: Between experience and theory*. London in New York, Routledge.
- Hobbes, Thomas (1968): *Leviathan*. London: Penguin.

- Jakobson, Roman (1989): *Lingvistični in drugi spisi*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Jeretič, Sebastjan (2000): Feminizem in politika emancipacije. *Teorija in Praksa*, 3, 475-493.
- Kuhn, Thomas S. (1970): *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kuper, Adam (2000): *Antropologija in antropologi: Moderna britanska šola*. Ljubljana: Aristej.
- Lacław, Ernesto (1990): Nova razmišljanja o revoluciji našega časa. V *Problemi-Razprave*: 93-174.
- Latour, Bruno (1986): The politics of explanation. URL <http://www.ensmp.fr/~latour/> (10.2002)
- Latour, Bruno (1993): *We have never been modern*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, Bruno (2002): What if we talked politics a little. URL <http://www.ensmp.fr/~latour/> , (12.10.2002)
- Latour, Bruno (2002a): How to talk about the body? The normative dimension of science studies. URL <http://www.ensmp.fr/~latour/> (10.2002)
- Levi-Strauss, Claude (1992/1955): *Tristes Tropiques*. New York: Penguin Books.
- Malinowski, Bronislaw (1961): *Argonauts of the Western Pacific*. New York: E.P. Dutton.
- Malinowski, Bronislaw (1967): *A Diary in the Strict Sense of the Term*. London: Routledge.
- Mille, Richard de (1976): *Castaneda's Journey: The Power and the Allegory*. London: Abacus.
- Močnik, Rastko (1996): Marcel Mauss-klasik humanistike. V Marcel Mauss: *Esej o daru in drugi spisi* : 267-303. Ljubljana: Studia Humanitatis, Škuc-Filozofska fakulteta.
- Nietzsche, Friedrich (1988): *Onstran dobrega in zlega: H genealogiji morale*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Rapport, Nigel in Joanna Overing (2000): *Social and Cultural Anthropology: The Key Concepts*. London in New York: Routledge.
- Rutar, Dušan (1995): Telo in oblast: Sociologija in filozofija telesa v XIX. In XX. Stoletju. Ljubljana: Dan.
- Saussure, Ferdinand de (1997/1915): *Predavanja iz splošnega jezikoslovja*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Stengers, Isabelle (2000): *The Invention of Modern Science*. Minneapolis in London: University of Minnesota Press.
- Turner, Victor W. (1974): *Dramas, Fields, Metaphors*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Turner, Victor W. in Edward M. Bruner, ur. (1986): *The Anthropology of Experience*. Urbana in Chicago: University of Illinois Press.
- Tyler, Stephen A. (1986): *Post-Modern Ethnography: From Document of the Occult to Occult Document*. V Clifford, James in George E. Marcus (ur.): *Writing Culture: The poetics and Politics of Ethnography*: 122-149. Los Angeles: University of California Press.
- Urh, Jana (2000): *Power after the break of modern reality: Creation of South African Community*. Ljubljana: Magistrska naloga.
- Van Gennep, Arnold (1960): *The Rites of Passage*. London: Routledge.

Naslov avtorice:

Jana Urh, dr. znanosti - antropologija

Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije, Center za raziskave

tel.: 031 806 225

e-pošta: jana.urh@gov.si

Rokopis prejet maja 2004, revidirana verzija, sprejeta za objavo, pa avgusta 2004.

*Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo izvirni znanstveni članek
s kvalitativno argumentacijo.*

Spolna diferenciacija pri šolski športni vzgoji in prostočasni gibalni/športni aktivnosti učencev

POVZETEK: V prispevku predstavljamo rezultate raziskave, v kateri je bila ugotavljana prisotnost učne diferenciacije po spolu pri pouku šolske športne vzgoje (Doupona Topič in Zurc 2003). Namen naše raziskave je bil primerjati prisotnost elementov spolnega razlikovanja v učnem načrtu z rezultati raziskave, v kateri smo deklice in dečke anketirali z namenom, da bi pridobili podatke o značilnostih njihove prostočasne gibalne/športne aktivnosti. Raziskava je bila izvedena na vzorcu 194 osnovnošolskih otrok v mesecu decembru leta 2001 (Pišot et al. 2004a). Na osnovi primerjalne analize ugotavljamo, da obstajajo povezanosti med prisotnostjo elementov spolne diferenciacije v učnem načrtu za športno vzgojo in vsebino, količino ter obliko otrokove prostočasne gibalne/športne aktivnosti.

KLJUČNE BESEDE: osnovnošolski otrok, prosti čas, gibalna/športna aktivnost, šolska športna vzgoja, razlike med spoloma

1. Uvod

O enakopravnosti med spoloma se govori v tistih družbenih sferah, kjer je enakopravnost na tako visoki ravni, da se jo posamezniki zavedajo. Ali povedano drugače: zavedajo se razlik, ki jih prinaša neenaka obravnava glede na spol (Kozmik in Salecl 1999). Dejstvo je, da se stališče družbe do posameznega spola in s tem do družbenih razlik med moškim in žensko odraža na posameznih mikroravnih vsakdanjega življenja. Zato ne preseneča precejšnja zainteresiranost raziskovalcev tudi za proučevanje razlik med spoloma na področju ukvarjanja z gibalnimi/športnimi dejavnostmi¹. Kot pravi Darlinson (2000), so razlike med spoloma na področju gibalnega/športnega udeleževanja še izrazitejše kot pa na marsikaterem drugem področju socialnega življenja. Vzrok temu so tradicionalni stereotipi, družbena patriarhalnost ter neločevanje med biološkimi in družbenimi razlikami med spoloma.

Spol je opredeljen z dvema kategorijama, biološko (ang. sex) in družbeno (ang. gender). Biološka kategorija je opredeljena s telesnimi, anatomskimi in morfološkimi razlikami med človeškimi bitji, ki so prirojene. Spol pa ima tudi določen družben in kulturni pomen. Spol kot družbeno kategorijo sestavljajo spolna identiteta, spolna vloga in spolni značaj. Spolna identiteta izraža zavedanje in občutenje lastnega spola ter odzivanje nanj v neki dani družbi oziroma kulturi. Vedenje in status, ki ga ima posameznik v njej glede na svoj biološki spol, določa tudi spolno vlogo. Spolni značaj pa označuje

različne tipične lastnosti, ki naj bi jih imela spola. Gre za tako imenovane »ženske« in »moške« značajske lastnosti. Veliko patriarhalnih kultur pripisuje ženskam čustvenost, potrpežljivost, skromnost, podredljivost, nesamostojnost, zvestobo, skrbnost, pasivnost, moškim pa aktivnost, moč, napadalnost, agresivnost, razumskost, gospodovalnost in pogum. Ker se *gender* nanaša na vse, kar loči ženskost in moškost v življenjskem stilu (vedenje, sposobnosti, interesi, obleka ipd.), pomeni hkrati kategorijo, ki se spreminja skozi zgodovino, družbo, kulturo in cikel posameznika. »Zgodovinska analiza kaže, da ženskost ni fiksirana in stalna kategorija, temveč jo je treba doumeti kot družbeno in zgodovinsko zgradbo« (Doupona in Petrović 2000: 102). Položaj žensk v športu skozi zgodovino je tako zgolj odraz socialnega, političnega in ekonomskega položaja žensk v posameznem časovnem obdobju (Doupona 1994a).

Ob tem je znano, da so različne kulture vzpostavile različne sisteme razlik med spoloma in tako obstajajo tudi družbe, kjer navedenih razlik ni oziroma spolne vloge niso diferencirane. Ta smer razmišljanja je podkrepljena z rezultati medkulturnih študij, ki dokazujejo, da spolne vloge niso univerzalne, pač pa kulturno specifične. Saj, če bi bile biološke danosti tako odločilnega pomena, potem ne bi smelo biti nobenih izjem pri tem, kaj počno ženske in kaj moški. Vendar slednje obstajajo. M. Jogan (1990) meni, da določena kultura deluje kot sklop vrednot, pojmovanj, prepričanj, pravil in oblik družbenega vedenja, ki s pomočjo simbolov, stereotipov in nizi ritualov uvaja posameznika v človeško vedenje na sploh in s tem tudi v že izoblikovano spolno vlogo. Pri tem gre za ponotranjenje in sprejetje družbene predstave o lastnem spolu ter tako hkrati tudi za sprejemanje statusne razlike med spoloma. Družbeno neenakost med moškimi in ženskami pa ohranja in opravičuje sistem vrednot ter prepričanj, ki njihovo družbeno in kulturno pogojenost prikazuje kot naravno, normalno in edino pravilno.

M. Doupona in K. Petrović (1996, 2000), zagovornika te kritične smeri razmišljanja, pravita, da je napačno obravnavati za »naravno« vse, kar je v neki družbi običajno, ker »naravno« (biološko) variira od kulture do kulture. Tako imajo otroci z rojstvom sicer določen biološki spol, nimajo pa že tudi določene spolne vloge, identitete in značaja. Ker pa se otroci »rodijo v družbeni svet, kjer so spolne (*gender*) razlike dejstvo vsakdanjega sveta, hitro zapopadejo določen spol«, ki jim je namenjen (Doupona in Petrović 2000: 101). Pri tem M. Doupona (1994b) tudi opozarja, da kljub temu, da študije o vlogi žensk na različnih področjih izvirajo večinoma iz tistih krajev in kulturnih sredin, kjer je bila vloga ženske že sicer postavljena kot pomembno družbeno vprašanje, pa večina avtorjev razlaga razlike med spoloma glede na biološke, anatomske in fiziološke kriterije, zelo redko pa pri tem izpostavijo problem socialnega položaja žensk v družbi in njihovega položaja v družini. Slednji temi sta zlasti na področju športa potisnjeni v ozadje in bolj ali manj uspešno prikriti. Stvar pa je še nekoliko hujša, saj so »nesporna« raziskovalna dejstva pogosto dodatno osvetljena s sprevrženimi miselnimi vzorci o vlogi ženske, kar je, meni M. Doupona (1994b), najverjetneje odraz raziskovalčevih miselnih stereotipov, ki jih je pridobil skozi proces lastnega izobraževanja.

Proces socializacije je tisti, ki omogoča, da posameznik prevzame in bolj ali manj ponotranji številne družbene vloge, norme, vrednote in pričakovanja, ki so povezana z njegovim biološkim spolom. Prva in tudi najmočnejša socializacija poteka v otrokovi

družini. Novorojenčka na osnovi vedenja, zunanjega videza ali telesnih oblik ni mogoče ločiti po spolu, vendar starši, tako kot vsi ljudje, navajeni »moškosti« in »ženskosti«, imajo željo, da takoj ob rojstvu zaznamujejo otrokov spol z različno barvo oblačil. Predstave o tem, kakšna naj bi bila deklica ali deček, se tako začno uveljavljati že v prvih mesecih otrokovega življenja. Kasneje v otroštvu starši še bolj poudarijo spolne razlike s spolno tipiziranimi igračami, obleko, pričesko, pričakovanji glede primerne vedenja, z vzpodbujanjem različnih aktivnosti in hkrati s tem razvijanjem različnih sposobnosti. Spolno razlikovanje v tem obdobju lahko povzroči, da deklice izgubljajo zaupanje v sebe na področjih, ki glede na prevladujoča družbena pričakovanja niso »ženska« in so zato za njih po merilih družbe neprimerna, ter verjamejo, da so na njih moški vrstniki sposobnejši. Vendar pa spolna socializacija ne poteka samo v družinskem krogu. Saj tudi, če bi se starši zavestno trudili vzgojiti spolno nestereotipne otroke, v socializaciji še vedno nastopajo številni drugi dejavniki. Pomemben vpliv imajo na primer množični mediji (reklame, revije, časniki, televizijske oddaje, filmi, radio, risanke). Vpliv na razvoj otrokove spolne identitete imajo tudi pravlјice – mladinska literatura, vrstniki, zdravstveno osebje, vrtec in podobne skupine ter posamezniki, s katerimi pride otrok v stik. Zato je razumljivo, da igra v procesu spolne socializacije pomembno vlogo tudi šola, ki s ponavljajočimi rituali oblikuje pomembne družbene navade, katere sporočajo osnovna vedenja o kulturi (Doupona in Petrović 2000).

Šolski predmet, ki ima zaradi svoje narave še poseben pomen pri institucionalizaciji spola, je športna vzgoja, ki z ukvarjanjem s fizično sposobnostjo in fizičnim obnašanjem, zagotavlja primerno prizorišče za »pouk« moškosti in ženskosti. Značilnosti današnje športne vzgoje z vidika odnosa med spoloma pa so še vedno v veliki meri odraz uvajanja tradicionalnih razlik med spoloma na področju vrhunskega in športno-rekreativnega športa.

V nadaljevanju bomo na osnovi opravljenih kinezioloških raziskav prikazali, kako se tradicionalna družbena konstrukcija spola v Sloveniji še danes odvija na področju vrhunskega športa, na področju rekreativnega športa in skozi učne vsebine osnovnošolskega predmeta *športna vzgoja*, kjer se tudi nakazujejo značilne družbene spolne diferenciacije te neprimerne vrste.

2. Razlike med spoloma na področju vrhunskega športa

Ni jih malo, ki še danes menijo, da šport oziroma gibalna aktivnost ni primerna za ženske. Tako ne razmišljajo le starejši ljudje, ampak tudi otroci, celo deklice same. Na vzorcu 2045 uencev od 4. do 8. razreda osnovne šole je bilo npr. ugotovljeno, da precej otrok (34,1%) prevzema stereotipna mišljenja svojih staršev ter jih oblikuje v »lastne« miselne sodbe. Njihova mnenja tako poleg lastnih izkušenj, misli in stališč predstavljajo predvsem medgeneracijsko prevzete vzorce mišljenj različnih skupin, ki jim pripadajo (Doupona, 1994a).

Prav tako je ob govoru o specifični tekmovalni športni panogi vedno aktualno tudi vprašanje, kaj je primerno, da izvaja ženska in kaj je moška domena. Obstajajo določene športne dejavnosti in posamezne gibalne naloge, ki naj ne bi bile primerne za udeležvo-

vanje posameznega spola, ker pač ne ustrezajo njegovi vlogi v družbi, pri čemer se v bistveno večji meri pojavlja v slabšem položaju ženski spol.

Analiziranje vrhunškega športa je pomembno zato, ker se njegovi tako pozitivni kot negativni vidiki odražajo na drugih področjih in oblikah športnega udejstvovanja (npr. v rekreativnem športu, v zaposlitvah žensk v športu) (*Women representation in the IOC* 2001; Darlison 2000). Tako je preučevanje ženskega vrhunškega športa pomembno tudi za ugotavljanje in razumevanje zakonitosti najzgodnejšega športnega šolanja deklic. »Temelj vrhunškega športa je kakovosten šport mladih« (Doupona in Petrović 2000: 92). To pa pomeni, da je že mlade »potrebno« naučiti zakonitosti vrhunškega športa z vidika odnosov med spoloma in njim ustrezajoče vedenje.

Za razumevanje današnjega razmerja med vrhunskimi tekmovalkami in tekmovalci je potrebno najprej poznati zgodovinski razvoj prisotnosti žensk na olimpijskih igrah, ki najrealneje odraža starodavno segregacijsko miselnost družbe o ženskem športu.

Ženske na antičnih olimpijskih igrah niso smele sodelovati, ker je bila to izključno pravica moških. Zato so bile ženskam namenjene športne prireditve, imenovane Hereade, ki so bile izključno ženske in na katerih moški niso smeli sodelovati. Te prireditve so se odvijale v čast boginje Here, ki je imela na Olimpu svetišče, starejše od Zeusovega. Z ustanovitvijo olimpijskih iger moderne dobe pa se je ženskam godilo še slabše. Baron Pierre de Coubertin je bil ostro proti, da bi ženske tekmoval v katerikoli športni zvrsti. Bil je celo proti kakršnemu koli udejstvovanju žensk v športnih aktivnostih. Poudarjal je, da je ženski šport nevaren, pa ne le za njih, ampak tudi za moške tekmovalce in publiko. Moške je opozarjal na nevarnost stikov s športnicami in zahteval, naj olimpijske igre ostanejo moška domena².

Žensk tako ni bilo na prvih olimpijskih igrah moderne dobe v Atenah, leta 1896. Prvič se pojavijo šele na olimpijskih igrah v Parizu 1900, in sicer kot tekmovalke v golfu in tenisu. Predstavljale so 1,5% vseh tekmovalcev. Trend spolne emancipacije žensk v udeležbi na olimpijskih igrah prikazuje tabela 1. Iz prikazanih podatkov vidimo, da število žensk na olimpijskih igrah od leta 1986 do leta 2000 enakomerno narašča. Prav tako se enakomerno povečuje delež žensk v primerjavi z moškimi na posameznih olimpiadah, delež moških pa temu sorazmerno pada. Razmerje se enakomerno spreminja pri obeh spolih, a je največji preskok opaziti na olimpijskih igrah leta 1976 v Montrealu, ko se delež žensk poveča nad 20%, delež moških pa temu ustrezno pade pod 80%. Globalni pregled predstavljenih podatkov nam pokaže, da je delež moških od prvih olimpijskih iger, leta 1896, s 100% deležem vseh udeležencev padel v obdobju 104 leti na 61,8% delež vseh udeležencev. Temu nasprotno pa se je delež udeležencev žensk dvignil iz 0% leta 1896 na 38,2% na zadnjih olimpijskih igrah leta 2000, kar predstavlja dobro tretjino vseh udeležencev. Navedeno stanje vsekakor še ne odraža povsem enakovredne udeležbe žensk v vrhunskem športu. A vendarle lahko na osnovi dosedanjih dogajanj pričakujemo, da se bo trend emancipacije žensk na področju vrhunškega svetovnega športa nadaljeval in se po intenzivnosti še stopnjeval.

Navedeno potrjujejo tudi podatki o izvedbi tekmovanj v posameznih športnih disciplinah glede na spol udeležencev. Podatki kažejo, da na tem področju poteka še intenzivnejši trend uveljavljanja žensk, kar posledično vodi k višjemu številu udeleženk

na olimpijskih igrah. Opozoriti velja, da so v tabeli 1 podatki o disciplinah, ki jih izvajajo moški in ženske skupaj (t.i. mešane discipline) in pa podatki o disciplinah, katerih izvedba je po spolu ločena, a je vsebinsko enaka za moške in ženske, prišteti številom športnih disciplin pri obeh spolih. Prvi pogled na rezultate jasno kaže, da odstotek izvedenih ženskih športnih disciplin od prvega tekmovanja, ko ni bilo na sporedu olimpijskih iger niti ene športne discipline, v kateri bi lahko tekmovala ženske, strmo narašča do števila 118. športnih disciplin na zadnji olimpiadi leta 2000 v Sydneyu. Povečanje števila ženskih športnih disciplin velja pripisati predvsem dejstvu, da so ženske pričele tekmovali v ekipnih športnih panogah z žogo, ki so bila sprva izključno domena moških. Prvič so ženske tako nastopile v ekipnem športu z žogo, in sicer v odbojki, leta 1964, med tem so moški na teh olimpijskih igrah tekmovali poleg v odbojki še v nogometu, košarki in hokeju. Ženske so v košarki in rokometu prvič nastopile leta 1976, v hokeju 1980 in leta 2000 v nogometu. Na povečanje števila športnih panog so vplivale tudi organizacije športnih tekmovanj v disciplinah, ki so bile izključno namenjene ženskam. Na olimpijskih igrah v Los Angelesu leta 1984 se tako prvič pojavita športno-ritmična gimnastika in več tekmovanj v sinhroniziranem plavanju, v katerih moški niti danes ne morejo tekmovali (Kruse 1996; Wallechinsky 2004).

Tabela 1 prav tako prikazuje vztrajno naraščanje tudi deleža prisotnosti ženskih disciplin v odnosu z moškimi, vendar njihov porast ni enakomeren. Najočitnejši korak nazaj v emancipaciji žensk glede na razvijajoči se trend predstavljajo olimpijske igre leta 1996 v Atlanti, ko se število ženskih športnih disciplin zmanjša v primerjavi z moškimi disciplinami za 7,9% glede na predhodne olimpijske igre. Temu navkljub pa podatek iz leta 2000 kaže optimistično stanje in sicer, je bilo na tekmovalnem sporedu zadnje končanih olimpijskih iger izvedenih kar 41,4% ženskih športnih disciplin in 58,6% moških disciplin, kar predstavlja doslej najugodnejše razmerje med spoloma na olimpijskih igrah. Navedena podatka kažeta na skorajšnjo povsem enakovredno možnost moških in žensk v številu ponujenih športnih disciplin, v katerih je možno tekmovali na največjem svetovnem športnem tekmovanju.

Naredimo pregled podatkov v tabeli 1 še o trendu udeležnosti slovenskih tekmovalcev na olimpijskih igrah. Vidimo, da so se Slovenke prvič udeležile olimpijskih iger leta 1936, medtem ko so bili njihovi moški kolegi prvič na olimpijskih igrah že pred 24 leti, in sicer leta 1912. Primerjava udeležbe Slovenk z vsemi ženskami na olimpijskih igrah kaže trend naraščanja njihove prisotnosti, a hkrati večji zaostanek za svetovnim povprečjem ter bolj variabilen proces. Največ slovenskih športnic, in sicer 18, se je doslej udeležilo olimpijskih iger leta 2000 v Sydneyu. Predstavljale so 24,7% delež vseh nastopajočih slovenskih športnikov. Navedeno razmerje med spoloma predstavlja krepko zaostajanje za svetovnim povprečjem, kjer je bilo tako stanje, celo nekoliko višje (25,8%), doseženo že pred 12 leti na olimpijskih igrah v Seoulu. Vendar pa je bil doslej na olimpijskih igrah odstotek Slovenk v primerjavi z moškimi tudi že višji od navedenih 24,7%. Tako je bilo na igrah leta 1948 v Londonu 25% Slovenk (9,4% vseh žensk na OI), čez štiri leta v Helsinkih 28,6% (10,5% vseh žensk na OI) in leta 1956 v Melbournu celo 40% Slovenk (11,7% vseh žensk na OI), kjer pa je nastopilo samo pet slovenskih udeležencev, od tega dve ženski.

Tabela 1: Udeležba moških in žensk na dosedanjih Olimpijskih igrah, udeležba Slovencev in Slovenk ter število športnih disciplin glede na spol udeležencev

Olimpijske igre	Število moških (%)	Število žensk (%)	Število slovenskih udeležencev (%)		Število športnih disciplin	
			moški	ženske	Moške	Ženske
Atene, 1896	245 (100%)	0 (0%)	0	0	43 (100%)	0 (0%)
Pariz, 1900	1206 (98,4%)	19 (1,6%)	0	0	85 (96,6%)	3 (3,4%)
Saint Louis, 1904	681 (98,8%)	8 (1,2%)	0	0	101 (97,1%)	3 (2,9%)
London, 1908	1999 (98,2%)	36 (1,8%)	0	0	106 (95,5%)	5 (4,5%)
Stockholm, 1912	2490 (97,8%)	57 (2,2%)	1 (100%)	0	97 (93,3%)	7 (6,7%)
Antwerpen, 1920	2591 (29,1%)	78 (2,9%)	1 (100%)	0	146 (93,6%)	10 (6,4%)
Pariz, 1924	2956 (95,6%)	136 (4,4%)	11 (100%)	0	116 (91,3%)	11 (8,7%)
Amsterdam, 1928	2724 (90,4%)	290 (9,6%)	9 (100%)	0	95 (87,2%)	14 (12,8%)
Los Angeles, 1932	1281 (91,0%)	127 (9,0%)	0	0	103 (88,0%)	14 (12,0%)
Berlin, 1936	3738 (91,9%)	328 (8,1%)	27 (84,4%)	5 (15,6%)	114 (88,4%)	15 (11,6%)
London, 1948	3714 (90,6%)	385 (9,4%)	12 (75,0%)	4 (25,0%)	118 (86,8%)	18 (13,2%)
Helsinki, 1952	4407 (89,5%)	518 (10,5%)	10 (71,4%)	4 (28,6%)	124 (83,2%)	25 (16,8%)
Melbourne, 1956	2813 (88,3%)	371 (11,7%)	3 (60,0%)	2 (40,0%)	125 (82,8%)	26 (17,2%)
Rim, 1960	4738 (88,6%)	610 (11,4%)	27 (84,4%)	5 (15,6%)	121 (80,7%)	29 (19,3%)
Tokio, 1964	4457 (86,7%)	683 (13,3%)	18 (94,7%)	1 (5,3%)	130 (79,8%)	33 (20,2%)
Ciudad de Mexico, 1968	4750 (85,9%)	780 (14,1%)	13 (86,7%)	2 (13,3%)	133 (77,3%)	39 (22,7%)
München, 1972	6065 (85,1%)	1058 (14,9%)	24 (88,9%)	3 (11,1%)	152 (77,9%)	43 (22,1%)
Montreal, 1976	4781 (79,3%)	1247 (20,7%)	8 (100%)	0 (0%)	148 (74,7%)	50 (25,3%)
Moskva, 1980	4093 (78,5%)	1124 (21,5%)	11 (84,6%)	2 (15,4%)	154 (75,5%)	50 (24,5%)
Los Angeles, 1984	5230 (76,9%)	1567 (23,1%)	20 (87,0%)	3 (13,0%)	159 (71,9%)	62 (28,1%)
Seoul, 1988	6279 (74,2%)	2186 (25,8%)	24 (88,9%)	3 (11,1%)	165 (69,6%)	72 (30,4%)
Barcelona, 1992	6659 (71,1%)	2708 (28,9%)	35 (85,4%)	6 (14,6%)	171 (63,6%)	98 (36,4%)
Atlanta, 1996	6797 (65,9%)	3523 (34,1%)	ni podatka	ni podatka	271 (71,5%)	108 (28,5%)
Sydney, 2000	6582 (61,8%)	4069 (38,2%)	55 (75,3%)	18 (24,7%)	167 (58,6%)	118 (41,4%)

Viri podatkov: Wallechinsky (2004); Olympic medal winners (2004) Gifford (2004); Oxlade in Ballheimer (2000); Kruse (1996)

Podatki v tabeli 1 vključujejo tudi število udeležencev iz nerazvitih držav oziroma držav v razvoju, in sicer iz Afrike, Azije in Južne Amerike. Žal podatki o udeležbi tekmovalcev iz teh držav niso dostopni ločeno. Prav udeleženci iz držav v razvoju so namreč v zgodovini olimpijskih iger povzročali največje razlike v razmerju med številom moških in ženskih udeležencev na igrah. Bolj ko je bila država nerazvita (slabo razvito gospodarstvo, šolski sistem, zdravstveno varstvo, socialna razvitost), manj je imela ženskih udeleženk v športnem gibanju nasploh in tako tudi v vrhunskem športu. Obstaja namreč precejšna razlika v ženskem športu med razvitim in nerazvitim svetom (Hargreaves 1994). V državah v razvoju ženske tudi niso članice nacionalnih olimpij-

skih komitejev. Značilnost vrhunskega športa teh držav predstavlja njegovo vodenje in upravljanje s strani države ter uporaba v vojaške namene. Vera in politika narekujeta v večini držav Afrike, Azije in Južne Amerike moški nadzor in prevlado nad ženskami (*European Women and Sport Newsletter* 2001).

Predstavljeni časovni pregled udeležencev olimpijskih iger moderne dobe po spolu kaže, da je v svetu in še nekoliko bolj v Sloveniji prisotna zapostavljenost žensk na področju vrhunskega športa. Ženske predstavljajo več kot polovico svetovnega prebivalstva, njihov odstotek udejstvovanja v vrhunskem športu, ki je sicer med državami različen, pa je bistveno nižji v primerjavi z moškimi. Vprašamo se lahko, ali so ženske res toliko manj sposobne in zainteresirane za ukvarjanje s športom, da svojih znanj ne bi mogle meriti s sotekmovalkami ter tako predstavlja šport dejavnost, za katero so »rojeni moški«, ali pa navedeni podatki odražajo ravnanja družbe, stereotipov njenih vplivnih predstavnikov, tako moških kot žensk, katerih odločitve ne upoštevajo osebnih želja, sposobnosti in interesov posameznic.

Ob tem pa dosednji trend povečevanja prisotnosti žensk na olimpijskih igrah vseeno kaže na stalno napredovanje emancipacije žensk na področju športa, ki postaja tudi vedno bolj intenzivna. Če predpostavljamo, da se odnos med moškimi in ženskami na področju vrhunskega športa odraža na vseh ravneh gibalnega udejstvovanja žensk, mladostnic in deklic, potem ima ta proces še toliko večji pomen. Pričakujemo lahko, da se bo trend približevanja števila ženskih vrhunskih športnic številu moških na olimpijskih igrah nadaljeval ter da bodo ženske v nekaj desetletjih »ujele« moške. Pospešitev tega procesa bi lahko dosegli z uporabo sistematičnih strategij vključitve žensk v vse sfere športa. Slednje se že odvija na področju vodstvenih položajev v športu.

Leta 1996 je Mednarodni olimpijski komite pozval vse Nacionalne olimpijske komiteje, Nacionalne športne federacije in druge športne organizacije, ki so članice olimpijskega gibanja, da do 31. decembra 2000 vključijo vsaj 10% žensk na pomembne vodstvene položaje, do 31. decembra 2005 pa vsaj 20% žensk. Rezultati so pokazali, da je bilo že 1. marca 2001 10% žensk v 83 (60,1%) nacionalnih olimpijskih komitejih in v 31 (22,5%) komitejih 20% ali več predstavnic, v ostalih 17,4% nacionalnih olimpijskih komitejih pa je bila vsaj ena ženska. Od 35 mednarodnih športnih federacij je bilo 10% žensk v 13 (37,1%) federacijah, 8 (22,9%) federacij je imelo 20% ali več žensk v svojih odborih, ostalih 40% oziroma 14 federacij pa je imelo v svojih odborih vsaj eno žensko (*Women representation in the IOC* 2001).

Udeležba žensk v vrhunskem športu v primerjavi z moškimi je ključnega pomena predvsem zato, ker se njene zakonitosti odražajo v odnosu med spoloma na področju rekreativnega športa in šolske športne vzgoje otrok in mladostnikov, ki pa sta po rezultatih mnogih medicinskih in kinezioloških raziskav (npr. Solcova 1994; Wood et al. 1998; Borer 1995) osrednjega pomena za otrokov razvoj in ohranitev zdravja v odraslosti.

3. Razlike med spoloma v gibalni/športni aktivnosti v prostem času

»Eden izmed osnovnih pogojev za učinkovitejše uveljavljanje človekovih pravic je možnost, da lahko vsakdo razvija in ohranja svoje fizične, intelektualne in moralne potencialne in da je dostop do športnega izobraževanja in športne aktivnosti dosledno zagotovljen vsem ljudem« (Doupona in Petrović 1999: 18).

Gibalne/športne aktivnosti so sestavni del posameznikovih prostočasnih aktivnosti in vprašanje je, kolikšen čas in kakšno vsebino jim namenjajo ženske in moški.

Dosedanje slovenske študije kažejo, da ženske zaznavajo več ovir, ki onemogočajo prosti čas, v primerjavi z moškimi, in sicer omenjajo pomanjkanje denarja, družinske obveznosti, slabo zdravje, slabo splošno kondicijo ter pomanjkanje znanja in ustrezne družbe. A čeprav zaznajo ženske več ovir kot moški, pri subjektivni oceni količine prostega časa ni bilo ugotovljenih razlik med spoloma (Černigoj Sadar 1998).

Izhajajoč iz navedenega velja razlike med spoloma na področju gibalne/športne aktivnosti pripisati predvsem načinu preživljanja prostega časa. Obstajata dva osnovna motiva za preživljanje prostega časa, in sicer odkrivanje/radovednost in beg (Černigoj Sadar 1998). Posamezniki, odrasli in otroci, pri katerih prevladuje motivacija odkrivanja, so bolj zdravi. Aktivni življenjski slog v prostem času je povezan z boljšim fizičnim zdravjem, večjim psihičnim blagostanjem, samospoštovanjem, pozitivnim mnenjem o sebi, z več socialnimi interakcijami, zadovoljstvom z življenjem in srečo (Iso-Ahola 1994; Caldweel et al. 1992). Pri tistih, kjer prevladuje beg, se kaže pasivno preživljanje prostega časa, ki je psihološko problematično, ker vodi do dolgočasje, ki se sprevrže v apatijo in kasneje lahko celo v depresijo. Dosedanje študije kažejo, da brez aktivnega preživljanja prostega časa ni zdravja niti kakovosti življenja (Černigoj Sadar 1998).

V svetu in pri nas najdemo veliko raziskav, ki ugotavljajo, da obstajajo razlike v vsebini in načinu zastopnosti športno-rekreativnih aktivnosti med ženskami in moškimi. Poglejmo si nekaj značilnih izsledkov.

Odnos do športnorekreativne dejavnosti žensk pri nas najbolj nazorno prikazuje longitudinalna raziskava *Športnorekreativna dejavnost v Sloveniji*, ki se v časovno enakomernih razmikih izvaja že od leta 1973. Študije odražajo reprezentativna mnenja in stališča odraslih občanov Republike Slovenije. Iz dosedanjih rezultatov je razvidno, da športno-rekreativni dejavnosti moških in žensk nista ne enaki ne enakovredni, čeprav se kaže trend pozitivnih premikov (Petrović et al. 1996, 1998; Petrović et al. 2001; Leskovšek et al. 2002); število športno-rekreativnih posameznic se namreč zvišuje. Razmerje med spoloma je bilo po rezultatih študije iz leta 1997 4:3, štirje aktivni moški na tri aktivne ženske (Petrović et al. 1998), med leti 1986 in 1992 pa celo 2:1 v korist moškim (Petrović et al. 2001). Med moškimi in ženskami pa poleg pogostnosti ukvarjanja obstajajo tudi razlike v lestvici najbolj priljubljenih športnih zvrsti. Zanimivo je, da se povečujejo razlike med »ženskimi« in »moškimi« športi. Vse bolj se spreminja ženski rekreativni šport. Nagiba se k lepoti in doživljanju gibanja ter zanemarja merljivost rezultata. Tako v študiji iz leta 1996 med desetimi najpopularnejšimi športi pri moških opazimo nogomet, košarko, tenis in odbojko, pri ženskah pa jutranjo gimnastiko, ples,

aerobiko in badminton. Za ženski rekreativni šport je tudi značilno, da so v ospredju tiste zvrsti, s katerimi se lahko ženska ukvarja z ostalimi družinskimi člani, predvsem z otroki; v tem primeru gre največkrat za aktivnosti, ki potekajo v naravi, kot so hoja, planinarjenje, smučanje in trim (Doupona et al. 1997; Petrović et al. 1998). Pri moških športnih zvrsteh prevladuje možnost druženja s prijatelji in znanci. Večjo gibalno/športno aktivnost moških v primerjavi z ženskami so dokazali tudi raziskovalci v ZDA (Pratt et al. 1999).

Prostochasno gibalno/športno udejstvovanje žensk in moških pa ni pomembno zgolj za njihovo zdravo in kvalitetno življenje, pač pa ima še večji pomen tudi za otroke, ki v tej družini rastejo. Vsak otrok prejme v svoji družini prve in s tem najmočnejše informacije o pomenu gibanja. Redno gibalno/športno aktivna družina bo tako otroku omogočila celosten razvoj in mu obenem tudi privzgjajala navado rednega gibalnega/športnega udejstvovanja celo življenje, ki ima edino lahko pozitiven vpliv na razvoj in ohranjanje zdravja. Raziskave kažejo, da predstavlja gibalna/športna aktivnost otrok odsev načina življenja in navad odraslih, njihovih staršev (Welk et al. 2003; Pišot in Sila 2000; Toškan 1997).

Večina dosedanjih raziskav, ki so ugotavljale razlike v količini, organiziranosti in vsebini prostochasne oz. izvenšolske gibalne/športne aktivnosti med spoloma pri otrocih, je potrdila, da med deklicami in dečki obstajajo statistično značilne razlike. Dečki se ukvarjajo z gibalnimi/športnimi dejavnostmi v času izven šolskega pouka v primerjavi z deklicami bolj pogosto, organizirano in z drugačnimi športnimi zvrstmi (Petkovšek 1984; Toškan 1997; Makuc 1998; Zurc 2001; Planinšec 2003; Petrović et al. 1982; Jurak et al. 2003).

Podobno stanje opisujejo tudi študije v tujini, ki kažejo, da so dečki v vseh starostnih kategorijah od 6-17 leta statistično značilno bolj in intenzivneje gibalno/športno aktivni v obdobju po šolskem pouku napram deklicam (Hager et al. 2003; Woodfield et al. 2002; Trost et al. 2001; Mota et al. 2003; Sallis 1993; Janz in Mahoney 1997). Podobni rezultati so bili ugotovljeni tudi v gibalni/športni aktivnosti v času šolskih počitnic. Študija Tercedor-ja in sodelavcev (2003) je pokazala, da je več dečkov (58,8%) kot deklic (41,2%) v času počitnic vključenih v organizirane oblike prostochasnih gibalnih/športnih aktivnosti. Razlike med spoloma obstajajo tudi v izbiri športnih zvrsti. Dečki se ukvarjajo največ z nogometom (22%) in malim nogometom (13,8%), deklice pa s plavanjem (9,4%) in aerobiko (5,4%).

Navedene študije pa hkrati tudi ugotavljajo, da med spoloma ni razlik v upadanju gibalne/športne aktivnosti z naraščanjem starosti.

Ob zaključku razmišljanja o odnosih med spoloma na področju rekreativnega športa pa se velja vprašati, ali je lahko tudi reklamirajoče se, nerefektirano koalicijsko razmerje med športnimi veljaki (šport kot cerkev), športnimi vojaki (šport kot cilj in smisel življenja, skupaj z dopingom), športnimi organizatorji (šport kot profesija) in športnimi dobavitelji (šport kot zaslužek) potencialno tudi eksplozivno, manipulativno, diskriminatorno in protislovno? Kakšno vlogo v tem procesu lahko odigra pouk šolske športne vzgoje?

4. Šolska športna vzgoja in učna diferenciacija po spolu

Konvencija Združenih narodov proti diskriminaciji v izobraževanju (Kozmik in Salecl 1999: 30) pravi, »da pomeni na področju izobraževanja kakršno koli razlikovanje, izključevanje, omejevanje ali dajanje prednosti, glede na raso, barvo kože, spol, jezik, vero, narodno ali socialno poreklo, gospodarski položaj ali rojstvo, katerega učinek ali namen je onemogočiti ali poslabšati enako ravnanje z vsemi ljudmi, diskriminacijo«. Konvencija nadalje opozarja, da diskriminacijo povzroča odvzem možnosti dostopa do izobrazbe katere koli vrste ali stopnje, omejitev na šolsko izobrazbo nižje ravni v primerjavi z drugimi ter uvajanje ali vzdrževanje ločenih izobraževalnih sistemov/ustanov za določene osebe ali skupine oseb.

S tega vidika je športna vzgoja v osnovni šoli zelo zanimiv učni predmet, saj je edini, ki ima na predmetni stopnji večine slovenskih osnovnih šol *ločeno izvajanje* učnega procesa po spolu, ki sicer ni zakonsko predpisano, a je v uradnih dokumentih priporočeno. Gre za tako imenovano učno diferenciacijo po spolu. Namen učne diferenciacije, ki predstavlja predvsem organizacijski ukrep, je prilagajanje pouka učencem, usmerjanje, svetovanje in socializacija, »ki naj bi učence prek občasnega razdvajanja predvsem združevala« (Strmčnik 1995: 82).

Uradna retorika trdi: gre za nekaj pozitivnega. Z različnimi diferenciacijami naj bi pouk naredili otroku prijaznejši, ustrežnejši njegovi razvojni stopnji, interesom, predznakom, motoričnim, kognitivnim, čustvenim in socialnim značilnostim. Učna diferenciacija po spolu tako še ne pomeni tudi spolne diskriminacije, temveč gre lahko za ločevanje na dečke in deklice zaradi kvalitetnejšega izvajanja učnega procesa. V tem primeru bi šlo za enako obravnavo spolov, ki ni nasprotje različni ali diskriminativni, temveč pomeni po Kozmikovi in Saleclovi (1999) poudarjanje sprejemanja in enakega vrednotenja razlik med moškimi in ženskami ter različnih vlog, ki jih imajo v družbi. Učna diferenciacija je na tak način neobhodna oblika dela v humani, sodobni šoli, ki »teži k večji vzgojno-izobraževalni učinkovitosti, pogostejšemu doživljanju učne uspešnosti učencev in zaupanja vase, upoštevanju učenčeve identitete, bolj ustvarjalnemu samostojnejšemu učenju, večji vedoželjnosti in učni motiviranosti, zaupnejšim medsebojnim odnosom in še zlasti k odstranjevanju šolskega strahu in frustriranosti učencev« (Strmčnik 1995: 99).

Kljub navedenim pozitivnim učinkom pa učni diferenciaciji ni možno kar tako na splošno pripisati pozitivnega ali negativnega predznaka. Kadar govorimo o takšni ali drugačni obliki dela v razredu, je vedno na mestu tudi vprašanje, ali je uporaba te oblike smiselna, oziroma kdaj postane njen učinek nezaželen.

Ker je športna vzgoja edini predmet v osnovni šoli, ki se praviloma izvaja s stalno, nespremenljivo diferenciacijo po spolu, je zato na mestu tudi vprašanje, ali je le-ta smiselna, oziroma ali lahko pomeni tudi spolno diskriminacijo. Strokovnjaki si niti danes niso enotni v pogledu, ali je ločevanje po spolu pri izvedbi vzgojno-izobraževalnega procesa športne vzgoje pozitivno ali pa morda nesmiselno.

Dejstvo je, da nastajajo v skupinah, kjer so enakovredno zastopani učenci obeh spolov, problemi glede njihove ravni udeležbe in stopnje zaupanja. Običajno imajo

dečki nadzor nad skupino in deklice »tolerirajo« med vadbo le toliko časa, dokler je njihova udeležba znotraj določenih meja. Ko so te meje presežene, dečki hitro prevzamejo popolno kontrolo. Vse to pa povzroča, da so deklice med urami športne vzgoje manj aktivne od dečkov. V igri namreč prevlada igralski interes nad prijateljskim in čim večji je tekmovalni interes, tem bolj prevladujejo igralni kriteriji nad socialnimi pri izboru igralnih partnerjev. Zato bi pomenilo prepustiti razred dečkom - »liderjem«, namesto pedagogu/-nji, diskriminacijo po spolu (Doupona 1995). Posledica takega enovitega pouka je zaostajanje deklic v razvoju motoričnih sposobnosti, kar se zlasti kaže kot deficit pri pouku športne vzgoje v višjih razredih, kar pa že samo po sebi zahteva ločeno izvajanje učnega procesa glede na otrokove sposobnosti. Glavni krivec za slabše motorične sposobnosti (predvsem koordinacijo) je, po mnenju britanskih strokovnjakov, ravno predhodna športna vzgoja v nižjih razredih izobraževanja, ki se izvaja v mešanih skupinah (Scruton 1992).

Zagovorniki takega stališča razmišljanja so tudi strokovnjaki s Fakultete za šport Univerze v Ljubljani, ki menijo, da morajo biti otroci ločeni po spolu pri izvedbi športne vzgoje od predmetne stopnje dalje. Kot razlog izpostavljajo fiziološke razlike v zmogljivosti in različen interes deklic in dečkov. Ločeni skupini poučujeta dva učitelja. Navadno učiteljice/profesorice poučujejo učenke, učitelji/profesorji pa učence. Tako je tudi zastavljena strategija poučevanja študentov na Fakulteti za šport (Doupona 1994a). Seveda pa ločevanje po spolu ni uzakonjeno, ampak predstavlja samo priporočilo strokovnega sveta Republike Slovenije za vzgojo in izobraževanje šolam, da si prizadevajo ohraniti delitev v skupine povsod, kjer je ta že uveljavljena, in da skušajo tudi tam, kjer še ni prisotna, doseči enako kvaliteten pogoje za delo.

Pri razmišljanju o smiselnosti ločevanja po spolu pri rednih urah športne vzgoje pa ne gre prezreti tudi drugega vidika, ki takega načina pouka ne zagovarja.

Glavni razlog ločevanja po spolu naj bi bile razlike v fizioloških značilnosti, ali povedano drugače, v naravnih, bioloških (telesnih) razlikah. Pri tem pa ne moremo gledati na vse doslej navedeno mimo dejstva, da je ločevanje po spolu podkrepljeno tudi s stereotipi, ki so povezani s spolom in izobraževanjem ter s spolom in športnim udeleževanjem nasploh. Ti stereotipi, ki izvirajo iz kulturnih in zgodovinskih procesov, se kažejo predvsem v pričakovanih vlogah in obnašanju glede na spol ter se udeležujejo v različnem pristopu učiteljev, predpisov, zakonov, priporočil do športnega izobraževanja in vzgoje deklic ter dečkov (Doupona 1994a). Kar pa je v nasprotju s težnjo, da naj socialni položaj posameznika - v tem primeru spol kot družbenokulturni konstrukt - ne bi vplival na njegov proces športnega izobraževanja in izobraževanja nasploh.

In zopet stopi v ospredje vprašanje, ali so telesne sposobnosti biološko določene ali družbeno pogojene. Dilema, ki v znanosti še ni razčiščena, se na področju športa obravnava kot »naravna in neizogibna«, ne pa kot družbeno ustvarjena in reproducirana. Zanimarjanje slednjega vidika kaže tudi dejstvo, da so se športne zvrsti oblikovale tako, da so ene izrazito moške, druge izrazito ženske in tretje primerne za oba spola. Mogoče je bila taka delitev ustrezna v preteklosti, ko je šport veljal za vojaško dejavnost, določeno s političnimi cilji (Doupona 1994a), vendar pa je danes nesmiselna. Če pogledamo smiselnost ločevanja po spolu pri šolski športni vzgoji z vidika določene

športne zvrsti, na primer nogometa, ki velja za izrazito »moški« šport, se nam porajata dva vidika razmišljanja. Ločevanje po spolu je smiselno z vidika osnovnega cilja športne vzgoje, ki pomeni pridobivanje navad za trajno ukvarjanje s športom. S tega pogleda je smiselno dvomiti o siljenju deklet s tipično »moškimi« športi, za katere dekleta ne kažejo zanimanja. Obstaja namreč cela vrsta dekletom bolj priljubljenih (»primernih«) športnih zvrsti, med katerimi bo lahko vsaka posameznica našla tisto, ki ji je najbolj povšeči in se z njo ukvarjala tudi v odraslosti. Osnovni namen redne šolske športne vzgoje bo s tem dosežen. A po drugi strani ne moremo mimo dejstva, da taka posameznica ne bo seznanjena z nogometom in podobnimi »moškimi« športnimi zvrstmi oziroma potencialnimi »ženskimi« športi, kar pomeni, da ne bo deležna enakega vzgojno-izobraževalnega procesa kot njeni sovrstniki. To pa že vodi v spolno diskriminacijo, ker ne zagotavlja možnosti za enako izobraževanje vsem posameznikom, ki ga uzakonja državna ustava in šolska zakonodaja. Strmčnik (1995: 83) meni, da »tiste diferenciacije, ki trajno ločujejo učence³, in to celo po socialnem poreklu ali rasi⁴ ter po od tod izvirajočih različnih vzgojno-izobraževalnih smotrih, so ne le skrajno nedemokratične, marveč tudi nazadnjaške«. Ker učna diferenciacija pri pouku športne vzgoje vnaprej izbira in ločuje učence po spolu od zunaj (z zakonom, predpisi), pomeni že proces družbene selekcije. Taka selekcija ne upošteva interesov in volje učencev in zato ni prostovoljna ter naravna, temveč pomeni družbeni konflikt, ker je povezana s prisilo, ki se ji morajo učenci brez svojega soglasja podrediti.

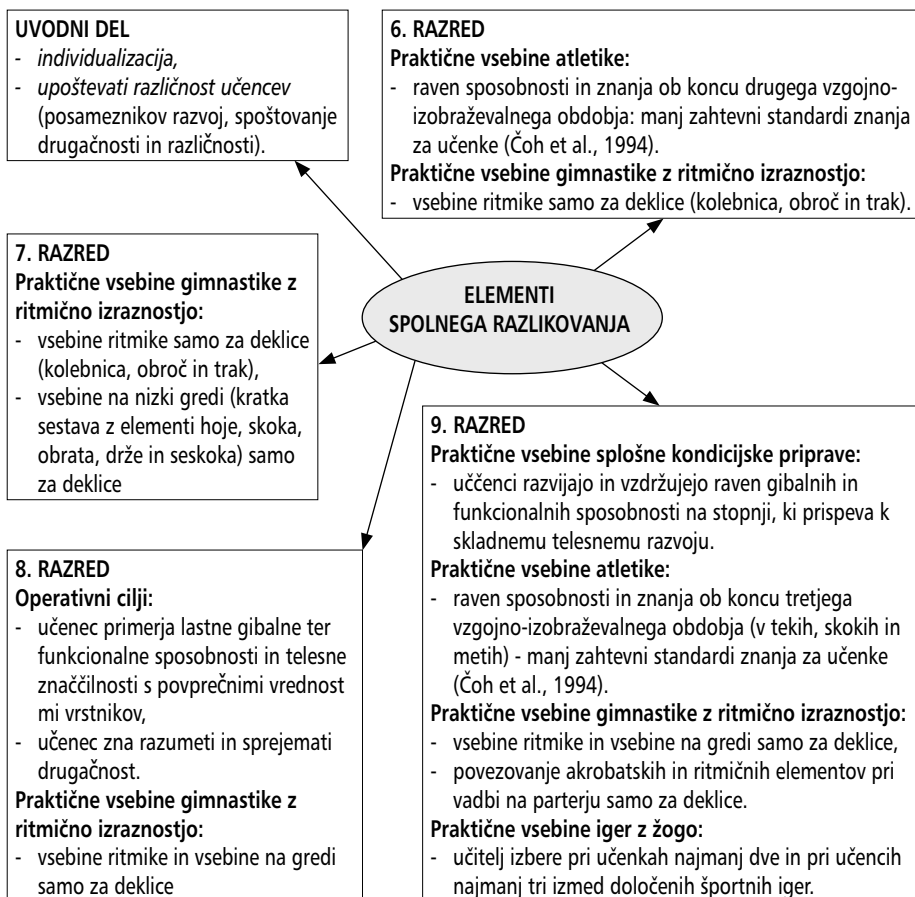
Kadar se odločamo o ločevanju po spolu pri pouku šolske športne vzgoje, moramo vedno zaobjeti dva vidika, za in proti. Dejstvo je, da je športna vzgoja specifični učni predmet v šoli, ki v določenih segmentih zahteva ločevanje po spolu. Zaradi razlik v sposobnostih in interesih v času pubertete je nujno izvajati vzgojno-izobraževalni proces ločeno po spolu. Vendar se tega načela ni dobro strogo držati, ker to predstavlja nasprotje s temeljnimi človekovimi pravicami in hkrati vodi v spolno diskriminacijo. Zato je dovolj razlogov, da učenci in učenke vadijo tudi v spolno mešani skupini, ki ima enak program, vsebino in metodo vadbe. Kdaj ločeno in kdaj skupaj izvajati pouk, pa je stvar odločitve in strokovnega znanja tistega, ki vodi ta proces, to je učitelja/profesorja športne vzgoje.

Ker je eden izmed osnovnih ciljev šolske športne vzgoje privzganje otroku navade rednega gibalnega/športnega udejstvovanja v času po šolskem pouku, bomo v nadaljevanju naredili primerjalno analizo med rezultati dveh raziskav, s katero bomo skušali ugotoviti, ali imajo elementi spolnega razlikovanja, ki so zapisani v učnem načrtu šolske športne vzgoje, povezavo s karakteristikami otrokove izvenšolske gibalne/športne aktivnosti. Analiza bo tako vključevala primerjavo med rezultati raziskave, v kateri je bil analiziran učni načrt za športno vzgojo Republike Slovenije z vidika zastopanosti elementov spolne diferenciacije (Doupona Topič in Zirc 2003) in rezultati študije, v kateri so bile na vzorcu 194 slovenskih osnovnošolcev ugotavljane značilnosti njihove prostočasne gibalne/športne aktivnosti (Pišot et al. 2004a). Zanimalo nas bo, ali obstajajo povezave med zastopanostjo učne diferenciacije po spolu v učnem načrtu za športno vzgojo in značilnostmi otrokove prostočasne gibalne/športne aktivnosti.

5. Povezanost prisotnosti spolne diferenciacije v uenem naertu za ŝpotno vzgojo z značilnostmi otroke gibalne/ ŝportne aktivnosti v prostem času

Ueni naert Republike Slovenije za ŝportno vzgojo (*Ueni naert za ŝportno vzgojo* 1998) je bil v raziskavi M. Doupona Topiĉ in J. Zurc (2003) preuevan z vidika vsebnosti elementov spolne diferenciacije. Pri tem so bili kriteriji doloĉevanja spolnega razlikovanja naslednji:

- prisotnost vsebin/ciljev/oblik/metod dela samo za deklice,
- prisotnost vsebin/ciljev/oblik/metod dela samo za deĉke,
- uporaba diskriminatornega jezika v samem uenem naertu.

Shema 1: Prisotnost elementov spolnega razlikovanja v uenem naertu za ŝportno vzgojo (Doupona Topiĉ in Zurc 2003).

Ključne elemente spolnega razlikovanja v učnem načrtu za športno vzgojo predstavlja shema 1. Iz nje je razvidna različna obravnava deklic in dečkov v uvodnem besedilu učnega načrta, ter v praktičnih vsebinah od 6. do 9. razreda osnovne šole. V uvodnem besedilu spolna diferenciacija ni izrazita, poudarek je namenjen učni individualizaciji, ki zapoveduje prilagoditev pouka posameznikovim zmožnostim in različnostim in s tem tudi posebnostim posameznega spola. Tako je po Strmčniku (1995) učna individualizacija pravzaprav samo potencirano in dosledno izvajanje učne diferenciacije.

Učna diferenciacija po spolu pa se v učnem načrtu pojavlja v predpisanih praktičnih vsebinah posameznih razredov ter v 8. razredu tudi v operativnih ciljih. Razvidno je, da z naraščanjem starosti narašča tudi število elementov spolnega razlikovanja, kar dokazuje največja prisotnost razlik med spoloma v 9. razredu, in sicer kar pri štirih različnih praktičnih vsebinah. Praktična vsebina, ki se z vidika spolne diferenciacije pri pouku športne vzgoje v osnovni šoli pojavlja najpogosteje in v največjem obsegu, je gimnastika z ritmično izraznostjo, ki večino vsebin namenja samo deklicam. Ob gimnastici obstaja spolna diferenciacija še pri praktičnih vsebinah iger z žogo, atletiki in kondicijski pripravi, ki so namenjene v večjem obsegu in/ali zahtevnosti dečkom.

Zanimalo nas je, ali obstajajo povezanosti med navedenimi elementi učne diferenciacije po spolu pri pouku športne vzgoje in značilnostmi otrokove gibalne/športne aktivnosti v času izven šolskega pouka. Prostočasna gibalna/športna aktivnost slovenskih osnovnošolcev, ki je predstavljena v tabeli 2, je bila ugotavljana na vzorcu 194 merjencev, od tega 95 (49,0%) deklic in 99 (51,0%) dečkov (Pišot et al. 2004a). Za ugotavljanje razlik v značilnostih prostočasne gibalne/športne aktivnosti med deklicami in dečki je bil uporabljen anketni vprašalnik. Otroci so o svoji gibalni/športni aktivnosti v prostem času odgovarjali za obdobje tekočega meseca, ko je bila izvedena meritev, in sicer decembra 2001. Razlike med spoloma v posameznih spremenljivkah prostočasne gibalne/športne aktivnosti (količina tovrstne aktivnosti, običajna oblika izvajanja ter najpogostejša športna zvrst) so bile zaradi nominalne ravni merjenja prikazane s kontingenčnimi tabelami in preverjene s Hi-kvadrat preizkusom. Razlike so bile upoštevane za statistično značilne, če je bilo tveganje za zavrnitev ničelnih hipotez (da med spoloma ni razlik) manjše od 5 odstotkov. Navedena raziskava je bila izvedena kot del aplikativnega znanstveno-raziskovalnega projekta *»Vloga biomehanskih lastnosti skeletnih mišic v gibalnem razvoju otrok«*, ki je sofinanciran s strani MŠZŠ.

Iz tabele 2 lahko razberemo, da med spoloma ni bilo zaznanih statistično značilnih razlik v količini in obliki prostočasne gibalne/športne aktivnosti. Večina merjencev je aktivnih dva do tri dni na teden, in sicer je med deklicami le-teh 50,5% in med dečki 59,6%. Med gibalno/športno neaktivnimi neznatno prevladujejo deklice z 21,1% napram 18,2% pri dečkih, torej s 2,9% prednosti pred dečki, kar pa je razlika, ki se nahaja v obsegu merske oziroma vzorčne napake. Neznatno več deklic kot dečkov je s 16,8% tudi občasno (2,7% več kot dečkov) in s 11,6% vsakodnevno (3,5% več kot dečkov) gibalno/športno aktivnih. A kot že rečeno, te drobne razlike med spoloma niso statistično značilne. Podobno spolno izenačenost kažejo tudi rezultati glede vključenosti v organizirano obliko prostočasne gibalne/športne aktivnosti. Razlika med spoloma je v korist nekaj večje vključenosti dečkov, a je statistično zanemarljiva. Nasprotno pa je do

statistično značilnih razlik s tveganjem, manjšim od 5%, prišlo med deklicami in dečki pri izbiri tiste športne zvrsti, s katero se ukvarjajo v prostem času najpogosteje. V vrhu priljubljenosti je pri deklicah ples, športna gimnastika, športno-ritmična gimnastika, odbojka, tenis, karate in plavanje. Pri dečkih pa nasprotno prevladujejo predvsem ekipne športne panoge, in sicer nogomet, košarka, judo, rokomet in plavanje. Plavanje je tako skoraj edina športna zvrst, ki se kot bolj priljubljena pojavlja pri obeh spolih; podobno bi lahko trdili le še za borilne športne, ki so očitno zelo aktualni. Pri obeh spolih namreč zasedajo tretje mesto, in sicer so deklice bolj aktivne v karateju, dečki pa v judu.

Tabela 2: Značilnosti pristočasne gibalne/športne aktivnosti deklic in dečkov

PROSTOČASNA GIBALNA/ŠPORTNA AKTIVNOST SLOVENSКИH OSNOVNOŠOLCEV			
Karakteristika		DEKLICE	DEČKI
KOLIČINA Ni statistično značilnih razlik med spoloma.	gibalno/športno neaktivni	21,1%	18,2%
	občasno aktivni (1-3x na mesec do 1x tedensko)	16,8%	14,1%
	aktivni 2-3x tedensko	50,5%	59,6%
	gibalno/športno aktivni vsak dan	11,6%	8,1%
skupaj		100%	100%
VKLJUČENOST V ORGANIZIRANO OBLIKO (športni klub, društvo) Ni statistično značilnih razlik med spoloma.	da	72,6%	72,7%
	ne	27,4%	27,3%
skupaj		100%	100%
ŠPORTNA ZVRST Obstajajo statistično značilne razlike med spoloma ($P=0,000$).		1. ples (28,4%) 2. športna gimnastika (13,7%) 3. športno-ritmična gimnastika, odbojka, tenis, karate (4,2%) 4. plavanje (3,2%) 5. drugo (50,5%)	1. nogomet (29,3%) 2. košarka (12,1%) 3. judo (5,1%) 4. rokomet, plavanje (4%) 5. drugo (53,5%)
skupaj		100%	100%

Vir podatkov: Pišot et al. (2004a)

Naredimo v nadaljevanju primerjavo latentne povezanosti med rezultati načelne diferenciacije po spolu v učnem načrtu za športno vzgojo (Doupona Topič in Zirc 2003) in značilnostmi otrokove gibalne/športne aktivnosti v času izven šolskega pouka (Pišot et al. 2004a). Ta primerjava sicer ni zasnovana na empirični povezanosti obeh lastnosti otrok na individualni merski ravni, ampak na primerjavi splošnega normativnega

konteksta in empiričnih rezultatov prostočasne aktivnosti otrok. Kljub temu pa lahko vidimo, da se nakazujejo tri poglobitve povezanosti, in sicer:

- povezanost med upoštevanjem otrokovih individualnih značilnosti pri pouku športne vzgoje in količino ter obliko njegovega gibalnega/športnega udejstvovanja v prostem času,
- povezanost med poudarjanjem praktičnih vsebin gimnastike z ritmično izraznostjo pri pouku športne vzgoje deklic in njihovo udeležbo v plesnih, gimnastičnih ter športno-ritmično gimnastičnih aktivnostih v prostem času,
- povezanost med poudarjanjem praktičnih vsebin iger z žogo pri pouku športne vzgoje dečkov in njihovo udeležbo v nogometu, košarki in rokometu v prostem času.

Upoštevanje otrokovih individualnih značilnosti oziroma poudarjanje učne individualizacije pri pouku športne vzgoje se hipotetično odraža v motiviranosti učencev za gibalno/športno udejstvovanje tudi v času izven šolskega pouka. Učni načrt za športno vzgojo izpostavlja individualiziran pouk, prilagojen posamezniku glede na njegove specifične lastnosti, potrebe in interese ter s tem tudi glede na njegov spol. Pozitivna posledica učne individualizacije je motiviranost otroka za nadaljevanje začete dejavnosti. Hipotetična povezanost se tako kaže v redni in večinoma organizirani gibalni/športni aktivnosti v času izven šolskega pouka in to ne glede na otrokov spol. Med deklicami in dečki namreč ne obstajajo statistično značilne razlike v količini in obliki prostočasne gibalne/športne dejavnosti. Povezava med učno individualizacijo in značilnostmi otrokove prostočasne gibalne/športne aktivnosti pa se hipotetično odraža tudi v povezavah, ki poudarjata povezanost med ponujenimi vsebinami učnega načrta in izbranimi prostočasnimi športnimi zvrstmi.

Povezanost med praktičnimi vsebinami gimnastike z ritmično izraznostjo pri pouku športne vzgoje, ki so večinoma namenjene samo deklicam, in njihovo prostočasno gibalno/športno aktivnostjo se kaže v večji udeležbi deklic v primerjavi z dečki v plesnih, gimnastičnih ter športno-ritmično gimnastičnih prostočasnih aktivnostih. Učni načrt namreč določa od 6. do 9. razreda devetletne osnovne šole vsebine ritmike, ki vključujejo vadbo s kolebnico, obročem in trakom, samo za deklice, od 7. do 9. razreda vsebine na gredi (nizki in visoki) samo za deklice ter v 9. razredu samo za deklice povezovanje akrobatskih in ritmičnih elementov pri vadbi na parterju. Poudarjanje navedenih vsebin in osvajanje novih gibalnih znanj na področju športno-ritmične gimnastike in športne gimnastike pri deklicah se hipotetično odraža v njihovi izbiri prostočasne športne zvrsti. Slaba tretjina oziroma 28,4% deklic se tako v prostem času najpogosteje ukvarja s plesom, 13,7% se jih ukvarja s športno gimnastiko in 4,2% jih obiskuje športno-ritmično gimnastiko. Dečki nobeno izmed navedenih zvrsti niso uvrstili med pet najpopularnejših prostočasnih športnih zvrsti.

Zato pa se dečki v svojem prostem času najpogosteje ukvarjajo z igrami z žogo. Največ, 29,3%, se jih ukvarja z nogometom, nato s košarko (12,1%) in rokometom (4%). Edina igra z žogo, ki se je pri deklicah uvrstila med najpopularnejših pet športnih zvrsti, je odbojka, s katero se ukvarja 4,2% deklic. Hipotetično se kaže povezanost med poudarjanjem vsebin iger z žogo pri pouku športne vzgoje dečkov in njihovim večjim prostočasnim ukvarjanjem s športnimi igrami v primerjavi z deklicami.

Predstavljene stične povezave med učnim načrtom in značilnostmi otrokove prostočasne gibalne/športne aktivnosti pomenijo zgolj teoretične predpostavke, ki bi jih bilo potrebno za kakršnokoli bolj določujoče zaključevanje empirično preveriti. Nemogoče je namreč brez empirične raziskave ugotoviti, ali so določbe učnega načrta vzrok za tovrstne značilnosti gibalne/športne aktivnosti deklic in dečkov v prostem času ali pa zgolj njihova posledica. Torej, ali velja, da razlike med spoloma v ciljih in vsebini učnega načrta povzročajo razlike med spoloma v otrokovi prostočasni gibalni/športni aktivnosti ali pa velja obratno, da učni načrt, ki je bil prenovljen leta 1998, odraža le prevladujočo kulturno determinirano prakso. Če vzamemo v ospredje prvo različico, da vsebine učnega načrta vplivajo na otrokovo gibalno/športno aktivnost izven šolskega pouka, se velja tudi vprašati o obstoju še drugih možnih vzrokov, ki prav tako lahko vplivajo na pogostnost, obliko in vsebino otrokove prostočasne gibalne/športne aktivnosti.

Na proces otrokove socializacije vpliva mnogo dejavnikov in nemogoče je opredeliti in pojasniti delež vpliva vsakega posebej. Tako ima na oblikovanje otrokove spolne vloge, identitete in značaja v gibalni/športni aktivnosti poleg samih zakonskih opredelitev, ki jih predpisuje učni načrt, velik vpliv tudi njihova izvedba oziroma prepričanja in ravnanja izvajalca/-ke pouka športne vzgoje. Prav od slednje/-ga je v največji meri odvisno, kako bo razumel/-a in predstavil/-a otrokom priporočeno učno diferenciacijo po spolu. Šola kot institucija, ki izvaja vsebine uradnih dokumentov, učnih načrtov in predmetnikov, ima vsekakor pomemben vpliv na spodbujanje otrokovih zanimanj za posamezno strokovno področje in hkrati s tem, v primeru slabše obravnave katerega izmed spolov, predstavlja tudi možno torišče spolne diskriminacije. Vendar pa šola še zdaleč ni ena in edina odgovorna za razlike med spoloma v količini, obliki in vsebini prostočasne gibalne/športne aktivnosti. Proces otrokove socializacije na gibalno/športnem področju poteka tudi v otrokovi družini. M. Doupona (1994a) je na primer ugotovila, da gibalna/športna aktivnost družine vpliva predvsem na prostočasno gibalno/športno udejstvovanje deklic.

V raziskavi, ki smo jo izvedli na vzorcu staršev otrok, pri katerih smo preučevali predstavljene značilnosti prostočasne gibalne/športne aktivnosti po spolu (Pišot et al. 2004a), smo ugotavljali tudi delež gibalne/športne aktivnosti njihovih staršev pri pojasnjevanju rezultatov gibalne/športne anketiranih otrok (Pišot et al. 2004b). Statistična analiza, ki smo jo izvedli z multiplo regresijsko analizo, nam je pokazala, da gibalna/športna aktivnost staršev, ki so jo bili deležni v preteklosti ter ocena njihove zdajšnje telesne in psihične kondicije statistično značilno pojasnjujejo rezultate pogostnosti otrokove gibalne/športne aktivnosti na prostem, oceno njegove telesne zmogljivosti ter pogostnosti gledanja televizije oziroma sedenja za osebnim računalnikom. Ocena telesne kondicije staršev je tako statistično značilno pojasnjevala oceno otrokove telesne zmogljivosti in pogostost njegove gibalne/športne aktivnosti na prostem. Podobno je tudi ocena psihične kondicije staršev na meji statistične značilnosti (s 7% tveganjem) pojasnjevala pogostnost otrokove gibalne/športne aktivnosti na prostem. Gibalna/športna aktivnost staršev, ki so je bili ti deležni v preteklosti, pa je statistično značilno pojasnjevala rezultate pogostnosti otrokovega gledanja televizije oziroma sedenja za osebnim računalnikom (Pišot et al. 2004b).

Pomemben vpliv na razlike med spoloma v otrokovi gibalni/športni aktivnosti v prostem času velja pripisati tudi pogledom družbe na posamezen spol. Na različnih življenjskih področjih, in sicer od zaposlitve, preko šolanja, vsakdanjih gospodinskih opravil in vse do prostočasnih aktivnosti, so izdelana nenapisana, a natančno določena merila, kaj je primerno da dela moški in kaj ženska. V začetku 21. stoletja, kot piše M. Jogan (2004), je na navedenih področjih še vedno bolj ali manj vidna družbena neenakost po spolu. Glede na prevladujočo androcentrično kulturno usmeritev gre za diskriminacijo žensk. Tovrstna miselnost se vpleta v mnenje otrokove okolice in se odraža tudi na področju njegove gibalne/športne aktivnosti. Družbene vrednote, norme in pravila, ki določajo, kakšno gibalno/športno udejstvovanje je primerno za posamezen spol, se preko socializacijskih dejavnikov, med katere sodijo učni načrt, učitelji, starši, trenerji, mediji, vrstniki, vzorniki in vsi drugi za otroka pomembni posamezniki, prepoznavajo in udejanjajo tudi v otrokovi prostočasni gibalni/športni aktivnosti.

6. Sklepne misli

Dosedanje raziskave in statistične analize na področju vrhunškega in rekreativnega športa odraslih v Republiki Sloveniji kažejo, da so danes ženske na področju športa še vedno v slabšem položaju v primerjavi z moškimi. Rezultati longitudinalne študije »Športnorekreativna dejavnost v Sloveniji« kažejo, da je bilo leta 2000 popolnoma gibalno/športno neaktivnih kar 63,2% žensk (Petrović et al. 2001; Leskovšek et al. 2002). Pozitiven premik v odnosih med spoloma pa je bil doslej narejen v gibalni/športni aktivnosti otrok, kjer zadnje raziskave ugotavljajo vedno manj značilnih razlik med spoloma (Pišot et al. 2004a). Navedeno kaže, da se odnos družbe do nujnosti gibalnega/športnega udejstvovanja vsakega posameznika ne glede na njegov spol le nekoliko spreminja vsaj pri otrocih. Zato lahko predvidevamo, da se bo zdajšnji trend zapostavljenosti odraslih žensk v gibalni/športni aktivnosti v bodoče spremenil v korist njihovega enakovrednejšega gibalnega/športnega udejstvovanja v primerjavi z moškimi.

S stopnjevanjem otrokove starosti pa lahko pričakujemo povečevanje razlik med spoloma v vsebini prostočasne gibalne/športne aktivnosti oziroma v izbiri športnih zvrsti. Dejstvo je, da ples, športno-ritmična gimnastika in športna gimnastika niso športne zvrsti, s katerimi bi se ukvarjali dečki v svojem prostem času. Njihovo področje so igre z žogo. Medtem pa velja za deklice ravno obratno. Športne zvrsti, s katerimi se otroci ukvarjajo pogostejše, bolje obvladujejo in imajo tako tudi vedno večji interes za ukvarjanje z njimi. Dosežena raven znanja v določeni športni panogi jih motivira, da se ji posvečajo sproščeno in z veseljem tudi v svojem prostem času. Zato lahko pričakujemo, da se bodo deklice še naprej ukvarjale s plesom in gimnastiko, dečki pa z igrami z žogo.

Izhajajoč iz navedenega menimo, da velja v bodoče raziskovalno pozornost posvetiti predvsem proučevanju, zakaj prihaja do razlik med spoloma v vsebini gibalne/športne aktivnosti. Kot smo ugotovili, obstajajo značilne razlike med deklicami in dečki v izbiri športnih zvrsti, a hkrati dosedanje raziskave kažejo na veliko povezanost v izbiri športnih zvrsti med odraslimi in otroci enakega spola. Deklice in njihove matere se tako največkrat odločajo za udejstvovanje v športnih zvrsteh, ki so individualne, kjer

je v ospredju tekmovanje s samim seboj ter poudarjanje pojma »lepega«, usklajenosti in harmonije. Očetje in sinovi pa se najpogosteje udeležujejo v ekipnih športnih zvrsteh, ki zahtevajo tekmovanje z nasprotnikom, eksplozivnost, akcijo in medsebojne kontakte (Petrović et al. 1998; Pišot et al. 2004b). Ob tovrstnih ugotovitvah se zopet odpira nerazrešeno vprašanje, ali so razlike med spoloma prirojene, biološko pogojene ali pridobljene v procesu socializacije. Kaj je tisto, kar odloči, ali se bo deklica vpisala v plesni ali nogometni krožek? In če so razlike družbeno pridobljene, se je nadalje upravičeno vprašati, kaj vse vpliva na to in v kakšni meri, ter kolikšen je pri tem delež vpliva spolno diferenciranih ur šolske športne vzgoje. Navedeno vsekakor zahteva nadaljnjo pozornost preučevanja raziskovalcev, ki se ukvarjajo z zagotavljanjem enakosti med spoloma na področju otrokovega aktivnega preživljanja prostega časa.

Vsekakor pa velja v otrokovem razvojnem procesu vsaki deklici in dečku zagotoviti kakovostne in enakovredne pogoje gibalnega/športnega udeleževanja. To je namreč edina pot, ki vodi do redne gibalne/športne aktivnosti celo življenje. V tem procesu ima pomembno vlogo tudi šolska športna vzgoja. Pouk športne vzgoje ima lahko to moč, da z upoštevanjem feministične analize odnosov telesne moči spremeni način neustreznega razmišljanja o telesnosti z vidika patriarhalnih odnosov in ženske podrejenosti (Doupona 1994a), ki je dandanes še vedno prevladujoč pri gibalnemu/športnemu udeleževanju odraslih prebivalcev Republike Slovenije, ter tako pripomore k enakovrednejšemu gibalnemu/športnemu udeleževanju po količini, obliki in vsebini današnjih deklic in dečkov - jutrišnjih odraslih državljanek in državljanov Republike Slovenije.

Opombe

1. V prispevku bomo govorili o vsebinah, ki so lahko pretežno gibalne in/ali športne, zato jih bomo združevali pod termin gibalna/športna aktivnost.
2. Tudi vsi nasledniki Coubertina so bili nasprotniki ženskega športa na olimpijskih igrah. Vse do predsednika Mednarodnega olimpijskega komiteja, J. A. Samarancha, ki je leta 1981 kot prvi v zgodovini imenoval prvo članico mednarodnega olimpijskega komiteja. Prva podpredsednica Mednarodnega olimpijskega komiteja, Anita L. DeFrantz, pa je bila izvoljena šele leta 1997 (Doupona in Petrović 2000).
3. Trajna diferenciacija po spolu je v skladu s priporočilom strokovnega sveta Republike Slovenije za vzgojo in izobraževanje stalna praksa pouka športne vzgoje na predmetni stopnji večine slovenskih osnovnih šol.
4. V ta kontekst bi lahko uvrstili tudi spol.

Literatura

- Borer, K. T. (1995). The effects of exercise on growth. *Sports Medicine*, 20(6), 375-397.
- Caldweel, L., Smith, E., Weissinger, E. (1992): The relationship of leisure activities and perceived health of college student. *Society and Leisure*, 15, 1-2: 545-556.
- Černigoj Sadar, N. (1996): Prosti čas. V I. Svetlik (ur.): *Kakovost življenja s Sloveniji*: 197-212. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

- Černigoj Sadar, N. (1998): Od časa, ki ostaja do blagostanja. Družboslovne razprave, 14, 27-28: 86-97.
- Čoh, M., Škof, B. (1994): Cilji šolske športne vzgoje: atletika. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo in šport.
- Darlison, E. (2000): Gender and physical activity. Orthopade, 29, 11: 957-968.
- Doupona, M. (1994a): Šport, spol in vzgoja. Magistrska naloga, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za sociologijo.
- Doupona, M. (1994b): Miselnost o ženski v športu – izziv stroki. Šport, 42, 4: 19-20.
- Doupona, M. (1995): The etiology of misconceptions concerning the roles of boys and girls in sport [Etiologija zmot o vlogah dečki – deklice v športu]. V M. Pavlovič (ur.): Proceedings of the II. International Symposium Sport of the Young [Zbornik referatov II. mednarodnega simpozija Šport mladih]: 104-107. Ljubljana: Fakulteta za šport.
- Doupona, M., Petrovič, K., Ambrožič, F. in Sila, B. (1997): Razlike med spoloma: Športnerekreativna dejavnost v Sloveniji 1996. Šport, 45, 4: 44-47.
- Doupona, M., Petrovič, K. (1999): Športna vzgoja z vidika športne doktrine prehoda v novo tisočletje. V B. Škof, A. Rot in M. Kovač (ur.): Športni pedagog in kvalitetna športna vzgoja: zbornik referatov 12. strokovnega posveta Zveze društev športnih pedagogov Slovenije: 17-21. Ljubljana: Zveza društev športnih pedagogov Slovenije.
- Doupona, M., Petrovič, K. (2000): Šport in družba: sociološki vidiki. Ljubljana: Fakulteta za šport, Inštitut za šport.
- Doupona Topič, M., Zurc, J. (2003): Zastopane spolne diferenciacije v učnem načrtu za športno vzgojo. Sodobna pedagogika, 54, 4: 184-201.
- European Women and Sport Newsletter. (2001). Nemčija: Deutscher Sportbund.
- Gifford C., (2004): Olimpijske igre: popolni vodnik po največjem športnem prazniku na svetu. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije.
- Hager, R. L., Feland, J. B., Vincent, S. D. (2003): Objectively measured physical activity: Differences between 9-12 year-old boys and girls, URL: <http://ffp.uku.fi/sll/index.html> (izpis: 10.10.2003).
- Hargreaves, J. (1994): Sporting females. London: Routledge.
- Iso-Ahola, S. (1994): Leisure lifestyle and health. V D. Compton in S. Iso-Ahola (ur.): Leisure and mental health: 42-60. Park City, UT: Family Development Resources.
- Janz, K. F., Mahoney, L.T. (1997). Maturation, gender and video game playing are related to physical activity intensity in adolescents: The muscatine study. Pediatric Exercise Science, 9, 1: 353-363.
- Jogan, M. (1990): Družbena konstrukcija hierarhije med spoloma. Ljubljana: FSPN.
- Jogan, M. (2004): Slovenska (postmoderna) družba in spolna neenakost. Teorija in praksa, 41, 1-2: 361-376.
- Jurak, G., Kovač, M., Strel, J., Bednarik, J. (2003): Gender differences of Slovenian children and youth in spending summer holidays, URL: <http://ffp.uku.fi/sll/index.html> (izpis: 10.10.2003).
- Juriševič, M. (1999): Samopodoba šolskega otroka. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Kozmik, V., Salecl, T. (ur.) (1999): Zakoni o enakih možnostih: primerjalna analiza. Ljubljana: Vlada Republike Slovenije, Urad za žensko politiko.
- Kruse, B. (1996): Kronika 100 let olimpijskih iger: 1896-1996. Ljubljana: Mladinska knjiga.

- Leskovšek, B., Doupona Topič, M., Močnik, R., Jošt, B. (2002): Sport participation in the Republic of Slovenia and its relation to selected socio-demographic variables. *Kinesiology*, 34, 1: 41-49.
- Makuc, B. (1998): Športnorekreativna dejavnost učenk in učencev četrtyh razredov koprskih osnovnih šol. Diplomsko delo, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, Oddelk v Kopru.
- Mota, J., Santos, P., Guerra, S., Ribeiro J. C., Duarte, J. A. (2003): Patterns of daily physical activity during school days in children and adolescents. *American Journal of Human Biology*, 15, 4: 547-553.
- Olympic medal winners. (2004). URL: http://www.nagano.olympic.org/uk/athletes/results/search_r_uk.asp (izpis: 7.7.2004).
- Oxlade, C., Ballheimer, D. (2000): Olimpijske igre. Murska Sobota: Pomurska založba.
- Petkovšek, M. (1984): Odnos učencev četrtyh razredov do telesnovzgojnih dejavnosti v celodnevni osnovni šoli in njihova motiviranost za ukvarjanje s športom. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za šport, Inštitut za kineziologijo.
- Petrovič, K., Strel, J., Ambrožič, F. (1982): Motorično najuspešnejši in motorično ogroženi učenci in učenke osnovnih šol SR Slovenije: z vidika stratifikacijskih in socializacijskih dejavnikov ter pogojev šolanja in šolskega okolja. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za šport, Inštitut za kineziologijo.
- Petrovič, K., Doupona, M. (1996): Sociologija športa. Ljubljana: Fakulteta za šport.
- Petrovič, K., Ambrožič, F., Sila, B., Doupona, M. (1996): Športnorekreativna dejavnost v Sloveniji 1996. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za šport, Inštitut za kineziologijo.
- Petrovič, K., Ambrožič, F., Sila, B., Doupona, M. (1998): Športnorekreativna dejavnost v Sloveniji 1997. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za šport, Inštitut za kineziologijo.
- Petrovič, K., Ambrožič, F., Bednarik, J., Berčič, H., Sila, B., Doupona Topič, M. (2001): Športnorekreativna dejavnost v Sloveniji 2000. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za šport, Inštitut za kineziologijo.
- Pišot, R., Sila, B. (2000): Športnorekreativna dejavnost občanov Mestne občine Koper in nekatera mnenja, stališča ter interesi na športnem področju. V L. Čok in V. Gomezel-Mikolič (ur.): Koper pred izzivi tretjega tisočletja: monografska študija: 159-184. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije.
- Pišot, R., Zurb, J., Planinšec, J. (2004a): Out-of-school motor/sports activity of male and female pupils in the early schooling period. *Biology of Sport*, v tisku.
- Pišot, R., Zurb, J., Jelovčan, G., Volmut, T. (2004b): Mnenja staršev o vlogi in pomenu gibalne/športne aktivnosti za zdravje otrok. *Annales et Sociologia*, v tisku.
- Planinšec, J. (2003): Assessment of physical activity of young children. *Zdravstveno varstvo*, 42, 2: 58-65.
- Pratt, M., Macera, C. A., Blanton, C. (1999): Levels of physical activity and inactivity in children and adults in the United States: current evidence and research issues. *Medicine and Science in Sports and Exercise*, 31, 11: S526-S533.
- Sallis, J. F. (1993): Epidemiology of physical activity and fitness in children and adolescents. *Critical Reviews in Food Science and Nutrition*, 33, 1: 403-408.
- Scruton, S. (1992): *Shaping Up to Womanhood: Gender and Girls' Physical Education*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.

- Solcova, I. (1994): Moderating part of physical-activity in the relation stress-health. *Ceskoslovenska Psychologie*, 38, 4: 300-308.
- Strmčnik, F. (1995): Opredelitev in utemeljitev učne diferenciacije in individualizacije. V M. Blažič (ur.): *Izbrana poglavja iz didaktike*: 81-100. Novo mesto: Pedagoška obzorja.
- Tercedor, P., Delgado, M., Chillón, P., Pérez, I., Montero, A., Moreno, L. A., Pérez-Prieto, R., Torralba, C., Gonzalez-Gross, M. (2003): Gender differences in organized physical activity practice during summer holidays in Spanish adolescents, URL: <http://ffp.uku.fi/sll/index.html> (izpis: 10.10.2003).
- Tomori, M. (1990): *Psihologija telesa*. Ljubljana: DZS.
- Toškan, K. (1997): Športnorekreativna dejavnost šest in sedemletnih otrok dveh obalnih šol in dveh vrtcev. Diplomsko delo, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta.
- Trost, S. G., Pate, R. R., Sallis, J. F., Freedson, P. S., Taylor, W. C., Dowda, M., Sirard, J. (2001): Age and gender differences in objectively measured physical activity in youth. *Medicine and Science in Sports and Exercise*, 34, 2: 350-355.
- Učni načrt za športno vzgojo v devetletni osnovni šoli. (1998). Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport.
- Wallechinsky, D. (2004): *The complete book of the olympics*. Velika Britanija: Aurum Press.
- Welk, G. J., Wood, K., Morss, G. (2003): Parental Influences on Physical Activity in Children: An Exploration of Potential Mechanisms. *Pediatric Exercise Science*, 15, 1: 19-33.
- Women representation in the IOC: Promotion of the women sport leaders. (2001). URL: http://olympic.org/ioc/e/org/women/women_orgsport_e.html (izpis: 1.3.2001)
- Wood, D., De Backer, G., Faergeman, O., Graham, I., Mancia, G., & Pyörälä, K. (1998): Prevention of coronary heart disease in clinical Practice. *Atherosclerosis*, 140, 2: 199-270.
- Woodfield, L., Duncan, M., Al-Nakeeb, Y., Nevill, A., Jenkins, C. (2002): Sex, Ethnic and Socio-economic Differences in Children's Physical Activity. *Pediatric Exercise Science*, 14, 3: 277-285.
- Zurc, J. (2001): Relacije med izvenšolskim ukvarjanjem s športom in učnim uspehom učencev in učenk osnovnih šol v gorenjski regiji: [Prešernova nagrada študentom]. Diplomsko delo, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, Oddelek za razredni pouk.

Naslov avtorice:

Joca Zurc, doktorska študentka kinezioloških znanosti
na Fakulteti za šport Univerze v Ljubljani,
mlada raziskovalka na Inštitutu za kineziološke raziskave
Znanstveno-raziskovalnega središča Koper Univerze na Primorskem
Garibaldijeva 18, 6000 Koper
Tel.: +386 (0) 5 66-37-700, 05/66-37-729, 031/514-467, Fax: 05/66-37-710
email: Joca.Zurc@zrs-kp.si

Rokopis prejet junija 2004, revidirana verzija, sprejeta za objavo, pa avgusta 2004.

*Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo
izvirni znanstveni članek s pretežno kvalitativno argumentacijo.*

Odnos javnosti do znanosti in tehnologije: kakovost merjenja tega odnosa v okviru javnomnenjske ankete (primer raziskave Slovensko javno mnenje)

POVZETEK: V prispevku se ukvarjamo s problemom kvalitete merjenja odnosa do znanosti in tehnologije v okviru javno-mnenjskih anket. Zanima nas torej odnos t.i. "laične javnosti" do problematike znanstveno-tehnološkega razvoja. V članku se problematiki lotimo s konkretnimi primeri merjenja v okviru raziskave Slovensko javno mnenje - opazovali smo meritve, ki smo jih opravili leta 1995 in leta 1999. Preizkušali smo dve lestvici (seriji vprašanj) s katerimi smo merili dve dimenziji odnosa do znanosti in tehnologije, in sicer: a) zaznava učinkov znanstveno-tehnološkega razvoja v vsakdanjem življenju ljudi in b) pozitivna/negativna pričakovanja glede tehnološkega razvoja v prihodnosti. Ugotavljali smo veljavnost in zanesljivost lestvi in sicer predvsem z uporabo analize glavnih komponent, ko smo ugodavljali eno- ali več-dimenzionalnost merjenega konstrukta ter notranjo konsistentnost lestvic. Na interpretativni ravni pa smo preizkušali tudi vsebinsko veljavnost lestvic. Ugotovili smo, da uporabljene lestvice zagotavljajo primerno raven zanesljivosti merjenja v obeh časovnih točkah. Z vidika odgovora na vprašanje o tem, kaj smo merili (problem veljavnosti) pa smo ugotovili, da so uporabljene lestvice upravičile pričakovanja - merijo nmareč različne razsežnosti odnosa do znanosti in tehnologije. Pri tem pa so v skladu s teoreskimi pričakovanji razkrivale večplastnost in protislovnost odnosa "lakov" do problematike znanstven-tehnološkega razvoja.

KLJUČNE BESEDE: znanost, tehnologija, znanstveni in tehnološki razvoj, stališča, javno mnenje, merjenje, veljavnost, zanesljivost, analiza glavnih komponent

1. Uvod

S tem, ko proučujemo stališča prebivalstva do različnih vidikov znanosti in tehnologije ter njihovo izkušnjo z dosežki znanstveno-tehnološkega razvoja, se ukvarjamo z nekakšnim "outsiderskim" pogledom na znanost in tehnologijo. Ob analizi pogleda na znanost "od zunaj" pa seveda ne smemo pozabiti na druge dimenzije, ki se prav tako pomembne za sociološko analizo. Tukaj mislimo predvsem na naslednje: ustanove in posamezniki, ki se ukvarjajo z znanostjo in tehnologijo (znanstveniki in znanstveno-raziskovalna dejavnost, znanje in izobraževanje znanstvenikov), znanstvena politika, rezultati delovanja znanstvenikov in znanstveno-tehnološkega razvoja, ki so na nek način tudi kazalnik stopnje razvoja neke civilizacije. Pri tem zadnjem je treba posebej

omeniti vlogo znanosti v različnih "kriznih" (izjemnih) situacijah, kot npr.: ekološke in naravne nesreče, problem jedrske energije, epidemije bolezni (npr. BSE). Seveda pa ti vidiki znanosti in tehnologije vplivajo tudi na tisto dimenzijo, ki je predmet našega proučevanja - na odnos prebivalstva do znanosti in tehnologije.

Ko se lotevamo problema odnosa "laične" javnosti do znanosti in tehnologije, lahko naletimo tudi na dvome o tem, ali ta javnost sploh (ustrezno) razume znanost oz. znanstveno delovanje. Takšni dvomi so podkrepljeni tako s protislovnimi odgovori anketirancev v javnomnenjskih anketah o problematiko znanosti, kot z nezadovoljstvom znanstvenikov o tem, kako je znanost predstavljena v množičnih medijih (npr. Crook, et al. 1992: 213-216). Kljub temu pa lahko rečemo, da se s tem, ko je znanost, predvsem skozi sodobne tehnologije, vse bolj prisotna v vsakdanjem življenju, razblinjajo tudi pomisleki o smiselnosti raziskovanja stališč prebivalstva o znanosti in tehnologiji. Tudi "neposvečeni" posamezniki pri svojih vsakdanjih opravkih prihajajo v stik s sodobno tehnologijo (osebni računalniki so npr. vse bolj prisotni v mnogih delovnih okoljih in doma). Glede na to ocenjujemo, da je odnos ljudi do institucionalne sfere znanosti (npr. raziskovalni inštituti, univerze, znanstvena politika) že v tolikšni meri izoblikovan, da je smiselno raziskovanje stališč prebivalstva tudi na tem področju. Teoretsko utemeljitev smiselnosti takšnega raziskovanja nam ponuja Ulrich Beck s pojmom "refleksivne poznanstvenitve" (Beck 2001: 235-275), ki opisuje družbeno realnost, v kateri se "družbenim naslovnikom in uporabnikom znanosti" odpirajo "*nove možnosti vplivanja in uveljavljanja* v procesih produkcije in uporabe znanstvenih rezultatov" (Beck 2001: 237). Torej lahko govorimo tako o teoretski pomembnosti kot o "praktični uporabnosti" raziskovanja stališč o znanosti¹.

2. Problem

O smiselnosti anketnega proučevanja odnosa prebivalstva ("laične publike") do znanosti in tehnologije priča tudi praksa tovrstnih raziskav, katerih začetek sodi v konec petdesetih let 20. stoletja in v okviru katerih so bili razviti različni pristopi in merski inštrumenti (glej Bauer et al. 2000: 30-31). Anketno proučevanje splošnega odnosa prebivalstva do znanosti in tehnologije pa je deležno tudi kritik in zavračanja. Pri tem ne gre toliko za zavračanje kakršnegakoli raziskovanja odnosa "laikov" do znanosti in tehnologije, pač pa predvsem za zagovarjanje teze, da se je potrebno tovrstnega raziskovanja lotiti "od spodaj", s pomočjo študij konkretnih primerov v konkretnih okoljih (glej Irwin in Wynne 1996). Takšna zahteva temelji na stališču, da je "treba znanost in tehnologijo razumeti predvsem kot *človekove* prakse" (Irwin 1995: 2) in da je torej "nujen razmislek o povezavi med znanostjo in vsakdanjim življenjem" (ibid.). Takšna argumentacija je nedvomno smiselna, vendar opozarja predvsem na omejitve anketnega raziskovanja, ne more pa biti argument za njegovo zavračanje. Dejstvo je namreč, da se splošen odnos do znanosti in tehnologije lahko izoblikuje v procesu socializacije in neodvisno od konkretnih situacij (npr. "ekscenčnih" izkušenj z znanostjo in tehnologijo), torej skozi šolanje, versko vzgojo, delovanje medijev ipd. Splošen odnos do znanosti (npr. ne/zaupanje) pa je na preizkušnji ob konkretnih situacijah (ko

npr. znanstveniki ocenjujejo škodljive učinke obratovanja sežigalnice odpadkov in poskušajo prepričati lokalno javnost o njeni neškodljivosti ali opozoriti politike o možnih škodljivih posledicah). Takšne situacije potem lahko vplivajo na spremembe splošnega odnosa do znanosti. V našem prispevku torej izhajamo iz smiselnosti obeh pristopov k proučevanju odnosa "laične" javnosti do znanosti, "od zgoraj" in "od spodaj", in o njunem medsebojnem dopolnjevanju. Pri tem se bomo omejili predvsem na preizkus kakovosti merskih instrumentov, s katerimi smo merili odnos do znanosti in tehnologije v okviru projekta Slovensko javno mnenje.

V okviru tega projekta s(m)o raziskovalci v treh časovnih točkah poskušali sistematično meriti odnos anketirancev do znanosti in tehnologije, in sicer v letih 1987 (Toš ur. 1997: 567-573), 1995 (Toš ur. 1999a: 485-495) in 1999 (Toš et al. 1999b). Najbolj obsežna je bila meritev v letu 1995 (največ vprašanj); v letu 1999 pa je bila ponovljena nekoliko okleščeno. Tako je možnih največ primerjav med leti 1995 in 1999, pri nekaterih vprašanjih pa so možne tudi primerjave vseh treh časovnih točk. V tem članku se bomo omejili na primerjavo meritev v letih 1995 in 1999.

Problem kakovosti merjenja najpogosteje obravnavamo kot problem *zanesljivosti* in *veljavnosti* merjenja (npr. Ferligoj et al. 1995: 8). Z *zanesljivostjo* merskega instrumenta razumemo njegovo sposobnost, da pri ponovitvi merjenja na istih enotah in ob nespremenjenih pogojih "proizvede" isti rezultat kot ob prvi meritvi, pri čemer so razlike zgolj posledica slučajnih napak. Preizkus zanesljivosti merjenja je tako možen na dva način: a) ponovitev meritve v dveh časovnih točkah na istih enot in v nespremenjenih pogojih, pri čemer govorimo o zanesljivosti, ko s korelacijo med obema meritvama ugotavljamo *stabilnost* meritve (ibid. 31) in b) meritev z "enakovrednimi" merili v isti časovni točki, kjer govorimo o zanesljivosti na podlagi korelacije med temi "enakovrednimi" merili (ibid. 39). V članku obravnavamo meritve z enakim merskim instrumentom v dveh časovnih točkah, vendar je šlo pri tem za meritev na različnih enotah (na dveh različnih vzorcih) in v časovnem razmiku več let (leta 1995 in leta 1999), kar seveda ne ustreza zahtevam za preizkus zanesljivosti merjenja na podlagi *stabilnosti* meritve. Zato pa imamo možnost preizkusa zanesljivosti na podlagi meril *enakovrednosti*: v isti časovni točki smo isti pojav merili z več "enakovrednimi" merskimi instrumenti, ki jih vsebujejo uporabljene sestavljene merske lestvice.

Veljavnost merjenja pa je vsebovana v odgovoru na vprašanje: *Ali smo merili tisto, kar smo nameravali meriti?* Drugače povedano: veljavnost merjenja se najprej zagotavlja v procesu operacionalizacije, v katerem pridemo od teoretske spremenljivke do njenega merskega instrumenta. Dokončno pa o veljavnosti lahko govorimo potem, ko ugotovimo, da se v meritev niso prikradle sistematične napake in da tudi slučajne napake ne presegajo meje, ki še zagotavlja zadostno zanesljivost merjenja (Ferligoj et al. 1995: 9, 63-64). Celovito ugotavljanje veljavnosti merjenja je možno na podlagi posebej načrtovanega preizkusa. Podatki, ki jih imamo na razpoalgo takšnega preizkusa veljavnosti ne zagotavljajo, zato se bomo zadovoljili z manj zahtevnimi načini, kot je na primer interpretacija vsebine merskih lestvi, ali pa primerjava meritev v dveh časovnih točkah.

V okviru (medčasovne) primerjalne analize je *zanesljivost* (stabilnost) merskih inštrumentov še posebej pomembna. To je tudi tisti vidik kvalitete merjenja, ki ga lažje zagotovimo in preverimo s kvantitativnim raziskovalnim pristopom, kakršnega predstavlja družboslovna anketa, medtem ko bi pri kvalitativnem pristopu ob študijah konkretnih primerov težko sploh govorili o pojmu zanesljivosti merjenja. Nasprotno pa bi ob visoki stopnji standardizacije merjenja v okviru ankete imeli več težav pri zagotavljanju *veljavnosti*. Poglejmo konkretno! Isti merski inštrument, s katerim merimo splošen odnos do znanosti, se lahko v dveh časovnih točkah izkaže kot popolnoma zanesljiv in s tem (na prvi pogled) zagotavlja tudi medčasovno primerljivost rezultatov. Sedaj pa si zamislimo, da se je v času med dvema meritvama zgodila nesreča v jedrski elektrarni, čeprav so strokovnjaki pred tem zagotavljali popolno varnost obratovanja elektrarne. V tem primeru seveda lahko upravičeno dvomimo, da je merski inštrument v drugi časovni točki še vedno meril isto stvar kot v prvi časovni točki – torej splošen odnos do znanosti. Prej bi lahko sklepali, da smo z drugo meritvijo zaznali in izmerili konkretne razsežnosti odnosa do znanosti, kot npr.: (ne)zaupanje znanstvenikom (strokovnjakom), odnos do jedrske energije, občutek ogroženosti. Skratka pojavi se problem veljavnosti in s tem dilema, ali sploh primerjamo primerljive stvari.

V okviru omenjenih raziskav SJM odnos do znanosti in tehnologije merimo s pomočjo več *sestavljenih merskih lestvic*. Lestvice so pripravljene tako, da omogočajo *preverjanje zanesljivosti* s pomočjo meril enakovrednosti oz. “paralelnih” metod (npr. preizkus notranje konsistentnosti lestvice) (npr. Ferligoj et al. 1995: 39-59). Vendar pa je *medčasovna primerjava* možna le za dve lestvici, ki sta bili pripravljene na identičen način v okviru raziskav leta 1995 in 1999. S prvo smo načrtovali merjenje *zaznave učinkov znanstvenega in tehnološkega razvoja v vsakdanjem življenju anketirancev*, z drugo pa smo *skozi pričakovanja o tehničnem razvoju v prihodnosti načrtovali merjenje splošnega odnosa do tehnike*. Preizkusili bomo obe lestvici tako, da bomo iskali odgovor na vprašanje, *ali z lestvicama v obeh časovnih točkah dosegamo zadovoljivo stopnjo zanesljivosti in ali je zanesljivost lestvic v času ostala na isti ravni*.

Podatki ne nudijo možnosti celovitega *preizkušanja veljavnosti* omenjenih merskih inštrumentov z večrazsežnostnim multi-metodskim pristopom (MTMM) (glej npr. Ferligoj et al. 1995: 110-142). Zato se bomo zadovoljili z bolj enostavnimi preizkusi veljavnosti, in sicer z oceno vsebinske veljavnosti (ibid. 70-74) ter s preizkusom nekaterih elementov veljavnosti konstrukta - tukaj mislimo predvsem na oceno notranje konsistentnosti operacionalizacij z uporabo analize glavnih komponent (ibid. 87). Na ravni interpretacije pa si bomo pomagali tudi s primerjavo meritev v dveh časovnih točkah, in sicer predvsem tako, da bomo ugotavljali, ali je med dvema meritvama prišlo do “pričakovanih” sprememb, ki bi lahko bile posledica spremenjenih pogojev. Tako lahko naprimer trdimo, da se je v obdobju med meritvijo leta 1995 in 1999 pomembno povečala uporaba nekaterih tehnoloških dosežkov v vsakdanjem življenju ljudi, kar bi lahko imelo vpliv na percepcijo in na stališča ljudi o znanosti in tehnologiji.

3. Podatki

Raziskavi v obeh časovnih točkah (1995 in 1999) sta bili izvedeni na enak način in na podlagi istega vzorčnega načrta (glej Toš et al. 1995 in Toš et al. 1999b). Pripravljen je bil sistematični slučajni vzorec polnoletnih oseb na podlagi registra prebivalcev Slovenije. Na podlagi kumulative vseh prebivalcev razporejenih po občini njihovega bivališča se je najprej po načelu statistične verjetnosti izbiralo prvo krajevno točko in nato na podlagi izračunanega koraka nadaljnje krajevnne točke – skupaj 140 točk oz. grozdov izbranih oseb. Na ta način je bila zagotovljena ustrezna prostorska razpršenost vzorca po celotnem prostoru Slovenije. Terensko zbiranje podatkov je potekalo s pomočjo 140 sodelavcev (anketarjev), in sicer: a) za prvo raziskavo v času od 24. oktobra do 6. novembra 1995 (anketiranih je bilo 1016 oseb, podatki pa so shranjeni v datoteki raziskave SJM 1995/1) (Toš et al. 1995), b) za drugo raziskavo pa v oktobru in novembru 1999 (anketiranih je bilo 1006 oseb, podatki pa so shranjeni v datoteki raziskave SJM 1999/4) (Toš et al. 1999b).²

Operacionalizacija za raziskavo v letu 1995 je bila pripravljena na podlagi modela, ki je povezoval spremenljivko odnosa do znanosti in tehnologije z drugimi spremenljivkami, tako da so vprašanja v anketi zajemala naslednje problemske sklope:

- odnos (percepcija, vrednotenje) anketirancev do znanost in tehnologije (nasploh in v vsakdanjem življenju);
- pojmovanje znanosti in tehnologije;
- razvoj, znanstvena politika (nekatera vprašanja)
- odnos do institucionalne sfere znanosti in do znanstvenikov (poznavanje, ocenjevanje)
- vrednotne usmeritve (npr. modernizem, racionalizem...)
- odnos do znanja, izobraževanje...
- stik (izkušnja) s sodobno tehnologijo (računalniki, telekomunikacije...).

Tukaj nas zanima predvsem operacionalizacija spremenljivke odnosa do znanosti in tehnologije nasploh: analizirali bomo dva različna sestavljena merska inštrumenta oz. operacionalizaciji odnosa oz. stališč "laične" javnosti do znanosti in tehnologije. Pri tem izhajamo iz predpostavke, da se odnos ljudi do znanosti in tehnologije oblikuje na več ravneh in v več razsežnostih. Zato predvidevamo, da posamezni (isti) merski inštrument (in ne le različni inštrumenti) lahko meri različne dimenzije odnosa do znanosti in tehnologije. Poglejmo torej, katera sta ta dva merska inštrumenta, ki sta bila uporabljena v omenjenih raziskavah:

1. *Zaznava oz. ocena pomena učinkov znanstveno-tehnološkega razvoja v vsakdanjem življenju anketirancev* na naslednjih področjih: delo, gospodinjstvo, prosti čas (in zabava), prevozi in potovanja, vzgoja in izobraževanje, varovanje zdravja, varovanje okolja (*Priloga 1*). Lestvica je bila uporabljena v raziskavah leta 1995 in 1999.
2. *Pričakovanja glede prihodnjega razvoja znanosti in tehnologije*: opredeljevanja glede možnih konkretnih pozitivnih ali negativnih posledic za življenje ljudi (*Priloga 2*). Lestvica je bila v enaki obliki uporabljena leta 1995 in 1999; prvič pa je bila, v nekoliko drugačni obliki, uporabljena že leta 1987 (glej Toš, 1997: 568).

4. Stališča o znanosti in tehnologiji – notranja konsistentnost in zanesljivost uporabljenih merskih instrumentov

Na splošno lahko rečemo, da obe omenjeni lestvici merita odnos do znanosti in tehnologije na kontinuumu "pozitiven-negativen". Seveda pa med njima kljub temu obstajajo določene razlike: kot smo že omenili, je odnos "laične javnosti" do znanosti in tehnologije večplasten oz. večrazsežen. Povsem smiselno in logično je celo sklepanje, da so posamezne dimezije medsebojno neodvisne. Poglejmo torej, kakšni sta omenjeni lestvici in kakšni so rezultati meritev z njima.

4.1. Zaznava oz. ocena pomena učinkov znanstveno-tehnološkega razvoja v vsakdanjem življenju

Lestvica je bila sestavljena iz dveh delov. Najprej je bilo postavljeno splošno uvodno vprašanje, kjer so anketiranci ocenjevali pomembnost znanstveno-tehnološkega raziskovanja za *življenje ljudi nasploh*, temu pa je sledilo "matrično" vprašanje, kjer so anketiranci z enako lestvico ocenjevali pomembnost učinkov znanstveno-tehnološkega razvoja na različnih področjih *njihovega* življenja. V obeh primerih (pri splošnem in specifičnem vprašanju) je bila uporabljena petstopenjska lestvica, kjer sta bila ubesedena le skrajna pola lestvice: "*sploh niso pomembni*"(1) ter "*so zelo pomembni*"(5). Na razpolago pa je bil tudi izhod v obliki odgovora "*ne vem*". Lestvica je bila na enak način, v obliki terenskega intervjuja, uporabljena v raziskavah leta 1995 in 1999 (*Priloga I*). Primerjava obeh meritev razkriva pričakovan rezultat: na podlagi ocen anketirancev lahko sklepamo o povečanem pomenu učinkov znanstveno-tehnološkega razvoja za vsakdanje življenje ljudi od prve meritve leta 1995 do druge meritve leta 1999. To povečanje je najbolj izrazito na področju dela in prevozov, medtem, ko so na drugih področjih razlike manjše, vendar so bili brez izjeme za vsa področja deleži ocen o pomembnosti učinkov v letu 1999 višji kot v letu 1995 (*Preglednica 1*).

Preglednica 1: Pomembnost učinkov znanstveno-tehnološkega raziskovanja oz. razvoja za ljudi nasploh oz. za anketiranca na konkretnih področjih življenja (seštevek % pri odgovorih 4 in 5; primerjava med leti 1995 in 1999)

	1995		1999		prirast (%)
1. življenje ljudi nasploh	77.4%		79.3%		+1.9
	%	rang	%	rang	
2a. delo, ki ga opravljate	51.7	5	59.1	5	+7.4
2b. vaše gospodinjstvo	49.4	6	51.9	6	+2.5
2c. prosti čas, zabava	37.6	7	42.0	7	+4.4
2d. prevozi, potovanja	52.9	4	63.3	4	+10.4
2e. vzgoja in izobraževanje	66.7	3	73.0	3	+6.3
2f. varovanje zdravja	79.6	1	82.4	1	+2.8
2g. varovanje okolja	76.2	2	78.2	2	+2.0

Če sprejmemo predpostavko, da se s časom širi uporaba tehnologije ter s tem povečuje njen vpliv na življenje ljudi, potem lahko rečemo, da takšen rezultat govori o veljavnosti uporabljene lestvice. Poglejmo primer! V okviru obeh raziskav (1995 in 1999) smo anketirance spraševali tudi o tem, ali imajo v gospodinjstvu *mobilni telefon*. Odgovori kažejo skokovito širitev uporabe mobilnega telefona: leta 1995 je bil ta delež komaj 4.6%, leta 1999 pa je narasel na 49.6%. V letu 1999 smo opravili tudi preizkus povezanosti med posedovanjem mobilnega telefona in oceno pomembnosti učinkov na življenje ljudi. Tako smo npr. ugotovili, da je 34.4% anketirancev, ki imajo mobilni telefon, ocenilo učinke na področju *prevozov in potovanj* (področje, pri katerem smo ugotovili največji prirast ocen o pomembnosti činkov znanstveno-tehnološkega razvoja) kot zelo pomembne (vrednost 5 na lestvici od 1 do 5), medtem ko je bilo med tistimi brez mobilnega telefona takšnih le 24.2%. Govorimo lahko torej o nekakšnem "približevanju" *kriterijski veljavnosti* (glej Ferligoj et al.: 74-75) analizirane lestvice: a) z medčasovno primerjavo na ravni populacije smo ugotovili, da se je povečal delež ocene o velikem pomenu učinkov znanstveno-tehnološkega razvoja, hkrati pa se je v istem času močno povečala razširjenost uporabe mobilnega telefona in b) hkrati smo na ravni posameznika ugotovili povezanost med rabo mobilnega telefona in oceno pomembnosti učinkov znanstveno-tehnološkega razvoja.

Če razmišljajo o lastni izkušnji oz. učinkih, ki so pomembni za njih osebno, največ anketirancev ocenjuje, da so učinki znanstveno-tehnološkega razvoja pomembni na področju varovanja zdravja in na področju varovanja okolja (Preglednica 1). Takšen rezultat meritve je v skladu z Beckovo tezo o refleksivni poznanstvenitvi, po kateri "javno posredovana kritika dosedanjega razvoja (znanosti, op. MHF) postane motor ekspanzije" (Beck 2001: 243). Dejstvo je namreč, da sta prav področji ekologije in medicine tisti področji, kjer je (znanstvena) kritika uporabe znanstvenih in tehnoloških dosežkov še posebej prisotna.

Ko rezultate merjenja s to lestvico opazujemo le na sumarni ravni (frekvenčna porazdelitev ali povprečje na ravni celotnega vzorca, posredno torej na ravni populacije), lahko govorimo o enem od indikatorjev prisotnosti dosežkov znanstvenega in tehnološkega razvoja v vsakdanjem življenju prebivalstva Slovenije. Ko pa kot enoto analize razumemo posameznika, uporabljena lestvica predvidoma meri posameznikovo "vpetost" v znanstveni in tehnološki razvoj. Pri tem z "vpetostjo" mislimo vsaj na tri razsežnosti posameznikovega odnosa do znanstvenega in tehnološkega razvoja, in sicer: a) praktična razsežnost, ki govori o praktičnih izkušnjah (uporabi) z "dosežki" znanstvenega in tehnološkega razvoja, b) kognitivna razsežnost, ki se nanaša na poznavanje in informiranost o problematiki znanstveno-tehnološkega razvoja ter c) vrednotna razsežnost, ki govori o interesu za problematiko znanosti in tehnologije ter ovrednotenju pomena znanstvenega in tehnološkega razvoja v vsakdanjem življenju (torej razsežnost, ki je neposredno prisotna v anketnem vprašanju). Pri tem ni nujno, da je ocena o pomembnosti učinkov znanstvenega in tehnološkega razvoja v vsakdanjem življenju povezana s praktično izkušnjo posledic tega razvoja oz. z vsakdanjo uporabo sodobne tehnologije. V času dinamičnih sprememb, ki jih v vsakdanje življenje prinaša tehnološki razvoj, prihaja tudi do medgeneracijskih razlik - tako v vrednotenju kto

v zaznavi tehnoloških sprememb. Mlajši generaciji se morda zdi uporaba mobilnega telefona povsem samoumevna in je sploh ne povezuje s tehnološkim razvojem. Drugače pa verjetno ocenjujejo pripradniki generacije, ki imajo izkušnjo iz časa, ko je bil celo navaden telefonski priključek prava redkost.

Tako se nam postavlja tudi vprašanje, ali smo z uporabljenostjo lestvice res izmerili izkušnjo anketirancev in njihovo ovrednotenje učinkov znanstvenega in tehnološkega razvoja v njihovem vsakdanjem življenju, ali pa smo morda merili splošen odnos do znanstvenega in tehnološkega razvoja – torej dimenzijo “občutljivosti” za problematiko znanosti in tehnologije. Takšne dileme pa se le še okrepijo, če pogledamo posamezne elemente na lestvici. V primeru ocenjevanja pomena znanstvenega in tehnološkega razvoja pri *delu*, ki ga opravljajo anketiranci, v njihovem *gospodinjstvu* in pri preživljanju *prostega časa*, še morda lahko sklepamo, da so anketiranci zares ocenjevali na podlagi lastnih izkušenj iz vsakdanjega življenja. V primeru *varovanja zdravja* in *varovanja okolja* (deloma tudi pri prevozi in izobraževanju) pa se ocene o pomenu znanstvenega in tehnološkega razvoja verjetno bolj nanašajo na učinke znanstvenega in tehnološkega razvoja v družbi nasploh – in torej temeljijo na informacijah, ki so jih anketiranci pridobili npr. skozi izobraževanje ali množične medije.

Preizkus *veljavnosti* lestvice lahko zato nadaljujemo s hipotetično trditvijo, da z uporabljenostjo lestvice merimo vsaj dva pojma, oz. dve ravni istega pojma: a) najprej tisto raven, ki smo jo od samega začetka nameravali meriti – zaznava učinkov znanstvenega in tehnološkega razvoja v vsakdanjem življenju anketirancev in b) odnos do pomena znanstvenega in tehnološkega razvoja v življenju ljudi nasploh. Da bi ugotovili smiselno število dimenzij, ki jih merimo, smo uporabili faktorsko analizo (analiza glavnih osi) in analizo glavnih komponent. V obeh primerih se je nakazovala smiselnost razmisleka o merjenju dveh pojmov, ali vsaj dveh ravni istega pojma. Z obema analizama smo namreč v obeh časovnih točkah uspeli izluščiti dva smiselna faktorja oz. dve komponenti (v nadaljevanju bomo podrobneje prikazali rezultate analize glavnih komponent). Torej lahko sklepamo, da z uporabljenostjo lestvice merimo dve ravni zaznave učinkov znanstvenega in tehnološkega razvoja. Zaznavo učinkov *na ravni vsakdanjega življenja anketirancev* merimo z ocenami o pomenu učinkov na področju *dela* (a), v *gospodinjstvu* anketiranca (b) in v okviru *prostega časa* (c). To so trije elementi lestvice, ki v obeh časovnih točkah določajo posebno komponento – leta 1995 je to prva komponenta, leta 1999 pa je to druga komponenta (*Preglednica 2*). Z ocenami o pomenu učinkov na področju *izobraževanja* (e), na področju *varovanja zdravja* (f) in na področju *varovanja okolja* (g) pa merimo zaznavo učinkov znanstvenega in tehnološkega razvoja *na ravni življenja ljudi nasploh*. Ti trije elementi lestvice na podatkih iz leta 1995 določajo prvo komponento, na podatkih iz leta 1999 pa drugo komponento (*Preglednica 2*).

Vendar pa je hkrati analiza pokazala, da gre vendarle za precejšnje prekrivanje obeh razsežnosti. To nam npr. kažejo tako razlike med pojasnjevalno močjo prve in druge komponente (lastna vrednost prve komponente okrog 3.6, druge komponente pa nekaj nad 1), kot tudi relativno visoke korelacije med obema komponentama, ki smo jih ugotovili na podlagi poševnokotnega vrtenja komponent (v obeh časovnih točkah je bila ta korelacija blizu 0.5) (*Preglednica 2*).

Preglednica 2: Rezultati analize glavnih komponent* za lestvico zaznave učinkov znanstvenega in tehnološkega razvoja v vsakdanjem življenju anketirancev (SJM 1995/1 in SJM 1999/4)

1995			1999		
nerotirana matrika uteži glavnih komponent**			nerotirana matrika uteži glavnih komponent**		
	1. komp.	2. kom.		1. komp.	2. kom.
e. izobraževanje	0,810	-0,235	e. izobraževanje	0,800	-0,174
f. varovanje zdravja	0,795	-0,436	g. varovanje okolja	0,728	-0,499
g. varovanje okolja	0,771	-0,461	f. varovanje zdravja	0,719	-0,567
d. prevozi, potovanj.	0,716		d. prevozi, potov.	0,712	0,142
b. gospodinjstvo	0,665	0,479	b. gospodinjstvo	0,704	0,431
c. prosti čas, zabava	0,665	0,392	a. delo	0,688	0,296
a. delo	0,601	0,457	c. prosti čas, zab.	0,665	0,454
% pojasnjene variance	52,0	15,0	% pojasnjene variance	51,5	15,7
rotirana matrika uteži – oblimin rotacija**			rotirana matrika uteži – oblimin rotacija**		
	1. komp.	2. kom.		1. komp.	2. kom.
g. varovanje okolja	0,938		b. gospodinjstvo	0,850	
f. varovanje zdravja	0,929		c. prosti čas, zab.	0,846	
e. izobraževanje	0,748	0,167	a. delo	0,713	
b. gospodinjstvo		0,832	d. prevozi, potov.	0,585	-0,238
a. delo		0,777	f. varovanje zdravja		-0,949
c. prosti čas, zabava		0,743	g. varovanje okolja		-0,886
d. prevozi, potovanj.	0,412	0,418	e. izobraževanje	0,344	-0,600
korelacija med komponentama	0,496		korelacija med komponentama	-0,466	

* Upoštewane so komponente z lastno vrednostjo večjo od 1.

** Uteži, ki so manjše od 0,1 so izpuščene.

Zanimivo pa je, da se predvsem v prvi časovni točki ocene o pomenu učinkov na področju *prevozov in potovanj* (d) pojavljajo pri rotirani matriki na obeh komponentah z relativno visokimi in skoraj identičnimi utežmi. V drugi časovni točki je ta tendenca za področje prevozov in potovanj manj izrazita, (pa vendar še vedno prisotna), pač pa se nekoliko bolj kaže za področje *izobraževanja* (e). To dejstvo tudi pomembno prispeva k relativno močni korelaciji med komponentama. Zato vendarle sklepamo, da z uporabljeno lestvico merimo en pojav, v kar nas še posebej prepričujejo nadaljne analize. Ko smo namreč iz izhodiščnega modela izločili samo en element lestvice (zaznavo učinkov v gospodinjstvu anketirancev), je preostalih šest elementov v okviru analize glavnih komponent oblikovalo *eno samo smiselno komponento* (z lastno vrednostjo večjo od 1), s katero smo na podatkih za leto 1995 pojasnili 54.6% variance, na podatkih za leto 1999 pa 53.1% variance. Tako smo prišli do sestavljene lestvice zaznave pomena znanstvenega in tehnološkega razvoja za življenje ljudi, ki vsebuje ocene na šestih konkretnih področjih:

- delo
- prosti čas, zabava
- prevozi, potovanja
- vzgoja in izobraževanje
- varovanje zdravja
- varovanje okolja.

Sklepamo lahko, da s takšno lestvico (iz katere izpustimo oceno o učinkih znanstvenega in tehnološkega razvoja v gospodinjstvu anketirancev) merimo zaznavo pomena teh učinkov *na ravni življenja ljudi nasploh* (in ne v vsakdanjem življenju anketirancev). Argument za takšno trditev je lahko tudi vrstni red vprašanj: pred vprašanji o učinkih znanstvenega in tehnološkega razvoja na različnih področjih vsakdanjega življenja anketiranca je bilo postavljeno vprašanje, s katerim smo anketirance spraševali o tem, kako je znanstveno-tehnološko raziskovanje pomembno za življenje ljudi nasploh. Sklepamo lahko torej, da je to splošno vprašanje povzročilo priklic informacij, ki so jih anketiranci uporabljali tudi pri odgovarjanju na vprašanje o lastnem vsakdanjem življenju.

Na podlagi rezultatov komponentne analize in po izločitvi enega ocenjevanega področja (gospodinjstvo) lahko torej govorimo o enodimenzionalnosti prikazane sestavljene lestvice. Rezultat (ena komponenta) nam torej govori o notranji konsistentnosti lestvice, iz česar lahko sklepamo tudi o njeni zanesljivosti. Kakšna pa je njena kvaliteta z vidika ravni zanesljivosti zanesljivosti? Omenili smo že, da v obeh časovnih točkah komponenti pojasnita preko 50% variance spremenljivk, ki smo jih vključili v analizo. Preizkus notranje konsistentnosti lestvice s pomočjo koeficienta *Cronbach alfa* pa je pokazal, da lahko govorimo o zgledni zanesljivosti lestvice, saj v obeh časovnih točkah koeficient presega vrednost 0.8 (leta 1995: 0.8169 in leta 1999: 0.8096)³. Takšen rezultat nam omogoča sklep, da prikazana lestvica veljavno in zanesljivo meri zaznavanje pomena učinkov znanstvenega in tehnološkega razvoja v vsakdanjem življenju ljudi. Pri tem smo se morali zadovoljiti z *oceno veljavnosti na ravni t.i. vsebinske veljavnosti*, in sicer na podlagi treh elementov: a) sestava lestvice; b) njena enodimenzionalnosti, ki smo jo ugotovili s pomočjo analize glavnih komponent; c) primerjava ravni ocen med dvema časovnima točkama.

4.2. Pričakovanja glede prihodnjega razvoja znanosti in tehnologije

Stališča anketirancev o posledicah oz. učinkih "tehničnega napredka" smo merili s pomočjo serije devetih trditev, o katerih so anketiranci odgovarjali, ali z njimi soglašajo ali ne soglašajo, in sicer na lestvici od 1 ("*v celoti soglašam*") do 5 ("*sploh ne soglašam*"). Ponujen je bil tudi izhod v obliki odgovora "*ne vem*". Trditve lahko v temelju razdelimo na dve skupini: a) na tiste, ki so vsebovale napoved "pozitivnih" posledic in b) na tiste, ki so vsebovale napoved negativnih posledic "tehničnega napredka" (*Priloga 2*). Tudi ta lestvica je bila v enaki obliki uporabljena v raziskavah leta 1995 in 1999. Nekoliko drugačna lestvica (nekatero trditve so bile namreč kasneje spremenjene) je bila uporabljena leta 1987, zato bomo podrobneje primerjali le lestvici, ki sta bili uporabljeni pri zadnjih dveh meritvah. Prvi pogled na "sumarne" rezultate pokaže porast dvoma

o pozitivni povezanosti "družbenega napredka" s "tehnološkim napredkom" po prvi meritvi leta 1987 in hkrati nekoliko manjši pesimizem glede negativnih posledic za okolje (*Preglednica 3*). Razlike med zadnjima dvema meritvama niso posebej izrazite in ne kažejo povsem enoznačnega trenda. Na splošno lahko vidimo, da so se nekoliko zmanjšali deleži soglašanja z obema vrstama trditev - torej tako z negativnimi kot s pozitivnimi pričakovanji. Od tega odstopa le povečanje soglašanja s (splošno) trditvijo "Življenje bo boljše".

Preglednica 3: Pričakovanja glede tehničnega napredka v prihodnje – soglašanje anketirancev z navedenimi trditvami (% odgovorov 1 in 2; primerjava meritev v letih 1987, 1995 in 1999)

	1987		1995		1999		razlika % 1999-1995
	%	rang	%	rang	%	rang	
a. Življenje bo boljše.	70.9	2	51.4	6	57.8	4	+7.4
b. Ljudje bodo lažje opravljali svoje vsakdanje delo.	/		63.7	3	60.4	3	-2.7
c. Vsi se bodo morali neprestano izobraževati.	/		74.0	1	71.9	1	-2.1
d. Ljudje bodo izgubljali delo.	48.7	6	57.0	4	51.5	5	-5.5
e. Prišlo bo do družbenega in socialnega napredka.	67.2	3	50.6	7	45.3	7	-5.3
f. Okolje bo bolj onesnaženo.	64.4	4	51.3	5	45.5	6	-5.8
g. Vse več bo odtujenosti med ljudmi.	73.1	1	67.2	2	66.7	2	-0.5
h. Več bo prostega časa.	61.9	5	34.5	8	29.7	9	-4.8
i. Zdravstveno stanje ljudi bo boljše.	37.9	7	32.4	9	32.2	8	-0.2

Kljub ugotovitvi o nejasnem trendu, ki ga kažejo rezultati zdnjih dveh meritev, pa lahko prav na podlagi nasprotujočih pričakovanj glede *družbenega napredka* in *onesnaževanja okolja* sklepamo o večplastnosti odnosa do znanosti in tehnologije: na eni strani vidimo *zmanjšanje optimizma* (pričakovanja glede *družbenega napredka*), na drugi strani pa *zmanjšanje pesimizma* (pričakovanja glede *onesnaženosti okolja*). Ob načrtovanju sestavljenega merskega inštrumenta smo sicer imeli v mislih enodimenzionalno bipolarno lestvico, s katero bi skozi pričakovanja anketirancev o prihodnjem razvoju merili splošen odnos (pozitiven-negativen) do znanosti in tehnologije. Vendar pa že prikazani rezultati na sumarni ravni sprožajo upravičene dvome o enodimenzionalnosti uporabljenega merskega inštrumenta. Preizkus enodimenzionalnosti (veljavnosti) z analizo glavnih komponent za leti 1995 in 1999 je potrdil upravičenost teh dvomov. Ugotovili smo namreč, da gre vsaj za dve dimenziji, saj so se ob vključitvi vseh devetih trditev na podatkih za leto 1995 oblikovale tri komponente in na podatkih za leto 1999 dve komponenti z lastno vrednostjo višjo od ena (*Preglednica 4*). Pri tem so imele nejasen položaj tri trditve, ki smo jih izločili iz nadaljnje analize: 1) trditev o nujnosti neprestanega izobraževanja (c) se je v obeh časovnih točkah s podobno močnimi utežmi povezovala z dvema komponentama; 2) trditvi o prostem času (h) in boljšem zdravju (i) sta leta 1995 tvorili posebno (tretjo) komponento z najšibkejšo pojasnjevalno močjo

(12.0% pojasnjene variance), v letu 1999 pa sta se s podobno močnimi utežmi pojavljali pri obeh komponentah rotirane matrike (*Preglednica 4*). Problem trditve o *nujnosti neprestanega izobraževanja* je verjetno v tem, da je nekoliko nejasna z vidika predpostavke, da naj bi z njo merili odnos do razvoja zanosti in tehnologije na razsežnosti vrednotenja od negativnega do pozitivnega - ni namreč povsem jasno, ali trditev izraža negativno, nevtralno ali celo pozitivno posledico. Pri trditvah o *boljšem zdravju* in o *večjem obsegu prostega časa* pa lahko sklepamo, da sta, za razliko od drugih trditev, vzpodbudili bolj izrazit razmislek v smeri "bipolarnosti": strinjanje s trditvijo je pomenilo prisotnost pozitivnih pričakovanj, medtem ko je nestrinjanje s trditvijo pomenilo prisotnost negativnih pričakovanj. Pri ostalih trditvah pa je nestrinjanje pomenilo predvsem odsotnost pričakovanj vsebovanih v trditvi (pozitivnih ali negativnih), ne pa prisotnost nasprotnih pričakovanj.

Po izločitvi teh treh trditev je rezultat analize nedvomno pokazal, da moramo govoriti o dveh razsežnostih: v obeh časovnih točkah sta se namreč oblikovali dve smiselni komponenti s podobno težo - prva je pojasnjevala nekaj nad 30% variance, druga pa nekaj pod 30% (*Preglednica 4a*). Vidimo tudi, da komponenti nista povezani, kar kažeta korelacijska koeficienta, ki sta v obeh časovnih točkah blizu 0 (-0.038 in -0.061). Prišli smo do dveh komponent, ki govorita o nasprotujočem odnosu prebivalcev Slovenije do tehnološkega razvoja. Prva komponenta namreč povezuje trditve, ki govorijo o pozitivnih pričakovanjih, druga komponenta pa predstavlja negativna pričakovanja glede "tehničnega napredka". Tako lahko oblikujemo dve lestvici pričakovanj povezanih s tehnološkim razvojem:

- 1) lestvica *pozitivnih pričakovanj*, ki jo sestavljajo trditve...
 - življenje bo boljše
 - ljudje bodo lažje opravljali svoje vsakdanje delo
 - prišlo bo družbenega in socialnega napredka in
- 2) lestvica *negativnih pričakovanj*, ki jo sestavljajo trditve...
 - ljudje bodo izgubljali delo
 - okolje bo bolj onesnaženo
 - več bo odtujenosti med ljudmi.

Preglednica 4: Rezultati analize glavnih komponent* za lestvico pričakovanj glede prihodnjega razvoja znanosti in tehnologije (SJM 1995/1 in SJM 1999/4)

1995				1999		
matrika uteži glavnih komponent**				matrika uteži glavnih komponent**		
	1. kom.	2. kom.	3. kom.		1. kom.	2. kom.
b. lažje delo	0.766	0.170	-0.211	a. življ. bo boljše	0.795	
a. življ. bo boljše	0.763		-0.334	b. lažje delo	0.793	0.243
e. družb. napredek	0.705			e. družb. napredek	0.651	0.176
i. boljše zdravje	0.547	-0.289	0.507	i. boljše zdravje	0.634	-0.323
g. več odtujenosti		0.729	0.126	h. več prost. časa	0.492	-0.225
f. onesnaž. okolje	-0.176	0.743	0.267	g. več odtujenosti	-0.141	0.777
d. izguba dela		0.639		d. izguba dela	-0.120	0.686
c. neprestano izobr.	0.477	0.485	-0.281	c. neprestano izobr.	0.482	0.604
h. več prost. časa	0.524		0.697	f. onesnaž. okolje	-0.281	0.559
- lastna vrednost	2.532	1.948	1.076	- lastna vrednost	2.674	2.003
- % pojasnjene variance	28.1	21.6	12.0	- % pojasnjene variance	29.7	22.3
rotirana matrika uteži – oblimin rotacija**				rotirana matrika uteži – oblimin rotacija**		
	1. kom.	2. kom.	3. kom.		1. kom.	2. kom.
a. življ. bo boljše	0.810	-0.248		b. lažje delo	0.832	
b. lažje delo	0.787			a. življ. bo boljše	0.790	
c. neprestano izobr.	0.661	0.311	-0.145	e. družb. napredek	0.677	
e. družb. napredek	0.637		0.200	c. neprestano izobr.	0.632	0.502
f. onesnaž. okolje	-0.147	0.814		i. boljše zdravje	0.523	-0.440
g. več odtujenosti		0.793		h. več prost. časa	0.413	-0.316
d. izguba dela		0.634		g. več odtujenosti		0.792
h. več prost. časa		0.153	0.885	d. izguba dela		0.699
i. boljše zdravje		-0.142	0.757	f. onesnaž. okolje	-0.117	0.605
korelacije med komponentami	1 - 2	0.049		korelacija med komponentama	-0.085	
	1 - 3	0.248				
	2 - 3	-0.147				

* Upoštewane so komponente z lastno vrednostjo večjo od 1.

** Uteži, ki so manjše od 0,1 so izpuščene.

Preglednica 4a: Rezultati analize glavnih komponent* za lestvico pričakovanj glede prihodnjega razvoja znanosti in tehnologije po izločitvi treh trditvev (SJM 1995/1 in SJM 1999/4)

1995			1999		
nerotirana matrika uteži glavnih komponent**			nerotirana matrika uteži glavnih komponent**		
	1. komp.	2. kom.		1. komp.	2. kom.
a. življ. bo boljše	0.848	0.116	a. življ. bo boljše	0.846	0.165
b. lažje delo	0.757	0.315	b. lažje delo	0.813	0.301
e. družb. napredek	0.714	0.254	e. družb. napredek	0.653	0.271
g. več odtujenosti	-0.163	0.811	g. več odtujenosti	-0.232	0.780
f. onesnaž. okolje	-0.338	0.743	d. izguba dela	-0.224	0.695
d. izguba dela	-0.231	0.584	f. onesnaž. okolje	-0.368	0.609
lastna vrednost	1.996	1.728	lastna vrednost	2.041	1.654
% pojasnjene variance	33.3	28.8	% pojasnjene variance	34.0	27.6
rotirana matrika uteži – oblimin rotacija**			rotirana matrika uteži – oblimin rotacija**		
	1. komp.	2..kom.		1. komp.	2. kom.
a. življ. bo boljše	0.840	-0.136	b. lažje delo	0.868	
b. lažje delo	0.819		a. življ. bo boljše	0.855	-0.106
e. družb. napredek	0.758		e. družb. napredek	0.705	
g. več odtujenosti	0.112	0.824	g. več odtujenosti		0.815
f. onesnaž. okolje		0.810	d. izguba dela		0.732
d. izguba dela		0.626	f. onesnaž. okolje	-0.119	0.694
korelacija med komponentama	-0.038		korelacija med komponentama	-0.061	

* Upoštewane so komponente z lastno vrednostjo večjo od 1.

** Uteži, ki so manjše od 0,1 so izpuščene.

Razultati preizkusa potrjujejo smiselnosti splošnega razmisleka o tem, da pri raziskovanju stališč lahko govorimo o naslednjih dveh vrstah kognitivnih struktur, ki v javnomnenjskih anketah podpirajo izražanje stališč (glej Uhan 1998: 118-126): a) kontinuirana “bipolarna” kognitivna struktura, v okviru katere se latentna spremenljivka strukturira kot kontinuum od npr. negativnih do pozitivnih učinkov tehnološkega razvoja in b) “dualna” kognitivna struktura, v okviru katere se latentna spremenljivka strukturira v obliki dveh relativno neodvisnih dimenzij, ki predstavljata nasprotujoča pola v bipolarni strukturi - v našem primeru torej kot večja ali manjša intenzivnost izražanja negativnih pričakovanj glede tehnološkega razvoja na eni strani in večja ali manjša intenzivnost izražanja pozitivnih pričakovanj glede tehnološkega razvoja po drugi strani. Rezultati analize glavnih komponent govorijo torej v prid tezi o obstoju dualne kognitivne strukture, ki vpliva na oblikovanje stališč glede posledic tehnološkega razvoja.

Pri tem je treba dodati še en komentar. Lestvica, ki govori o pozitivnih pričakovanjih, vsebuje bolj splošne trditve (npr. “življenje bo boljše”), medtem ko lestvica negativnih pričakovanj vsebuje bolj konkretne trditve (npr. “ljudje bodo izgubljali delo”). Torej

lahko namesto splošnih oznak (lestvica *pozitivnih pričakovanj* in lestvica *negativnih pričakovanj*) uporabimo bolj podrobno opredelitev obeh lestvic, ki sta v bistvu rezultat analize na podlagi podatkov pridobljenih s pomočjo načrtovane enodimenzionalne lestvice (serije trditev) v vprašalniku :

1. Prva lestvica ("pozitivna pričakovanja") meri *splošen odnos do razvoja znanosti in tehnologije*, ki izhaja predvsem iz ideološke (socializacijske) predpostavke optimizma moderne družbe o povezanosti znanstveno-tehnološkega razvoja in splošnega družbenega razvoja. Pri tem ni nepomembno, da je bil v anketnem vprašanju namesto vrednotno uravnoteženega izraza "razvoj" uporabljen precej bolj vrednotno nabit izraz "napredek"⁴.
2. Druga lestvica ("negativna pričakovanja") pa meri *zaznavo konkretnih tveganj prihodnjega razvoja znanosti in tehnologije*, ki se pokažejo ob konkretnih "tehnoloških neuspehih", kot npr. primeri onesnaževanja okolja, nesreče v jedrskih elektrarnah ali problem internetnih virusov.

Toliko o vsebinski veljavnosti obeh lestvic pričakovanj glede razvoja znanosti in tehnologije. Kakšna pa je njuna kvaliteta z vidika zanesljivosti? Preizkus notranje konsistentnosti lestvic s pomočjo koeficienta *Cronbach alfa* je pokazal, da lahko govorimo o zadovoljivi zanesljivosti obeh lestvic, saj v obeh časovnih točkah koeficient za lestvico "pozitivnih pričakovanj" presega vrednost 0.7 (leta 1995: 0.7351 in leta 1999: 0.7437) in koeficient za lestvico "negativnih pričakovanj" presega vrednost 0.6 (leta 1995: 0.63-01 in leta 1999: 0.6096). Vidimo, da je zanesljivost teh dveh lestvic nižja kot smo jo ugotovili za lestvico zaznave učinkov znanstvenega in tehnološkega razvoja v življenju ljudi. To je tudi pričakovano, saj je lestvica zaznave učinkov znanstveno-tehnološkega razvoja "daljša" - sestavljena je iz šestih "trditev", medtem ko sta zadnji dve lestvici (lestvica "pozitivnih" in lestvica "negativnih pričakovanj") polovico "krajši" - vsaka je sestavljena zgolj iz treh trditev.

5. Sklep, ali še enkrat o tem, kaj merimo

V članku smo preizkušali kakovost (veljavnost in zanesljivost) dveh vnaprej pripravljenih sestavljenih merskih lestvic za merjenje odnosa ljudi do znanosti in tehnologije. Lestvici sta bili uporabljeni v okviru dveh anketnih raziskav na vzorcu polnoletnih prebivalcev Slovenije v letih 1995 in 1999. Z analizo smo prišli do rezultatov, ki omogočajo sklep, da smo v obeh časovnih točkah vsebinsko smiselno in vsaj na zadovoljivi ravni zanesljivosti merili pojave, ki naj bi jih s pripravljenimi lestvicami merili. Vendar pa je analiza kljub temu pokazala nekatera odstopanja od pričakovanj, ki smo jih imeli na začetku. To velja predvsem za drugo lestvico, *lestvico pričakovanj glede posledic prihodnjega razvoja znanosti in tehnologije*, za katero smo ugotovili, da je smiselno "razpadla" na dve lestvici, ki merita dve dimenziji: dimenzijo *pozitivnih pričakovanj* in dimenzijo *negativnih pričakovanj* glede tehnološkega razvoja. Prav tako pa smo pri lestvici, za katero smo pričakovali, da meri *zaznavo učinkov znanstveno-tehnološkega razvoja v vsakdanjem življenju anketirancev*, na podlagi analize ugotovili, da meri *zaznavo učinkov znanstveno-tehnološkega razvoja v družbi oziroma življenju ljudi*

nasploh. Prav tako pa se kažejo odstopanja v tem, da smo morali zaradi notranje konsistentnosti lestvic iz prvotnega nabora sestavnih elementov (trditve) lestvic nekatere trditve izločiti. Rečemo torej lahko, da lestvice, do katerih smo prišli na podlagi analiz, merijo dva povezana pojava: za prvo lestvico smo ugotavljali, da meri *zaznavo* učinkov znanosti in tehnologije v življenju ljudi nasploh, za drugi dve pa lahko rečemo, da merita *vrednotenje* pričakovanih (pozitivnih ali negativnih) posledic razvoja znanosti in tehnologije. Ugotovitve analize glavnih komponent tudi kažejo, da so vse tri lestvice v tem pogledu notranje konsistentne in torej lahko sklepamo o veljavnosti merjenja omenjenih pojavov.

O veljavnost merjenja s prikazanimi lestvicami nam govori tudi preizkus bivariatne povezanosti med njimi in vsake posebej z vprašanjem o splošnem odnosu do tehnike, kjer so se anketiranci opredeljevali na lestvici od 1 ("zelo pozitiven") do 5 ("zelo negativen")⁵. Za ta preizkus smo vse tri sestavljene lestvice pripravili v obliki štiri-stopenjske ordinalne lestvice in odgovor na vprašanje o odnosu do tehnike v obliki tri-stopenjske ordinalne lestvice⁶. Rezultati potrjujejo ugotovitev o dualnosti *lestvice pričakovanj glede tehnološkega razvoja*: povezanost med lestvico *pozitivnih pričakovanj* in lestvico *negativnih pričakovanj* pri nobeni meritvi ni bila statistično značilna. Hkrati pa lahko sklepamo tudi o veljavnosti obeh lestvic, saj smo ugotovili:

- a) statistično značilno pozitivno povezanost *pozitivnih pričakovanj* glede razvoja tehnologije s *splošnim odnosom do tehnike* - bolj kot je ta odnos pozitiven, večja je verjetnost pozitivnih pričakovanj ($\rho_{1995} = 0.260$; $\rho_{1999} = 0.269$), in
- b) statistično značilno negativno (vendar šibko) povezanost *negativnih pričakovanj* glede razvoja znanosti in tehnologije s *splošnim odnosom do tehnike* - manj kot je ta odnos pozitiven, večja je verjetnost negativnih pričakovanj ($\rho_{1995} = -0.132$; $\rho_{1999} = -0.105$).

Podobno lahko ugotovimo tudi glede *lestvice zaznave učinkov znanstveno-tehnološkega razvoja v življenju ljudi*. Pričakovali smo namreč pozitivno povezanost med zaznavo učinkov in odnosom do tehnike. Ta pričakovanja so se tudi potrdila: pripisovanje večjega pomena učinkom znanstveno-tehnološkega razvoja je pomenilo večjo verjetnost *pozitivnih pričakovanj glede tehnološkega razvoja* ($\rho_{1995} = 0.137$; $\rho_{1999} = 0.262$) in tudi večjo verjetnost *pozitivnega odnosa do tehnike nasploh* ($\rho_{1995} = 0.216$; $\rho_{1999} = 0.269$). Hkrati pa nismo zaznali statistično značilne povezanosti med zaznavo učinkov znanstveno-tehnološkega razvoja ter negativnimi pričakovanji glede tehnološkega razvoja.

Takšen rezultat (obstoj korelacij, ki pa niso močne) govori v prid tezi, da (analitsko pridobljene) lestvice, *tako lestvici (pozitivnih in negativnih) pričakovanj glede tehnološkega razvoja, kot lestvica zaznave učinkov znanstveno-tehnološkega razvoja, vsaka za sebe, merijo le eno od dimenzij večplastnega splošnega odnosa laične javnosti oz. posameznikov do tehnike*. Na podlagi tega lahko tudi govorimo o vzajemnem odnosu med "izkušnjo" laikov z znanstveno-tehnološkim razvojem in njihovim vrednotenjem (pomena) znanosti in tehnike. Gre torej za problem odnosa med *vedenjem* (znanjem, informiranostjo) o znanosti in tehnologiji ter *stališčem* (vrednotenjem) do znanosti in

tehnologije, ki je lahko protislovno: poznavanje problematike znanosti in tehnologije lahko pomeni pozitivno vrednotenje obeh, lahko pa zaradi vedenja o možnih tveganjih znanstveno-tehnološkega razvoja vodi tudi do kritičnega in negativnega odnosa do znanosti in tehnologije (glej npr. Bauer et al. 2000: 42-46, Beck 2001:235-245). V našem primeru pa smo tej "smeri" odnosa dodali še nasprotno "smer", ko ta vzajemni odnos med "laičnim" *poznavanjem* ("izkušnjo") in *vrednotenjem* (pomena) znanosti in tehnologije lahko opišemo takole: pozitivno vrednotenje znanosti in tehnologije vzpodbuja večje zanimanje za probleme znanstveno-tehnološkega razvoja in s tem tudi pripisovanje večjih učinkov tega razvoja na vsakdanje življenje ljudi. Hkrati pa to rezultira v večplastnih pričakovanjih (pozitivnih in negativnih hkrati) glede tehnološkega razvoja, saj so lahko konkretne aktualne izkušnje lahko tako pozitivne (npr. lajšanje komunikacij z razvojem svetovnega spleta) kot negativne (npr. ogrožanje zasebnosti ter druga tveganja zaradi nakupovanja preko svetovnega spleta). Tako smo na nek način zaprli krog vrednotenja in poznavanja znanstveno-tehnološke problematike med "laično javnostjo": vrednotenje-poznavanje-vrednotenje. Pri tem se vrednotenje znanosti in tehnologije iz *bolj splošnega in abstraktnega stališča* na podlagi boljšega poznavanja in izkušnje spreminja v *bolj kompleksno in večplastno stališče*.

Zahvala

Zahvaljujem se anonimnemu recenzentu, pa kolegu Antonu Krambergerju za koristne pripombe in sugestije, ki so prispevale k izboljšavi besedila članka. Prav tako pa ne smem pozabiti začetnih vzpodbud, ki sem jih dobil na podlagi pogovorov s kolegom Francem Malijem.

Opombe

1. S praktično uporabnostjo mislimo npr. na področje načrtovanja znanstvene politike, ali na vrednotenje učinkov določene politike na področju znanosti.
2. Ob upoštevanju učinka vzorčnega načrta in vzorčne napake intervali zaupanja za deleže pri 95% stopnji verjetnosti v obeh raziskavah dosegajo maksimalno vrednost (deleži 50%) $\pm$ 3.5%, pri delžih 75% (oz.25%) vrednost $\pm$ 3.1%, pri deležih 90% (oz. 10%) pa vrednost $\pm$ 2.1%.
3. Avtorji podbne študije o merjenju odnosa do znanosti M.W.Bauer, K.Petkova in P.Boyadijeva so za lestvico z vrednostjo koeficienta Cronbach alfa 0.78 govorilo o visoki zanesljivosti (Bauer et al. 2000: 39).
4. Max Weber v svoji razpravi *Smisel 'vrednotne nevtralnosti' socioloških in ekonomskih znanosti* (Weber 1984: 203-251), med drugim govori tudi o problemu vrednotenja pri uporabi pojma "napredek" in razpravo o tem komentira takole: "Po vsem povedanem torej stojim na stališču, da je uporaba izraza 'napredek' celo na omejenem področju njegove povsem izkustvene uporabe zelo *nekoristna*"(Weber 1984: 241).
5. Vprašanje je bilo na enka način postavljeno tako v raziskavi leta 1995 kot leta 1999, in se je glasilo takole:
"Kaj bi vi rekli, kakšen je vaš odnos do tehnike?
1 - zelo pozitivni odnos

2 - pozitiven odnos

3 - niti pozitiven, niti negativen

4 - negativen odnos

5 - zelo negativen odnos

9 - ne vem, neodločen, nimam odnosa" (Toš et al. 1995, Toš et al. 1999b)

6. Pri vseh treh sestavljenih lestvicah in pri vprašanju o splošnem odnosu do tehnike so bili pri skrajnih vrednostih, ki predstavljajo zelo negativna ali zelo pozitivna pričakovanja od tehnološkega razvoja, ali zaznavo popolne nepomembnosti učinkov tehnološkega razvoja, deleži dogovorov zelo nizki (celo manj kot 1%). Zato smo na tej strani pet-stopenjske lestvice vrednosti združili in dobili štiri-stopenjsko lestvico. Pri splošnem vprašanju o odnosu do tehnike pa je bil skupni delež odgovorov pri obeh vrednostih negativnega odnosa (4 in 5) tako nizek (pod 2%), da smo ti dve vrednosti pridružili kar srednji vrednosti in tako dobili tri-stopenjsko lestvico.

Literatura in viri

- Bauer, Martin W., Kristina Petkova, Pepka Boyadijeva (2000): Public Knowledge of and Attitudes to Science: Alternative Measures that may End the "Science War". Science, Technology and Human Values, 25(1): 30-51.
- Beck, Ulrich (2001): Družba tveganja: na poti v neko drugo moderno. Ljubljana: Krtina (Knjižna zbirka Temeljna dela).
- Bell, Daniel (1976): The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting. New York: Basic Books, Inc., Publishers.
- Crook, Stephen, Jan Pakulski and Malcolm Waters (1992): Postmodernization: Change in Advanced Societies. London, Newbury Park and New Delhi: Sage Publications.
- Ferligoj, Anuška., K. Leskošek in T. Kogovšek (1995): Zanesljivost in veljavnost merjenja. Ljubljana: FDV.
- Irwin, Alan (1995): Citizen Science: A Study of People, Expertise and sustainable development. London and New York: Routledge.
- Irwin, Alan and Brian Wynne (ur.) (1996): *Misunderstanding Science? The Public Reconstruction of Science and Technology*. Cambridge, New York NY, Melbourne: Cambridge University Press.
- Jaufmann, Dieter (1994): Opinions and Attitudes on Technology, Science and Labour in Reunified Germany. V Savvas Katsikides, Mike Campbell, Josef Hochgerner (ur.), *Patterns of Social and Technological Change in Europe*, 161-174. Aldershot and Brookfield USA: Avebury, Ashgate Publishing Limited
- Toš, Niko et al. (1995): *Slovensko javno mnenje 1995/I: Stališča o znanosti in tehnologiji* [datoteka podatkov]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], november 1995. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 2000.
- Toš, Niko (ur.) (1997): *Vrednote v prehodu I.: Slovensko javno mnenje 1968-1990*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV-CJMMK.
- Toš, Niko (ur.) (1999a): *Vrednote v prehodu II.: Slovensko javno mnenje 1990-1998*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV-CJMMK.
- Toš, Niko et al. (1999b): *Slovensko javno mnenje 1999/4 - Stališča o pridruževanju Evropski Uniji* [datoteka podatkov]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede,

Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], november 1999. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 2000.

Uhan, Samo (1998): *Prava in neprava mnenja. Vplivi konteksta v raziskovanju javnega mnenja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede (Znanstvena knjižnica)

Weber, Max (1984, 1922): *Metodologija društvenih nauka*. Globus, Zagreb

Priloge

Priloga 1: Anketno vprašanje za merjenje zaznave pomena učinkov znanstveno-tehnološkega razvoja v vsakdanjem življenju anketirancev (SJM 1995/1 in SJM 1999/4)

KAKO JE PO VAŠEM MNENJU POMEMBNO ZNANSTVENO-TEHNOLOŠKO RAZISKOVANJE ZA ŽIVLJENJE LJUDI NASPLOH? POMEN OCENITE NA LESTVICI OD 1 DO 5, KJE R1 POMENI, DA SPLOH NI POMEMBNO, 5 PA POMENI DA JE ZELO POMEMBNO.

sploh ni pomembno 1 2 3 4 5 zelo pomembno 9 ne vem

NA ISTI NAČIN OCENITE. KAKO POMEMBNO SO ZA VAS UČINKI ZNANSTVENEGA IN TEHNOLOŠKEGA RAZVOJA NA NASLEDNJIH PODROČJIH VAŠEGA ŽIVLJENJA.

	sploh niso pomembni			so zelo pomembni			ne vem
a. delo, ki ga opravljate	1	2	3	4	5		9
b. vaše gospodinjstvo	1	2	3	4	5		9
c. prosti čas, zabava	1	2	3	4	5		9

d. prevozi, potovanja	1	2	3	4	5		9
e. vzgoja in izobraževanje	1	2	3	4	5		9
f. varovanje zdravja	1	2	3	4	5		9
g. varovanje okolja	1	2	3	4	5		9

Priloga 2: Anketno vprašanje za merjenje pričakovanja glede prihodnjega razvoja znanosti in tehnologije (SJM 1995/1 in SJM 1999/4)

KAJ PRIČAKUJETE OD TEHNIČNEGA NAPREDKA V PRIHODNOSTI? ALI SOGLAŠATE ALI NE SOGLAŠATE Z NASLEDNJI MI TRDITVAMI?

	v celoti soglašam			sploh ne soglašam			ne vem
a. življenje bo boljše	1	2	3	4	5		9
b. ljudje bodo lažje opravljali svoje vsakdanje delo	1	2	3	4	5		9
c. vsi se bodo morali neprestano izobraževati	1	2	3	4	5		9

d. ljudje bodo izgubljali delo	1	2	3	4	5		9
e. prišlo bo družbenega in socialnega napredka	1	2	3	4	5		9

f. okolje bo bolj onesnaženo	1	2	3	4	5	9

g. vse več bo odtujenosti med ljudm	1	2	3	4	5	9
h. več bo prostega časa	1	2	3	4	5	9
i. zdravstveno stanje ljudi bo boljše	1	2	3	4	5	9

Avtorjev naslov:

Dr. Mitja Hafner Fink, docent
Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana
e-mail: mitja.hafner-fink@guest.arnes.si

*Rokopis prejet junija 2004, dokončna verzija za objavo pa avgusta 2004.
Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo
izvirni znanstveni članek s kvantitativno argumentacijo.*

Razširjenost računalnikov in interneta med osnovnošolskimi maturanti v Sloveniji¹

POVZETEK: Članek uvede interdisciplinarni koncept širjenja tehnologij, utemeljen na sociološki in ekonomski tradiciji raziskovanja, s čimer opozarja tudi na kompleksnost v vplivu ekonomskih in neekonomskih faktorjev na sam proces širjenja. Članek se nato zoži na empirično raziskavo naslednjih razsežnosti procesa širjenja računalnikov in interneta (R&I) med generacijo mladih v Sloveniji (zaključili osnovno šolo v letu 2003, dvostopenjski slučajni vzorec, $n = 885$ oseb): dostopnost R&I tehnološke opreme, splošni odnos mladine do teh tehnologij, zgodnja poklicna motiviranost za učenje z R&I, grafične prezentacije konceptnih map mladine na temo »Računalniki v mojem svetu«, pogostost rabe teh tehnologij, v kombinaciji z zahtevnostjo uporabljanih R&I aplikacij, samoocena doseženega znanja o R&I. Ugotovitve parcialnih empiričnih analiz kažejo, da je sama dostopnost teh tehnologij za proučevano mladino sicer izjemno velika, da pa v ostalih proučevanih razsežnostih deleži tistih oseb, ki so aktivno vključene v podprocese širjenja te tehnologije, precej naglo upadajo. Tudi osnovna fenomenografska analiza konceptnih map (tako glede števila in vsebine različnih objektov kakor tudi glede števila in vsebine različnih povezav med njimi) razkrije, da ima mladina v Sloveniji v primerjavi z angleško mladino podobne starosti v povprečju znatno manj ustvarjalno predstavo o potencialih te tehnologije, saj tehnični vidiki njene rabe daleč prevladujejo nad socialnimi.

KLJUČNE BESEDE: širjenje tehnologije, s-krivulja, računalniki, internet, učenje, znanje, konceptne mape, mladina, Slovenija

1. Širjenje novih tehnologij

Širjenje novih tehnologij je zanimiv, a vsebinsko kontradiktoren socialni proces. Njegova glavna zunanja, manifestna lastnost je v tem, da se družbene aplikacije tržno uspešnih tehnoloških iznajdb (inovativnih tehnologij) širijo v potencialni uporabniški prostor postopno, nekako kapilarno, z dokaj nepredvidljivimi prevzemi ali nakupi, ne pa sunkovito, naenkrat in brez obotavljanja, torej nekako tako kakor padata toča ali dež. Njegova notranja, latentna lastnost pa je v tem, da so nove tehnologije vedno služile tekmovanju, bodisi vojaškemu ali civilnemu, zato so povzročale zmage ter uspehe na eni in poraze ter nesreče na drugi strani. Družbeni učinek novih tehnologij v tržnem gospodarstvu, ki spodbuja inovativnost, se torej kaže v tem, da te tehnologije še bolj korenito kot kdaj prej spreminjajo družbena razmerja, tako socialna kot ekonomska in politična; zato njihovo širjenje večkrat spremlja tudi odpor (na primer, razna ludistična

gibanja, ki zavračajo nove tehnologije v korist starejših ravno zato, ker imajo nove tehnologije za njihove pripadnike neprijetne ali celo uničujoče posledice). To družbeno transformacijsko sposobnost, če nekoliko poenostavimo, je po začetnem tematiziranju A. Smitha (novi viri bogastva narodov) skušal posplošiti v konfliktno teorijo razrednega razvoja K. Marx (konfliktna lastninskotehnoška družbena dinamika tržnih, kapitalističnih družb), Schumpeter pa jo je dokaj benevolentno poimenoval kar s »kreativno destrukcijo«, ki jo »moramo« pač sprejeti, če »želimo« (žrtve tudi?!) na dolgi rok »napredovati«, v smislu višje povprečne produktivnosti.

Te razlage vsebujejo nenavadne pojme, ki se upirajo dovetnemu pogledu na družbeni »razvoj«. Navidez nevtralni strokovni jezik, ki danes največkrat spremlja razlaganje družbenih učinkov tehnološke spremembe, je ravno zaradi številnih odloženih (ang. lagged) dobronamernih učinkov, ki naj bi se dogajali nekje v bodočnosti, v bistvu postajal dokaj veren spremljevalec političnega socialnega inženiringa - neznano *bodočnost* je denimo namerno zoževal na predvidljivo *prihodnost*, ki kar »prihaja« od nekod, tako rekoč neizogibno (tak pristop seveda implicira razvojno in tehnološko konvergenco držav). Postopno transformiranje nekdaj tršega političnoekonomskega jezika v dokaj zmehčani družboslovni in medijski strokovnopolitični žargon, ki oba skušata v glavnem preko navidez družbeno nevtralne tehnizacije procesa širjenja tehnologij domestificirati tudi socialno najtežje destruktivne učinke številnih tehnoloških inovacij, je teklo vse 20. stoletje - in še ni zaključeno, kajti dvomi, ali gre tehnološki razvoj res v pravo smer, ostajajo živi.

Odkar so v prvi polovici 20. stoletja ekonomisti - tedaj še brez pravih makroekonomskih statističnih podatkov za informacijsko konsolidirano merjenje ekonomske rasti držav - pripisali tehnološkim spremembam glavno vlogo pri doseganju višjih stopenj gospodarske rasti držav v tržnih gospodarstvih (Solow, Schumpeter, Hicks, mnogo kasneje Freeman), ob tem pa kmalu opozorili še na povečan pomen (tehnološkega) izobraževanja za sodoben razvoj (Abramowitz, Nelson, Phelps), pa so se zelo pomnožile družboslovne študije te problematike. Znanih in formalno upodobljenih je že kar nekaj splošnih potez samega procesa širjenja, zlasti v okviru ekonomske teorije tehnološke difuzije (obravna splošnih ekonomskih faktorjev, ki v procesu širjenja tehnologij vplivajo na rast trgov, investicije in učenje). Še vedno pa je ostalo neodgovorjenih kar precej vprašanj. Če je na eni strani že kar dobro zarisana družina splošnih formalnih ekonomističnih modelov za opis procesa širjenja tehnologij od točke invencije navzven, v družbo, pa raziskovalce še vedno bega veliko število variacij v izidih širjenja tehnologij, do katerih prihaja v enakem času, a na različnih območjih, v različnih organizacijah, državah in družbah. Te variacije se, tako kaže, lahko pripišejo tudi mnogim neekonomskim faktorjem, ki jih je težje formalno modelirati, denimo lokalnim tehnološkim in razvojnim politikam, naravi urbanizacije, splošni stopnji izobrazbe, institucijam, kulturnim dejavnikom, upravljanju, psihologiji in motiviranosti ljudi, celo klimi in podobno.

Spoznanja o pomembnem vplivu neekonomskih faktorjev na širjenje oziroma prevzemanje tehnologij očitno prodirajo počasneje kot spoznanja o vplivu ekonomskih faktorjev. Kljub temu je nekaj novejših makroekonomskih longitudinalnih študij s področja zgodovinske in institucionalne ekonomike ter politične ekonomije, ki pripo-

vedujejo o bistvenem vplivu institucij in kulture kot odločilnih faktorjih gospodarske rasti, zelo odmevnih. Na primer, Acemoglu, Johnson in Robinson (2004) so v eni od najodmevnejših primerjalnih študij te vrste sistematično proučevali dejavnike dolgotrajne gospodarske rasti evropskih »nacionalnih ekonomij« od 15. stoletju do približno leta 1850. Pokazali so, da so višjo ekonomsko rast permanentno doživljale tiste države, ki so v tem času izvrševale kolonialno politiko in so se ukvarjale s (transatlantskim) prekooceanskim trgovanjem. Med njimi pa so bile najuspešnejše tiste, ki so že v začetku omenjenega obdobja razpolagale z bolj demokratičnimi, ne pa zgolj avtokratskimi institucijami (!).

To pomeni, da je bila v novejši zgodovini uspešna nacionalna gospodarska rast *posredno* tudi rezultat posebne *politike*, uspešnega omejevanja avtokratske, oligarhične (monarhične) oblasti v nekaterih državah, s čimer so vzpenjajoče se družbene skupine, na primer trgovci, tovarnarji, meščani in druge, uspešno pridobivale lastninske in druge institucionalne pravice, s tem pa tudi družbeno moč ter nadzor nad družbenim dogajanjem. Tudi študije gospodarske rasti držav kasnejšega obdobja (po letu 1850) kažejo na to, da večino gospodarske rasti sodobnih držav lahko, vsaj posredno, pripišemo kulturnim in podnebnim značilnostim držav, kjer so kolonizatorji prejšnjih dob lahko uspešno zasnovali svoja oporišča (Acemoglu, Johnson in Robinson 2002). Takšna zanimiva spoznanja nam sporočajo, da je širjenje tehnologij, ki se jim sicer v tradicionalni ekonomiki pripisuje vloga glavnega ekonomskega faktorja za gospodarsko rast v 20. stoletju, na nek kompleksen način prej *širši kulturni in politični* kakor pa le ožji ekonomski pojav.

2. Cilj članka

Izmed splošnejših značilnosti procesa širjenja tehnologij naj izdvojimo le dve elementarni spoznanji, ker sta temeljni in poučni za glavni namen v nadaljevanju tega članka. Prvo se nanaša na nazorno poimenovanje tipičnih segmentov uporabnikov, ki časovno neenakomerno prevzemajo nove tehnologije: redki začetni uporabniki (ang. »early adopters«), množični uporabniki iz glavnega obdobja prevzemanja tehnologij (ang. »mass adopters«, oziroma »early and late majority«) in redki »zamudniki« oziroma pozni uporabniki (ang. »late adopters«, oziroma »laggards«). Sam čas prevzemanja novih tehnologij je zelo različen: od nekaj let pa do nekaj desetletij, celo stoletje in več. Najpočasneje se širijo drage infrastrukturne tehnologije, namenjene predvsem organizacijam (energetske akumulacije, električne napeljave, cestne in železniške povezave, zračne povezave, telekomunikacijska infrastruktura), hitreje pa manj drage, množične in uporabne organizacijske družinske ter osebne tehnologije (telefon, radio, faks, TV, pralni stroj, mobilna telefonija).

Druga omembe vredna značilnost se nanaša na formalni opis krivulje, s katero ponazarjamo širjenje tehnologij in je podana s kumulativnim številom uporabnikov oziroma prevzemnikov tehnologij v času. To je tako imenovana *s-krivulja*. Čeprav lahko kumulativno krivuljo podobne s-oblike generirajo različne porazdelitvene krivulje (oziroma različni procesi), to obliko največkrat pripisujemo logističnemu procesu rasti, zato kumulativno krivuljo ponavadi imenujemo kar logistična s-krivulja.

Anekdote o nastanku s-krivulje so povezane s sporom med sociologi in ekonomisti v ZDA. S tehnološko difuzijo kot pomembnim mikrosocialnim procesom so se že pred drugo svetovno vojno pričeli intenzivno ukvarjati ruralni sociologi v ZDA, z raznovrstnimi anketiranjem dejanskih in potencialnih prevzemnikov novih tehnologij v kmetijstvu². A s-krivuljo v grafični obliki je prvi objavil ekonomist Griliches leta 1957 (Griliches 1957). V znamenitem in strokovno odmevnem članku o ekonomiki tehnološke spremembe³ je podal agregatne statistične rezultate o širjenju posevkov hibridne koruze v določenih državah ZDA skozi čas. Proces širjenja tehnologije je ponazoril s pomočjo kumulativnega prikaza logistične porazdelitve.

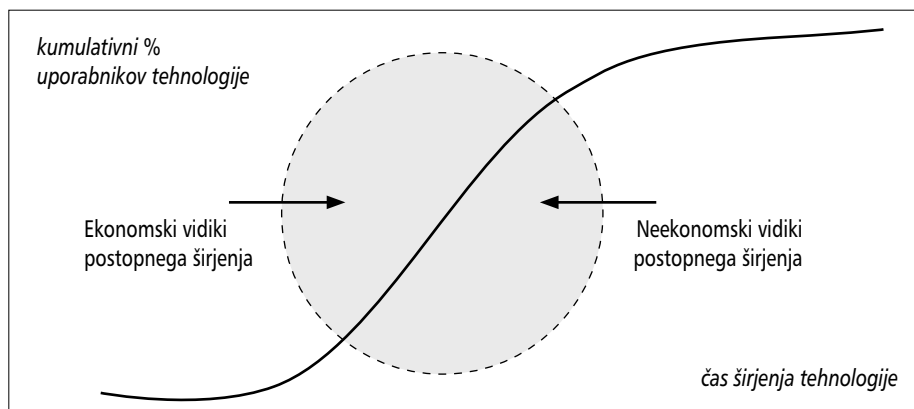
Hitro je postalo jasno, da je izbor logistične zasnove porazdelitvene in kumulativne krivulje⁴ širjenja kmetijske tehnologij dokaj ustrezen in da lahko velja tudi za splošnejši opis širjenja katerekoli tehnologije. To idejo je za ekonomiko širjenja industrijskih inovacij najprej formalno razdelal Mansfeld (1961), za njim pa še številni drugi avtorji. Mansfeld se je s svojimi predpostavkami oddaljil od socioloških raziskav, ki so proučevale posebne kanale, preko katerih se v stvarnih populacijah najučinkoviteje širijo informacije. Namesto tega je poenostavljeno predpostavil, da se najnujnejše informacije in znanje o novi tehnologiji širijo s *slučajnimi kontakti* med uporabnikom in neuporabnikom (glej David 2003:7). Ta predpostavka, ki je proces širjenja tehnologij enačila s procesom okužbe, torej slučajnega prenašanja infekcijskih bolezni, je uvedla tako imenovan komunikološki model – tu širjenje tehnoloških inovacij potrebuje določen čas predvsem zaradi počasnega širjenja informacij (ta predpostavka je bila kasneje večkrat modificirana in tudi opuščena, v korist drugačnih razlag). S tem, da so poenostavili »informiranje«, so ekonomisti pridobili več prostora za modeliranje naložbenih ekonomskih premislekov v procesu odločanja akterjev, potencialnih prevzemnikov novih tehnologij.

Zanimivo je ob tem dodati, da je zaradi drobne opombe proti dosežkom ruralne sociologije že ob izidu omenjenega Grilichesovega članka leta 1957 prišlo do dolgotrajnega spora med ekonomisti in ruralnimi sociologi. Griliches je namreč v njem (preveč) smelo zapisal, da se bodo številne sociološke determinante širjenja tehnologij (na primer variabilno premoženje ljudi, dodatni stroški implementacije tehnologij, pa še oklevajoči motivi ljudi, tudi naraščajoče težave z razumevanjem novih tehnologij in podobno, o takih zadevah sta pisala že sociologa Ryan in Gross leta 1943), sčasoma pokazale kot nepomembne; pomembni bodo le še ekonomski zadržki! To (pre)trdo izjavo so tedanji ruralni sociologi ostro in užaljeno zavrnili, rekoč da gre v ekonomskih modelih pripadnikov tako imenovane »čikaške ekonomske šole« za smešen opis »homo economicusa«, z naivno konceptualizacijo racionalnosti (Rogers in Havens 1962, glej mnogo poznejšo kritiko iste vrste tudi v Rogers 1983, 1994). Meddisciplinarni spor se je nekoliko polegel šele v devetdesetih letih, z interdisciplinarnimi socioekonomskimi proučevanji. Ruttan v svojem pogledu na ločene in ovinkasto prehojene poti tovrstnih študij spravljivo meni, da sta bila v resnici oba disciplinarna pristopa vedno bolj komplementarna kot pa tekmovalna (Ruttan 2002: 7).

Variante raznih kasnejših formalnih modelov širjenja tehnologij (epidemiološko-komunikološko ali kako drugače zasnovanih, pregled glej v David 2003: 14-25, ali pa v

Evenson in Westphal 1994) so v naslednjih desetletjih postopno preusmerile pozornost raziskovalcev od zgolj ekonomskih vidikov tudi na druge, manj ekonomske faktorje, zlasti na večje upoštevanje raznovrstnih socialnih in kulturnih interakcij starih in novih uporabnikov tehnologij, ki lahko privedejo do privatnih investicij. Ti neekonomski dejavniki so za dejansko širjenje skoraj tako pomembni kot so bili dolgo časa navidez najpomembnejši ožje ekonomski cilji, denimo profitna in naložbena logika in podobno. Proces širjenja tehnologij pod vtisom novejših proučevanj zato danes nasploh ni več razumljen le kot stvar ekonomiziranja izoliranih in variabilno informiranih posameznikov, torej le kot funkcijsko podano agregiranje njihovih posamičnih nakupov in prodaj opreme v času, pa tudi ne kot prenos tehnologij iz razvitih v manj razvite države (tako imenovan konvergenčni pristop, glej Evenson in Westphal 1994), ampak vse bolj kot kompleksen evolutijski proces, na katerega vplivajo številni, endogeni populacijski in eksogeni okoljski faktorji. Ob tem lahko v znamenje priznanja citiramo tole lucidno Grilichesovo trditev iz leta 1957: »Resnična razlaga (rasti produktivnosti) bo prišla šele z razumevanjem *virov* znanstvenega in tehnološkega *napredka* in z identifikacijo *spodbud in okoliščin*, ki ta napredek sprejmejo in ga pomagajo *implementirati in razširjati dalje*« (cf. David 2003: 5).

Med neekonomskimi dejavniki so važni tudi variabilni mikro pogoji okolja, v katerega se vsaj (implementira) nova tehnologija. Mednje sodi na primer tipična narava omrežnih povezovanj ljudi, saj je struktura teh omrežij ponavadi instrumentalna za hitrost razširjanja informacij o tehnologijah (de Nooy, Mrvar, Batagelj 2004). Proučujejo se tudi procesi motiviranja za prevzem tehnologij in različni procesi učenja, na primer procesi seznanjanja o raznih uporabnih vidikih nove tehnologije, vključno z epizodami praktične rabe, poglobljenega učenja, celo z epizodami zavračanja tehnologij⁵ (Bauer 1995). Do samega nakupa opreme lahko pride v katerikoli od teh etap, če sploh (!). Zato je sam nakup tehnološke opreme manj pomemben za dobro določitev stopnje razširjenosti, kakor se zdi na prvi pogled; vsaj toliko kot ta podatek so važni tudi drugi omenjeni neekonomski procesi in faktorji (slika 1).

Slika 1: S-krivulja: ekonomski in neekonomski vidiki postopnega širjenja nove tehnologije

Eden od pomembnejših podprocesov, ki močno vpliva na postopnost širjenja tehnologij in na njihovo rabo, je očitno ravno informiranje o njih oziroma učenje, kaj z njimi početi. Bolj kot so tehnologije splošne, težje je učenje o njih; to nedvomno drži zlasti za informacijske in komunikacijske tehnologije. Razumevanje učenja in navajanja ljudi na razvojno pomembne tehnološke inovacije je danes interdisciplinarno raziskovalno področje. V njem se prepletajo rezultati naravoslovja, kognitivne znanosti, družboslovja, filozofske humanistike - in še česa. V tem članku bomo po krajšem uvodnem pregledu novejših spoznanj okrog širjenja novih tehnologij podali nekaj osnovnih empiričnih prikazov, ki govorijo o neekonomskih vidikih širjenja (razširjenosti) računalnikov in interneta *med mladimi v Sloveniji*. Naš namen v empiričnem delu članka je čimbolj nazorno pokazati, kako daleč so v tej posebni populaciji, ki smo jo sistematično raziskovali, napredovali, poleg samega posedovanja opreme, diferencirani procesi učenja o računalnikih in internetu – glede motiviranosti, seznanjenosti, poklicne zanimivosti, pogostosti rabe, dosežene kakovosti znanja in še česa v zvezi z računalništvom in internetom.

Te ločene in elementarne vidike razširjenosti omenjene tehnologije uvajamo zato, da bi opozorili na potencialne probleme, s katerimi se lahko soočimo, če se pri ocenjevanju razširjenosti novih tehnologij zanašamo le na najbolj grobe ekonomske ocene – denimo, o posedovanju naprav in aparatur. Naša domneva je, da samo posedovanje naprav še zdaleč ne predpostavlja enakosti tudi v drugih omenjenih razsežnostih razširjenosti tehnologij. Podrobnosti te vrste so nadvse koristne tudi zato, ker nas opozarjajo, da se tehnologija širi tudi v kakovostnem in socialnointerakcijskem, ne pa le v količinskem, na ekonomsko individualno racionalnost zoženem smislu. Če že ne kaj drugega, nas na problematičnost preozke ekonomske (komercialne) obravnave razširjenosti novih tehnologij opozarjajo tudi nam vsem predobro znani obsežni nakupi računalniške opreme po firmah, šolah in v javni upravi, včasih tudi po domovih – te opreme, kupljene z raznimi obljubami, je povsod polno, »zares« (v vseh njenih potencialih) pa jo le malokdo učinkovito uporablja.

2. Nove tehnologije, IKT (računalniki in internet), učenje in znanje

Pojem novih tehnologij danes ne predstavlja več samo popularnega gesla za politično mobilizacijo zaostalih gospodarstev in držav, ki naj opozarja na velik pomen tehnologij za razvoj. Ima že dokaj praktično, jasneje razdelano vsebino. Omenili bomo tri izboljšave te vrste.

2.1 Taksonomija novih tehnologij

Prva izboljšava se dotika mnogo razvidnejše členitve novih tehnologij v nekaj osnovnih kategorij kot je bila na razpolago nekdaj, na začetku njihovega uvajanja (prim. vse določnejše opredelitve IKT pri F. Machlupu 1962, McLuhanu in Fioreju 1967, D. Bellu 1973, Y. Masudi 1980, Hawkrigde-u 1984). Različnih taksonomij novih tehnologij je seveda danes že veliko; nekatere med njimi so bolj tehnološko, druge bolj uporabniško,

tretje pa bolj ciljno oziroma funkcionalno naravnane. Izmed mnogih navajamo le eno (Gourova in drugi 2001:15), narejeno v znanem evropskem prognostičnem centru IPTS v Seville, kjer avtorje zanima zlasti razvitost glavnih raziskovalnorazvojnih potencialov v (novih) državah članicah EU. Zato uvajajo enajstih širokih raziskovalnih polj, opredeljenih z naslednjimi novimi tehnologijami:

1. biotehnologija,
2. nanotehnologija,
3. informacijska in komunikacijska tehnologija,
4. tehnologija novih energijskih virov,
5. tehnologija za upravljanje znanja (kognitivna znanost, umetna inteligenca),
6. tehnologija za uporabo novih in naprednih materialov,
7. tehnologija za obnavljanje in recikliranje materialov,
8. tehnologija kvantnega računalništva,
9. tehnologija za planetarno astronomijo in vesoljske raziskave,
10. zlitja novih tehnologij (nova raziskovalna področja),
11. tehnologija za upravljanje kompleksnosti in kompleksnih sistemov.

V istem besedilu najdemo tudi zanimivo oceno o tem, s katerimi od navedenih tehnologij se (predvidoma) prioritetno ukvarja Slovenija (ibid: 16). Te naj bi bile naslednje: informacijska in komunikacijska tehnologija, napredni materiali, kompleksnost in kompleksni sistemi, tehnologija za upravljanje znanja, znanosti in okolja; poseben poudarek pa je v Sloveniji dan še varovanju naravne in - kulturne dediščine. Ta ocena o slovenskih prioritetah je seveda realnost le deloma, deloma pa je še le dolgoročni cilj nacionalnih akterjev, zadolženih za vodenje slovenskih raziskovalnorazvojnih politik.

2.2. Informacijsko-komunikacije tehnologije, računalništvo in internet

Drugi praktični dosežek, ki ga omenjamo, se dotika zelo izboljšanega elementarnega pregleda nad razširjenostjo novih tehnologij. Ta pregled je rezultat številnih primerjalnih raziskav in evalvacijskih študij tehnoloških politik, ki so bile opravljene v zadnjem desetletju. Kar se tiče razširjenosti informacijske in komunikacijske tehnologije oziroma računalnikov in interneta, je mednarodni položaj Slovenije po doslej znanih podatkih (vir: European Commission 2003a) relativno ugoden.

Razširjenost računalnikov v Sloveniji, merjena s kazalcem števila uporabnikov na 100 prebivalcev, je bila v obdobju 1995–2001 na primerljivi evropski ravni: iz 10 v letu 1995 se je vrednost kazalca dvignila na 28 računalnikov v letu 2001 (v EU od 15 na 31). V splošni populaciji je odstotni delež uporabnikov v Sloveniji leta 2002 s 54% že presegal evropsko povprečje, ki je bilo 50%. Boljše kazalce od slovenskih so imele le skandinavske države. Pri uporabi interneta je bila slika podobna. Če upoštevamo vse, ki so kdajkoli poskusili delati z internetom, je v EU od leta 2000 do 2002 ta delež zrasel od četrtine na dobro tretjino (36%), v Sloveniji pa od 15% na celih 40%; če pogledamo zgolj starostno skupino od 16 do 74 let, je v njej leta 2004 že kar 86% oseb v zadnjih treh mesecih nekaj počelo na internetu (Statistični Urad Republike Slovenije 2004). Odstotek gospodinjstev z dostopom do interneta je v državah EU od 2002 do 2003 narasel od 28% do 43%, v Sloveniji pa je leta 2004 dosegel 47% (Statistični Urad

Republike Slovenije 2004). Lahko torej ugotovimo, da dostopnost do R&I opreme v Sloveniji ne zaostaja za povprečjem EU.

Povprečne vrednosti o posedovanju, dostopu in rabi so po izkušnjah s tovrstnimi kazalci lahko dokaj zavajajoče, saj je znano, da je sama raba novih tehnologij socialno-statusno precej diferencirana, kar najbolje kažejo številne raziskave tako imenovanega digitalnega razkoraka (Commission of the European Communities 2001). Kaže se tudi izrazita medgeneracijska vrzel: med posameznimi kategorijami prebivalstva v EU sredi leta 2001 so bili najpogostejši uporabniki interneta študentje (preko 70%), najredkeje pa so se njim ukvarjali upokoenci (okrog 10%). Povprečje med mladoletnimi v EU-25 je bilo okrog 50% (European Communities 2004), z variacijami po starostnih skupinah: do 6 let 15%, med 7 in 11 let 47%, med 12. in 15 leti 74% in med 16 in 17 letniki že kar 83%. Dalje, Slovenija je bila z 41% deležem mladoletnih, ki do interneta dostopajo od doma, malo nad povprečjem EU-25 (32%). Deleži ljudi z dostopom do interneta so seveda praviloma dosti višji kot deleži dejanskih uporabnikov, pa še pri slednjih je izhodiščno razmerje med številom neuporabnikov in uporabnikov odvisno od tega, katero pogostost (dnevno, tedensko, mesečno, redkeje) jemljemo kot mejo za določitev pravega uporabniškega ukvarjanje s to tehnologijo.

Izobraževalni sistemi so pomembna lokacija seznanjanja mladih z računalniki in internetom. V evropski raziskavi (EU-15) osnovnih in srednjih šol (European Communities 2003b) pa se je pokazalo, da šole v povprečju razpolagajo z 11 računalniki na 100 učencev (državne variacije gredo od 5 do preko 30), pri čemer je bila situacija s vrednostjo 7-8 najslabša v Italiji, Nemčiji, Portugalski in Grčiji. Slovenija ima vrednost tega kazalca okrog 6 (Stare, Kmet Zupančič, Bučar 2004). Podobne meddržavne variacije se pokažejo tudi v opremljenosti učiteljev po šolah. Kar se tiče opremljenosti šol z internetom, je položaj navidez ugodnejši, saj so se razen Luksemburga in Grčije pri vseh državah EU-15 nahajale vrednosti tega kazalca med 90 in 100% (European Communities 2003b). Vendar je v teh merah opremljenosti precej pretiravanja in šuma: večina šol sicer ima dostop do interneta, je pa vprašanje, kako ga zares izkoriščajo za izboljšanje pouka in za kreativno delo.

2.3. Sodobno razumevanje učenja in znanja

Tretja pomembna izboljšava se dotika plodnih naporov po boljšem razumevanju procesov učenja, ki spremljajo širjenje novih tehnologij. Pri tem je manj važno, ali je doseženo znanje plod samoučenja, šolskega učenja, delovnega učenja ali kakšnega drugega načina prenosa znanja. Pomembno je, da je doseženo vsaj minimalno znanje, saj se danes večina gospodarske rasti opira tudi na posebno tehnološko znanje (raziskave, razvoj, aplikacija, organizacija dela okrog določenih tehnologij), kjer se da s povečano produktivnostjo hitreje, učinkoviteje ter uspešneje kakor nekoč (vsaj upati je, da je temu res tako!) reševati nekatere aktualne družbene probleme.

Spremembe v razumevanju samega procesa učenja, do katerih je prišlo v slabih dveh desetletjih, so osupljive. Šolsko izobraževanje in knjižnično podano znanje še zdaleč nista edina načina za učinkovit prenos znanja. V razumevanje gre zato za postopen prehod (morda še vedno za paralelnost?) od starejše »kodifikacijske razprave« preko

»kognitivne paradigme« v novejšo »sistemsko paradigmo«. Podrobneje: pod vplivom kognitivne paradigme učenja, nekje v zgodnjih devetdesetih letih, se je raziskovanje procesov učenja najprej odmaknilo od nekoliko starejših razprav, ki so se v osemdesetih najbolj intenzivno ukvarjale z vprašanjem o najbolj učinkovitih načinih pretakanja različnih oblik znanja med ljudmi (eksplicitno izraženo, kodificirano znanje na eni in tiho, tacitno znanje na drugi strani; začetnik te taksonomije je bil Polanyi 1958, 1966; značilni predstavnik tega starejšega pristopa, imenovanega danes tudi »kodifikacijska razprava«, je npr. Nonaka 1994, glej še Nonaka in Takeuchi 1995; o profesijah in tacitnem znanju glej na primer Rolf 1995; o organizaciji kot porazdeljenem sistemu znanja glej Tsoukas 1996).

Danes pa se, predvsem zaradi pretiranih teženj po predalčkanju spoznanj o prenosu znanja, čemur najbolj botrujejo poslovne ter konsultantske firme, s svojimi mantrami o glavnih faktorjih korporativne rasti v »družbah znanja« ali, še močneje, v »inovacijskih družbah«, »inovacijskih organizacijah« oziroma »inovacijskih sistemih« (glej zasnovo tega zanimivega pojmovanja, ki razvojno žarišče sodobnih družb postavi na pojma invencije in inovacije, pri Chr. Freemanu, A. Lundvallu), raziskovanje procesov učenja že pričenja dokaj kritično odmikati tudi od kognitivne paradigme (tu gre za spoj kognitivnih teorij in evolucijske teorije rasti organizacij). Namesto obeh omenjenih pristopov skušajo raziskovalci uvesti, pod vplivom najnovejših raziskav v fiziki, nevrobiologiji, psihologiji, fenomenološki filozofiji in kibersemiotiki, drugače utemeljeno predstavo o procesih učenja, prenosu znanja in doseganju primerne ravni uporabnega znanja. Predlagajo model, ki trdi, da gre pri (koristnem) učenju v bistvu za sprotno »porajanje znanja« (ang. »knowledge as emergence«), ne pa toliko za takšno ali drugačno skladiščenje in prenos jasnih ter raznovrstnih oblik razvidnega znanja. Na primer, Bateira (2003) poudarja, da so v ozadju novejših naporov ideje iz znova oživiljene splošne sistemske teorije. Rečeno določneje, te ideje naj bi se dokaj dobro prilegale posplošitvenim težnjam po uvedbi nekakšne moderne sinteze darvinistične teorije, kjer je »učenje« razumljeno kot prilagajanje na spremembe v okolju, »znanje« pa kot nekaj, kar si ljudje in drugi akterji sproti »delijo«, ne pa, kar »imajo« sami zase. Sinteza te vrste se želi - s pojmom porajajočega se znanja - približati smiselnejšemu povezovanju raznovrstnih spoznanj o treh kompleksnih avtoregulirajočih se sistemih: biološkem, psihološkem in socialnem.

3. Podatki in metodološki instrumentarij

Vzorčni okvir empirične raziskave, ki je imela za glavni namen proučevanje vpliva poznavanja računalnikov in interneta na nadaljnje izobraževalne izbire osnovnošolcev (osemletka, devetletka), so predstavljale vse osnovne šole v Sloveniji. Informacije o številu oddelkov zadnjih razredov slovenskih osnovnih šol smo pridobili na Ministrstvu za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije. Seznam vseh ustreznih razredov je bil narejen dvostopenjsko,⁶ iz njega pa pripravljen (vzorčenje v skupinah) naključni reprezentativni vzorec 52 razredov. Primarno vzorčno enoto torej predstavlja en naključno izbran razred učencev zaključnih razredov slovenskih osnovnih šol, sekundarno enoto

pa en učenec v izbranem razredu. Samo anketiranje jo bilo izvedeno maja in junija 2003, odzvalo se je 46 razredov (od 52, dostop do 6 preostalih so prepovedali ravnatelji), s čimer smo pridobili 885 veljavnih odgovorov otrok (od 1092 možnih anket, st. odgovora enot je torej približno 81%). Na osnovi zbranih podatkov je posplošljivost empiričnih ugotovitev na populacijo osmošolcev zaradi dvostopenjskega vzorčenja in zaradi ne-odgovora primarnih in sekundarnih enot nekoliko okrnjena, česar pa v tem članku ne obravnavamo podrobneje (več v Podovšovnik 2004).

Glavni instrument za zbiranje podatkov je bil vprašalnik, ki je pri učencih - poleg pridobivanja odgovorov na vprašanje o dostopnosti/posedovanju računalniške in internetne (R&I) opreme in naprav (doma in v šoli) - meril tudi njihova strinjanja s različnimi trditvami o:

- splošni koristi R&I zanje;
- njihovih poklicnih motivacijah za ukvarjanje z računalništvom;
- pogostosti njihove rabe različno zahtevnih R&I aplikacij;
- samooceni njihovega doseženega R&I znanja.

Poleg omenjenega anketnega instrumenta so vsi učenci, ob upoštevanju vnaprej danih navodil, v 15 minutah narisali še svoje lastne kognitivne percepcije o pomenu R&I, s čimer so bile pridobljene njihove *konceptne* mape na temo »Računalniki v mojem svetu«. Teoretsko osnovo temu instrumentu daje socialna kognitivna teorija (Bandura 1986, Lent, Brown in Hackett 1994), ki loči tri področja faktorjev človekovega vedenja, osebnostno, osebno in okoljsko (Bandura 2001). Taksonomska analiza vsebine teh map naj bi uvedla elementarno tipologijo različnih predstav učencev o potencialni uporabnosti R&I.

Nekaj osnovnih podatkov o prvem stiku obravnavane populacije z računalniki in internetom. Vrstni red prevzemanja te tehnologije pri anketirani mladini (roj. 1987-88) je bil v povprečju naslednji: najprej je prišla v stik z računalnikom (povprečna starost 8.6 let, standardni odklon 2.5 let; n=823), nato so doma kupili računalnik (povprečna starost 9.5 let, standardni odklon 3.1 let; n=769), šele nato so je, po znatnem časovnem zamiku, pričeli zanimati tudi za internet (povprečna starost 11.3 let, standardni odklon 2.1 let, n=786). Kakovost dostopa do interneta od doma je bila v času anketiranja (2003) raznovrstna: izrecno ve, da je brez dostopa, 21% učencev; da ne ve, je reklo 30% učencev; ADSL ali ISDN dostop je imelo 21% učencev; ostali, 28%, pa so razpolagali s počasnejšim dostopom. Presenetljivo malo mladine uporablja internet zato, ker ga uporabljajo drugi, ki jim veliko pomenijo – le 12% (glej v zaključku podatke o dokajšnji povprečni skepsi do tega medija).

V nadaljevanju podajamo rezultate opisne statistične analize o navedenih petih vidikih razširjenosti R&I. Temu delu ugotovitev nato priključimo še fenomenografsko analizo kognitivne percepcije te tehnologije med mladino. Obetamo si, da bomo s končnim urejanjem parcialnih ugotovitev dobili boljši elementarni pregled nad večrazsežno razširjenostjo R&I v tej populaciji, s tem pa obogatili tudi splošnejše razumevanje procesa širjenja novih tehnologij.

4. Pet vidikov razširjenosti R&I tehnologije med mladimi (14-16 let)

4.1 Posedovanje R&I naprav in opreme doma in v šoli

Na uporabo računalnikov in interneta pri mladih seveda najbolj vpliva dostopnost, tj. opremljenost šole ali doma z računalniki in internetom (Becker 2000; Sandham 2001). Nekaj ugotovitev iz raziskav te vrste v srednjih šolah kaže naslednje. Dijaki pogosteje uporabljajo računalnike doma kot v šoli. Dijaki, ki uporabljajo računalnike in internet doma, so bolj navdušeni nad tehnologijo in so tudi bolj samozavestni pri uporabi le-te v šoli (Sternad 2001). Dijakov dostop do računalnika doma vpliva na dijakovo uporabo računalnikov in interneta (Becker 2000; Wright 2001; Mavers, Somekh in Restorick 2002). Dijaki, ki imajo doma računalnik, ga tudi pogosteje uporabljajo kot pa dijaki, ki doma nimajo dostopa do računalnika. Dijaki, ki razpolagajo z računalniki v domačem okolju, imajo izoblikovana pozitivno mnenje o računalnikih in internetu, so bolj motivirani za uporabo te tehnologije in jo dejansko pogosteje uporabljajo kot pa dijaki brez zadovoljive računalniške in internetne opreme doma (Sexton in drugi 1999).

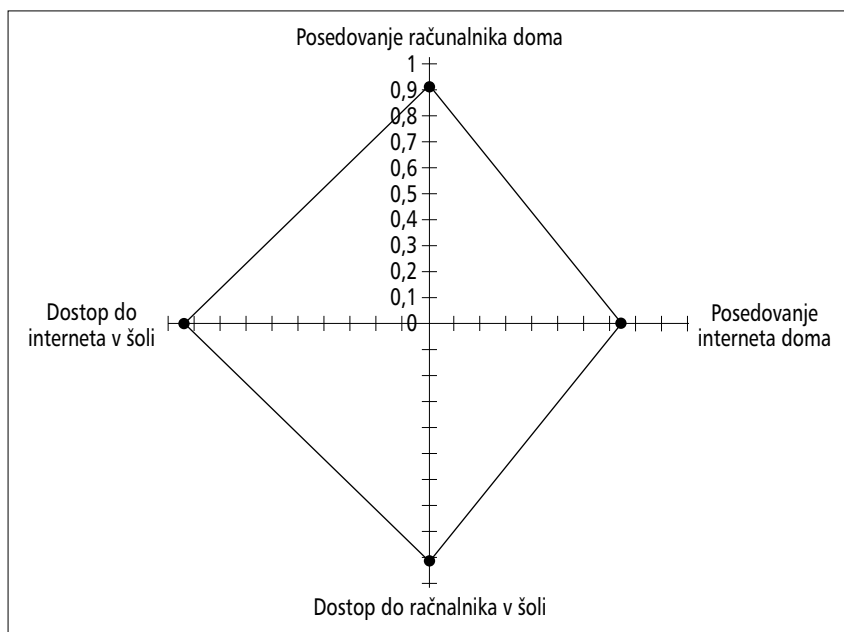
Posedovanje R&I naprav in opreme doma in v (osnovni) šoli smo izmerili z naslednjima vprašanjema: »Kaj od sledečega in kako pogosto uporabljaš doma?« ter »Kaj od sledečega in kako pogosto uporabljaš v šoli?«. Našteta sta bila (tudi) osebni računalnik in internet. Možne odgovore (1 – dnevno, 2 – tedensko, 3 – mesečno, 4 – redkeje, 5 – nikoli, 6 – ne poznam in 7 – nimamo) smo za analizo posedovanja pretvorili v binarno spremenljivo: vrednosti od 1 do 5 smo združili v novo vrednost 1 – učenec poseduje računalnik oziroma internet doma oziroma v šoli, vrednost 7 pa smo rekodirali v novo vrednost 0 – učenec nima računalnika oziroma dostopa do interneta doma oziroma v šoli (tabela 1).

Tabela 1: Posedovanje R&I doma in v šoli, slovenska osnovnošolska mladina 2003 (v %)

	Računalnik v šoli?				Internet v šoli?		
Računalnik doma?	ne	da	Skupaj	Internet doma?	ne	da	Skupaj
ne	3	6	9	ne	2	23	25
da	6	85	91	da	5	70	75
Skupaj	9	91	100	Skupaj	7	93	100

Dostop do računalnikov in interneta doma ali v šoli je, po agregiranih izjavah slučajnega vzorca slovenske mladine, za to populacijo že univerzalen pojav. Tabela pove, da ima skoraj celota (več kot 90%) slovenskih osmošolcev in devetošolcev dostop do računalnika doma in v šoli ter dostop do interneta v šoli. Nekoliko nižji delež (približno tri četrtine) anketiranih ima dostop do interneta tudi doma. Če pogledamo na to dostopnost ne glede na lokacijo dostopanja, pa ugotovimo še boljše stanje: da je brez dostopa do računalnika ali interneta le zanemarljivih 2% učencev (na ravni napake), 95% jih ima dostop, preostali (3%) pa nekoliko nejasno navajajo le prakticiranje dostopa do tega ali do onega medija.

Informacija o dostopnosti do R&I opreme v šolah se popolnoma sklada z rezultati drugih raziskav: te nakazujejo, da so slovenske osnovne šole zelo dobro opremljene z računalniki in internetom (99,8% osnovnih šol je imelo leta 2002 dostop do interneta). Ne preseneča tudi visoka dostopnost do računalnikov doma, v družini oziroma gospodinjstvu.

**Slika 2: Posedovanje računalnikov in interneta doma in v šoli
(deleži anketiranih)**

4.2 Splošna korist R&I za osnovnošolsko mladino

Mnenja o splošni koristi računalnikov in interneta smo izmerili preko strinjanja učencev z naslednjimi štirimi, bolj ali manj splošnimi trditvami:

Ne uspem si predstavljati življenja brez interneta.

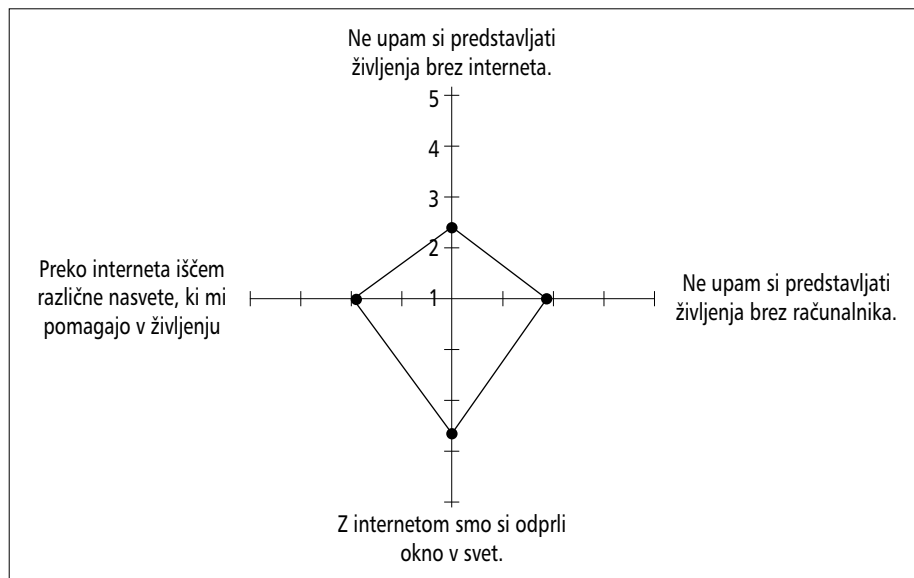
Ne uspem si predstavljati življenja brez računalnika.

Z internetom smo si odprli okno v svet.

Preko interneta iščem različne nasvete, ki mi pomagajo v življenju.

Strinjanje je bilo izraženo na 5-stopenjski (ordinalni, kvazinumerični) Likertovi lestvici, kjer je 1 pomenilo, da se anketirani s trditvijo sploh ne strinjajo, 5 pa, da se s trditvijo popolnoma strinjajo. Iz slike 3 lahko razberemo, da se slovenski učenci v povprečju najbolj strinjajo s splošno trditvijo, da smo si *z internetom odprli okno v svet*. Aritmetična sredina strinjanja v tem primeru znaša 3,61, kar se nagiba k diskretni vrednosti odgovora 4 – strinjam se s trditvijo (skupaj je takih oseb, ki se strinjajo s to trditvijo, 64%). Na drugi strani je povprečno nestrinjanje s trditvijo, da si anketirani ne bi uspeli predstavljati svojega življenja brez interneta: v tem primeru znaša aritmetična

sredina 2,44 (skupaj je takih oseb, ki se izrecno strinjajo s to trditvijo, le 23%). V ostalih dveh primerih sta povprečji blizu neodločnosti (blizu vrednosti 3), tako pri trditvi, ali si lahko predstavljajo svoje življenje brez računalnika (skupaj je takih oseb, ki se strinjajo s to trditvijo, 38%) in pa glede trditve, da si preko interneta lahko iščejo različne koristne nasvete za svoje življenje (skupaj je takih oseb, ki se strinjajo s to trditvijo, 32%).

Slika 3: Aritmetične sredine indikatorjev splošne koristi poznavanja računalnikov in interneta

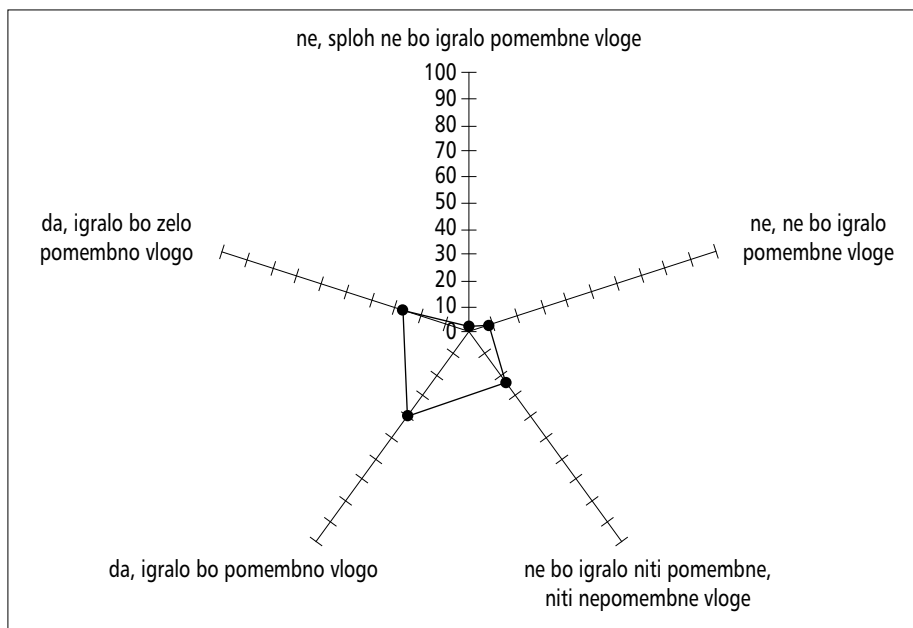
Iz parcialnih analiz marginalne strukture odgovorov na štiri različna vprašanja o seznanjenosti in motiviranosti za delo z R&I lahko sklenemo, da slovenski učenci zaenkrat niso povsem prepričani v splošno korist računalnikov in interneta. Kljub dokaj razširjenemu splošnemu vtisu, da jim internet odpira nova obzorja, namreč večina mladih zaenkrat še kar kategorično zavrača bolj osebno naperjeno trditev, da si je brez teh dveh medijev težko predstavljati življenje, kar pomeni, da pri večini učencev še vedno prevladuje določena brezbržnost glede nepogrešljivosti teh tehnologij zanje osebno. Kar po drugi strani pomeni le potrjevanje že znanega dejstva, da je med splošnimi trditvami, ki jih nekdo izreka precej neobvezno, in bolj osebno ali izkustveno obarvanimi izjavami, npr. glede pomena R&I zanj, pri mladih prisotna še kar velika vrzel (Uhan 2002).

4.3. Poklicne motivacije mladih za ukvarjanje z R&I

Gornjo pričakovano, a nekoliko motečo vrzel med splošnimi mnenji in osebnimi izkustvenimi izjavami o R&I tehnologijah lahko vsaj deloma napolnimo z vprašanji o *poklicni motiviranosti* posameznikov za ukvarjanje z računalniki in internetom. Poklicne motivacije te vrste smo med mladimi potipali z naslednjim vprašanjem: »Ali meniš, da bo tvoje računalniško znanje pomembno za tvojo bodočo zaposlitev?«. Strinjanje je bilo

tudi tu izmerjeno s 5-stopenjsko Likertovo lestvico, kjer je 1 pomenilo, da ta tehnologija sploh ne bo igrala pomembne vloge, 5 pa, da bo igrala zelo pomembno vlogo.

Slika 4 prikazuje diferenciacijo poklicnih motivacij za uporabo računalniškega znanja v našem vzorcu učencev. Ugotovimo lahko, da skoraj dve tretjini anketiranih (65,8%) meni, da bo to znanje igralo pomembno vlogo v njihovem poklicnem življenju: 26,1% jih meni, da bo igralo *zelo* pomembno vlogo, 39,7% pa, da bo igralo pomembno vlogo.

Slika 4: Diferenciacija poklicnih motivacij za ukvarjanje z računalništvom med mladimi

Delež tistih, ki neodločno menijo, da računalniki in internet ne bodo igrali niti pomembne, niti nepomembne vloge v njihovem poklicnem življenju, je nižji – 23%. Še za polovico manjši je odstotni delež tistih anketiranih učencev (11,2%), ki menijo, da računalniško znanje v njihovem poklicnem življenju ne bo igralo pomembne vloge. Iz takšne porazdelitve lahko sklenemo, da je med slovenski učenci (starimi med 14 in 16 let v letu 2003) približno dve tretjini že poklicno motiviranih, ko se lotijo učenja računalništva.

4.4 Pogostost in zahtevnost rabe računalnikov in interneta

V pregledu raziskav o stopnji razširjenosti R&I v EU smo že nakazali, da je empirično dognana stopnja razširjenosti te tehnologije precej odvisna od dveh definicij: od *opredelitve pogostosti rabe* in od *preciznosti opredelitve posebnih tehnoloških opravil, s katerimi ponazarjamo rabo R&I tehnologij*. S kombiniranjem teh dveh meril oziroma informacij bomo skušali oceniti najverjetnejši interval (zgornjo in spodnjo mejo), ki označuje razširjenost R&I med mladimi.

Pri odgovoru na *pogostost* rabe R&I tehnologije je najprej pomembno, koga sploh štejemo med »neuporabnike« (posredno s tem pa, koga štejemo med »uporabnike«): le tiste, ki se te tehnologije nikoli ne dotaknejo, ali pa tudi tiste, ki se je dotaknejo relativno redko. Merilo za določitev »neuporabnikov« računalniških in internetnih aplikacij, ki sloni na odgovorih o pogostosti stika z njimi, lahko torej zaostrujemo. Po drugi strani pa pa lahko opredelimo *stopnjo zahtevnosti rabe* te tehnologije tudi tako, da različne R&I aplikacije ločimo v manj in bolj zahtevne, podobno kot sta to storila Borghans in ter Weel (2002), ko sta določala štiri stopnje sofisticiranosti uporabe R&I: preprosto, zmerno, zahtevno in napredno uporabo⁷. Ta njuna členitev je bila uporabljena tudi v anketi med slovenskimi učenci: ti so morali za 17 različno zahtevnih R&I aplikacij odgovoriti na naslednje vprašanje, »Kako pogosto uporabljaš naslednje računalniške programe?«. *Preprosto* uporabo računalnika in interneta nakazujejo naslednji programi oziroma opravila: tiskanje dokumenta, igranje računalniških igrice, igranje računalniških igrice po internetu); *zmerno* uporabo urejanje besedil, delo s preglednicami, branje elektronske pošte, uporaba spletnih brskalnikov, uporaba klepetalnic, udeleževanje videokonferenc, iskanje informacij v šolske namene, branje elektronskih časopisov, interaktivno delo; *zahtevno* uporabo programi za obdelavo podatkov, delo z bazami podatkov, programi za grafične dejavnosti in pobiranje datotek z interneta; *napredno* uporabo pa programiranje. Vsakemu učencu smo glede na njegove odgovore naknadno pripisali najvišji možni razred zahtevnosti. Pogostost je bila predstavljena z naslednjo lestvico: 1 označuje dnevno uporabo, 2 tedensko uporabo, 3 mesečno uporabo, 4 redkejšo uporabo ter 5 neuporabo naštetih računalniških programov; poleg teh vrednosti je možen tudi odgovor 6, ki označuje nepoznavanje naštetih računalniških programov.

Tabela 2 prikazuje štiri variante porazdelitve učencev v pet zahtevnostnih razredov uporabe R&I tehnologije, pri čemer smo z variantami postopno zaostrovali definicijo, kdo je lahko upoštevan kot »uporabnik«, preko odgovorov o pogostosti rabe te tehnologije. Najstrožja med njimi je 4. varianta, ki med uporabnike šteje le tiste, ki določene aplikacije uporabljajo dnevno.

Tabela 2: Frekvenčna porazdelitev uporabnikov (n=885) po zahtevnosti uporabljanja R&I*

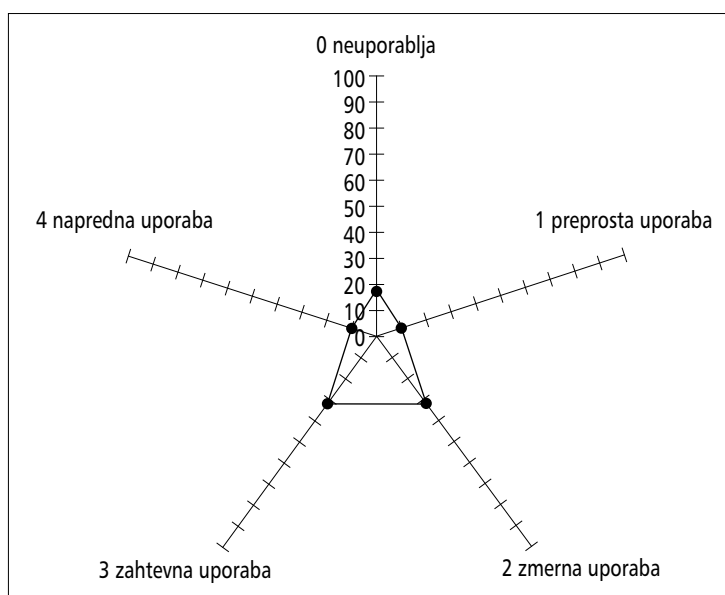
	1. varianta (občasni up.)	2. varianta (mesečni up.)	3. varianta (tedenski up.)	4. varianta (dnevni up.)
0 neuporabniki	4	9	16	43
1 preprosta uporaba	4	7	9	15
2 zmerna uporaba	11	23	32	23
3 zahtevna uporaba	39	41	32	14
4 napredna uporaba	42	20	11	5
Total	100%	100%	100%	100%

* 1. varianta (neuporabnik=nikoli ne uporablja); 2. varianta (neuporabnik=nikoli+redkeje);

3. varianta (neuporabnik=nikoli, redkeje, mesečno); 4. varianta (neuporabnik = vsak, ki R&I ne uporabljajo dnevno)

V preudarjanju, katera od štirih variant porazdelitve najbolj ustreza »dejanskemu« stanju, se lahko opremo na to, da asimetrija porazdelitve uporabnikov po zahtevnosti

dela odraža potrebni učni napor: levo asimetrične porazdelitve bi pomenile, da je R&I dokaj enostavna zadeva in zahteva minimalno napora za učenje; desno asimetrične porazdelitve bi nasprotno pomenile, da je priučevanje na delo z R&I kar zahtevna zadeva. Če torej za uporabnike proglasimo kar vse, ki so »sploh kdaj poskusili kaj delati« z R&I (varianta 1), dobimo zelo levo asimetrične porazdelitve – neuporabnikov je v tem primer verjetno premalo (4%), naprednih uporabnikov pa preveč za to starost (kar 42%). Varianta 3, ki med uporabnike šteje le tiste, ki z R&I nekaj počno tedensko, ima že približno »normalno« obliko, medtem ko je varianta 4, ki med uporabnike šteje le tiste, ki z R&I kaj počno dnevno, desno asimetrična, kar pomeni, da je najstrožja in uvede 43% neuporabnikov, pa le 5% naprednih uporabnikov. Če tovrstne primerjave variant nekoliko zaokrožimo, bi lahko rekli, da je »resnica« o tem, kakšno ja "pravo" (t. j., najbolj verjetno) razmerje med neuporabniki in uporabniki, nekje med variantama 3 in 4: denimo, napredne aplikacije zna uporabljati največ kakšna desetina slovenskih osmošolcev in devetošolcev, medtem ko je neuporabnikov nekje med 20 in 40%. Varianta 3 podajamo še grafično (slika 5).

Slika 5: Porazdelitev učencev glede na zahtevnost uporabljenih R&I aplikacij (3. varianta, v%)

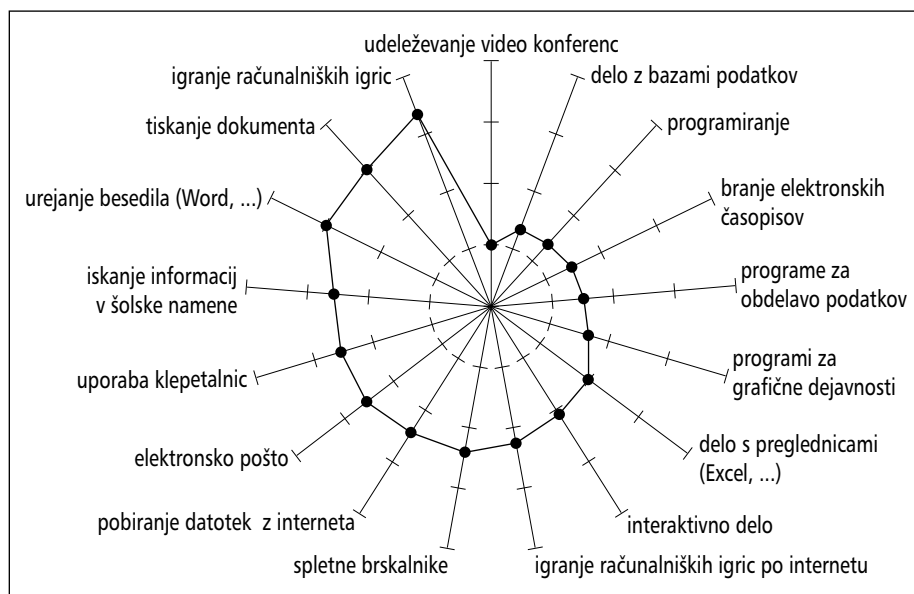
4.5. Samoocena doseženega znanja o računalnikih in internetu

S pojavom računalnikov in interneta se je tudi izobraževalni proces spreminjal in se skušal prilagoditi spremembam, ki so jih te tehnologije prinesle s seboj. Sodobno izobraževalno industrijo vodi »želja po čim večjem ekonomskem deležu [na trgu izobraževanja – op. avt.] in po dostopu do informacij preko interneta« (Gray, 1999: 420). Dognali smo že, da se tudi večina slovenskih učencev že načeloma strinja s tem, da je

internet pomembno orodje za odpiranje novih obzorij in da je pri marsikomu delo z R&I že plod lastnih poklicnih motivacij in kalkulacij, čeprav za tako mlado populacijo nekatera R&I znanja in spretnosti še nimajo jasnih potez in namigov, kako bi se lahko uporabljale v (zanje komajda predstavljivi) delovni sferi. Lahko tudi predpostavljamo, da je pri učencih že doseženo R&I znanje nekakšna kombinacija učnega, igralnega in interesnega napora, s čimer si običajno posamezniki, v našem primeru učenci, že zgodaj pridobivajo temeljne življenjske izkušnje za svoje kasnejše delo s tehnologijo (Heijke, Meng in Ramaekers 2002).

Doseženo znanje se lahko meri od zunaj, bolj objektivno, ali pa bolj subjektivno, s samoocenjevanjem. V anketi smo uporabili slednjo pot. Kompleksno spremenljivko, ki naj bi nam podala samooceno dosežene računalniške in internetne pismenosti pri učencih, smo v anketi merili z vprašanjem »Kako bi ocenil svoje znanje posameznih programov?«. Pri tem so anketiranci za vseh že omenjenih 17 aplikacij odgovarjali s pomočjo 5-stopenjske lestvice, kjer je 1 pomenilo odlično, 5 pa nezadostno. Zaradi lažje interpretacije podatkov smo se v analizi odločili, da bomo orientacijo prvotnih odgovorov v lestvici obrnili, tako da nova vrednost 1 pomeni nezadostno oceno, 5 pa odlično oceno.

Iz slike 6 lahko razberemo povprečne vrednosti odgovorov na posamezna vprašanja. Povedo nam, kakšno je povprečno poznavanje posameznih računalniških in internetnih aplikacij med slovensko mladino. Zanimivo je, ne pa tudi presenetljivo, da zasledimo najvišjo aritmetično sredino samoocen pri igranju računalniških igr (4,35), saj slovenski učenci ocenjujejo to svoje prostočasno ukvarjanje z računalnikom ocenjujejo z oceno prav dobro (skorajda že odlično).

Slika 6: Aritmetične sredine poznavanja raznih računalniških in internetnih aplikacij (samoocene)

Prav tako lahko ugotovimo, da slovenski učenci v povprečju kot prav dobro ocenjujejo še poznavanje naslednjih R&I aplikacij (aritmetična sredina se v vseh teh primerih nahaja med 3,44 in 3,96): tiskanje dokumenta, urejanje besedila, iskanje informacij, uporaba klepetalnic, prebiranje elektronske pošte, pobiranje datotek z interneta ter uporabo spletnih brskalnikov. S povprečno oceno dobro so slovenski učenci ocenili svoje poznavanje igranja računalniških igrice po internetu, interaktivno delo, delo s preglednicami, programe za grafične dejavnosti, programe za obdelavo podatkov ter branje elektronskih časopisov (aritmetična sredina sega med 2,51 in 3,29). Najnižjo povprečno oceno – in s tem tudi svoje najslabše poznavanje (le zadostna ocena) – pa so anketirani pripisali programiranju, delu z bazami podatkov ter udeleževanju videokonferenc (aritmetične sredine se nahajajo med 2 in 2,36).

Takšni rezultati za to starostno kategorijo mladine niso presenečenje, odražajo pa tudi relativno objektivnost postopka samoocenjevanje, saj se z večjo zahtevnostjo R&I aplikacij pričakovano niža povprečna samoocena njihovega poznavanja; očitno je samoocenjevanje znanja postopek, v katerem učenci primerjajo lastno doseženo znanje z nejasnim "absolutnim" znanjem na eni in z znanjem vrstnikov, ki vedo več ali manj, na drugi strani. Ta rezultat pa po drugi strani potrjuje tudi veljavnost intuitivno zasnovane ordinalne klasifikacije zahtevnosti računalniških in internetnih aplikacij, ki sta jo predlagala in uporabila Borghans in ter Weel (2002): med preprosto delo z R&I sodi le igranje računalniških igrice (najvišje ocene), v zmerno poznavanje sodijo aplikacije, ki so bile v povprečju ocenjene s prav dobro oceno, med zahtevne aplikacije sodijo tiste, ki so bile ocenjene s povprečno oceno dobro, medtem ko med napredne aplikacije sodita, poleg programiranja, še delo z bazami podatkov ter udeleževanje videokonferenc.

Polžasta vijačnica iz slike 6 podaja vtis, da je naraščanje R&I znanja kumulativen proces. Zato se postavlja vprašanje, ali lahko iz pridobljenih samoocen o poznavanju različnih R&I aplikacij sklepamo na enodimenzionalno latentno razsežnost - »računalniško znanje kot tako«, ki bi bila notranje zvezno urejena, po naraščajoči stopnji implicitne kognitivne zahtevnosti R&I znanja, in bi imela približno normalno porazdelitev. To bi namreč praktično pomenilo, da je dokaj »normalno«, če se učenje R&I znanja odvija postopno, tako, da so prične z igricami (najlažja snov), konča pa s programiranjem (najtežja snov). Da bi odgovorili na to vprašanje, smo poskušali identificirati veljavnost enofaktorske rešitve statistične metode glavnih osi, z vključitvijo vseh indikatorjev. Pregled opravljene analize glavnih komponent, »scree« diagrama ter lastnih vrednosti nam je potrdil, da omenjeni indikatorji (lahko) statistično upravičeno tvorijo en sam faktor, imenujmo ga »samoocenjeno R&I znanje«, ki je približno normalno porazdeljena spremenljivka in s katerim je pojasnjene kar 46% skupne variance indikatorjev. Ker pa smo predhodno ugotovili tudi, da ima indikator igranje računalniških igrice asimetrično porazdelitev in tudi dokaj nizko utež na prvi komponenti, smo ta indikator izločili iz analize in opisani multivariatni postopek ponovili. Tudi v tem primeru je pojasnjeno dobrih 47% skupne variance. Faktorske uteži so podane v tabeli (tabela 3), kjer so močne faktorske uteži (nad |0,4|) načeloma poudarjene z odebeljenim tiskom – to pa so v našem primeru prav vse.

Tabela 3: Faktorske uteži indikatorjev dosežene računalniške in internetne pismenosti

Kako bi ocenil svoje znanje posameznih programov:	Faktorske uteži
tiskanje dokumenta	,652
urejanje besedila (Word,...)	,676
delo s preglednicami (Excel,...)	,748
programi za obdelavo podatkov	,784
delo z bazami podatkov	,737
elektronska pošta	,702
programiranje	,725
spletni brskalniki	,696
igranje računalniških igrice po internetu	,631
pobiranje datotek z interneta	,728
uporaba klepetalnic	,609
iskanje informacij v šolske namene	,581
udeleževanje videokonferenc	,655
branje elektronskih časopisov	,683
programi za grafične dejavnosti	,706
interaktivno delo	,675

5. Tipi percipiranja računalnikov in interneta (analiza konceptnih map)

Metodo konceptnih map so razvili Novak in drugi v začetku 70-ih let 20. stoletja (cf. po Safayeni, Derbentseva in Canas 2003) in nam danes predstavlja priročno orodje za organiziranje, predstavljanje in izmenjavo znanja (cf. Novak, v Leake in drugi, 2003). Metoda se med drugim opira na teorijo učenja, ki jo je oblikoval Ausubel (cf. v Safayeni, Derbentseva in Canas 2003) in pri kateri avtor razlikuje med *pomenljivim učenjem* (ang. *meaningful learning*) in *učenjem na pamet* (ang. *rote learning*). Ausubelova (cf. po Canas in drugi, 2003) teorija poudarja asociativno asimilacijo novih konceptov in propozicij v posameznikove prejšnje, že obstoječe koncepte in propozicije. Konceptne mape, ki so grafična upodobitev pomenljivih povezav na nek ključni koncept, nam tako omogočajo raziskovanje procesa posameznikovega pomenljivega izobraževanja, saj nakazujejo, kako posameznik izgrajuje svojo kognitivno strukturo na način, da nove koncepte *pomensko zvezno* asimilira v svojo že obstoječo kognitivno strukturo. Naj še opozorimo, da so v proučevanju širjenja tehnologij analize konceptnih map pomembne tudi zato, ker informacije, znanje in predstave o novih tehnologijah niso važne le za nakup (tako kot v ekonomskih modelih širjenja), ampak predvsem za prilagojeno uporabo teh tehnologij v kulturno danem okolju (prisotno bolj v neekonomskih modelih širjenja).

Praktična izvedba te metode v neki populaciji uporablja predstavitev znanja na neko dano temo v obliki grafa, ki je sestavljen iz objektov, povezanih med seboj, kar nam omogoča analitsko določanje osnovnega načina urejanja znanja pri posameznikih in

odtod v skupinah (Coffey in drugi, 2003). Koncept je definiran kot »zaznana regularnost v dogodkih ali objektih oziroma beleženje dogodkov ali objektov, ki jih narekuje opis« (cf. Novak, v Safayeni, Derbentseva in Canas 2003: 3). Proučevana oseba svoje koncepte izraža s pomočjo besedilno opremljenih kvadratov, logično povezanih med seboj še z besedilnimi povezami. Na ta način lahko tudi povezave razberemo kot del grafične predstavitve njegovih konceptnih map (Mavers, Somekh in Restorick, 2000). Dva ali več konceptov, ki jih posameznik poveže med seboj, tvorijo semantično enoto (Novak in Gowin, cf. v Safayeni, Derbentseva in Canas 2003). Koncept, povezava in drugi koncept skupaj tvorijo propozicijo, ki že predstavlja smiselno (za posameznika pomenljivo) trditev o nekem objektu ali dogodku (Canas in drugi 2003a).

Nasploh analiza grafične vsebine konceptnih map ni enostavno početje, niti ni enolično: urejati je potrebno grafične objekte, povezave, semantične enote in propozicije, pri čemer analitik sam uporablja "svoje konceptne mape", ki pa niso neposredno prenosljive k drugim analitikom. Običajno se uporablja paralelno kodiranje istih konceptnih map pri več vsebinskih analitikih. Za analizo konceptnih map slovenskih učencev smo se spočetka zgledovali na tovrstno analizo, v kateri so avtorji na osnovi fenomenografske teorije raziskovali angleške učence (podobne starosti kot so slovenski učenci v tej raziskavi) in jih nato kategorizirali v tipične skupine glede na tri dejavnike (Somekh, 2004):

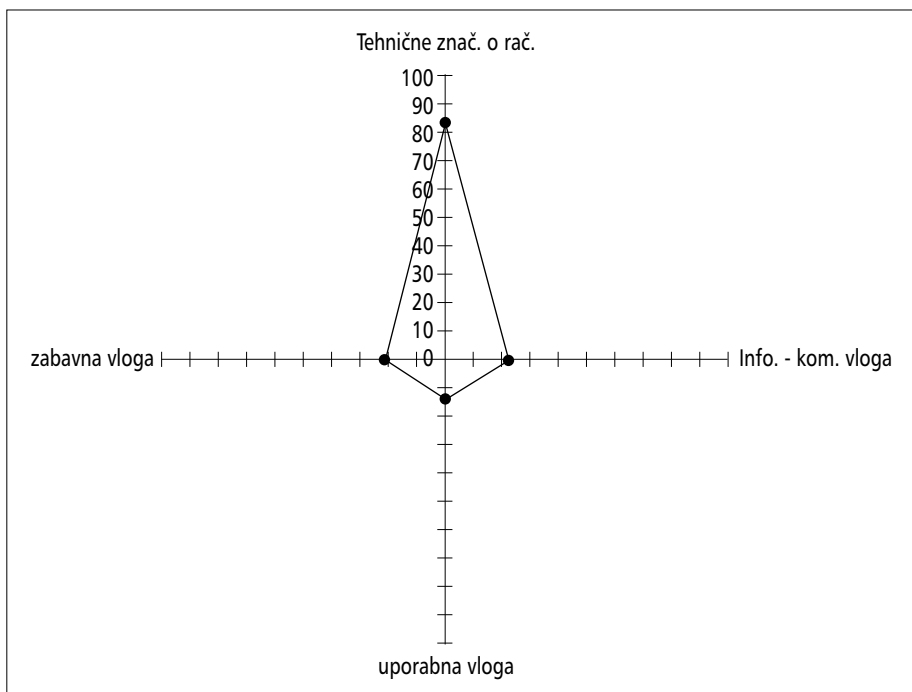
- osrednjo (ang. »focal«) percepcijo: predstavlja najpomembnejši del mape, okoli katerega se razvijajo vsi ostali koncepti v mapi; v grajenju znanja ta percepcija igra podobno vlogo kot jo igra na sliki fotografa žarišče;
- področje zavedanja (ang. »field of awareness«): predstavlja nekoliko manj pomembne objekte v mapi, ti so sekundarnega pomena in so nekoliko slabše definirani, in
- robno (ang. »fringe«) percepcijo: predstavlja tiste objekte v mapi, ki so za posameznika najbolj oddaljeni in o katerih ve le malo.

Na osnovi tega zgleda smo nato v več različnih poskusih kodirali in nato analizirali pridobljene konceptne mape slovenskih učencev na temo »Računalnik v mojem svetu«. Nekako smo uspeli vsakemu učencu (ki je oddal grafični izdelek) prirediti seznam primarnih in sekundarnih percepcij računalnikov, s kombiniranjem teh informacij pa smo na koncu le ustvarili novo taksonomsko spremenljivko, s pomočjo katere smo učence razdelili v štiri skupine, ki se ločijo po prisotnosti ene ali več različnih mentalnih žarišč (fokusov) glede pomena računalnikov (slika 7):

- *tehnično določena skupina*, pri kateri prevladujejo predstave o tehničnih značilnostih računalnikov: navedba vrst računalnikov, tehničnih detajlov o računalnikih in naprednih kontrolnih mehanizmov;
- *informacijsko-komunikacijsko določena skupina*, pri kateri prevladuje informacijsko-komunikacijska vloga računalnikov: navedba informacij, komuniciranja, mobilnih telefonov, televizije;
- *lokacijsko določena skupina*, ki predstavo o rabi računalnikov veže na različne lokacije: uporaba doma, v šoli in na delovnem mestu (navedba uporabe doma, uporabe na delovnem mestu, uporabe v bančništvu, uporabe za nakupovanje, uporabe v

bolnišnicah, navedba izobraževanja, uporabe v šoli, uporabe v knjižnicah, uporabe na univerzah, itn);

- *zabavno orientirana skupina*, pri kateri prevladuje predstava o zabavni vlogi računalnikov: navedba igrice, glasbe, slik in podob.

Slika 7: Empirično določeni fokusni tipi konceptnih map slovenske mladine na temo »Računalnik v mojem svetu« (deleži anketiranih v %)

Ugotovili smo lahko, da največ slovenskih osmošolcev in devetošolcev računalnike povezuje (asociira) z njegovimi sestavnimi deli, tehničnimi detajli in naprednimi kontrolnimi mehanizmi, kjer so računalniki njihov sestavni del (737 oziroma 83,1%). Sledijo jim tisti učenci, ki računalnike povezujejo z informacijami in komuniciranjem (197 oziroma 22,2%), njim pa tisti, ki računalnike povezujejo z zabavno vlogo – predvsem igranje igrice (187 oziroma 21,1%). Najmanj anketiranih učencev računalnike povezuje z različno lokacijo njegove rabe - na uporabo doma, v šoli in na delovnem mestu (121 oziroma 13,7%). Do pridobljenega rezultata smo lahko tudi nekoliko kritični. Izjemno velik delež anketiranih s pretežno tehničnimi asociacijami lahko enostavno pomeni, da je vsebinsko polnejša faza širjenja te tehnologije pri proučevani populaciji šele v začetku, ko si pridobivamo osnovno tehnično znanje (približno takšno, ki ga imajo povprečni prodajalci!), odsotnost nenavadnih in bolj kreativnih uporabniških asociacij, ki bi presegle osnovne konotacije glede lokacij, zabave ali komunikacije, pa ta vtis le še potrjuje. Dodatni argument v prid tej interpretaciji je tudi primerjava povprečnega števila objektov in povezav med njimi, pri angleških in pri slovenskih učencih: tako

objektov kot povezav, kot tudi pripadajočih vsebin, je pri angleških otrocih bistveno več kot pri slovenskih otrocih. No, to kritično sliko, ki ji botruje tudi primerjalno kompleksnejše, torej računalnikom in rabi tehnologiji bolj naklonjeno angleško okolje kot pa je slovensko, lahko nekoliko omili naslednji upajoč premislek: da se morda slovenska mladina, stara okrog 15 let, zahtevnejše rabe lahko »nauči« tudi kdaj kasneje. A določen pomislek je še vseeno na mestu: v tem primeru si lahko povečano zahtevnost rabe prej predstavljamo kot nekakšno specializacijo, ne pa kot zares kreativno rabo. Namreč, siromašna asociativna konceptna podlaga o rabi tehnologij, ki se tvori že zamlada, lahko v procesu prilagajanja odraslih ljudi na (delovno) okolje prej spodbuja njihovo nadaljnje usmerjanje na (tehnične) podrobnosti kot pa na večjo (socialno) širino – s slednjim imamo v mislih na primer ustvarjalno rabo računalnikov in interneta za reševanje kompleksnejših problemov, v bolj družbenem smislu.

6. Povzetek ugotovitev, sklepna diskusija

V članku smo empirično pregledali različne vidike razširjenosti R&I tehnologije in ustreznega tehnološkega znanja med slovenskimi osnovnošolci, ki so končali to stopnjo šolanja v letu 2003. Ugotovili smo, da so različni vidiki razširjenosti te tehnologije dosegli različno velike deleže proučevane populacije. Podrobneje:

STAROST OB PRIČETKU UPORABE R&I

okrog 8.6 let	prvi stik z računalnikom (SD=2.5 let)
okrog 9.5 let	nakup računalnika doma (SD=3.1 leto)
okrog 11.3 let	prva uporaba interneta (SD=2.1 leto)

TRENTNA DOSTOPNOST DO R&I:

okrog 95%	dostopnost do R&I opreme doma ali v šoli
okrog 75%	dostopnost do interneta od doma

ZAHTEVNOST RABE R&I (strog kriterij za uporabnike = vsakodnevna raba tehnologije)

okrog 40%	neuporabniki
okrog 15%	zgolj preprosta uporaba
okrog 25%	tudi zmerna uporaba
največ 15%	tudi zahtevna uporaba
največ 5%	tudi napredna uporaba

(latentni faktor, »doseženo R&I znanje«, je približno normalno porazdeljen, a kaj vsebinsko pomeni njegova srednja vrednost, je težko oceniti; verjetno to »osrednje znanje« pri proučevani populaciji zaenkrat še ni prav daleč od »zabave, igre in komunikacije«)

MOTIVACIJA ZA DELO Z R&I:

okrog 65%	splošno podpira internet kot okno v svet
okrog 65%	tudi poklicno motivirani za učenje R&I

R&I TEHNOLOGIJA JE NUJNO ORODJE

za okrog 38%	nujen je računalnik
za okrog 23%	nujen je internet

TIPI KONCEPTNIH MAP, KI DOLOČAJO POTENCIALNO RABO RAČUNALNIKA

za okrog 80%	pretežno tehnični vidiki
--------------	--------------------------

za okrog 25%	poleg tehnike tudi zabava ali pa komuniciranje
za okrog 15%	poleg tehnike predvsem različna lokacija opreme določa različno rabo

SKEPSA. KRITIKA, OPREZNOST DO INTERNETA (se strinjam + se popolnoma strinjam)

24%+60% = 84%	internet je le zguba časa
26%+30% = 56%	internet spodbuja nasilje
28%+21% = 49%	internet služi predvsem oglaševanju
16%+10% = 26%	internet dopušča zlorabo osebnih podatkov

Starši in država so v Sloveniji kar dobro poskrbeli, da imajo slovenski otroci odličen dostop do računalnikov (95% od doma ali šole) in precej dober dostop do interneta (75% od doma). S-krivulja razširjenosti teh tehnologij je - vsaj za osnovnošolsko populacijo – skoraj že dopolnjena, kar nam daje dokaj ugodno ekonomsko sliko o količinskem prevzemanju teh tehnologij. Vprašanje pa je, kaj se v obravnavni populaciji dogaja v bolj kakovostnem, socialnopsihološkem in kognitivnem smislu. Ali mladina to tehnologijo jemlje tudi kot orodje za motivirano učenje in potencialno zahtevnejše delo, ali pa le za mimobežno igro, zabavo in komunikacijo? Nekaj približnih odgovorov na ta vprašanja imamo. Stik petnajst do šestanjstletne anketirane mladine z računalniki traja v povprečju okrog 7 let, z internetom pa 4 leta. Dnevno je v stiku z računalnikom okrog 55% obravnavane populacije, ostali redkeje; ne uporablja je okrog 3%. Neenakomernost stika s to tehnologijo in vsebinska raznovrstnost dela z njo povzročata diferenciacijo znanje med mladino. (Samo)Ocenjeno znanje se v tej populaciji porazdeljuje približno normalno, pri čemer pa se z najzahtevnejšimi aplikacijami (programiranjem) ukvarja le malo, okrog 5% mladine. Tak delež najzahtevnejših uporabnikov bi bil, če bi se povezoval s klasičnimi sposobnostmi otrok za logično učenje, dokaj pričakovan rezultat (vendar se ne izrazito!), tako da nam dognana porazdelitev uporabnikov po samoocenjenem znanju, vsaj če za merilo jemljemo zahtevnosti aplikacij, ki jih ti uporabljajo, še ne daje prav jasne podobe, kaj v tej starosti dejansko pomeni “zahteven in sposoben uporabnik” računalnika in interneta (morda se ta merila bolj zbistrijo kasneje, po 15 letu starosti). Variabilen stik glede pogostosti in zahtevnosti rabe računalnikov in interneta je med mladino zasejal tudi postopne, inkrementalne spremembe v njihovih mentalnih predstavah o tem, čemu ta tehnologija lahko služi. Postopna pretvorba iz bolj meglenih in splošnih mnenj o tej tehnologiji proti čvrstejšim izkustvenim stališčem v zvezi z njo namreč terja svoj čas, pa tudi aktivno kognitivno mobilizacijo in socialno interakcijo uporabnikov, kar je najbolj razvidno iz naslednjih sistematsko upadajočih deležev: dostop do tehnologije je za mladino blizu zasičenosti; pri 65% obravnavne populacije je internet sicer že sprejet kot medij, ki širi obzorje, zato ima za mladino že otipljive, tudi poklicno predstavljljive prednosti (motivacija); a na računalnik se je zelo navezalo le 30% mladine, na internet pa komajda dobrih 20%. Torej je do “pomensko popolne razširjenosti” te tehnologije tudi v kakovostnem smislu še precej daleč - če je to sploh smotrni družbeni cilj!

Takšni rezultati, ki nazorno kažejo na večrazsežno in časovno neenakomerno prevzemanje različnih vidikov novih tehnologij pri 15-letni slovenski mladini, so verjetno nekaj “slabši” za starejše generacije, predvidoma pa bodo nekaj “boljši” za mlajše ge-

neracije in za kasnejše generacije, ki šele prihajajo. A s pogostejšo in zahtevnejšo rabo bo verjetno naraščal tudi opazen delež tistih, ki imajo do te tehnologije resne zadržke, zlasti do interneta (od četrtine do tri četrtine in čez), in jo na ta ali oni način tudi intimno zavračajo, kljub njenim potencialnim vrlinam, zaradi različnih razlogov (zguba časa in socialna izolacija, nasilje, oglaševanje, zloraba in povečan nadzor). In končno, kakšen pomen imajo pridobljeni rezultati v mednarodnem okolju, zaenkrat ni zelo jasno. Za jasnejšo predstavo te vrste bi bilo potrebno uvesti standardizirane mednarodne primerjalne raziskave, s čimer bi se naša lokalna dognanja lažje uravnotežila, nedorečeni razmisleki pa ustalili okrog čvrstejših, bolj pomenljivih spoznanj o večrazsežnem in obenem protislovnem širjenju novih tehnologij.

Ta seznam empiričnih ugotovitev nam podaja urejeno spoznanje, ki v grobem potrjuje našo izhodiščno domnevo: dostop slovenske mladine do R&I opreme je sicer zelo dober, se pa drugi pomembni vidiki razširjenosti taiste tehnologije, ki izpričujejo adolescentno razumevanje in morebitno motivirano izrabo te tehnologije, širijo precej počasneje, z neenakomerno zamudo, pa čeprav predvidljivo postopno. Ta vtis, da »zamuda« uporabnih vsebin, skupaj s spremljajočimi bolj ali manj upravičenimi zadržki mladine do interneta, precej caplja za samo dostopnostjo do obravnavnih tehnologij, je lahko zaskrbljujoč. Dopolnjujejo pa ga relativno neustvarjalne povprečne predstave slovenske mladine o rabi te tehnologije, razvidne iz vsebinske fenomenografske analize njihovih individualnih konceptnih map in v primerjavi z angleško mladino (Mavers Somekh, Restorick 2002).

Za namene tega članka nam ta elementarna, a slikovita ter večrazsežna potrditev uvodne domneve zadošča, zato se na tem mestu ne spuščamo dalje, v proučevanje širših razlogov in dejavnikov, ki morebiti celo na sistemski ravni botrujejo ustvarjalno dokaj zadržanemu in relativno nezahtevnemu uporabniškemu prevzemanju računalniške in internetne tehnologije s strani mladih v Sloveniji.

Zahvala

Avtorja se zahvaljujeva številnim kolegom na mednarodnih konferencah (International Conference on Methodology and Statistics – Ljubljana 2003; Measurement, Data Collection and Data Quality – Lugano 2004; Applied Statistics – Ljubljana 2004) in dvema anonimnima recenzentoma za njihove številne koristne, pomenljive in kritične pripombe na zgodnejše verzije tega članka. Prva avtorica se zahvaljuje tudi Ministrstvu za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije za finančno podporo v času tega raziskovanja (štipendija za mlado raziskovalko).

Opombe

1. Članek predstavlja posebej za to objavo prirejeno širšo sintezo elementarnih empiričnih ugotovitev iz uvodnega dela doktorske disertacije prve avtorice E. Podovšovnik (naslov disertacije: Širjenje tehnologij kot socialni proces: primer širjenja računalnikov in interneta med mladimi v Sloveniji; novembra 2004 še v pripravi na obrambo).
2. Pred tem so vpliv tehnologije na razvoj podrobneje proučevali antropologi, ki so opazovali stik tehnološko zaostalih ljudstev z moderno tehnologijo.

3. Zvi Griliches (1957): Hybrid Corn: An Exploration in the Economics of Technological Change. *Econometrica* 25(4), 1957: 501-522 (Figure 2.1).
4. Logistični model je ustrezen za osnovni opis procesa širjenja tehnologij zato, ker samo z dvema parametroma podaja vsebinsko dve najpomembnejši variabilni lastnosti tega procesa: prvi parameter, nagib krivulje, podaja hitrost naraščanja uporabnikov (na primer hitro, srednje, počasno naraščanje), drugi parameter, presek krivulje z y-osjo, pa podaja izhodiščno stanje v začetku širjenja (veliko ali malo začetnih, zgodnjih uporabnikov).
5. Zanimiva je najnovejša (ludistična) težnja med kulturnimi IKT strokovnjaki, po opuščanju informacijskih tehnologij zaradi njene izjemne kulturne pomanjkljivosti. Vedno nove verzije te tehnologije sicer pospešujejo čas obdelave informacij in samo kapaciteto pomnilniških medijev, a ne omogočajo varnega ohranjanja pomena digitalnih zapisov - za daljši čas. S to pomanjkljivostjo pa se ogroža prenos znanja na daljši rok, celo kulturna dediščina, shranjena v digitalni obliki.
6. Seznam enot, tj. razredov, je bil urejen po dvostopenjskem kriteriju razvrščanja enot. V prvem koraku so bile enote razdeljene glede na poštno številko šole; na ta način je bila zagotovljena enotna regijska razporejenost po celotni Sloveniji. V drugem koraku so bile enote znotraj regij razporejene glede na abecedni vrstni red šol.
7. Stopnjo sofisticiranosti v uporabi računalnikov na delovnem mestu sta Borghans in ter Weel (2002) merila z odgovori odraslih zaposlenih na neposredno vprašanje: »Kaj od navedenega najbolje opisuje uporabo računalnikov oziroma računalniških orodij v vašem poklicu?« Kot odgovor sta ponudila ordinalno lestvico: preprosta, zmerna, zahtevna in napredna uporaba. Vsaka od teh kategorij je imela ob sebi ilustrativne primere 7 različnih aplikacij, da bi anketirani lažje odgovarjali. Preprosta uporaba računalnikov in interneta se je nanašala na aktivnosti, ki zahtevajo le preproste, rutinske postopke, kot so na primer tiskanje dokumenta ali računa v trgovini. Zmerna uporaba računalnikov in interneta je vseboval oblikovanje besedila ali tabele in komuniciranje preko elektronske pošte. Zahtevna uporaba računalnikov in interneta je vključevala uporabo le-teh za analiziranje informacij, pri čemer se običajno uporabljajo računalniški programi za statistično analizo podatkov. Napredna uporaba računalnikov in interneta pa se je nanašala na uporabo jezikov za računalniško programiranje in na sam razvoj računalniških programov.

Referenčna literatura

- Acemoglu, Johnson in Robinson (2002): Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 117 (Nov.): 1231-1294.
- Acemoglu, D., S. Johnson in J. Robinson (2004): The Rise of Europe: Atlantic Trade, Institutional Change and Economic Growth. *American Economic Review* (v tisku).
- Bandura, Albert (1986): Social foundation of thought and action: A social cognitive theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Bateira, Jorge (2003): Beyond the Codification Debate: Knowledge as Emergence. Paper at the EAEP 2003 Conference 7 – 10 November (The Information Society – Understanding its Institutions Interdisciplinary). Maastricht.
- Bauer Martin (1995, ed.): Resistance to New Technology: Nuclear Power, Information Technology and Biotechnology. Cambridge University press.
- Becker, Henry Jay (2000): »Who's wired and who's not: Children's access to and use of computer technology«. *The Future of Children*, 10, 2, str. 44-75.

- Bell, D. (1973): *The Coming of Post-industrial Society (A Venture in Social Forecasting)*. Basic Books.
- Borghans, Lex; ter Weel, Bas (2002): *Do Older Workers Have More Trouble Using a Computer Than Younger Workers?*. Maastricht University: Research Centre for Education and the Labour Market, Faculty of Economics and Business Administration, ROA-RM-2002/1E.
- Canas, Alberto J.; Coffey, John W.; Carnot, Mary Jo; Feltovich, Paul; Hoffman, Robert R.; Feltovich, Joan; Novak, Joseph D. (2003): *A Summary of Literature Pertaining to the Use of Concept Mapping Techniques and Technologies for Education and Performance Support*. Technical Report submitted to the Chief of Naval Education and Training, Pensacola, FL.
- Coffey, John W.; Canas, Alberto J.; Reichherzer, Thomas; Hill, Greg; Suri, Niranjana; Carff, Roger; Mitrovich, Tim; Eberle, Derek (2003): »Knowledge Modeling and the Creation of El-Tech: A Performance Support and Training System for Electronic Technicians«. *Expert Systems with Applications*, 25, 4, str. 483-492.
- Commission of the European Communities (2001): *e-Inclusion: The Information Society's potential for social inclusion in Europe*. Brussels, 18.9.2001. SEC(2001) 1428.
- David, Paul A. (2003): *Zvi Griliches on Diffusion, Lags and Productivity Growth...Connecting the Dots. V: R&D, Education and Productivity, Held in Memory of Zvi Griliches (1930-1999)*, Carre' des Sciences, Ministere de la Recherche, 25.-27. avgust 2003, Paris, France.
- de Nooy, Wouter; Mrvar, Andrej; Batagelj, Vladimir (2004): *Exploratory Social Network Analysis with Pajek*. <http://vlado.fmf.uni-lj.si/pub/networks/course/cancun03.htm> (datum »downloada«: 2.8.2004, z dovoljenjem avtorjev), str. 147-167.
- European Commission (2003a): *Information Society Statistics: Data 1997-2002*. Luxembourg: Office for Official Publication of the European Communities
- European Commission (2003b): *Statistics on the information society in Europe: Data 1996-2002*. Luxembourg: Office for Official Publication of the European Communities.
- European Commission (2004): *Eurobarometer EB60.2 – CC-EB 2004.1, Illegal and harmful content on the Internet: EU-25 comparative highlights*.
- Evenson, R. E. in L. E. Westphal (1994): *Technological Change and Technological Strategy*. The United Nations University - UNI/INTECH (Institute of New Technologies): Working Paper no. 12.
- Gourova, Elisaveta; Ducatel, Ken; Gavigan, James; Scapolo, Fabiana; Di Pietrogiamico, Paolo (2001): *Enlargement Futures Project: Expert Panel on Technology, Knowledge and Learning*. European Commission, Joint Research Centre, Institute for Prospective Technological Studies. Report EUR 20118 EN.
- Gray, Andrew (1999): »Informacijska doba in izobraževanje: Izziv in odziv (vpliv informacijskih in komunikacijskih tehnologij na izobraževalni sistem in učno prakso)«. *Organizacija*, 32, 8-9, str. 419-428.
- Griliches, Zvi (1957): *Hybrid Corn: An Exploration in the Economics of Technological Change*. *Econometrica* 25: 501-522.
- Hawkrige, David H. (1985): *New Information Technology in Education*. Croom Helm, London & Sydney.
- Heijke, Hans; Meng, Christoph; Ramaekers, Ger (2002): *An investigation into the role of human capital competences and their pay-off*. Maastricht University: Research Centre for Education and the Labour Market, Faculty of Economics and Business Administration, ROA-RM-2002/3E.

- Leake, David B.; Maguitman, Ana; Reichherzer, Thomas; Canas, Alberto J.; Carvalho, Marco; Arguedas, Marco; Brenes, Sofia; Eskridge, Tom (2003): Aiding Knowledge Capture by Searching for Extension of Knowledge Models.
- Lent, Robert W.; Brown, Steven D.; Hackett, Gail (1994): »Toward a unifying social cognitive theory of career choice and academic interest, choice, and performance«. *Journal of Vocational Behaviour*, 45, 1, str. 79-122.
- Lent, Robert W.; Brown, Steven D.; Hackett, Gail (1994): »Toward a unifying social cognitive theory of career choice and academic interest, choice, and performance«. *Journal of Vocational Behaviour*, 45, 1, str. 79-122.
- Machlup, F. (1962): *The Production and Distribution of Knowledge in the United States*. New Jersey: Princeton University Press.
- Mansfeld, E. (1961): Technical Change and the Rate of Imitation. *Econometrica* 29: 741-766.
- Masuda (1980): *The Information Society as Post-industrial Society*. Washington DC: World Future Society.
- Mavers, Diane; Somekh, Bridget; Restorick, Jane (2002): »Interpreting the externalised images of pupils' conceptions of ICT: methods for the analysis of concept maps«. *Computers & education*, 38, 1-3, str. 187-207.
- McLuhan, M., Q. Fiore (1967): *The Medium is the Message*. Bantam Books / Random House.
- Nonaka, I. (1994): A Dynamic Theory of Organizational Knowledge Creation. *Organization Science*, Vol. 5, No. 1, pp. 14-37.
- Nonaka, I. and Takeuchi, H. (1995): *The knowledge-creating company: how Japanese companies create the dynamics of innovation*. Oxford University Press, New York, NY.
- Podovšovnik, Eva (2004): Širjenje novih tehnologij kot socialni proces: primer širjenja računalnikov in interneta med mladimi v Sloveniji. Doktorska disertacija. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede. (V pripravi na obrambo).
- Polanyi, M. (1958/1962): *Personal Knowledge*. (Corrected edition) Routledge, London.
- Polanyi, M. (1966/1997): The Tacit Dimension. V: Prusak, L. (Ed.): *Knowledge in Organizations*. Butterworth-Heinemann, Newton, MA, pp. 135-146.
- Rogers Everret, M. (1983 3rd ed., 1994 4th ed.): *Diffusion of Innovations*. New York: The Free Press.
- Rogers, E. M. in A. E. Havens (1962): Rejoinder to Griliches: Another False Dichotomy. *Rural Sociology*, vol. 27: 332-334.
- Rolf, B. (1995), *Profession, tradition och tyst kunskap* (Profession, tradition and tacit knowledge, in Swedish), Nya Doxa, Nora.
- Ruttan, Vernon W. (2003): Social Science Knowledge and Economic Development: An Institutional Design Perspective. UMP. str. 6-1 – 6-51.
- Ryan, B. in N. C. Gross (1943): The Diffusion of Hybrid Seed Corn in Two Iowa Communities. *Rural Sociology* 8: 14-24.
- Safayeni, Frank; Derbentseva, Natalia; Canas, Alberto J. (2003): Concept Maps: A Theoretical Note on Concept and the Needs for Cyclic Concept Maps. V tisku.
- Sandham, Jessica L. (2001): »Across the nation«. *Education Week*, 20, 35, str. 67-68.
- Sexton, David; King, Nina; Aldridge, Jerry; Goodstadt-Killoran Isabel (1999): »Measuring and evaluating early childhood prospective practitioners' attitudes toward computers«. *Family Relations*, 48, 3, str. 277-285.

- Somekh, Bridget (2004): »Children's concepts of ICT: Pointers to the impact of ICT on education within and beyond the classroom«. V: Davis, N. (ur.); Brown, A. (ur.): ICT and education: World Yearbook 2004. London: Kogan Page. V tisku.
- Stare, Metka; Kmet Zupančič, Rotija; Bučar, Maja (2004): Slovenia - on the way to the information society. Ljubljana: Institute of Macroeconomic Analysis and Development.
- Statistični urad Republike Slovenije (2004): Transport in komunikacije: Uporaba interneta, Slovenija, 2004. Prva statistična objava, št. 148/2004.
- Sternad, Simona (2001): Poročilo Evropske komisije: Izobraževalni programi in multimedija. URL: www.pfmb.uni-mb.si/ivan/mmedia (datum downloada: 1.6.2001).
- Tsoukas, H. (1996): The Firm as a Distributed Knowledge System: A Constructionist Approach, *Strategic Management Journal*, 17, Winter Special Issue, pp. 11-25.
- Uhan, Samo (2002): Izrekanje, razumevanje in interpretacija: struktura komuniciranja v procesu raziskovanja javnega mnenja. *Družboslovne razprave*, 18, 41, str. 53-61.
- Wright, Carol (2001): »Children and technology: Issues, challenges, and opportunities«. *Childhood Education*, 78, 1, str. 37-41.

Naslova avtorjev:

Mag. Eva Podovšovnik, mlada raziskovalka (doktorantka)
Univerza na Primorskem,
Znanstveno raziskovalno središče Koper,
Garibaldijeva 18, Koper
email: eva.podovsovnik@zrs-kp.si

Dr. Anton Kramberger
Univerza v Ljubljani
Fakulteta za družbene vede
Kardeljeva pl. 5, Ljubljana
email: anton.kramberger@fdv.uni-lj.si

*Rokopis prejet marca 2004, končna verzija, potrjena za objavo, oktobra 2004.
Po mnenju uredništva je članek uvrščen v kategorijo izvirni znanstveni članek
s kvantitativno argumentacijo.*

First time in the European Parliament Elections: Central and Eastern Europe in the 2004 European Parliament Elections

ABSTRACT: The first European Parliament elections in the new Member States in Central and Eastern Europe demonstrated a profound paradox in terms of being a feedback process of European integration. At the elite level, the accession to the European Union has offered political parties and their leaders both new opportunities as well as a new set of issues with the emergence of a significant divide over the meanings of European integration. At the mass level, however, the first European Parliament elections were ignored by a vast majority of voters. This paper serves as a systematic analysis of the subject. Our objective is three-fold: to explain a lack of interest in the polls, to examine the domestic political dynamics leading to the elections and to consider the implications of the elections for the workings of the enlarged European Union. As for the prospects for European integration, it is important to note that one may no longer assume a supportive cross-party consensus in the new Member States on the EU. Rather, popular antipathy towards the EU is expected to rise.

KEY WORDS: elections, European Parliament, turnout, Euroscepticism

1. Introduction

The 2004 European Parliament elections were the first elections since the EU expanded to 25 Member States on 1 May 2004. With around 350 million eligible voters, it was the world's biggest transnational election. The unprecedented democratic exercise presented a good opportunity to have a genuine debate on issues such as the EU budget, Stability and Growth Pact, Common Agricultural Policy reforms, labour market flexibility, the Constitutional Treaty and the EU's relationship with the United States in the aftermath of the Iraqi War. Before the polls, the outgoing President of the European Parliament Pat Cox had urged Europe's politicians to "speak to people in plain language" and "to talk about a Europe of values and a European Union which has a direct impact on their lives."¹

Andrew Moravcsik rightly points out that the EU "is not a system of parliamentary democracy but one of separation of powers." (Moravcsik, 2002:610) But that does not prevent the European Parliament from progressively growing into a strong supranational institutions vis-à-vis the inter-governmental Council of Ministers in the EU legislative process. The conventional wisdom holds that the EU can be measured against the type

of parliamentary democracy that exists at the national level in Europe. One of the “desirable objectives” would be to turn the EU into a genuine supranational parliamentary democracy. Paradoxically, the 2004 European Parliament elections witnessed the lowest average turnout across the EU since the introduction of elections to the chamber by direct universal suffrage (See Table 1).

Table 1: Turnout Trends at European Parliament Elections 1979—2004

Member States	1979	1984	1987	1989	1994	1995	1996	1999	2004
Germany	65.7	56.8		62.3	60			45.2	43
France	60.7	56.7		48.7	52.7			46.8	42.8
Belgium	91.4	92.2		90.7	90.7			91	90.8
Italy	84.9	83.4		81.5	74.8			70.8	73.1
Luxembourg	88.9	88.8		87.4	88.5			87.3	89
Netherlands	57.8	50.6		47.2	35.6			30	39.3
United Kingdom	32.2	32.6		36.2	36.4			24	38.8
Ireland	63.6	47.6		68.3	44			50.2	58.8
Denmark	47.8	52.4		46.2	52.9			50.5	47.9
Greece		77.2		79.9	71.2			75.3	63.2
Spain			68.9	54.6	59.1			63	45.1
Portugal			72.4	51.2	35.5			40	38.6
Sweden						41.6		38.8	37.8
Austria							67.7	49.4	42.4
Finland							60.3	31.4	39.4
AVERAGE EU	63	61		58.5	56.8			49.8	45.7*

* See also Table 1 for the turnout in the ten new Member States in 2004.

Source: The European Union

Available: <http://www.elections2004.eu.int/ep-election/sites/en/index.html>

In the event, the turnout reached a record low, with just above 45% of EU voters casting ballots. The turnout amongst the 15 existing Member States was just above the average at 47.7%. The level of participation dropped to a mere 26.4% on average in the ten new Member States whose citizens took part for the first time in the elections of the European Parliament. The atmosphere in the eight Central and East European Member States just a few weeks after joining the EU was distinctively subdued. The highest was in Lithuania with just over 48%, where voters also voted to replace the impeached President Rolandas Paksas. The lowest turnout was in Slovakia, where fewer than 17% of voters cast their votes.² Against this background, parties adopting “Eurosceptical rhetoric”³ attracted a significant proportion of votes in the region, thanks partly to the anti-government trend across Europe and the tenaciously national nature of the European Parliament elections ever since their inception in 1979 (See Table 2).

Table 2: European Parliament Elections Turnout

Country	Date	No. of voters	%	Votes	Valid votes	Invalid votes
Austria	13/06/2004	6 049 129	42,4	2 566 639	2 500 610	66 029
Belgium	13/06/2004	7 552 240	90,8	6 857 986	6 489 991	367 995
Denmark	13/06/2004	4 012 663	47,9	1 921 541	1 894 346	27 195
Finland	13/06/2004	4 227 987	39,4	1 666 932	1 656 584	10 348
France	13/06/2004	41 518 582	42,8	17 752 582	17 167 379	585 203
Germany	13/06/2004	61 682 394	43	26 523 104	25 783 678	739 426
Greece	13/06/2004	9 909 955	63,4	6 283 525	6 122 548	160 977
Ireland	11/06/2004	3 131 540	58,8	1 841 335	1 780 786	60 567
Italy	12-13/06/2004	49 854 299	73,1	35 597 496	32 460 082	3 137 414
Luxembourg	13/06/2004	214 318	89	209 689	192 185	17 504
Netherlands	10/06/2004	12 168 878	39,3	4 777 121	4 765 677	11 444
Portugal	13/06/2004	8 821 456	38,6	3 404 782	3 270 116	134 666
Spain	13/06/2004	34 706 044	45,1	15 666 507	15 512 282	154 209
Sweden	13/06/2004	6 827 870	37,8	2 584 464	2 512 069	72 395
UK	10/06/2004	44 157 400	38,8	17 146 559	17 007 703	138 856
Cyprus	13/06/2004	483 311	71,2	350 387	334 268	16 119
Malta	12/06/2004	304 283	82,4	250 691	245 722	4 969
Czech Republic	11-12/06/2004	8 283 485	28,3	2 346 010	2 332 862	13 148
Estonia	13/06/2004	873 809	26,8	234 485	232 230	2255
Hungary	13/06/2004	8 046 247	38,5	3 097 657	3 075 450	20 729
Latvia	12/06/2004	1 397 736	41,3	577 879	572 981	4 898
Lithuania	13/06/2004	2 654 311	48,4	1 284 050	1 207 070	76 980
Poland	13/06/2004	29 986 109	20,9	6 258 550	6 091 531	167 019
Slovakia	13/06/2004	4 210 463	16,9	714 508	701 595	12 913
Slovenia	13/06/2004	1 628 918	28,3	461 879	435 869	25 938
TOTAL 25	10-13/06/2004	352 703 427	45,7	160 376 358	154 345 596	6 030 746

Source: European Union

Available: <http://www.elections2004.eu.int/ep-election/sites/en/index.html>

Until recently, anti-EU feelings have been difficult to gauge in Central and Eastern Europe due to the nations' strong desire to "return to Europe". There was also a sense that "there is no alternative" to the EU or that the alternative, if there were, is even less desirable. However strong these feelings may be, the controversies over the terms on which the Central and Eastern Europeans should join the EU have not gone unnoticed.

After the accession, supranational idealism is no longer sufficient to capture voters' imagination, whilst political parties advocating strong nationalism or intergovernment-

talism have become more willing to battle for media publicity and public recognition. One may therefore expect the European Parliament elections to reflect the level of Euroscepticism amongst voters in the new Member States more accurately than the accession referendums in 2003 (See Table 3).

In fact, the polls demonstrated a profound paradox in terms of being a feedback process of European integration in Eastern and Central Europe. At the elite level, the accession to the EU has offered political parties and their leaders both new opportunities to advance their career at the EU level as well as a new set of issues deriving from a significant divide over the meanings of European integration. At the mass level, however, the first European Parliament elections were ignored by a vast majority of voters in the region. The gap between the citizens and their representatives grows further despite a progressive augmentation of the European Parliament's powers.

Table 3: EU Accession Referendums 2003

Country	Date	Yes	No	Votes Cast (%)
Cyprus	No referendum	n.a.	n.a	n.a
Czech Republic	June 13-14	77.3	22.7	55.2
Estonia*	September 14	66.9	33.1	64.0
Hungary	April 12	83.8	16.2	45.6
Latvia	September 20	67.0	32.3	72.5
Lithuania	May 10-11	91.0	9.0	63.3
Malta*	March 3	53.7	46.4	90.9
Poland	June 8	77.5	22.6	58.9
Slovakia	May 16-17	93.7	6.3	52.2
Slovenia	March 23	89.6	10.4	60.3

** The referendum is not binding*

Source: European Union

What lessons can one draw from Central and East Europe in the 2004 European Parliament elections? This paper serves as an introduction to the subject. We are not aiming at a complete documentation of the elections in all new Member States, but rather a systematic comparison of a few cases—Poland, the Czech Republic, Hungary and Slovenia⁴—with a view to highlighting the political dynamics in the region and the implications of the growing unease about the process of European integration for the workings of EU. Our objective is three-fold: to explain a lack of interest in the polls, to examine the domestic political dynamics leading to the elections and to consider the implications of the elections for the workings of the enlarged European Union. As for the prospects for European integration, it is important to note that one may no longer assume a supportive cross-party consensus in the new Member States on the deepening of the EU. Rather, popular antipathy towards the EU is expected to rise in the region.

2. The National Accent of the European Elections: Institutional Explanation

To the extent that electoral systems shape the scope of citizens' choice and give incentives to some particular voting behaviours, electoral reform matters for the structure and performance of democratic governance in the EU. In fact, the setting of electoral rules for the European Parliament elections has been one of the challenges faced by EU reformers. Article 138 of the EEC Treaty originally required the European Parliament to "draw up a proposal for elections by direct universal suffrage in accordance with a uniform procedure in all Member States." It further stipulated that "the Council [of Ministers] shall, acting unanimously after obtaining the assent of the European Parliament which shall act by a majority of its component members, lay down the appropriate provisions, which it shall recommend in Member States for adoption in accordance with their respective constitutional requirements."

But the movement towards a "uniform electoral procedure" has turned out to be a long and difficult one.⁵ Over the years the European Parliament has adopted numerous reports, proposals and decisions under Article 138 in order to harmonise the electoral procedures for European Parliament elections. Yet none of them found much favour in the Council. In the meantime, Member States were free to set their own rules for the election of their Members of European Parliament (MEPs). During the 1996 Intergovernmental Conference, participants were more attracted to what was referred to as "principles common to all Member States", an idea which was subsequently incorporated into the Amsterdam Treaty, than the harmonisation of very aspect of the electoral rules across the EU.

In June 2002, the Council of Ministers resolved that the European Parliament should be elected "in accordance with principles common to all Member States". The major provisions included: (1) elections to be held by direct universal suffrage, freely and in secret; (2) MEPs to be elected on the basis of Proportional Representative (PR), using the list system or the single transferable vote; (3) Member States may establish constituencies or subdivide the electoral area in a different manner, without affecting the essentially proportional nature of the voting system; (4) Member States may set a minimum threshold for the allocation of seats, which, at national level, may not exceed 5% of votes cast and (5) from the European Parliament elections in 2004, the office of Member of the European Parliament will not be compatible with that of member of a national parliament. The Council further explained that Member States were allowed to apply national provisions in respect of aspects not covered by the decision.

Theoretically, the alternatives available within the norm of PR are restricted to fine-tunings of seat distribution mechanics and technical details. For example, some countries further distributed their seats in various regions. In others the whole country formed a single constituency. In some countries voters were free to express their preferences for candidates. In others a closed ballot structure was used. As in the previous polls, the elections took place over a four-day period from a Thursday morning to the following Sunday evening. Evidence suggests the different versions of PR used for the

European Parliament elections were based on existing electoral laws and practices in the new Member States.

For example, Poland's 54 MEPs were to be elected from 13 electoral districts that correspond broadly to the country's 16 provinces. The seats were to be divided up using the d'Hondt formula at the national level between lists that crossed a 5% electoral threshold. There was no fixed number of seats allocated to each electoral district in advance. This would be determined after the election on the basis of turnout in that district. Political parties, coalitions of parties or groups may register a district list with the support of 10,000 voters in the area. Those managed to register in seven of the 13 districts would also be allowed to field candidates in the rest of the country. However, parliamentary parties, which won 5% of the votes in the 2001 parliamentary election, were exempted from these requirements. Voters were required to pick one candidate from the lists at the district level.⁶

In the Czech Republic, only registered political parties or movements were allowed to submit their own lists of candidates or to run as electoral coalitions. No signatures were needed. Each party had to pay a low registration fee of 15,000 Czech crowns as a contribution to the cost of holding the election. The 24 European Parliament seats for the Czech Republic were to be allocated according to d'Hondt at the national level. Similar to the Polish law, there was a 5% electoral threshold. Voters were allowed to mark up to two candidates on a single list.⁷

In Hungary, 24 MEPs were to be elected. Under the electoral law only registered political parties were entitled to field candidates. Each list would have to be supported by at least 20,000 voters. Two or more political parties may submit a joint list. There was a 5% threshold. The d'Hondt formula was adopted to translate votes of the winning lists into seats at the national level. Candidates were to be declared elected in the order originally notified by the party.⁸

In Slovenia, where seven MEPs were to be elected, seats were to be divided at the national level using PR-list system with the d'Hondt formula. Following the practice for the national elections, there was also 4% threshold requirement for the European Parliament election even though that was not specified in the law. Party lists may be submitted either individually with the support of four members of the National Assembly or at least 1,000 voters, or jointly with the support of six members of the National Assembly or at least 1,500 voters. Other groupings and individuals with the support of 3,000 voters may also join the race. There was a quota of 40% for both genders on each of the party list. Voters were allowed to express their preference for a candidate on the ballot regardless of the order suggested by the parties or groupings.⁹

Interestingly, the adoption of the so-called "common principles" *per se* did not make the 2004 elections more supranational or to make them appeal more directly to EU citizens than the previous ones. As in the previous polls, the elections took place over a four-day period from a Thursday morning to the following Sunday evening. Moreover, the European Parliament does not represent citizens on the basis of one vote, one value. There is one MEP for every 232,703 voters in Slovenia, for every 335,260 voters in Hungary and for every 345,145 voters in the Czech Republic, while in Poland there

are 555,298 voters for each MEP. In the 732-strong European Parliament, however, representatives from smaller nations such as Estonia (6 votes), Slovenia (7 voters) and Latvia (9 votes) will hardly play a decisive role in the chamber.

From the outset, the national nature of the elections has been determined by what Valentine Herman and Juliet Lodge called its “legal basis” which included: (1) the distribution of seats within national boundaries and (2) each Member States determining its own legislation for the elections.¹⁰ In practice, the making of the electoral rules in the new Member States was national events dominated by partisan considerations. The reason being that electoral systems are matters of choice that bestow benefits differentially on political parties and groupings of a given country. It is not uncommon that the electoral systems were biased in favour of larger, parliamentary parties. In some cases the open ballot structure further provides contenders with the possibility of candidate-based campaign strategies. In any case, the degree of proportionality and, in consequence, the meaning of the European Parliament elections the different sets of rules created in the electorates still varied considerably across the EU.

3. The National Accent of the European Elections: The Campaigns

In addition to the institutional factors, there were strong incentives for parties to fight EP elections as concurrent by-elections where voters were asked to cast their ballots on the basis of national manifestos (instead of European manifestos), and on the performance of the national governments (not on the performance of the EP or the Commission).

The transnational party federations hardly played any role in the elections. In fact, their functions in the European Parliament have not been very visible at the national level and amongst voters. During the campaigns, there was neither a proper debate between the trans-European groupings concerning the prospects for “an ever closer union”, nor was there public deliberation about specific policy areas such as CAP, the budget, EMU, regional funding or external relations. The controversial Constitutional Treaty was not really much in evidence during the campaigns.

In fact, national parties took all the important decisions from candidate selection, through agenda-setting to campaign strategies. Not surprisingly, then, the campaigns were dominated by familiar party formations which fought each other on domestic themes in the respective countries rather than on the broader, EU-wide issues. It appears that the most obvious option for individual parties was to fight the campaigns on domestic problems, rather than outlining one’s “vision for Europe”. As far as was possible, parties also tried to highlight the qualities of their candidates in terms of their experiences in European and/or in domestic politics, foreign languages, educational qualifications and personal careers. Among the candidates, there were retired astronauts, Olympic medallists, athletes, television celebrities, and (as far as we know) a supermodel.

Moreover, in the EU’s Eurobarometer opinion survey, citizens of the new Member States thought that the main focus of the campaigns should be employment (70%), agri-

culture (56%) and “country-specific issues” (49%). As such, the European Parliament elections were not going to be about choosing the kind of Europe its inhabitants wanted. Rather, for those who bothered going to vote the elections had been first and foremost an evaluation of the government’s record. There was no European election, but a panel of national elections that can be characterised as ‘second order’ elections or ‘midterm’ elections.¹¹

But it is not true that the European issues were completely absent during the campaigns, not least because this round of enlargement has posed a series of challenges to the commitment in the Preamble to the Treaty of Rome to “reduce the differences existing between the various regions and the backwardness of the less-favoured regions”. To give a few examples:

- Enlargement has raised the population of the EU by one-quarter, but its total economic output increases only by 4%.
- The cost of employing a worker in the 15 Member States of the EU is more than 5 times higher than the average in the new ones. With more than 18 million citizens out of job, unemployment is one of the EU’s biggest problems. On the EU’s insistence, a transitional period of up to seven years has been established („2+3+2” formula), restricting freedom of employment in the EU for Central and East European citizens.
- After enlargement, a quarter of the EU population now lives in regions that the EU describes as poor, where output per capita is less than 75% of the EU average. The Commission also warns that the gap between the richest regions and the poorest ones will double.
- Full agricultural subsidies for the new members will be phased in over 10 years, starting at 25% of the level paid to existing members states, increasing by 5% per year.¹²

It goes without saying that the EU has presented both opportunities and challenges to the new Member States, incurring costs for some sectors of society but bringing benefits for others. But during the campaigns the EU tended to be portrayed in a negative way. Brussels was frequently criticised and the rhetoric of standing up for “the national interests” was common. This is because the national nature of the European Parliament elections required parties to compete with one another for the mantle of most unswerving champions of national interests. Some parties were deliberately ambiguous about their positions on European issues. Moreover, the EU provided a convenient excuse for parties, be they in power or in opposition, trying to shift the blame for the negative consequences of socio-economic adjustments by claiming that these were forced upon them by having to conform to the *acquis*. Consequently, even some pro-integration parties were deliberately ambiguous about their positions on European issues. The overall atmosphere was not conducive to informed debates about EU policy reforms and institutional developments.

Apart from a difficult campaign of persuasion, there was also a campaign of mobilisation. Unfortunately for the European Parliament elections, the structure of incentives

was not particularly conducive to electoral mobilisation or turnout either. In principle, voters will only take part if they think elections matter. At the national level, it is achieved by determining how likely elections can decide who will be in government and what policy will be introduced. The 2003 referendums concerning EU membership had mobilised a large part of the society in Eastern and Central Europe. But the European Parliament polls *per se* were simply not important enough for voters. Opinion polls have shown that many EU citizens felt badly informed about how the European Parliament works.¹³ In some of the Member States, a feeling of insignificance was reinforced by weak involvement of both the parties and the mass media.

At the end of the day, the turnout was expected to be low, except in countries where the European Parliament elections were held together with other elections (such as in the United Kingdom and Lithuania), or in countries where voting was compulsory (Belgium, Luxembourg, Greece).

Yet there were national differences, too. Poland has traditionally had one of the highest levels of support for EU membership, which is seen as a necessary step towards the nation's quest for the return to Europe (Szczerciak, 2001). But Poles in general have never been enthusiastic about the EU itself. In a CBOS poll, for example, 64% of respondents were in favour of accession, with only 29% opposing EU membership. The same poll noted that Poles were not interested in the on-going debate about the draft Constitutional Treaty.¹⁴ In another poll conducted in Spring 2004 by Eurobarometer, the number of people who said they would take part in the European Parliament election was 41%, with only 31% saying that they would definitely do so. In big cities, campaign posters on giant billboards could be seen. Parties organised rallies and barbecues for supporters and voters. Yet still, most Poles did not understand the purpose of the election. Nor did they know enough about the role of the European Parliament. There was no systematic effort to encourage turnout and explain the functions of the election. The Polish state Radio and TV did not show much interest in the poll either.

The European Parliament election attracted a total of 19 lists. But pre-election polls suggested that only eight of them, mostly presented by parliamentary parties, were serious contenders. National party leaders invariably led the campaigns, focusing on their trustworthiness, experience, and charisma. But candidates were drawn mostly from regional and local levels because under the new rules government ministers, national deputies and senators must not retain their seats if they were elected to the European Parliament. It goes without saying that opposition leaders who tended to see themselves as key players in the next governing coalition were not interested in a political career in Europe. The Polish Peasant Party (PSL) and the non-parliamentary Freedom Union (UW) were exceptional in the sense that they presented high calibre candidates on its list. The PSL selected all of the party's top leadership as candidates. The post-Solidarity UW list featured several prominent figures such as ex-Foreign Minister Bronisław Geremek, ex-Defence Minister Janusz Onyszkiewicz, and Jan Kułakowski, Poland's Chief Negotiator for EU membership.

As far as European issues were concerned, party programmes varied considerably from brief statements and all-purpose appeals to substantive policy proposals and special

European programmes. The pro-EU PO, for example, called for an end to discriminatory measures against Polish farmers and entrepreneurs, a bigger EU budget for the new Member States, removal of barriers to the Polish employees, as well as the retention of the Council of Ministers voting system under the Nice Treaty which has given Poland a stronger role in the decision-making process than it will be under the terms of the draft Constitutional Treaty. The crisis-ridden SLD-UP envisaged a caring, united, modern Europe where Poland could benefit from the EU's regional development, anti-poverty and job-creation programmes. In the same vein, "Let's take advantage of European opportunity" was the SdPI's campaign slogan. The three-month old left-wing party called for a higher level of structural funds for Poland, new strategies to tackle social exclusion, and the right of Polish citizens to work anywhere in the EU. These parties, together with the UW, presented the EU in largely positive light as an opportunity for Poland.

On the other hand, Self-Defence (Samoobrona), the League of Polish Families (LPR) and, to a lesser extent, the Law and Justice Party (PiS) made Euroscepticism the mainstay of the campaign. Self-Defence leader Andrzej Lepper called for a complete re-negotiation of the accession terms and eventual withdrawal from the EU if the new terms were still unsatisfactory. Another radical Eurosceptical party, the Catholic LPR, had categorically rejected EU membership on nationalist-ideological grounds during the 2003 referendum, as its slogan "Yesterday Moscow, Today Brussels" suggested. It retained its hostility towards the EU in this election. For example, one LPR candidate campaigned with a powerful message: "I will never betray my country!" Both parties saw the EU more as a threat to the Polish national interests than an opportunity. For its part, the more moderate PiS championed what it called "a Europe for Solidaristic Nations", whereby strong re-distributive European policies were purported to reinforce the independence of the poorer nations. In its view, Poland's terms of accession were not good enough but it would need a change of government to sort things out. Both the PiS and LPR were strong advocates for an explicit reference to Christian values in the draft Constitutional Treaty. The rightist parties also pledged to reject any moves towards the construction of a European "super-state".

In the Czech Republic, 31 parties joined the campaign, including the Independent (Erotic) Initiative led by a former adult entertainment star, the Ostrava-Is-Having-a-Good-Time Party, and a monarchist party. Some of the contenders were counting on the financial compensation to parties obtaining more than 1% of the votes. Moreover, according to the electoral law, they were given altogether 14 hours of free air-time on the public television and radio channels, to be divided evenly among themselves.¹⁵

Euroscepticism was evident across the political spectrum from the left to the right. The Civic Democratic Party (ODS) has always been a leading Eurosceptical political force in the region. In this campaign, the ODS restated its preference for a multi-speed, intergovernmental model for the EU. The party disapproved Europe's federalization and those supranational elements in the draft Constitutional Treaty. It promised to defend the nation's interests in the EU not only by objecting to the emergence of a common EU fiscal, taxation and welfare policy, but also by calling for a more deregulated common

agricultural market and the fastest possible withdrawal of obstacles to movement of Czech people and services.

Apart from the ODS, the Movement of Independents (Nezávislí) was not satisfied with the terms of accession, which in its view had been compromised by the left-wing government's desire to enter the EU "as fast as possible, no matter the costs". The Movement stood up for the interests of regions, cities and municipalities and called for consistent control over the use of EU funds and an end to unfair agricultural measures against Czech producers. Former Director of TV NOVA Vladimír Železný and journalist Jana Bobošíková led the Movement's list. Other candidates were mainly mayors and councilors of small towns, as well as villages of up to 5,000 inhabitants.

In a similar vein, the Communist Party of Bohemia and Moravia (KSČM) highlighted what it saw the unfavourable position of the Czech Republic within the EU as a result of the one-sided accession negotiations. The Communists' manifesto also criticized the domination of the biggest Member States, the undue influence exercised by the European bureaucracy and the growing remit of the European legislation.

On the other hand, the pro-EU camp was represented by the three-party coalition government including the Social Democratic Party (ČSSD), the Christian and Democratic Party-Czechoslovak People's Party (KDU-ČSL) and the Freedom Union-Democratic Union (US-DEU). It was this pro-EU coalition that oversaw the accession negotiations and brought the Czech Republic into the EU.

The ČSSD regarded the Czech accession into the EU as a unique opportunity for socioeconomic development and for the strengthening of national security. The party's programme reflected a strong pro-EU vision by demanding common foreign, security and defence policies, concerted measures against international terrorism, organised crime, illegal migration and economic crimes, closer cooperation between Europe's intelligence services, police and justice. The ČSSD called for the development of a European welfare model, the continuation of common agricultural policy reform and a proactive regional development policy.

The Union of Liberal Democrats (ULD) supported deregulation of the common market, knowledge-based economy, and the faster adoption of the euro by the Czech Republic. It advocated the establishment of a new EU body for research and development in Prague, as well as the removal of barriers to free movement of Czech citizens in the EU labour market. The Liberal Democrats went on to propose political reforms aiming at the creation of a bi-cameral European Parliament, a directly elected European President (for ex-President Václav Havel), and the establishment of real parliamentary democracy at the European level.

Another pro-EU party, the KDU-ČSL, called for a proactive social market economic strategy based on systematic support for education and research, favourable environment for small and medium enterprises, better structural policy and the harmonisation of the legal and administrative arrangements for tax collection across the EU. The party supported the establishment of the European Ministry of Foreign Affairs and closer collaboration between the EU and the NATO.

Finally, the Coalition Association of Independents—European Democrats (SNK-ED) presented a very short, one-page manifesto. Led by former Foreign Minister Jozef Zieleniec, the association was against what it called a “double-speed Europe” where the Czech Republic would continue to suffer from discriminatory measures. It called for re-negotiation of the accession terms that contradicted the EU principles of free market, fair competition and equal opportunities. In foreign policy, it advocated a stronger common foreign and security policy as a pillar of, not as a rival to, NATO.

During the Czech campaigns, European issues were intertwined with domestic issues. The government’s record on the economic front was specifically targeted. The ČSSD-led coalition has presided over a new round of economic and financial imbalances involving high levels of unemployment, rapid rise of public spending on social welfare, housing and transport, slower GDP growth, high budget deficit and growing public debt. Austerity measures and tax reforms are being implemented in order to bring deficit and public debt under control.¹⁶ It is hoped that the country would be able to meet the Maastricht criteria for the introduction of the single currency by 2010. All this contributed to an anti-government mood in general and a growing disillusionment with the ČSSD in particular. According to pre-election polls, six parties would share the seats in the European Parliament, including the ODS (29%), KSČM (14%), ČSSD (13%), the Movement of Independents (8%), KDU-ČSL (7%) and the SNK-ED (5%).¹⁷

In Hungary, the campaigns were characterized by negative party propaganda and a lack of voters’ interest. The main parties made “trustworthiness” the central theme in this election. The conservative Fidesz-Hungarian Civic Alliance (Fidesz-MPSZ) tried to turn this election into a confidence vote on Prime Minister Péter Medgyessy and his Socialist-Liberal government. The party launched the campaign with a “National Petition” to attack the government’s fiscal policy. According to the party, the petition enjoyed the support of more than one million Hungarians. Fidesz leader Viktor Orbán also criticized the government’s policy towards ethnic Hungarians in Transylvania. On another occasion, he called for the withdrawal of Hungarian troops from Iraq. Fidesz’s programme, entitled “We can only succeed together”, expressed the party’s Euroscepticism in a “yes...but” manner. Fidesz’s flirting with anti-EU sentiments was a temporary aberration from its otherwise strong pro-EU membership and pro-integration positions. In the words of Zoltán Pokorni, Deputy President of Fidesz, “Hungary joined the EU in a very difficult period, because its people no longer enjoy that predictability and daily security they once did.”¹⁸

On the other hand, the governing Hungarian Socialist Party (MSZP) stressed the positive economic results of the Medgyessy government. The party ran full-page advertisements with a slogan reading “Let’s us stop Fidesz’s factory of lies together!” The Prime Minister cited as achievements increases in pensions and family allowances, investment in education, and pay rise in public healthcare and education sectors. Furthermore, the MSZP’s commitment to European integration was clearly stronger than that of the Fidesz. The Prime Minister was quoted as saying “Can the people trust those who said there is life outside the EU but are now jostling amongst themselves to be first into the European Parliament?”¹⁹ Claims and counter-claims were made in a parliamentary

debate initiated by the opposition Fidesz in the last week of the campaign period. But the government was roundly criticized for generating high budget deficits which would have to be sorted out with unpopular spending cuts and public sector reform.

However, the Socialists also demonstrated its readiness to take a tough stance towards the EU if necessary. During the campaign, the Prime Minister told visiting Irish Prime Minister Bertie Ahern that the principle of “one country, one commissioner” and the retention of the Nice voting system were the only way to encourage big and small countries to work together. Moreover, Hungary decided to apply reciprocal measures to Member States which place restrictions on Hungarian workers after the accession. Defending the government’s position, Foreign Ministry spokesman Tamás Tóth contended that Hungary was “just reacting to, not initiating, unreasonable limitations on the free movement of Hungarian workers.”²⁰

The MSZP’s junior partner in government, the liberal Alliance of Free Democrats (SZDSZ), stood independently. By the same token, the right-wing Hungarian Democratic Forum (MDF) presented itself as the “third force” in contrast to the two largest parties. The SZDSZ Mayor of Budapest Gábor Demszky led the party’s candidates. The MDF list was led by the party leader Ibolya Dávid. She has consistently been the most popular politician in opinion polls.

Other well-known candidates included former Prime Minister Gyula Horn and Foreign Minister László Kovács. Both of them represented the MSZP. In fact, there were doubts about the candidature of national political figures who almost certainly were not going to the European Parliament. The Supreme Court had found nothing wrong with such practice. Pre-election polls in Hungary suggested that a 46% turnout was possible. The polls also predicted a very close race between the MSZP (39-46%) and the Fidesz (42-49%), with the SZDSZ (6-7%) trailing far behind in the third place. The MDF was hovering just below the 5% threshold.²¹ The four parliamentary parties were joined by the radical right-wing Hungarian Justice and Life Party (MIÉP), the Communist Workers’ Party (Munkáspárt), the Hungarian National Alliance (MNS), and the centrist Social Democratic Party.

In Slovenia, seven parliamentary and six non-parliamentary parties and groupings fielded 91 candidates for the seven seats in the European Parliament. The major contenders included the joint list of the ruling Liberal Democracy of Slovenia (LDS) and the Democratic Party of Pensioners (DeSUS), the United List of Social Democrats (ZLSD), the People’s Party (SLS), New Slovenia—Christian People’s Party (NSi), the Slovenian Democratic Party (SDS), the Party of the Young (SMS), and the National Party (SNS).²²

It should be noted that Slovenia gained independence for the first time in 1991. Being the youngest country in Europe, it is natural for political leaders to capitalise on the rhetoric of national interests in the context of European integration. As the Slovenian Foreign Minister Dimitrij Rupel put it, “whoever will represent Slovenia in Brussels should be first and foremost the representative of the nation, whilst party ideology should be in the second place.”²³ However, it goes without saying that radical Euroscepticism would do more harms than goods to the small and open economy that Slovenia is. Thus,

all the major parties saw Slovenia's participation in the EU as mutually beneficial. They saw in the EU both opportunities and difficulties for the Slovene economy and ordinary people. Still, two lists took a stronger nationalist stance. Zmago Jelinčič, President of the SNS party, portrayed himself as "the defender of Slovenian national rights in EU". For its part, the non-parliamentary Party of Slovenian People pledged to defend the national interests in the European Parliament by "keeping an eye on other Slovenian MEPs".

By and large, the campaign in Slovenia was a low-key affair. Most of the contending parties produced brief and general statements to re-assure voters their determination to defend Slovenian national interests in the EU. News about the election tended to be repetitive with simple information such as names of the candidates, their chances of winning seats or the pay package for Slovene MEPs. Few journalists wrote seriously about the programmes of parties, even less about the workings of the European Parliament. During the campaign, there were altogether 12 televised debates on the public "Televizija Slovenija 1" and "Televizija Slovenija 2", as well as the commercial "POP TV". But none of these debates seemed to have aroused the public's interest in the election. Pre-elections polls indicated a low turnout of 32%-35%. An opinion poll conducted a week before the elections by Graliteo indicated a clear lead by the governing LDS—DeSUS coalition (15.7%). In the same poll, the SDS came second (10.6%), NSi came third (7.1%) and the ZLSD came fourth (6.6%). In addition, the SLS and SNS would also clear the 4% electoral threshold.²⁴ These parliamentary parties had recruited well-respected candidates in the election. As we shall see below, the personal qualities of these candidates turned out to be a decisive factor in the electoral outcome.

4. Results: Low Turnout, Eurosceptism and Anti-government Trend

The turnout in the 2004 European Parliament elections registered a new low. For the second time in a row, the level of participation was below 50%. The higher turnout in Belgium, Luxembourg, Greece and Italy was attained with the help of legal traditions of compulsory or quasi-compulsory voting.

The lack of enthusiasm in European Parliament elections is not a novel phenomenon. The European polls have long been regarded as "second order elections", the importance of which is no more than local elections or by-elections in the Member States. But the growing "Party of Abstention" (Delwit, 2002:207) – a term coined by Pascal Delwit after the 1999 polls – is no doubt a worrying development, not least because the mood of apathy was partly attributable to the growing disillusionment with the EU. The former Enlargement Commissioner Guenter Verheugen reportedly warned that "a low turnout everywhere could produce very strange results and even result in anti-European organisations being elected."

His fear was borne out by the fact that in Central and East Europe, where less people now describe the EU as "a good thing" than a year ago, the Eurosceptical/pro-sovereignty message won over many voters.

In the newly elected European Parliament, the “supranationalism versus nationalism” division is expected to intensify before the upcoming referendums on the EU Constitutional Treaty. On the one hand, the overall balance of the 732-member European Parliament was not radically different from the previous terms, with the centre-right European People’s Party being the biggest group (268 seats), followed by the European Socialists (200 seats). In an increasingly diverse and disparate EU, it is reassuring to see that broadly pro-integration parties will still be able to dominate the decision-making process. On the other hand, the Eurosceptics (also known as Eurorealists or Eurocritics during the campaigns) scored their best results ever in the 2004 polls, thanks partly to media publicity and a deep-seated ambivalence about further deepening and widening of the EU in many parts of the continent. The British Conservatives, the Czech ODS and the Hungarian Fidesz-MPSZ, who are officially affiliated with the broadly pro-integration EPP, have spoken out against “a federal Europe”. They will be able to find support in four other openly anti-EU political groupings that are characterised by their stance against the Constitutional Treaty and further integration along supranational lines. These include the European United Left / Nordic Green Left on the far left, a group of ten “Non-Affiliated” MEPs from Poland, Slovakia and the Czech Republic, as well as the Union for Europe of Nations and the new parliamentary group “Independence and Democracy”²⁵ on the right. (See Table 4).

Table 4: Distribution of Central & East European MEPs in Transnational Political Groups

Political Group in European Parliament (Ideological Position)	CEE Members (Total Membership)
EPP-ED: European People’s Party-European Democrats (Centre-Right)	66 (268)
PES: Party of European Socialists (Socialists)	28 (200)
ALDE: European Liberals, Democratic and Reform Party (Liberals)	18 (88)
Greens/EFA: Greens / European Free Alliance (Greens and regionalists / nationalists)	1 (42)
EUL/NGL: European United Left / Nordic Green Left (Far Left)	6 (41)
IND/DEM: Independent and Democracy (Eurosceptics)	11 (37)
UEN: Europe of Democracies and Diversities (Eurosceptics)	13 (27)
NA: Non-Affiliated (Eurosceptics)	10 (29)

Source: *The European Union*

Available: <http://www.elections2004.eu.int/ep-election/sites/en/index.html>

But given the unequivocally national nature of the polls, domestic political dynamics must be held ultimately responsible for both the dismal turnout and the electoral outcomes in individual Member States. In reality, the elections to the European Parliament was more about what people thought about the incumbent governments than about the future of the EU. On this occasion, governing parties across Europe received significant protest votes again them. The anti-government tendency was evident in Germany, France, Italy, the United Kingdom, Denmark, Finland, Estonia, Poland, the Czech Republic, Hungary, Latvia, Lithuania, Portugal, and Slovenia.

In Poland, electoral mobilisation was an uphill battle from the start against a backdrop of corruption scandals involving the government, the split of the governing party, and a 20% unemployment. Many Poles, having lost faith in the entire political establishment, disengaged themselves from the campaigns. President Alexander Kwaśniewski called Poland's 20.9% turnout "the defect of our civil society and democracy".²⁶ It was the second lowest in EU and the worst turnout ever for a nation-wide election since 1989.

However, the impact of protest votes was clearly felt in the results, in which governing SLD-UP came only fifth with 9.3% of the votes and five seats. The SLD-UP's major rival, the liberal-conservative PO, topped the poll with 24% and 15 seats.

But the PO's victory was overshadowed by the performance of Eurosceptical right-wing parties and the populists. For example, the Catholic, anti-EU LPR did surprisingly well with 15.9% and ten seats. The party campaigned against Poland's accession in the 2003 referendum and argued that Poland would have to quit the EU to regain real independence. During the campaign, LPR leader Roman Giertych would prefer to be known as a "pragmatist" and said his party would no longer support Poland's withdrawal from the EU because "the Polish nation decided otherwise (in the 2003 referendum)." In the European Parliament, the LPR has joined forces with the UK Independent Party to form a clearly anti-integration fraction known as "Independent and Democracy".

Another strong anti-EU party from Poland, Self-Defence, gained six seats. Its MEPs did not join any transnational groups in the European Parliament. The PiS is a moderate right-wing party. It gained 12.7% of the votes and seven seats. Both the PiS and Self-Defence apparently lost votes to the LPR. In the 2003 referendum on Poland's accession to the EU, exit polls found that two-thirds of LPR supporters, together with almost half of Self-Defence followers were against EU membership, whereas above 90% of PO and SLD voters were in favour.²⁷

The remaining seats were shared between three smaller parties. The PSL and the three-month old SdPi—a splinter group from the governing SLD-UP, won four and three seats, respectively. The extra-parliamentary liberal party UW got 7.3% of the votes and four seats. In other words, Poland's voters are now represented by eight parties in the European Parliament, but only the SLD-UP, the PO, and the UW are in favour of European integration as a matter of principle (See Table 5). A total of 17 Sejm deputies and four senators were elected to the European Parliament. They would have to give up their seats in the national parliament under the new incompatibility rule.

Table 5: Results of European Parliament Elections 2004 in Poland

Parties	%	Seats	EPP-ED	PES	ALDE	Greens/ EFA	EUL/ NGL	IND/ DEM	UEN	NA
PO	24	15	15							
LPR	15.9	10						10		
PiS	12.7	7							7	
SO	10.8	6								6
SLD-UP	9.3	5		5						
UW	7.3	4			4					
PSL	6.3	4	4							
SdPI	5.3	3		3						
Others	8.4	0								
Total	100	54	19	8	4	0	0	10	7	6

Source: The European Union

Available: <http://www.elections2004.eu.int/ep-election/sites/en/index.html>

Turning to the Czech Republic, “the anti-integration parties won” was Prime Minister Vladimír Špidla’s verdict. His social democratic ČSSD received less than 9% of the vote and merely two seats (out of 24). Czech political parties are divided over the future prospects of the EU in terms a pro-integration/federalist orientation and anti-integration/intergovernmentalist orientation. This division corresponds roughly to the more familiar “Euroenthusiasts vs. Eurosceptics” pattern. In view of the party manifestoes, the ČSSD, the KDU-ČSL, the Liberals, and the SNK-ED belonged to the first group. The pro-integration parties took only seven seats with 34% of the vote. On the other hand, the anti-integration ODS, the KSČM and the Independents (Nezávislí) did quite well with 61% of the vote and 17 seats in the European Parliament.

The European poll in the Czech Republic was also marked by a record low turnout. Only 28.3% of eligible voters cast their ballots. But the opposition stood to gain from a strong anti-government mood. The ODS and the Communist KSČM emerged victorious with 30% and 20.3% of the vote, respectively. The three-party governing coalition led by the ČSSD, which included the KDU-ČSL and the ULD, received just above 20% of the vote altogether (see Table 6).

Table 6: Results of European Parliament Elections 2004 in Czech Republic

Parties	%	Seats	EPP-ED	PES	ALDE	Greens/ EFA	EUL/ NGL	IND/ DEM	UEN	NA
ODS	30	9	9							
KSČM	20.3	6					6			
SNK/ED	11	3	3							
KDU-ČSL	9.6	2	2							
ČSSD	8.8	2		2						
Nezávislí	8.2	2						1		1
Others	12.1	0								
Total	100	24	14	2	0	0	6	1	0	1

Source: The European Union

Available: <http://www.elections2004.eu.int/ep-election/sites/en/index.html>

In Hungary, where the campaigns were fierce, the turnout was just above 38%. As mentioned earlier, the parties fought over domestic issues such as the country's economic performance and fiscal reforms, rather than European affairs. The conservative opposition parties Fidesz-MPSZ and MDF picked up a total of 13 seats (out of 24), against eleven for the ruling Socialist—Liberal coalition. The remaining four parties did not clear the 5% threshold.

Table 7: Results of European Parliament Elections 2004 in Hungary

Parties	%	Seats	EPP-ED	PES	ALDE	Greens/ EFA	EUL/ NGL	IND/ DEM	UEN	NA
FIDESZ	47.4	12	12							
MSZP	34.3	9		9						
SZDSZ	7.7	2			2					
MDF	5.3	1	1							
Others	5.3	0								
Total	100	24	13	9	2	0	0	0	0	0

Source: The European Union

Available: <http://www.elections2004.eu.int/ep-election/sites/en/index.html>

The strong performance of the nationalist Fidesz-MPSZ is unlikely to turn Hungary into a difficult Member State to accommodate for the time being. The two most pro-integration groupings—the Socialists and the Liberals—won over 40% of the popular vote between them. Moreover, the radically anti-EU Justice and Life Party (MIÉP) and the Communist Workers' Party (Munkáspárt) were marginal parties with very limited appeal. Eventually, Hungary's policy towards the EU will depend on the outcomes of the referendum on the Constitutional Treaty and the parliamentary election in 2006. Should Hungarians become increasingly cynical about the EU, the next government will be expected to take a tougher stance in the Council of Ministers and during the European summits.

In Slovenia, 28.3% of eligible voters turned out to vote. In a post-election opinion survey, 46% of respondents explained non-participation in terms of “disappointment with politics”, whilst for 22% of respondents, voters did not show up because “people did not understand what the election was about” and “the election seemed unimportant”.²⁸

Slovenia’s opposition centre-right NSi came in first with nearly a quarter of the vote, but the combined list of the governing centre-left LDS and DeSUS coalition came in a close second; each party took two seats in the European Parliament. The centre-right SDS also won two seats, while the centre-left ZLSD picked up the last seat. Three other lists also managed to clear the 4% threshold, but they did not receive enough support to win seats under the d’Hondt system (See Table 8).

Table 8: Results of European Parliament Elections 2004 in Slovenia

Parties	%	Seats	EPP-ED	PES	ALDE	Greens/ EFA	EUL/ NGL	IND/ DEM	UEN	NA
NSi	23.6	2	2							
LDS	21.9	2			2					
SDS	17.7	2	2							
ZLSD	14.2	1		1						
Others	22.6	0								
Total	100	7	4	1	2	0	0	0	0	0

Source: The European Union

Available: <http://www.elections2004.eu.int/ep-election/sites/en/index.html>

More than half of those voted indicated their preference for individual candidates. Naturally, personal charisma was a key factor in the poll. For example, the winning NSi list was led by Lojze Peterle, a Christian Democrat who was the Prime Minister of the first democratically elected government in May 1990. Perhaps more pertinently, he was the only person from the new Member States to become a member of the Presidium of the European Convention. In 2003, he was awarded the title of “European Achiever of the Year” by European Voice in Brussels.

Borut Pahor, the Speaker of the Slovenian Parliament and President of the ZLSD, was elected to the European Parliament despite (or because of) being the last candidate on the ZLSD list. Clearly the ZLSD intended to boost its share of votes by capitalising on Pahor’s popularity and charisma—a successful strategy as it turned out. What was not expected to happen was that a majority of social democrats preferred to cast their ballots specifically for Pahor.

None of the parties elected to the European Parliament are anti-EU. But of course they reassured voters that their representatives will stand firm for Slovenian national interest in the face of many (unspecified) dangers ensuing from the politics of European integration. In the words of Lojze Peterle,

MEPs do their best for their countries, but not as national teams but through their (Trans-European) political parties. ... I’m however quite aware ... that when we agree on a definitive Slovene interest, every representative will follow that goal regardless of which grouping they belong to.²⁹

In general, the centre-right parties such as NSi display a stronger intergovernmentalist orientation towards the process of European integration than their centre-left rivals. But by and large, Slovenia is now represented in the European Parliament by parties which see Slovenia's participation in the EU compatible with national interests.

Notwithstanding the disappointing turnout, political parties treated the results seriously as a dress rehearsal for the upcoming parliamentary election in October 2004. The Christian Democratic NSi and the conservative SDS, both centre-right parties in the opposition, were satisfied with the outcome. It goes without saying that the governing centre-left LDS--DeSUS coalition remains a formidable political force. In any case, the European Parliament election presaged a close race for the National Assembly election.

5. Conclusion: Lessons from Central and Eastern Europe

To sum up, the 2004 European Parliament elections were not "European" elections, but rather separate elections in each of the 25 Member States organised according to nationally determined electoral rules and behavioural patterns. From the start, the elections appeared to have suffered from a lack of focus and political significance in order to mobilise voters. The campaign was decentralised, mostly low-key affairs, in which a relatively small number of voters selected among national parties and leaders on the basis of national issues. The only visible "European" aspect of these elections was the fact that the winners were elected to a uniquely supranational European Parliament.

The struggle for recognition by the European Parliament has been a long and difficult one. It has gained power with the expansion of the co-decision procedure and become a significant institution at the heart of the European Union. The paradox is that the public has remained "rationally ignorant" and apathetic. Although the influence of the EU on the Member States and their citizens continues to grow, the level of participation in the European elections is unlikely to improve in ensuing elections.

In consequence, the relations between the European Parliament and EU citizens are tenuous. The legitimacy of the European Parliament is adversely affected by the falling turnout as well as poor understanding of the decision-making process at the mass level. In Central and Eastern Europe, in particular, the 2004 European Parliament elections witnessed a surge of Euroscepticism, whose impact can be felt in mainstream parties as much as fringe groupings. With the formal accession of the Central and East European countries into the EU on May 1, critics had become increasingly vocal. The rise of Eurosceptical rhetoric in the region reflected deep-seated ambivalence about the process of European integration in general and the policies of EU in particular. Anti-supranational sentiments were couched in terms of the preservation of national sovereignty, and its embodiment in national institutions. It remains to be seen if it is more likely that greater heterogeneity of interests along national lines would undermine the cohesion of the transnational parties within the EP, making pro-integration legislation more difficult.

Against this background, public attitudes towards "an ever closer union" are far from reassuring. More specifically, the electoral outcomes have shown how difficult it will

be to gain citizens' approval for the Constitutional Treaty in referendums in many of the new (and old) Member States. At the moment there is very little interest in the EU Constitutional Treaty. But the positive outcomes of the 2003 accession referendums, which were well-publicised and well-attended events, suggest how EU policy-makers may proceed with the proposed Constitutional Treaty. It may well be that pro-integration voters are more inclined to show up when it really matters.

At any rate, the pre-accession cross-party support for membership in most of the new Member States has already given way to a more dynamic, but at the same time less predictable, debate about the future of Europe. At the mass level, too, pro-EU feelings can no longer be taken for granted. Different shades of opinion on a whole range of EU matters are expected to come to the fore. There may well be no alternative to the EU's monopolistic domination in the continent, but the new Member States do not appear to be happy with political integration in accordance with the supranational—federal ideal either.

In all, the “return to Europe” that had taken Central and East European nations 15 years is finally completed with their transformation from being compliant candidates with little bargaining power into full-fledged stakeholders and, if necessary, defiant veto-players in the EU. In an increasingly multi-national EU, unity, not diversity, should surprise us. It goes without saying that EU leaders must take both unity and diversity seriously.

Footnote

1. Pat Cox (2004).
2. In sharp contrast, the Mediterranean islands—Malta and Cyprus—showed greater enthusiasm about the European polls and produced higher turnouts of 82.4% and 71.2%, respectively.
3. For an overview of the on-going scholarly debates over the nature of this phenomenon, see Aleks Szczerbiak and Paul Taggart (2003).
4. Poland, Hungary and the Czech Republic are the largest of the post-communist states. Slovenia is one of the smallest and is the only former Yugoslav republic to have joined the EU so far.
5. Electoral Systems in Europe (2000).
6. Dz.U. 2004 nr 25 poz. 219 Ustawa z dnia 23 stycznia 2004 r. Ordynacja wyborcza do Parlamentu Europejskiego.
7. Zákon ze dne 18. února 2003 o volbach do Evropského parlamentu a o změně některých zákonů.
8. 2003. évi CXIII. törvény az Európai Parlament tagjainak választásáról.
9. Zakon o volitvah poslancev iz Republike Slovenije v Evropski Parlament.
10. Herman and Lodge (1980).
11. Eurobarometer (2004).
12. For more details, please see Commission documents ‘Enlargement and Agriculture’ and ‘Common Financial Framework 2004-2006 for the Accession Negotiations’, both were published on 31 January 2002. In response of angry reactions, EU leaders agreed that new member states

would get a one-off payment of 1 billion euros, divided between them in proportion to their contribution to the EU budget. The extra money could be used as the recipients wished, even as a CAP top-up payments to farmers up to 40% of the level received by farmers in existing EU countries.

13. Flash Eurobarometer 161: European Elections 2004 Barometer, 8 June 2004.
14. The poll was conducted by the Centre for Public Opinion Research (CBOS) during 2–5 April 2004.
15. For more details, see <http://www.volby.cz/pls/ep2004/ep36?xjazyk=CZ>
16. For more details, see Dušek and Jurajda (2004).
17. Available: www.czech-tv.cz/specialy/volby-ep/predvolebni1/2/3/4.php.
18. Quoted in The Budapest Sun, June 3-9, 2004, p.7.
19. The Budapest Times, May 17-23, 2004, p.2.
20. The Budapest Times, May 24-30, 2004, p.3.
21. Reported in The Budapest Times, May 31-June 6, 2004, p. 2. See also The Budapest Times, June 7-13, 2004, p.3.
22. For further details, see <http://www.volitve.gov.si/>.
23. Quoted in “Boj za Evropo: Kdo je kje na listah za evropski parlament?”, Mladina, May 17, 2004.
24. Available: www.graliteo.si.
25. “Independence and Democracy” was established after the elections by the UK Independent Party with the help of the Polish LPR.
26. Rzeczpospolita, June 14, 2004.
27. Rzeczpospolita, June 9, 2003.
28. Graliteo Politbarometer, June 2004. Available: www.graliteo.si.
29. The Slovenia Times, June 2004, p.4.

References

- (2000): Electoral Systems in Europe: An Overview, Brussels: European Centre for Parliamentary Research and Documentation, pp.52–56.
- (2004): Boj za Evropo: Kdo je kje na listah za evropski parlament? Mladina, May 17, 2004.
- Delwit, Pascal (2002): Electoral Participation and the European Poll: A Limited Legitimacy. In Europe at the Polls” The European Elections of 1999, edited by Pascal Perrineau, Gérard Grunberg, and Colette Ysmal (New York: Palgrave, 2002).
- Dušek, Libor and Jurajda, Štěpán (eds) (2004): Czech Republic 2003/2004: Entering the EU. Prague: CERGE-EI.
- Moravcisk, Andrew (2002): In Defence of the ‘Democratic Deficit’: Reassessing Legitimacy in the European Union. Journal of Common Market Studies, 40:4, pp.610.
- Szczerbiak, Aleks (2001): Explaining Declining Polish Support for EU Membership. Journal of Common Market Studies, 39:1, 105–122.
- Szczerbiak, Aleks and Taggart, Paul (2003): Theorising Party-Based Euroscepticism: problems of Definition, Measurement and Causality. Sussex: Sussex European Institute Working Paper no.69.

Herman, Valentine and Lodge, Juliet (1980): Direct Elections: Outcomes and Prospects. In The Legislation of Direct Elections to the European Parliament, edited by Valentine Herman and Mark Hagger (Hants, England: Gower, 1980), p.253.

Internet

Bulletin EU 6-2002 Future of the Union and Institutional Questions (10/11). Available: <http://europe.eu.int/abc/doc/off/bull/en/200206/p101010.htm>.

Eurobarometer EB61-CC-EB 2004.1, May 2004. Available: http://europa.eu.int/comm/public_opinion/cceb_en.htm.

Irish and Czechs in European Vote", June 11, 2004. Available: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3796587.stm>.

Pat Cox, "Let's have genuine Euro debate," 17 May 2004. Available: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_politics/3704899.stm.

Authors:

Irena Bačlija
is postgraduate student at the
Faculty of social sciences.
Kardeljeva pl.5, SI-1000 Ljubljana, Slovenia

Kenneth Ka-lok Chan
received his D.Phil. in Politics from Nuffield College, University of Oxford
and is currently Assistant Professor at the Department of Government and International
Studies, Hong Kong Baptist University

*Rokopis prejet avgusta 2003, dokončna verzija za objavo pa avgusta 2004.
Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo izvirni znanstveni
članek s kvantitativno argumentacijo.*

Dileme in zagate pri ocenjevanju demokracije

POVZETEK: Avtor v članku obravnava problematiko ocenjevanja demokracije, predvsem težave in dileme, ki se pri tem porajajo kot posledica specifičnosti tega področja raziskovanja. Pri tem navaja tri problematične momente: problem veljavnosti, problem zanesljivosti in problem transparentnosti. Vsi izhajajo iz kvalitativnega načina evalvacije, ki nujno vsebuje subjektivne elemente. Ilustracija omenjenih problemov je podana skozi kritični pregled nekaterih obstoječih raziskav, pri čemer je le-ta osredotočen na študije organizacije Freedom House.

KLJUČNE BESEDE: demokracija, ocenjevanje, primerjalne raziskave, Freedom House

1. Triumf demokracije?

V zadnji četrtini 20. stoletja je bil svet priča izrednemu razmahu demokracije kot oblike politične ureditve. V procesu, ki ga Huntington (1993) v svoji znameniti študiji imenuje tretji val demokratizacije, je prišlo do propada avtoritarnih režimov južne Evrope, Latinske Amerike in vzhodne Azije ter končno še sistema, ki se je desetletja zdel nezlomljiv – komunizma v vzhodni in srednji Evropi. Tako so nekateri 20. stoletje nekoliko evforično razglasili za »stoletje demokracije« (to je tudi naslov ene od publikacij organizacije Freedom House iz leta 1999).¹

Vseeno pa se ob tem izpostavlja določeni dvomi o tem, ali je demokracija dejansko in dokončno »zmagala«. Tako je večina današnjih demokracij relativno »novih«, kar pomeni, da imajo za seboj manj kot tri desetletja demokratične tradicije. Zato je na mestu vprašanje, ali se je v teh državah demokraciji uspelo dokončno zasedrati, ali pa je možna vrnitev kakšne od nedemokratičnih alternativ – bodisi takšne, ki je znana iz zgodovine, bodisi kakšne nove variante. Tovrstni avtoritarni obrati so bili namreč v preteklosti dokaj pogosti (npr. v obdobju po prvi in drugi svetovni vojni, ko so številne države po začetni uvedbi demokracije postopno zdrsnile v avtoritarizem).

Še pomembnejše pa je vprašanje kriterijev same demokratičnosti posamezne politične ureditve. Pri kvalificiranju določene države oz. njene politične ureditve kot demokratične se pogosto uporablja zgolj formalne kriterije, predvsem tiste, povezane z postopki politične selekcije (obstoj kompetitivnih volitev), zanemarljivo pa se ostale vidike, ki v pomembni meri opredeljujejo naravo demokracije. Tako imamo v mnogih državah opraviti s stanjem, ko sicer obstajajo osnovni institucionalni mehanizmi demokracije, kot so večstrankarski sistem, splošna volilna pravica itd., vendar pa izvršna oblast ni

podvržena učinkovitim institucionalnim omejitvam, poleg tega je pogosto povezana z različnimi neformalnimi centri moči, ki uporabljajo državo za doseganje svojim parcialnih interesov, kateri praviloma škodujejo celovitemu razvoju družbe. Vse to ne velja le za t.i. »nove« demokracije, ampak tudi za države, kjer institucionalni sistem zahodnega tipa (se pravi sistem parlamentarne demokracije) obstaja že dolgo, vendar pa njihovo politično življenje opredeljujejo značilnosti, ki pomenijo resen deficit z vidik demokratičnosti (pomanjkanje odgovornosti nosilcev oblasti, korupcija, represija nasproti določenim družbenim skupinam itd.).²

Zato je pri vrednotenju stanja demokracije v določeni državi ali regiji in pri njihovem medsebojnem primerjanju nedvomno potreben bolj kvalitativen pristop, ki upošteva, da je uvedba ključnih institucij nujen, ne pa tudi zadosten pogoj demokratičnega razvoja. Pri tem se zdi smiselno izhajati iz Dahlovega koncepta poliarhije kot realno delujoče demokracije,³ ki se nanaša predvsem na vertikalno, tj. volilno dimenzijo odgovornosti, se pravi, da vključuje postopke politične selekcije (se pravi volitve na različnih stopnjah), katerih bistvo sta svoboda političnega delovanja in politična enakost državljanov; s tem, da se ga razširi, npr. na način, kot je Diamond (1999:10) opredelil liberalno demokracije, s pogoji, kot so obstoj mehanizmov horizontalne odgovornosti nosilcev oblasti, odsotnost »rezerviranih« področij pristojnosti, nad katerimi bi imele oblast skupine, ki niso podvržene nadzoru izvoljenih predstavnikov, ter sistematično vzdrževanje in razvoj političnega in državljanskega pluralizma ter individualnih in skupinskih svoboščin. Tako so za demokratičnost posamezne politične ureditve poleg same narave političnih procesov pomembni tudi določeni »nepolitični« dejavniki, kot so pluralnost medijskega prostora, delovanje pravne države in s tem povezan obseg korupcije ter razvitost civilne družbe.

2. Kako ocenjevati demokracijo?

Dejstvo je, da realno stanje demokracije v določeni družbi nikoli ne ustreza idealom, ki izhajajo tako iz filozofskih konceptualizacij družbenih mislecev kot tudi iz povsem praktičnih potreb in želja ljudi. Kljub temu ali pa prav zato je primerjalna analiza v smislu ocenjevanja demokratičnosti politike v različnih okoljih nedvomno koristna in zaželeno. Kljub nepopolnosti, ki je značilna za vse ureditve, tudi tiste, ki se jih imenuje za demokratične, so razlike med njimi velikanske. In prav tovrstno ocenjevanje nam pokaže na stopnjo ujemanja dejanske situacije z idealnim stanjem.

Pri tem pa je »merjenje« demokracije v marsičem specifično. Gre namreč – tako kot pri politiki nasploh – za fenomen, ki temelji na človeškem delovanju, ki je po »naravi stvari« spremenljivo, zato ga je kot takega težko kvantificirati. Ni namreč nekih kazalcev, ki bi jih bilo mogoče enoznačno meriti – za razliko od denimo ekonomije, kjer obstajajo različne objektivne statistike, kot je BDP na prebivalca, ki predstavlja mero ekonomske razvitosti (čeprav tudi tu obstajajo različne metodologije izračunavanja). Obstajajo sicer določena dejstva, ki so objektivno merljiva in jih je mogoče uporabiti kot kazalce posameznih (običajno bolj specifičnih) vidikov stanja demokracije. Takšni so npr. volilna udeležba, število vlad v določenem obdobju, število političnih strank v

parlamentu itd. Vendar pa v splošnem prevladujejo t.i. mehki podatki, ki so mnenjske narave, predvsem stališča državljanov o različnih družbenih pojavih in ekspertne ocene izbranih posameznikov. Ti so najpogostejše pridobljeni na podlagi javnomnenjskih anket, ki »pokrivajo« bodisi celotno populacijo (tj. njen izbrani reprezentativni vzorec) bodisi posamezne ciljne skupine (politične funkcionarje, predstavnike civilnodružbenih organizacij, podjetij...), ali na podlagi intervjujev oz. poročil strokovnjakov za posamezna področja (bodisi domačih, bodisi zunanjih).

Na ta način pridobljeni podatki se potem uporabljajo kot posamični indikatorji ali pa se iz njih oblikujejo indeksi širših kategorij. Pri tem velja povedati, da so vrednosti posameznih indikatorjev (kot je npr. numerirana ocena stanja človekovih pravic) praviloma bolj ali manj subjektivno prevedene kvalitativne ocene. Tako je pri tovrstnih indikatorjih in indeksih pogosto bolj pomemben rang oz. mesto, ki ga posamezna enota (država) v tem oziru zaseda, kot pa njihova numerična vrednost, ki nam sama po sebi lahko pove zelo malo.

3. Zahteve in problemi ocenjevanja

Zaradi omenjene narave fenomena demokracije predstavlja tudi njeno »merjenje« nadvse težavno nalogo, kar postavi raziskovalca pred številne probleme in dileme. Na tem mestu velja izpostaviti tri problematične momente pri ocenjevanju stanja demokracije (oz. pogoje, ki morajo biti tem izpolnjeni). To so: problem veljavnosti, problem zanesljivosti in problem transparentnosti ocenjevanja demokracije.

Pri *veljavnosti* gre za problem izbire samih kriterijev demokratičnosti. Že sam pojem demokracije je predmet številnih razhajanj glede tega, kaj vse sodi v njegov okvir. Na tem mestu se ne nameravamo podrobneje ukvarjati s tovrstnimi konceptualnimi vprašanji. Kot je bilo rečeno, pričujoča opredelitev demokracije in s tem povezanih kriterijev demokratičnosti izhaja iz širšega, se pravi bolj kvalitativnega pojmovanja demokracije kot razvite oz. »razširjene« poliarhije (Tomšič, 2002). Sem sodijo klasični kriteriji oz. pogoji demokratičnosti, kot so možnosti enakopravnega sodelovanja pri političnem odločanju, svoboda artikulacije stališč državljanov in združevanja na idejni, interesni ali vrednotni podlagi, odprtost in korektnost procesov politične selekcije, inkluziven javni (predvsem medijski) prostor, pravna varnost itd.

Vseeno pa je tudi v primeru relativnega konceptualnega konsenza glede kriterijev ocenjevanje kvalitete demokracije nekaj vse prej kot enoznačnega. Pri raziskovanju tovrstnih fenomenov se namreč ni mogoče izogniti vsaj določeni stopnji subjektivnosti ne le pri njihovi opredelitvi, ampak tudi pri izbiri kazalcev, se pravi določitvi tega, katera družbena dejstva oz. njihove pojavne oblike so pomembne kot »merila« stanja na različnih področjih, opredeljenih z omenjenimi kriteriji. Visoka stopnja kompleksnosti, ki je značilna za sodobne družbe, namreč zahteva od raziskovalca določeno selekcijo pri izbiri »raziskovane materije«. Poleg tega je selektivnost neizogibna zaradi dejstva, da je veliko družbenih pojavov njegovim očem skrito, zato se osredotoči na tiste, ki so mu dostopni (bodisi v obliki neposrednega izkustva, bodisi preko sekundarnih virov, npr. medijskih zapisov ali podatkov iz raziskav). Tako imajo pogosto velik pomen posamez-

ni javno odmevni dogodki, denimo razni škandali in afere, ki so predmet »obdelave« množičnih medijev (bodisi da jih razkrijejo, bodisi da jim posvetijo veliko prostora oz. časa). Pri tem pa je pogosto vprašljivo, ali so takšni dogodki odraz dejanskega stanja ali gre za izjeme, ki odstopajo od siceršnje – manj javno prezentne – prakse. Poleg tega jih je mogoče interpretirati na različne načine. Tako je denimo povečanje števila javnih razkritij korupcijskih škandalov lahko dokaz dejanskega razmaha korupcije, lahko pa tudi posledica večje učinkovitosti pristojnih državnih institucij (policije in tožilstva) ali večje občutljivosti javnosti za to problematiko. Le v prvem primeru lahko ocenjujemo situacijo kot problematično, medtem v drugih dveh primerih velja nasprotno – stanje stvari gre oceniti pozitivno.

Pogosto je prisotna tudi vrednotna usmerjenost (ki jo je nasploh težko povsem izključiti) ali celo politični interes avtorjev raziskave. To sicer bolj kot za ocenjevanje demokratičnosti velja za ocenjevanje ekonomske politike, za katerega je neredko značilen neoliberalen pristop, ki je naklonjen čim večji deregulaciji in čim obsežnejši privatizaciji, vprašanje pa je, če je najbolj primeren (saj pogosto zanemarja potrebne ukrepe na ostalih področjih in zanemarja socialne posledice hitrih sprememb v delovanju ekonomskega sistema). Vendar pa določena stopnja ideološke pristranosti tudi v političnih analizah ni povsem odsotna. Drugo nevarnost predstavlja pretirani normativizem, ki ob odsotnosti poznavanja realnega stanja lahko vodi do podobnih rezultatov. Gre za pristop, ki pri svojem ocenjevanju stanja na določenih področjih upošteva predvsem normativno oz. regulativno ureditev (tj. obstoj ali neobstoj določenih zakonov ali institucionalnih mehanizmov), kar je seveda zelo pomemben oz. nepogrešljiv dejavnik, vendar pogosto ni zadosten za normalno funkcioniranje določenega področja.

Kvalitativne ocene, na katerih v pretežni meri temelji primerjava stanja demokracije v različnih državah, je dokaj težko kvantificirati, se pravi prevesti v numerično obliko. Tako je vprašanje, koliko se številčna razmerja oz. razlike med posameznimi preučevanimi državami ujemajo ujemajo z razlikami dejanskega stanja – npr. ali dvakrat višja ocena pomeni dvakrat boljše stanje (ali pa slabše – odvisno od opredelitve), ali pa je le »proizvod« metodoloških operacij. Samo oblikovanje ocen širših kategorij, npr. svobode, odprtosti, pravne države itd., se pravi njihovih indeksov, je namreč dokaj problematično. Začne se že pri sami izbiri indikatorjev in določitvi »teže« posameznega od njih. Premajhno število indikatorjev lahko namreč povzroči izgubo pomembnih vidikov preučevanega pojava iz raziskovalnega okvira, medtem ko lahko preveliko število indikatorjev privede do zabrisanja meja njegovega konceptualnega okvira. Gre torej za vprašanje »prave mere«, se pravi izbire ravno pravega števila relevantnih indikatorjev, za kar je potrebna velika mera premissljenosti.

Vendar pa tudi izbira primernih kazalcev, utemeljena na ustreznem konceptualnem okviru, sama po sebi ne zadostuje. Potrebna je *zanesljivost* »merjenja«, se pravi obstoj metod, na podlagi katerih bo ocena demokracije karseda ustrezala realnemu stanju stvari in kjer bo vsaka sprememba v oceni posledica dejanskih sprememb posameznih ključnih vidikov demokracije, ne pa morebitne spremembe v metodologiji. Tako je potrebno v primeru, ko se primerja različne enote preučevanja med seboj, uporabiti enake metode in postopke ocenjevanja. Zaradi kvalitativne narave tovrstnih raziskav je pomembna

skrbna izbira tistih enot, katerih mnenja predstavljajo osnovo za oblikovanje ocen. V primeru enostranske izbire ciljnih skupin anketirancev pride namreč do favoriziranja določenih pogledov in stališč, saj izhajajo odgovori samo iz točno določene družbene skupine, ki skozi njih izraža svoje interese, zato rezultati niso nujno odraz občega stanja. Podobno velja za izbiro ekspertov za posamezna področja, predvsem tistih, ki prihajajo iz preučevanega okolja. Tudi tu se izpostavlja vprašanje njihove (ne)objektivnosti, saj so ti ljudje vpeti v aktualna družbena in politična dogajanja (pogosto so sami njihovi akterji, ki imajo svoje politične in ideološke interese in preference), kar lahko vodi v njihovo (pogosto nezavedno in nenamerno) pristranost.

Poleg tega je pomembna tudi ažurnost podatkov, na katerih temeljijo ocene. Na določenih področjih se lahko situacija dokaj hitro spremeni, npr. v primeru, ko nek dolgo časa zatajevan problem izbruhne na površje, pa tudi odnos javnega mnenja se lahko pod vplivom aktualnih dogodkov dokaj hitro obrne (slednje je sicer značilno predvsem za nove demokracije). To pa ocene, ki uporabljajo starejše podatke (takšni so lahko tudi podatki, stari »samo« nekaj let), spregledajo, zaradi česar lahko delujejo neaktualno, če že ne zavajajoče.

In končno, pri ocenjevanju tako občutljivega področja, kot je problematika demokracije, je potrebna tudi *transparentnost*, se pravi razvidnost kriterijev, metod in postopkov ocenjevanja. V primeru, da kriteriji za ocenjevanje določenih področij oz. vidikov demokracije niso dovolj natančno specificirani, same ocene pa ne dovolj natančno argumentirane, poleg tega pa ni jasno razvidno, kdo so avtorji posameznih ocen, ne moremo govoriti o falsifikabilnosti ocen, kar pomeni, da le-teh ni mogoče izpostaviti preverjanju in kritični analizi. To je za strokovno neoporečnost raziskave in verodostojnost iz nje izhajajočih ocen vsekakor nujno, saj preprečuje ali vsaj zmanjšuje možnosti različnih napak ali celo zavestnih manipulacij (denimo poskusov lansiranja politično pristranih ali interesno motiviranih ocen z namenom vplivanja na javno mnenje), do katerih lahko pride, če ne obstaja možnost nadzora v smislu ocenjevanja samih ocenjevalcev.

Vidimo torej, da pri analizi stanja demokracije težko govorimo o njenem merjenju, saj ne obstajajo neki »trdi« indikatorji, ki bi enoznačno kazali »demokratično vrednost«; ampak gre za ocenjevanje demokracije, tj. proces, ki vključuje konceptualizacijo temeljnih dimenzij demokracije, opredelitev najustrežnejših kazalcev, zbiranje informacij o njih in končno njihovo kvantifikacijo. Takšno ocenjevanje temelji na interpretaciji različnih, pogosto medsebojno nasprotujočih si dejstev. Kot je bilo rečeno, pri tem ne gre brez subjektivnosti. Zato je na strani raziskovalcev potrebna velika mera lucidnosti, ki omogoča ločevanje med »videzom in resničnostjo«, tj. med bolj in med manj pomembnimi dejstvi oz. med tistimi, ki dejansko vplivajo na dogajanje, in med tistimi, ki so bolj kot ne medijsko skonstruirani. Pa tudi sposobnosti, zavzeti distanco do lastnih subjektivnih predstav o tem, kaj je idealna podoba demokratične ureditve.

4. Kritični pregled izbranih raziskav

Kot rečeno, je ocenjevanje demokracije pretežno kvalitativne narave. Obstajajo pa tudi primeri raziskav, ki so skušale detektirati stanje demokracije s pomočjo »trdih«, tj.

kvantitativnih indikatorjev. Ena najboljšežnejših in najambicioznejših raziskav na tem področju je bila Vanhanenova (1990) komparativna študija procesa demokratizacije v 147 državah sveta v letih 1980-88. V raziskavo so bile zajete države z vseh kontinentov ne glede na kulturne, zgodovinske, rasne itd. razlike med njimi. V svoji konceptualizaciji je avtor izhajal iz Dahlove opredelitve dveh ključnih dimenzij demokratizacije – javnega tekmovanja in pravice do političnega sodelovanja. Ti dve dimenziji je poimenoval kompeticija in participacija in ju operacionaliziral z dvema relativno enostavnima kvantitativnima indikatorjema. Indikator kompeticije je predstavljal delež glasov, ki so ga na parlamentarnih ali predsedniških volitvah dobile vse politične stranke razen največje (merilo se je tako, da se je od 100 odštel delež največje stranke); indikator participacije pa delež populacije, ki se je udeležil volitev (delež glede na celotno populacijo določene države). Prvi indikator je torej meril razpršenost volilnih glasov, drugi pa obseg sodelovanja državljanov na volitvah; skupaj (enako utežena) sta sestavljala »indeks demokratizacije« (zmnožek vrednosti obeh indikatorjev, deljen s 100). Na osnovi tega indeksa je Vanhanen razdelil države v tri skupine: demokracije, poldemokracije in nedemokracije. (Za leto 1988 so imele najvišji indeks Islandija, Danska in Belgija.)

Na ta način opredeljena mera demokratičnosti je dokaj enostavna, zato jo je možno aplicirati na države z različnimi političnimi ureditvami. Vendar je po drugi strani prav zaradi svoje enostavnosti premalo subtilna, saj zanemara pomembne vidike, ki opredeljujejo demokratično politično ureditev. Problematična je tudi sama konceptualna zasnova indeksa v smislu enake obtežitve obeh dimenzij. Visoka stopnja participacije je namreč lahko zgolj fasada, ki prekriva dejanski avtoritarni ali totalitarni karakter sistema (v tem primeru denimo visoka volilna udeležba prej kot o demokratičnosti priča o visoki sposobnosti mobilizacije državljanov s strani nedemokratične države), ali pa je posledica različnih (denimo kulturno pogojenih) dejavnikov; medtem ko je obstoj političnega tekmovanja – tudi ob nizki volilni participaciji – znak vsaj določene stopnje demokratičnosti. (Tako so glede na »indeks demokratizacije« za leto 1988 ZDA uvrščene šele na 30. mesto, za državami, kot so Papua Nova Gvineja, Barbados ali Venezuela, predvsem po »zaslugi« nizke volilne udeležbe.) Poleg tega takšna opredelitev ne omogoča neke bolj poglobljene analize (v smislu ugotavljanja kvalitete demokracije), saj se oba indikatorja nanašata na določeni formalni karakteristiki političnega sistema, ki ne odražata nujno dejanskega poteka političnih procesov.⁴

Verjetno najbolj znane in vplivne ocene različnih vidikov demokracije so tiste, ki jih kontinuirano opravlja ameriška nevladna organizacija Freedom House, zato se bomo prav na njih osredotočili pri svoji analizi stanja na področju raziskovanja in ocenjevanja demokracije.

Med temi raziskavami je najpomembnejša študija *Freedom in the World*, ki raziskuje stanje svobode in demokracije v 192 državah sveta (od leta 1989 poteka vsako leto in je predstavljena v obliki letnega poročila). Izhaja iz prepričanja o univerzalnosti človekove svobode, katere temeljne standarde, ki izvirajo iz *Splošne listine o človekovih pravicah*, »je možno aplicirati na vse države in teritorije, ne glede na njihovo geografsko lego, etnično ali versko sestavo in raven ekonomske razvitosti.«⁵ Temelji na širokem spektru virov informacij tako vladnih institucij kot različnih nevladnih organizacij, medijev in

akademijskih krogov. Gre za ocenjevanje dveh vidikov svobode: stanja političnih pravic in državljskih svoboščin. Politične pravice so opredeljene kot sklop pravic, ki omogočajo posameznikovo svobodno (so)delovanje v političnih procesih, medtem ko se državljske svoboščine nanašajo na svobodo prepričanja in družbenega organiziranja ter osebno avtonomijo nasproti državi. Poročilo ločeno ocenjuje stanje političnih pravic in državljskih svoboščin z ocenami od 1 do 7, pri čemer pomeni ocena 1 najugodnejše, ocena 7 pa najmanj ugodno stanje. Kategorija političnih pravic je sestavljena iz desetih točk (vprašanj), ki tvorijo tri podsklope: volilni proces (obstoj svobodnih in poštenih volitev nosilcev izvršilne in zakonodajne veje oblasti ter enakost možnosti političnega tekmovanja – v smislu korektnosti volilnih postopkov in volilnih kampanj), politični pluralizem in participacija (možnosti političnega organiziranja, obstoj realne alternative trenutni oblasti, odsotnost dominacije različnih institucij in skupin moči, in avtonomija etničnih, verskih itd. manjšin), ter funkcioniranje oblasti (moč izvoljenih predstavnikov, odsotnost korupcije, ter odgovornost oblastnikov volivcem v medvolilnem obdobju ter odprtost in transparentnost izvajanja oblasti). Kategorija državljskih svoboščin pa vsebuje petnajst točk, razdeljenih v štiri sklope: svoboda prepričanja in izražanja, svoboda združevanja in organiziranja, vladavina prava in človekove pravice ter osebna avtonomija in ekonomske pravice. (Vsaka od točk je ovrednotena z ocenami od nič do štiri, ob tem da večje število točk pomeni boljšo oceno.)⁶ Na tej osnovi so obravnavane države razvrščene v tri kategorije: svobodne (tiste s povprečno oceno 1 – 2.5), delno svobodne (3 – 5.5) in nesvobodne (5.5 – 7) (države z oceno 5.5 so lahko uvrščene v kategorijo delno svobodnih ali nesvobodnih, kar je odvisno od celotnega števila točk).⁷

V poročilu za leto 2003 je 88 držav ocenjenih za svobodne, 55 za delno svobodne in 49 za nesvobodne. Po pričakovanju so najboljše ocenjene države z dolgo demokratično tradicijo. Tako imajo najvišjo oceno 1 vse »stare« članice Evropske unije z izjemo Grčije, etabrirane demokracije severne Amerike (ZDA, Kanada) in Oceanije (Avstralija, N. Zelandija) ter nekatere druge, praviloma manjše države (med latinskoameriškimi državami denimo Urugvaj). Od novih članic Evropske unije imajo takšno oceno Slovenija (edina med nekdanjimi komunističnimi državami), Malta in Ciper.

Ista organizacija pripravlja tudi poročilo, ki analizira stanje (napredek ali nazadovanje) glede uvajanja političnih (in ekonomskih) reform v nekdanjih komunističnih državah (vključene so države vzhodne-srednje in jugovzhodne Evrope ter neodvisne države nekdanje Sovjetske zveze). V kontekstu političnih reform sta relevantni področji demokratizacije in vladavine prava.⁸ Demokratizacija sestoji iz štirih podpodročij: politični procesi (sem sodijo poštenost in svobodnost volitev, razvitost večstranskega sistema in participacija v političnih procesih), civilna družba (razvejanost sektorja nevladnih organizacij, njegove organizacijske kapacitete, finančni resursi in pravni okvir, v katerem delujejo, ter razvitost interesnega zastopstva in participacije v procesih odločanja), neodvisni mediji (pravni okvir in dejansko stanje medijske svobode, ustanavljanje finančno uspešnih zasebnih časopisov in dostop zasebnikov do Interneta); in delovanje države oz. javne uprave (oblast zakonodajnih teles; decentralizacija; odgovornost, volitve in vodenje organov lokalne samouprave; ter transparentnost zakonodajne in izvršilne oblasti). Pravna država pa je razdeljena na dve sekciji: ustavni, pravni in sodni okvir

(ustavne reforme in zaščita človekovih pravic, reforma kazenskega prava, neodvisnost sodstva in pravice etničnih manjšin) in korupcija (percepcija korupcije v javni upravi, poslovni interesi nosilcev odločanja, obstoj protikorupcijskih iniciativ...). Vsako izmed njih je za posamezno državo ovrednoteno z ocenami od 1 do 7, pri čemer je nižja ocena ugodnejša, indeksi področij pa se oblikujejo kot povprečja vanje vključenih sekcij. Ocene so pridobljene na podlagi ekspertnih analiz, pri čemer gre za večstopenjski postopek ocenjevanja.⁹

Od sedemindvajsetih obravnavanih držav se jih v skupino konsolidiranih demokracij (to je skupina držav, ki so glede demokratizacije prišle najdlje) v poročilu za leto 2003 uvršča osem (srednjeevropske in baltske države). Najbolje so ocenjene Poljska, Slovenija, Madžarska in Slovaška, najslabše pa Turkmenija, Uzbekistan in Belorusija.

Freedom House kontinuirano raziskuje tudi stanje medijske svobode v svetu. Gre za poročilo *Press Freedom Survey*, ki analizira stanje na področju elektronskih in tiskanih medijev (ki se ocenjuje ločeno) v posameznih državah. Obravnavani so štirje vidiki medijske svobode: vpliv zakonov in administrativnih odločitev na medijske vsebine, politični pritiski in nadzor nad mediji, ekonomski vpliv na medije in represivna dejanja (umori novinarjev in drugo fizično nasilje, cenzura, samocenzura...). Prve tri kategorije so ovrednotene z točkami 0-15, zadnja pa z 0-5 (za vsako od omenjenih dveh področij), pri čemer manjše število točk pomeni ugodnejšo oceno stanja. (Način pridobivanja informacij je podoben kot pri *Freedom in the World*.) Na tej osnovi so obravnavane države razdeljene na tri kategorije: tiste, v katerih so mediji svobodni (število doseženih točk od 0 do 30), tiste, v katerih so delno svobodni (od 31 do 60) in tiste, v katerih so nesvobodni (od 61 do 100).

Omenjene raziskave so nedvomno plod trdega raziskovalnega dela, ki zahteva velike teoretske in metodološke napore. Predstavljajo pomembno in koristno podporo pri ugotavljanju stopnje razvitosti demokracije v posameznih deželah in regijah in izvajanju primerjav med njimi. Njihovi izsledki namreč v glavnem na ustrezen način reflektirajo splošno stanje stvari na področju razvitosti demokracije. Tako države, ki jih *Freedom in the World* uvršča med »svobodne«, izpolnjujejo temeljne demokratične standarde. Razvrstitev držav v omenjene tri kategorije (svobodne, delno svobodne in nesvobodne) odraža dejstvo, da gre pri razmerju med svobodo in nesvobodo za kontinuum. Pri raziskavi je posebej dragoceno to, da se ne omejuje na formal(istične) karakteristike določenega političnega režima, se pravi na deklarirane institucionalne aranžmaje in načela, ampak jo predvsem zanima dejansko delovanje državnih/političnih institucije in njegove konsekvence za svobodo ljudi. Tako je lahko država, ki sicer ima uveljavljene formalne demokratične institucije (kot so večstrankarstvo, kompetitivne volitve itd.), uvrščena med delno svobodne države v primeru, da prihaja do hudih in sistematičnih zlorab oblasti.¹⁰

Kot rečeno, temeljijo raziskave Freedom Housea na predpostavki svobode kot univerzalnega fenomena, kar pomeni, da njihovi avtorji zavračajo njegovo kulturno zamejenost. To pa posledično velja tudi za demokracijo. Izpostavitve svobode kot pogoja za demokracijo je logična, saj gre za dva medsebojno povezana, čeprav ne identična fenomena.¹¹ Zgodovinsko gledano je bilo namreč vzdrževanje svobode v družbi s po-

močjo sistema, ki je vsaj v relativni meri ščutil individualne svoboščine, pogoj za razvoj poliarhične demokracije zahodnega tipa. To je sistem t.i. konstitucionalizma, za katerega so značilni delitev oblasti, pravna država, lastninska varnost in neodvisna javnost, ki omogočajo nadzor nad nosilci moči in zagotavljajo svobodo mišljenja in delovanja ljudi. Vsi ti vidiki so zajeti v ustavi kot osrednjem dokumentu moderne politične ureditve; družbeni pogodbi, ki določa temeljna načela in pravila civiliziranega sobivanja državljanov ter kot takšna predstavlja porok njihove svobode nasproti oblasti.¹²

Vendar pa so kriteriji za »svobodnost« posameznih držav precej posplošeni, lahko bi rekli, da pretežno temeljijo na »minimalističnem« razumevanju demokracije, kot ga je opredelil denimo Schumpeter (1976), v smislu sistema, kjer državljani svobodno izbirajo med različnimi akterji oz. elitami. Na ta način bi opredeljenim kriterijem, ki ugotavljajo predvsem obstoj osnovnih demokratičnih predpostavk, lahko očitali premajhno sofisticiranost pri detektiranju razlik med družbami s sorodnimi političnimi režimi, npr. med etabliranimi zahodnimi demokracijami, kjer ne obstajajo »v nebo vpijoče« razlike glede političnega ustroja in prakse političnega delovanja. Poleg tega tovrstni kriteriji ne zmorejo v zadostni meri zaznati, da tudi znotraj skupine svobodnih držav obstajajo določene vidne pomanjkljivosti glede funkcioniranja demokracije. Tako O'Donnell (1996) ugotavlja, da v mnogih novih poliarhijah edino volilni proces ustreza formalnim demokratičnim standardom, medtem ko so ostale karakteristike demokratičnosti, kot so vpliv državljanov in njihovih iniciativ, odgovornost in responzivnost nosilcev oblasti itd., dokaj šibko uveljavljene. In ravno teh vidikov poročilo *Freedom in the World* ne upošteva v zadostni meri. Pravtako raziskave Freedom Housea premalo upoštevajo pomen določenih strukturnih oz. institucionalnih dejavnikov.¹³ Tako *Press Freedom Survey* ocenjuje samo medijsko svobodo v smislu odsotnosti posegov v novinarsko poročanje, ne obravnava pa nekaterih drugih značilnosti, povezanih z naravo oz. stukturiranostjo medijskega prostora, kot je npr. stopnja medijskega pluralizma, ki nedovomno vplivajo ne samo na kvaliteto informiranosti državljanov, ampak tudi na splošni razvoj svobodne in odprte družbe.

Za specializirane regionalne študije Freedom Housea, kakršna je *Nations in Transit*, je značilna večja diferenciranost in razdelanost ter s tem senzibilnost za razlike med obravnavanimi državami. To se kaže tudi v kategorizaciji postsocialističnih držav, ki jih poročilo za leto 2004 uvršča v pet skupin – konsolidirane demokracije, polkonsolidirane demokracije, prehodni oz. hibridni režimi, polkonsolidirani avtorski režimi in konsolidirani avtorski režimi –, kar odraža spremljanje spreminjajoče se dinamike političnega razvoja teh dežel. Prostor nekdanjih socialističnih dežele se je namreč v zadnjem desetletju in pol precej diferenciral, tako da nikakor ne moremo govoriti o neki unilinerani logiki političnega razvoja (Juchler, 2000). Kot je ugotovil Adrian Karachnitsky (2001) že v poročilu *Nations in Transit* 2001, je mogoče zaznati tako pospešeno dinamiko v razvoju demokracije kot tudi zaskrbljujoče primere povratka avtoritarizma. Tako se skladno s tem razvojem spreminja tudi način kategoriziranja postsocialističnih držav.¹⁴

Rečemo lahko, da je glavna težava raziskav, ki jih izvaja Freedom House, v njihovi pomanjkljivi preglednosti oz. transparentnosti. Merila za ocenjevanje določenih področij

oz. vidikov demokracije so pogosto premalo jasno določena, predvsem pa ocene same niso vselej dovolj natančno obrazložene in utemeljene. Tako pogosto ni razvidno, zakaj se je določeni državi na nekem področju zvišala ali znižala ocena.

Primer tega je ocena medijske svobode v Sloveniji. V *Press Freedom Survey 2001* je Slovenija dobila za šest točk nižjo (se pravi boljšo) oceno kot v predhodnem poročilu (iz leta 2000) (leta 2000 je dobila 27, leta 2001 pa 21 točk). Če primerjamo delne ocene: na področju elektronskih medijev je leta 2000 po prvem kriteriju dobila 4 točke, po drugem 6, po tretjem 3 in po četrtem 0 točk, leta 2001 pa po prvem 4, po drugem 5, po tretjem 3 in po četrtem 0 točk; na področju tiskanih medijev je dobila leta 2000 po prvem kriteriju 2, po drugem 4, po tretjem 8 in po četrtem 0 točk, leta 2001 pa po prvem 2, po drugem 3, po tretjem 4 in po četrtem 0 točk. Iz tega je razvidno, da naj bi do izboljšanja prišlo prav na področju tiskanih medijev. Vendar iz (zelo kratkega) opisa stanja ni razvidno, na čem konkretno temeljijo te ocene in predvsem, kaj konkretno je privedlo do izboljšanja.

Pomanjkljiva utemeljenost posameznih ocen se včasih izraža v njihovi nekonsistentnosti, kar pomeni, da je uvrstitev določene države (nasproti drugim) glede istih ali podobnih kazalnikov v enem poročila drugačna kot v drugem, v istem letu. Tako je bila v *Freedom in the World 2003* med nekdanjimi socialističnimi državami najbolje ocenjena Slovenija, medtem kot je v *Nations in Transit* istega leta najugodnejšo oceno glede stanja demokratizacije dobila Poljska. Resda njuni kazalniki niso identični, vendar pa se nanašajo na sorodno in primerljivo »materijo«, zato tovrstna neskladja v ocenah nikakor niso na mestu.

Precejšen problem predstavlja tudi nerazvidnost avtorstva ocen, saj zaradi zapletenosti postopkov ni mogoče ugotoviti, kdo ima največji delež »zaslug« za posamezno oceno. Morda je tu posredi skrb za anonimnost ocenjevalcev, saj so v določenih okoljih razmere še vedno takšne, da ne omogočajo avtonomnega raziskovalnega dela, kar pomeni, da so raziskovalci v primeru svoje kritičnosti izpostavljeni najrazličnejšim pritiskom. Vendar po drugi strani anonimnost ocenjevalcev lahko sproža ugibanja o tem, kdo in s kakšnimi motivi stoji za njimi, poleg tega pa ni možen eksterni nadzor nad ocenjevalci. Tovrstno pomanjkanje transparentnosti lahko v končni fazi postavi pod vprašaj veljavnost, predvsem pa zanesljivost ocen.

5. Sklepna ocena

Če vzamemo za primer ocene stanja na političnem področju in s tem tudi stanja demokracije v Sloveniji, kot jih najdemo v različnih primerjalnih študijah, bi lahko tvegali trditev, da se mnoge ocene različnih področij politike v Sloveniji ne ujemajo z dejanskim stanjem, vendar so odstopanja v obeh smereh, kar pomeni, da so nekatere ocene pristranske v njeno škodo, druge pa v njeno korist (verjetno velja podobno tudi za druge države). Tako so nekatere ocene učinkovitosti države in njene vloge, predvsem na gospodarskem področju, denimo tiste, ki jih najdemo v *Global Competitiveness Report* in *World Competitiveness Yearbook*, pretirano negativne, medtem ko so ocene medijskega pluralizma in delovanja pravosodja še preveč ugodne. Slednje velja za ocene organizacije Freedom House.

Pri tem – oceni »dejanskega stanja« – gre seveda v veliki meri za avtorjevo subjektivno presojo.¹⁵ Zanašanje nanjo je v znatni meri posledica pomanjkanja domačih raziskav in empiričnih analiz (bodisi kvantitativnih, bodisi kvalitativnih) stanja na nekaterih področjih, povezanih z demokracijo v Sloveniji (vprašanja medijskega pluralizma, vloge pravosodja, načina političnega odločanja itd.). Razlogi za to so različni, denimo pomanjkanje osebja in sredstev, včasih pa gre verjetno tudi za zavestno izogibanje oz. odklanjanje kritičnega analiziranja določenih družbenih pojavov (Adam in Makarovič, 2000). Vseeno je v določenih mednarodnih raziskavah mogoče zaslediti neupoštevanje nekaterih pomembnih dejstev. Tako npr. v ocenah medijskega stanja (*Nations in Transit, Press Freedom Survey*) ni upoštevana (oz. vsaj ni razvidno, da bi bila) relativno visoka stopnja lastniške koncentracije na področju (tiskanih) medijev – v primerjavi z drugimi evropskimi državami – (Osterman, 1999), ki je nedvomno povezana s pluralnostjo medijskega prostora.

Kot je bilo že omenjeno, je zaradi narave koncepta demokracije (ki je vse prej kot nekaj enoznačnega) pa tudi same politike, ki je kot področje človekovega delovanja določeno z njegovo nepredvidljivo naravo, merjenje in primerjanje demokratičnosti različnih političnih enot izredno težavno. Nič koliko je namreč kontingenčnih (»subjektivnih«) dejavnikov, tako na strani »raziskovalne materije« kot na strani samih raziskovalcev. Zato tudi »eksaktnost« tovrstnih ocen (v smislu možnosti natančnega določanja vrednosti) nikoli ne bo na ravni tistih v naravoslovja ali na določenih področjih ekonomske znanosti. To, kar je mogoče doseči, je večja merodajnost ocen v smislu, da naj se ocene iz podobno zasnovanih raziskav, tj. takšnih, ki obravnavajo podobna vprašanja, ujemajo v čim večji meri, ter da ne prihaja do očitnih sprememb v ocenah v posameznih časovnih točkah, če za to ne obstojajo utemeljeni in argumentirani razlogi. Namen pričujočega prispevka ni dati nekih univerzalnih rešitev, ki bi omogočile »objektivnost« merjenja oz. ocenjevanja, ampak prej izpostaviti nekatere ključne zagate in težave, ki se pri tem porajajo. Rešitev omenjenih težav pri ocenjevanju kvalitete različnih razsežnosti demokracije ter pomanjkljivosti posameznih raziskav je v premišljenem kombiniranju različnih vrst podatkov in občutljivi previdnosti pri njihovem interpretiranju. Predvsem pa je potrebno zagotoviti transparentnost ocenjevanja, saj le-ta omogoča preverjanje postopkov in s tem tudi nadzor nad tistimi, ki jih izvajajo. Na ta način se je možno vsaj v določeni meri izogniti opisanim (namernim ali nenamernim) pristranostim.

Opombe

1. Gre za publikacijo *Democracy's Century. A Survey of Global Political Change in the 20th Century*. Freedom House 1999.
<http://www.freedomhouse.org/reports/century.pdf>
2. Za označevanje teh primerov uporabljajo nekateri avtorji izraz »neliberalna demokracija« (Davenport, 2000; Zakaria, 1997, 2003).
3. Glej Dahl, 1971; 1989; 1998.

4. Poglejmo primerjavo dveh hipotetičnih političnih sistemov. V prvem (sistemu A) obstajata samo dve politični stranki, ki sta podobno močni in uživata podobno volilno podporo (denimo ena 55%, druga pa 45%), v drugem (sistemu B) pa obstaja veliko število političnih strank, kjer pa je ena bistveno večja od drugih (ena ima denimo 45%, ostale pa precej manj). Po Vanhanenovem indeksu dobi tako prvi sistem nižjo oceno kompetitivnosti kot drugi, vendar pa v prvem obstaja večje ravnesje moči in tudi »konkurenca« med političnimi alternativami kot v drugem, kjer je ena stranka očitno dominantna.
5. Freedom House, domača stran
<http://www.freedomhouse.org/research/freeworld/2003/methodology.htm>
6. V kategoriji političnih pravic je za oceno 1 potrebnih 36-40 točk, za 2 30-35, za 3 24-29, za 4 18-23, za 5 12-17 in za 7 0-5 točk. V kategoriji državljskih svoboščin pa prinese oceno 1 53-60 točk, 2 44-52, 3 35-43, 4 26-34, 5 17-25, 6 8-16 in 7 0-7 točk. Več o metodologiji ocenjevanja političnih pravic in državljskih svoboščin glej internetno stran Freedom Housea. <http://www.freedomhouse.org/research/freeworld/2003/methodology.htm>
7. Države, ki dosežejo od 68 do 100 točk (za politične in državljske pravice skupaj), so uvrščene v skupino svobodnih držav, tiste z 34-67 točkami v kategorijo delno svobodnih in tiste z 0-33 točkami v skupino nesvobodnih držav.
8. Poleg teh dveh vsebuje poročilo tudi področji ekonomske liberalizacije in socialnega sektorja (Piano, 2000).
9. Več o metodologiji in načinu ocenjevanja glej (podobno kot pri *Freedom in the World*) internetno stran organizacije Freedom House.
10. V zadnjem poročilu (*Freedom in the World* 2004) je takšen primer denimo Rusija, do pred nekaj let (še v poročilu 1999/2000) pa je to veljalo tudi za Hrvaško.
11. Zanimivo tematizacijo razmerja med svobodo in demokracijo, predvsem njune (ne)kompatibilnosti, najdemo v delu Farreda Zakarie *The Future of Freedom* (2003).
12. Pri tem pa se seveda izpostavlja vprašanje, v kolikšni meri predstavlja svoboda posameznika dejansko univerzalno sprejeto vrednoto, koliko pa je to kulturno specifičen fenomen. Vsekakor je pojmovanje svobode posameznika kot vrhovne vrednote sestavni del zahodne evropske duhovne tradicije. Na ta način seveda tudi kriteriji za ocenjevanje »svobodnosti«, kot jih postavljajo Freedom Houseove raziskave, korenijo v tej tradiciji.
13. Vendar pa velja povedati, da so bile leta 2003 pri poročilu *Freedom in the World* uvedene nekatere spremembe, ki so šle v smer večjega upoštevanja omenjenih dejavnikov, predvsem odgovornosti in transparentnosti v delovanju oblastnih institucij.
14. Še v poročilu za leto 2002 so obstajale le tri kategorije: konsolidirane demokracije, nekonsolidirane demokracije in trdne avtokracije.
15. Zopet smo pri problemu subjektivnosti. Gre za paradoksalno situacijo, ko tudi kritika (ne)objektivnosti obravnavanih raziskav temelji na presoji avtorja, ki je pravtako v dobršni meri subjektivna. Vendar pa v prid njej obstajajo določeni argumenti, predvsem tisti, ki so povezani z opaznim političnim in družbenim neravnovesjem (dominacija enega političnega tabora, šibak medijski pluralizem) in iz tega izhajajočo šibko politično dinamiko. Več o tem glej Tomšič, 2000, 2002; Adam in Tomšič, 2002a, 2002b. Seveda pa se avtor zaveda, da njegova presoja še zdaleč ni brezprizivna in je mogoče zagovarjati tudi drugačno stališče.

Literatura

- Adam, Frane in Makarovič, Matej (2001): Society in Transition as Reflected by Social Sciences: The Case of Slovenia. V: Genov, Nicolai in Ulrike Becker Ulrike (ur.), Social Science in Southeastern Europe. Bonn/Berlin: InformationsZentrum Sozialwissenschaften, 192-222.
- Adam, Frane in Matevž Tomšič (2002a): Elite (Re)configuration and Politico-Economic Performance in Post-socialist Countries. *Euope.-Asia Studies*, 54, 3, 435-454.
- Adam, Frane in Matevž Tomšič (2000b): Elites, Democracy and Development in Post-socialist Transition. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 31, 1, 99-112.
- Dahl, Robert A. (1971): Polyarchy: Participation and Opposition. New Haven&London: Yale University Press.
- Dahl, Robert A. (1989): Democracy and its Critics. New Haven&London: Yale University Press.
- Dahl, Robert A. (1998): On Democracy. New Haven & London: Yale University Press.
- Davenport, Christian (2000): Understanding Iliberal Democracies, Liberal Autocracies and Everything in Between. Paper prepared for review at »World Democratisation 2000 – Rethinking Democracy in the New Millennium«, 16-19 February, 2000, University of Houston, 1-32.
- Democracy's Century. A Survey of Global Political Change in the 20th Century. Freedom House 1999
- Diamond, Larry (1999): Developing Democracy. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Freedom in the World 1999/2000. Hreedom House.
<http://www.freedomhouse.org/research/freeworld/2000/table1.htm>
- Freedom in the World 2003. Freedom House.
<http://www.freedomhouse.org/research/freeworld/2003/table.pdf>
- Freedom in the World 2004. Freedom House.
<http://www.freedomhouse.org/research/freeworld/2004/table2004.pdf>
- Huntington, Samuel (1993): The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. Norman&London: University of Oklahoma Press.
- Juchler, Jakob, (2000): Global Processes, the Transformation in Eastern Europe and European Unification. Dialogue and Universalism, 12, 1-37.
- Karatnycky, Adrian (2001): Nations in Transit: Emerging Dynamics of Change. Nations in Transit 2001, 13-24.
- Nation in Transit 2001. Freedom House.
<http://www.freedomhouse.org/research/nitransit/2001/index.htm>
- Nations in Transit 2003. Freedom House.
<http://www.freedomhouse.org/research/nitransit/2003/index.htm>
- Nation in Transit 2004. Freedom House.
<http://www.freedomhouse.org/research/natransit.htm>
- O'Donnell, Guillermo, (1996): Illusions about Consolidation. Journal of Democracy, 7, 2, 34-51.
- Osterman, Jože, (1999): Ali je še kaj prostora? Sobotna priloga Dnevnika, 20. februar, Ljubljana.
- Piano, Aili (2000): Explanatory notes«, Nations in Transit 1999-2000, 40-42.

Press Freedom Survey 2000, Freedom House

<http://www.freedomhouse.org/pfs2000>

Press Freedom Survey 2001, Freedom House.

<http://www.freedomhouse.org/pfs2001/pfs2001.pdf>

Schumpeter., Joseph A. (1976): Capitalism, Socialism and Democracy. London: George Allen & Unwin Ltd.

Tomšič, Matevž (2000). Oblikovanje političnega prostora in političnih elit na Slovenskem. Nova revija, 219-220, 260-277.

Tomšič, Matevž (2002): Politična stabilnost v novih demokracijah. Ljubljana: ZPS.

Vanhanen, Tatu, (1990): The Process of Democratization. Crane Russak Group. New York & London.

Zakaria, Fareed, (1997): The rise of illiberal democracy. Foreign Affairs, 76, 6, 22-43.

Zakaria, Fareed (2003): The Future of Freedom. New York & London: W.W. Norton & Company.

Avtorjev naslov:

Dr. Matevž Tomšič, docent

Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana

e-mail: matevz.tomsic@uni-lj.si

Rokopis prejet julija 2004, dokončna verzija za objavo pa avgusta 2004.

*Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo
izvirni znanstveni članek s kvalitativno argumentacijo.*

TEMATSKI SKLOP:
**»INŠTITUCIONALNO KRHANJE ZAUPANJA
V SLOVENIJI«**

Dejavniki nizke stopnje zaupanja v Sloveniji

POVZETEK: Socialni kapital v Sloveniji je, v primerjavi s številnimi zahodnoevropskimi državami, nizek. To odpira vprašanje mehanizmov, kako socialni kapital povečati. V članku obravnavamo dejavnike, ki vplivajo na enega najpomembnejših vidikov socialnega kapitala, na generalizirano zaupanje (t.j. zaupanje v druge na splošno). V analizi podatkov, zbranih na vzorcu slovenske populacije, pokažemo, da se Putnamova teza o vplivu prostovoljnih organizacij na zaupanje v Sloveniji ne potrjuje. Socialna omrežja, ki sicer vplivajo na kohezivnost manjših skupin v delovnem okolju in lokalnih skupnostih, ne vplivajo na generalizirano zaupanje. Zaupanje je namesto tega rezultat zadovoljstva z življenjem, višje izobrazbe, vrednotnega sklopa, ki se odraža v post-materializmu in solidarnem individualizmu, ter kvalitete delovanja javnih institucij. Med institucionalnimi dejavniki, ki neposredno vplivajo na zaupanje imajo osrednjo vlogo možnost vplivanja na javno življenje s strani navadnega državljana, spoštovanje človekovih pravic, ter pravičnost in nepristranskost v delovanju institucij, katerih naloga je implementacija javnih politik. Zaupanje v institucije izobraževalnega sistema, socialnega skrbstva, zdravstva, lokalne samouprave in sodstva se preliva v generalizirano zaupanje.

KLJUČNE BESEDE: socialni kapital, zaupanje, Slovenija

1. Uvod

Raven medosebnega zaupanja v Sloveniji je nizka, kot kažejo številne mednarodne primerjave, narejene v zadnjih desetih letih. Ker je zaupanje skupaj s socialnimi omrežji eden pomembnejših indikatorjev socialnega kapitala, lahko na podlagi tega sklepamo, da bo prav nizka raven socialnega kapitala predstavljala resen razvojni problem Slovenije v prihodnjih letih. Nizka raven socialnega kapitala se danes odraža v pomanjkljivem sodelovanju in povezovanju na vseh ravneh socialnega sistema. To med drugim ugotavljajo tudi snovalci Strategije razvoja Slovenije v tematskem sklopu Socialni vidiki razvoja.² Z višjo stopnjo socialnega kapitala in kooperacije bi bilo mogoče dosegati višjo kvaliteto življenja na lokalni ravni, učinkovitejše in uspešnejše delovanje javnih institucij, boljšo izkoriščenost človeškega in ostalih vrst kapitala ter hitrejšo gospodarsko rast. Nenazadnje je visok socialni kapital potreben tudi za uspešno soočanje z izzivi, ki jih pred Evropo in razviti svet postavljajo naraščajoča neenakost, globalni migracijski tokovi in politični ekstremizem.

Evropske države se glede na stopnjo medosebnega zaupanja delijo v tri večje skupine. Razlike med skupinami so presenetljivo velike, saj v državah z visoko stopnjo zaupanja

kar okoli 60% ljudi meni, da je drugim ljudem mogoče zaupati, medtem ko se v državah z nizko stopnjo socialnega kapitala ta delež giblje okoli 20%.³ Visok socialni kapital (nad 50% prebivalcev zaupa) je najti v skandinavskih državah in na Nizozemskem, relativno visok je tudi na Islandiji. Nizek socialni kapital imajo južno in vzhodno evropske države. Socialni kapital je zelo neenakomerno porazdeljen socialni vir, in njegova geografska koncentracija priča o velikem pomenu zgodovinsko-institucionalnih dejavnikov.

Stopnja zaupanja v Sloveniji se v zadnjem desetletju povečuje. Kljub temu Slovenija ostaja v skupini držav z nizko stopnjo socialnega kapitala. Dosedanje povečanje je mogoče razumeti kot normalizacijo stanja glede na zgodnja devetdeseta, ko je bila stopnja zaupanja zaradi tranzicijskih procesov in vojne na ozemlju nekdanje Jugoslavije ena najnižjih (17%)⁴. Pričakovati je, da se bo trend dvigovanja zaupanja ustavil pri pragu 30%, in takrat bo postalo očitno, da nadaljnja rast socialnega kapitala ni samoumevna. Potreben bo jasn odgovor na vprašanje, ali želimo, da Slovenija naredi preboj med tiste majhne in uspešne evropske države, ki jih zaznamuje visoka stopnja socialnega kapitala (npr. Finska, Švica), ali pa ostane med državami z dolgoletno tradicijo šibkega socialnega kapitala (npr. Francija, Španija).

Tudi če dosežemo soglasje o tem, da socialni kapital predstavlja eno izmed prioritet slovenskega razvoja, s tem vprašanje socialnega kapitala ni zaključeno. Še vedno nas namreč čaka drugi del naloge, to je razumevanje mehanizmov in identificiranje načinov, kako povečati socialni kapital v družbi, ki jo na eni strani zaznamuje pol stoletja socializma in na drugi strani umeščenost v srednjeevropski kulturni in politični prostor. Analize socialnih omrežij v bivši Jugoslaviji (Iglič 2003) in Nemški Demokratični Republiki (Flap in Volker, 2003) so pokazale, da je bila za socialistični politični režim dominantna socialna struktura atomizem, ne glede na močno prisotne elemente neformalne socialne izmenjave in opore. Socialna izmenjava je bila značilna za instrumentalne vezi, ki jih je opredeljevala specifična recipročnost, medtem ko je bila generalizirana recipročnost omejena na ozek družinski krog. Tudi zgodovinska dediščina Sloveniji ni naklonjena. Srednjeevropski prostor, ki mu Slovenija pripada, sta pomembno zaznamovali konzervativna Habsburška monarhija in tragična usoda protestantizma. Inglehart (1999) v eni od analiz, opravljenih na agregatni ravni, pokaže, da so manj razvite družbe z dediščino komunizma in katoliške države tiste, ki imajo izredno nizko stopnjo socialnega kapitala. Negativne posledice teh dejavnikov se v Sloveniji kumulirajo do te mere, da zahtevajo resen premislek.

Na žalost, resnega premisleka o tem, kako povečati stopnjo socialnega kapitala v Sloveniji, v Strategiji razvoja ne najdemo. Avtorji omenjenega poglavja namreč v veliki meri povzemajo v zadnjem času izredno popularno tezo Roberta Putnama (2000) o pozitivnem vplivu socialnih omrežij in prostovoljnih organizacij na socialni kapital, ter stavijo na učenje ljudi za vključevanje v prostovoljne organizacije in prostovoljno delo, izboljšanje finančnih pogojev delovanja prostovoljnega sektorja s strani države, spodbujanje projektnega dela, stimuliranje oblikovanja industrijskih grozdov, itd. Po-udarek je na vključevanju ljudi v socialna omrežja, kjer bodo skozi pozitivne izkušnje sodelovanja z drugimi razvili zaupanje in interes za prihodnje sodelovanje. Opisani pristop bi lahko opredelili kot izrazito neposreden – če je cilj, da se ljudje družijo in

povezujejo, potem jim je treba pomagati povezati se, jim povedati, da je sodelovanje pomembno, in jih naučiti, kako se tega lotiti.

V sociologiji takšna priporočila zasledimo predvsem v strukturnem pristopu, ki izhaja iz dela Petra Blau-a (Blau in Schwartz 1984). Njegovo poglobljeno sporočilo je, da je za razvoj pozitivnih interakcij med različnimi socialnimi skupinami (etničnimi, rasnimi, socialnimi razredi) pomembno, da se pripadniki teh skupin med seboj »srečujejo«. Za to morajo imeti ustrezne strukturne priložnosti. Če se bodo življenjske poti različnih socialnih skupin križale v zadostni meri, potem je pričakovati, da se bodo začeli člani teh skupin med seboj tudi prijateljsko družiti in poročati. Proces, ki pripelje od »meeting« k »mating«, oziroma od strukture k vsebini socialnih odnosov, ostaja neproblematiziran, kar se je izkazalo za pomanjkljivost strukturnih pristopov na različnih področjih.⁵ Prav tako je, podobno kot pri Putnamu, nejasno, kako se pozitivna naravnost v konkretnih medosebnih odnosih prelije v pozitivno naravnost na makro ravni. Socialna omrežja so namreč vedno lokalna, medtem ko nas pri socialnem kapitalu zanima prav zaupanje v drugega, ki ga osebno ne poznamo – zaupanje v ljudi z ulice, zaupanje v sodržavljane, zaupanje v druge narode.

Alternativni pristop poudarja, da je potrebno ustvariti socialno situacijo, v kateri ljudje sami razvijejo *motivacijo za druženje* skozi rast posplošenega zaupanja. Medosebno zaupanje je razumljeno kot pogoj za spontano omrežno vključevanje in povezovanje in ne obratno, kot njegova posledica. Predvsem v eksperimentalnih študijah sodelovanja in socialnih dilem, ki izhajajo iz teorij racionalnega izbora, velja zaupanje za pomembno neodvisno spremenljivko, ki spremeni ne-kooperativno igro v kooperativno. Podobno meni Yamagishi (2001), ki ugotavlja, da ljudje v družbah z nizko stopnjo zaupanja ne stopajo v socialne interakcije zaradi potencialnega tveganja, ki ga te prinašajo, pa čeprav zaradi tega zamudijo pomembne življenjske priložnosti. Tudi analize podatkov, zbranih v realnih situacijah, so pokazale, da ima članstvo v omrežjih le šibek vpliv na razvoj generaliziranega zaupanja (Stolle 1998, Whitley 1999), medtem ko je zaupanje pomemben napovedovalec vključevanja v socialna omrežja (Uslaner 2003).

Zaupanje naj bi bilo bolj kot od civilno družbenih dejavnikov, kakršen je vključenost v prostovoljne organizacije, odvisno od kvalitete delovanja javnih institucij. Že nekaj časa je sicer znano, da lahko institucije socialni kapital uničijo, mnogo manj pa je bilo doslej znanega o tem, kako lahko prispevajo k njegovi izgradnji. Institucionalni pristop k izgradnji socialnega kapitala je danes zaslediti pri številnih avtorjih, med njimi so Rothstein (2001), Offe (1999) in Levi (1998). Institucionalni dejavniki vplivajo na rast zaupanja na posreden način, tako, da prispevajo k rasti zadovoljstva z življenjem in zviševanju izobrazbene ravni v družbi (tim. razvojni prispevek institucij), regulirajo odnose med državljan in vplivajo na njihove percepcije tveganja v interakcijah z drugimi (tim. sankcionirajoči vidik institucij), ter posredujejo vrednote in vedenja o tem, v kolikšni meri lahko posameznik pričakuje zaupanja vredno ravnanje na strani drugih. (tim. posredovalni vidik institucij). Institucionalni dejavniki delujejo »od zgoraj navzdol«, pri čemer so vzvodi izgradnje socialnega kapitala v rokah nosilcev moči in ne navadnih državljanov, kot v Putnamovem modelu. Pomembna implikacija takšnega pristopa je, da ob vrsti zgodovinskih dejavnikov, ki vplivajo na relativno stabilne vzorce interakcij

v neki družbi, izpostavi dejavnik, ki lahko krog obnavljajočega se nizkega socialnega kapitala vsaj deloma prekine.

S člankom želimo prispevati k razpravi, kako povečati raven socialnega kapitala v Sloveniji. S tem namenom bomo najprej analizirali zvezo med zaupanjem in socialnimi omrežji. Zanimalo nas bo, ali obstaja statistična povezanost med zaupanjem in sodelovanjem v omrežjih in v katero smer – od omrežij k zaupanju ali obratno – teče vzročna zveza. S to analizo bomo preverili, v kolikšni meri lahko obravnavamo prostovoljne organizacije v Sloveniji kot dejavnik izgradnje socialnega kapitala. V nadaljevanju pa bomo testirali alternativne modele, ki v ospredje postavljajo institucionalne dejavnike in vrednote.

V analizi bomo uporabili podatke, zbrane s strani Centra za evalvacijske in strateške študije in Centra za proučevanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, na Fakulteti za družbene vede.⁶ Vse raziskave so bile narejene na reprezentativnem vzorcu slovenske odrasle populacije. To pomeni, da bomo v model vključevali spremenljivke, ki jih merimo na individualni ravni. Po načelih metodološkega individualizma (Lindenberg 1990) je namreč potrebno tudi makro dejavnike (institucionalne, kontekstualne, in zgodovinske vplive) prevesti na individualno raven, če želimo pojasniti mehanizme, kako makro dejavniki vplivajo na ravnanja posameznikov. Tudi če z analizo podatkov, zbranih na makro ravni, ugotovimo visoko korelacijo med dvema kolektivnima pojavoma, na primer, med ekonomsko razvitostjo in socialnim kapitalom, je tako dobljeno dobljeno korelacijo potrebno interpretirati v smislu vzročne zveze s pomočjo akterjev – makro fenomeni predstavljajo le pogoje, v katerih akterjih ravna na način, ki na agregatni ravni proizvaja opazovane učinke. To so seveda osnove sociologije, o katerih se sami sociologi sicer velikokrat razhajajo, vendar pa je prav proučevanje socialnega kapitala področje, kjer se ponovno odpira problem sociološkega pojasnjevanja in interakcije med kolektivno in individualno ravni. Zveza med socioekonomsko razvitostjo in geografsko-zgodovinsko umeščenostjo ter socialnim kapitalom je namreč tako trivialno jasna (vse analize narejene na agregatni ravni dobijo izredno visoke korelacije), da večina interpretacij teh vzročnih zvez ostaja le na ravni hipotez. Analize narejene na individualni ravni so redkejšje in zahtevnejše, njihovi rezultati pa mnogo manj določni kakor tisti na agregatni ravni.

Preden preidemo na empirično analizo podatkov, bomo na kratko predstavili dilemo, ki jo sproža razmišljanje o socialnem kapitalu kot razvojni komponenti sodobnih družb. Gre za vprašanje odnosa med socialnim kapitalom in univerzalizmom oziroma partikularizmom. Rast socialnega kapitala namreč ne pomeni le količinskega povečanja interakcij, omrežij, skupnih projektov itd., temveč tudi kvalitativno spremembo v medosebnih odnosih v smeri, ki je primerljiva z univerzalizmom kot temeljno pridobitvijo moderne dobe. Razmišljanje o tem, kako dvigniti raven socialnega kapitala v neki družbi, mora zato imeti pred očmi tudi vprašanje, katere vrste omrežij in zaupanja gradimo s predlaganimi spodbudami.

2. Zaupanje in problem univerzalizma

»Svojega prijatelja moraš stokrat preveriti.....preden mu zaupaš, in nikoli mu ne zaupaj do te mere, da bi te lahko njegova zloraba zaupanja spravila v resne težave.« (Giovanni Morelli, *Ricordi*, v Weissman 1982:30) Ta izjava je le ena izmed mnogih, ki jih je najti v literaturi in zapiskih iz obdobja italijanske renesanse. V renesansi, tako kot v vseh drugih tranzicijskih obdobjih, ko stare norme in skupinske vpetosti ne veljajo več, nove pa še niso razvite do te mere, da bi zavezovale akterje v njihovih medsebojnih interakcijah in izmenjavah, je problem medosebnih odnosov, zaupanja, lojalnosti in izdaje povzdignjen v osrednji moralni problem. Zaupanje predstavlja enega najpomembnejših mehanizmov stabilizacije pričakovanj v pogojih normativne praznine.

V obdobju moderne, ko so socialne interakcije vse močnejše in pogostejše posredovane skozi različne *medije* izmenjave, kot so denar, znanje, politična avtoriteta, pravo in znanje, je ranljivost, ki izhaja iz medosebnih odnosov, mnogo manjša in povečini omejena na prostor privatnega in intimnega življenja. Medosebni odnosi so razumljeni zgolj kot infrastruktura neosebnim odnosom. Ljudje so – tako pravi teorija – zaradi njih zadovoljnejši z življenjem, delovnim mestom in politiko, kar omogoča brezhibno delovanje sistemskih kolesij. Prostor enega in drugega – sfere osebnega in neosebnega – je pravno reguliran, z namenom, da se prepreči vpliv medosebnih naklonjenosti na delovanje formalnih sistemov, in obratno, da se zaščiti privatnost intimne sfere pred vdorom pričakovanj in regulacij, ki se oblikujejo v javni sferi in na trgu.⁷

Razprava o medosebnem zaupanju, ki zaznamuje sodobno socialno in politično teorijo, postavlja na glavo dosedanje razumevanje odnosa med javnim in privatnim. Teorije visoke moderne, post-moderne, družbe tveganja, omrežne družbe itd., ki opredeljujejo specifikko našega trenutka, jasno izražajo povečano vlogo zaupanja in medosebnih omrežij v delovanju formalnih sistemov. Kar je bilo prej razumljeno kot infrastruktura neosebnim odnosom, postaja ključen mehanizem upravljanja s kompleksnostjo, tveganjem in fleksibilnostjo formalnih sistemov. Pomen medosebnih odnosov in zaupanja se, kot je to opisal že Eisenstadt (1984) za tradicionalne in segmentirane družbe, kaže v njihovi »interstitial role«, kar pomeni, da zapolnjujejo socialne strukture, sisteme, znanja in kulture v njihovih stičiščih, katerih povezovanje (še) ni regulirano. To povezovanje in zapolnjevanje vrzeli je prepuščeno akterju, ki pri tem izhaja iz vključenosti v socialna omrežja in medosebne odnose. Primerjalna prednost posameznih družb naj bi bila prav v pripravljenosti in sposobnosti akterjev, da nastopajo kot nosilci takšnega povezovanja. Pri tem se odpira pomembna dilema, kako z namenom zviševanja razvojne učinkovitosti povečati prostor avtonomnemu delovanju in povezovanju posameznikov, ter dosežati sinergetične učinke njihovega skupnega delovanja, ne da bi pri tem na stežaj odprli vrata partikularizmu in klientelizmu.

Zdi se, da breme razreševanja te dileme sloni pretežno na akterjih. Od akterjev se pričakuje, da bodo v pogojih povečane avtonomije po svojih najboljših močeh razreševali konfliktna pričakovanja, ki jih pred njih postavljajo mnogotera omrežja. Zaščita javnega interesa je vse bolj razumljena kot odvisna od posameznikove volje, še posebej od njegovih moralnih vrlin in vrednot. V tem kontekstu je potrebno razumeti tudi po-

novno odpiranje problema medosebnega zaupanja kot izrazito moralnega problema. Posameznik naj bi v socialnih omrežjih in medosebnih odnosih, v katera je vpel, deloval kolikor se da odprto, fleksibilno, in v skladu z univerzalističnimi in meritokratskimi načeli. Samo tako razumljeno omrežno delovanje predstavlja za družbo pomemben razvojni resurs. To pomeni, da mora biti akter v svojem omrežnem delovanju zmožen vzpostaviti moralno držo, ki ga v soočenju s klasičnima alternativama - plemenska bratovščina ali univerzalistična družba (Nelson 1969)⁸ - usmerja na način, da *ne zlorabi zaupanja tujca zaradi lojalnosti prijatelju*. Njegova moralna dilema je nekoliko lažja, v kolikor je v družbi na splošno vzpostavljen vzorec medosebnih odnosov, ki omogoča zavzemanje nevtralne drže in temelji na zmanjšanih pričakovanjih s strani drugih glede medosebnih lojalnosti in naklonjenosti – vse tisto, kar je Adam Smith ([1759,1791] 1976) povzel s pojmom *neobvezujoče naklonjenosti* oziroma *simpatije*. Gre za sociabilnostni vzorec, ki se v večjem delu oblikuje okoli bolj ali manj šibkih vezi, ki imajo svoj specifičen modus vivendi glede na močne vezi. Delovanje skozi šibke vezi pomeni sodelovanje brez previsokih pričakovanj o naklonjenosti drugih, saj je ta pomembno omejena z moralo univerzalizma, racionalnim premislekom, interesi drugih udeležencev in grožnjo sankcij. Le pod tem pogojem lahko medosebna omrežja in sociabilnost, ki je v njih zajeta, delujejo kot pospeševalec in ne zaviratelj razvoja. Nasprotno pa lahko spodbujanje povezovanja in združevanja v pogojih zaprtega sociabilnostnega sloga, ki temelji na močnih namesto šibkih vezeh, povečuje razklanost družbe in zmanjšuje socialno integracijo. Prav o tem problemu govori tudi Putnam (1995), ko na koncu enega od svojih člankov ugotavlja, da je bila stopnja tolerance v zlatih letih socialnega kapitala v ZDA pravzaprav nižja kot danes, ko naj bi bil socialni kapital v krizi.

Zaupanje v odprtih omrežjih šibkih vezi je torej različno od zaupanja v zaprtih omrežjih močnih vezi, predvsem v pogledu pričakovanj, ki jih akterji gojijo drug do drugega. V obeh primerih govorimo o zaupanju v smislu pričakovanj o ravnanju drugih. Pomembna razlika pa se pokaže v tem, kako visoko so postavljena pričakovanja. V zaprtih omrežjih so pričakovanja visoka, včasih celo tako visoka, da drugega zavezujejo k žrtvovanju in heroičnemu vedenju. V odprtih omrežjih so pričakovanja mnogo bolj omejena. Od akterjev se ne pričakuje, da bodo delovali dobronamerno takrat, kadar morajo za to žrtvovati svoje prepričanje in interese, ter kršiti socialne in pravne norme. Pričakuje pa se dobronamerno ravnanje v šibkem smislu, to je v situacijah, ko interesi drugih s tem niso bistveno okrnjeni⁹. V situacijah, ko so interesi akterjev v nasprotju oziroma v konfliktu, pa je dobronamernost drugih izražena v spoštovanju principa proceduralne enakosti in nepristranosti.¹⁰ Prav pričakovanja, ki temeljijo na pravičnosti v smislu enakosti obravnave so tista, ki omogočajo generalizacijo zaupanja. Socialna omrežja in neformalne izmenjave in interakcije, pa naj bodo še tako močne, so lahko proti-produktivne za socialni kapital, če ne temeljijo na pričakovanjih razumljenih v šibkem smislu, saj le ta omogočajo civilnost v smislu pozitivne naravnosti do drugih, ki jih osebno ne poznamo. Kot opozarja Shils (1991), civilnost civilne družbe ni nepomembna stvar – medtem ko so s pojmom civilne družbe zajeta socialna omrežja, participacija državljanov in njihova interakcija z državo, pa civilnost meri na kvaliteto odnosov in naravnosti med državljani. Civilnost implicira vključenost v skupni moralni

univerzum, s čimer prispeva k širši socialni integraciji in s tem k stabilizaciji liberalne demokracije.

3. Izvor zaupanja: akter ali njegovo okolje?

Zaupanje je pričakovanje na strani A-ja, da bo B v situaciji X naredil Y. To je osnovna definicija zaupanja, ki jo najdemo pri večini avtorjev. Medtem, ko smo v prejšnji sekciji zaupanje obravnavali glede na vrsto pričakovanj, ki jih A goji do B-ja, bomo v tej sekciji pozornost usmerili na dejavnike, na podlagi katerih A investira zaupanje v B. Na akterjevo zaupanje seveda v največji meri vpliva socialno okolje in njegova ocena, v kolikšni meri je to okolje zaupanja vredno. V tem primeru govorimo o napovednem zaupanju. Na drugi strani pa je pripravljenost zaupati tudi pomembno povezana s samim akterjem, predvsem z njegovimi vrednotami in pozitivno naravnostjo do življenja na splošno. Vrednote so osrednji dejavnik altruističnega zaupanja, zadovoljstvo z življenjem pa se obravnava kot element optimističnega zaupanja. Razprava o različnih izvorih zaupanja nas bo pripeljala do vrste dejavnikov, ki jih bomo v nadaljevanju članka operacionalizirali in preverili njihov vpliv na zaupanje v Sloveniji.

3.1 Napovedno zaupanje: zaupam, ker so drugi zaupanja vredni

O napovednem zaupanju (Coleman 1990, Hardin 1993, 1996, 2001) govorimo, kadar je zaupanje utemeljeno na pričakovanju (izraženem z verjetnostjo) o bodočem ravnanju drugih. Ker naše vedenje o bodočem ravnanju drugih največkrat ni popolno, jim moramo zaupati. Zaupanje je mehanizem za redukcijo negotovosti, ki nastaja kot posledica sistemske kompleksnosti, pomanjkljivih informacij in svobodne volje akterjev. Odločitev, da bomo zaupali, je rezultat bolj ali manj racionalnega premisleka, narejenega v konkretni situaciji.

Raven medosebnega zaupanja v družbi je torej vrsti odgovor na ravnanje drugih, oziroma na to, ali so drugi vredni zaupanja ali ne. Pomanjkanje zaupanja do drugih se nato odraža tudi skozi lastno oportunistično vedenje. Posamezniki, ki ne zaupajo drugim, ker menijo, da ti niso vredni njihovega zaupanja, sami pogosto ravnaajo tako, da zlorabijo zaupanje drugih.¹¹ Med zaupanjem in zaupanja vrednim vedenjem obstaja visoka korelacija – tako na agregatni kot tudi na individualni ravni (glej Yamagishi in Yamagishi 1994:140).

V večini družb je ravnanje v skladu z izkazanim zaupanjem zaščiteno z institucionalnimi in socialnimi sankcijami. Učinkovite institucije in socialne sankcije znižujejo tveganje, povezano z izkazanim zaupanjem, zaradi česar so ljudje bolj pripravljeni zaupati drug drugemu, ko gre za poslovne in privatne zadeve. Po drugi strani pa previsoko zanašanje na institucionalne in socialne sankcije znižuje medosebno zaupanje, saj odpravlja prostor negotovosti v socialnih interakcijah (Molm in dr. 2000, Cook in dr. 2003). Zaupanje torej zahteva optimalno mero zaščite s strani institucionalnih in socialnih sankcij, namesto minimalne ali maksimalne. Kako opredeliti optimalno mero, postaja pomembno raziskovalno vprašanje (Molm in Kollock 2004). Podobno kot za sankcije velja tudi za druge elemente, ki vplivajo na gotovost ravnanja akterjev v so-

cialnih interakcijah. Če je predvidljivost ravnanj drugih, ki izhaja iz njihovih vrednotnih prepričanj, kolektivne identitete, interesov in socialnih rutin, oziroma socialnih vlog, previsoka, potem se prostor medosebnega zaupanja krči (Seligman 1999). Luhmann (1988) v tem primeru govori o »confidence« namesto o zaupanju.

Na posameznikovo odločitev, ali bo zaupal ali ne, pa vpliva ne le ocena tveganja, določena s stopnjo gotovosti glede ravnanja drugih, temveč tudi ocena škode, ki bi jo utrpel v primeru, če bi bilo njegovo zaupanje zlorabljeno. Ocena škode je seveda relativna, določena glede na posameznikovo obstoječo materialno in siceršnjo situacijo. Eden pomembnejših očitkov Banfieldovi interpretaciji amoralnega familializma je prav ta, da si ljudje iz Montegrana ne morejo privoščiti, da bi zaupali, saj je cena zlorabljenega zaupanja za njih previsoka. Zaupanje je privilegij tistih, ki niso eksistencialno ogroženi.

Coleman vse zgoraj naštete dejavnike poveže v enačbo napovednega zaupanja (1990 :99): akter se odloči, da bo zaupal drugemu, v kolikor je razmerje med verjetnostjo, da zaupanje ne bo zlorabljeno, in verjetnostjo, da bo prišlo do zlorabe, višje kot razmerje med tem, kar lahko izgubi, in tem, kar lahko z zaupanjem pridobi. Uspešnost institucionalnih in socialnih sankcij, predvidljivost in transparentnost interesov, ter stabilizacijski učinek vrednot, kolektivnih identitet in socialnih vlog pri usmerjanju posameznikovega ravnanja vsi delujejo v smeri zmanjševanja tveganja, medtem ko višje materialno blagostanje in boljša kvaliteta življenja zmanjšujeta pomen potencialne izgube v primeru zlorabe zaupanja.

Tudi prostovoljne organizacije kot način izgrajevanja socialnih omrežij v družbi imajo svoje mesto v Colemanovi enačbi zaupanja. Eden od pričakovanih učinkov druženja v prostovoljnih organizacijah je prav izgrajevanje kolektivne identitete in socialnih omrežij, ki imajo moč socialnega sankcioniranja. Na drugi strani pa socialna omrežja, še posebej odprta socialna omrežja z mnogoterimi prekrivajočimi se članstvi, omogočajo posameznikom boljši dostop do informacij o drugih, predvsem informacij o tem, ali so drugi zaupanja vredni ali ne. Omrežja so mehanizem širjenja informacij o reputaciji članov omrežja.

Na podlagi povedanega ni presenetljivo, da avtorji pripisujejo prostovoljnim organizacijam tako velik pomen za rast zaupanja v družbi. Vendar pa se ob tem odpirajo nekatera vprašanja. Na primer, ni jasno, kako se izkustvo o zaupanja-vrednosti drugega (v ang. *trustworthiness*), ki se oblikuje v konkretnih situacijah v odnosu s konkretnimi drugimi, prenese na abstraktnega drugega, oziroma, kako je mogoče napovedi o zaupanja-vrednosti drugih posplošiti na širšo populacijo. Eden od odgovorov je, da se ravnanje, ki se ga posamezniki naučijo v določenih situacijah, prenaša tudi na druga področja življenja v obliki socialnih rutin (Elster 1997). Spet drugi odgovor ponuja Paxton (2004), ki s pomočjo Granovettravega argumenta o procesih v socialni triadi (1973) pokaže, da, v kolikor so organizacijska omrežja odprta in prekrivajoča se, posamezniki, ki povezujejo dve omrežji, nastopajo kot posredniki ne le v materialnem smislu (prenos resursov in informacij) ampak tudi kot posredniki pri izgrajevanju zaupanja (»prijatelj prijatelja je moj prijatelj«). Članstvo v prostovoljnih organizacijah tako omogoča razvoj generaliziranega zaupanja na podlagi reputacije oziroma ugleda, ki potuje skozi socialne triade.

Posebne vrste posrednik so institucije. Tudi institucije namreč posredujejo informacije o zaupanju vrednosti drugih, ki jih posameznik ne pozna osebno, tako kot socialna omrežja. Institucije opravljajo svojo posredniško vlogo na dva načina, prvič, skozi utelešenje določenih vrednot, in drugič, skozi konkretno ravnanje akterjev, zaposlenih v teh institucijah. V stikih s tim. »street-level bureaucracy« (Rothstein in Stolle 2001) si posameznik ustvari oceno o nepristranskosti, nekoruptivnosti in socialni zavzetosti s strani drugih, s katerimi vstopa v ključne interakcije. Na drugi strani pa institucije s svojimi socialnimi programi utelešajo določene vrednote, zaradi česar tisti socialni programi, ki izražajo ideal univerzalizma in tolerance lahko postanejo pomemben izvor generaliziranega zaupanja med državljani (Rothstein in Stolle 2001). Takšne programe je v večji meri najti v universalističnem tipu socialne države za razliko od konzervativnega in selektivnega, za katera je značilna poudarjena neenakost državljanov in stigmatizacija (Esping-Andersen 1990).

Posredovalna funkcija institucij pride mnogo manj do izraza v primeru političnih institucij kot pa tistih institucij, ki skrbijo za implementacijo javnih politik in enakost državljanov pred zakonom (na primer, zdravstvo, socialno skrbstvo, izobraževanje, sodstvo). Razlog za to je, da se od političnih akterjev v naprej pričakuje določena pristranost. Raziskave o zaupanju v politične institucije in akterje jasno kažejo, kako pomembno je ujemanje med političnimi preferencami anketiranca in stranko na oblasti za visoko politično zaupanje. Politično zaupanje tudi močno niha v odvisnosti od aktualnega političnega dogajanja. Zaupanje v politični sferi se torej mnogo bolj vzpostavlja na podlagi vsebinskega kriterija (kaj dobim? ali so predvolilne obljube izpolnjene?) kot pa na podlagi proceduralnega kriterija, ki zahteva spoštovanje človekovih pravic, enakost obravnave in enakost možnosti za vse državljane. Takšna pričakovanja gojimo predvsem do države v ožjem pomenu besede. V državah z visoko stopnjo odvisnosti državnega aparata od vsakodnevne politike in nizko avtonomijo javnih uslužbencev bo zato zaupanje v javne institucije nizko, z njim pa bo nizko tudi generalizirano zaupanje.

3.2 Altruistično zaupanje: zaupanje kot darilo

Pri napovednem zaupanju je moralno delovanje izpostavljeno na strani tistega, od katerega akter pričakuje, da ga ne bo izdal, in ne na strani akterja, ki zaupa. Mansbridge (1999) meni, da veliki problemi s posplošitvijo napovednega zaupanja izhajajo prav iz tega, ker gre za zaupanje, ki je izpraznjeno moralnih vsebin. Mansbridge kot alternativo predlaga altruistično zaupanje, kjer akter pokloni zaupanje kot darilo drugemu, čeprav mu zdrava pamet napoveduje določeno previdnost. Razlogov za takšno ravnanje, ko akter zaupa v večji meri, kot pa bi to sledilo iz pričakovanj, narejenih na podlagi verjetnostnega razmisleka, je več. Najpomembnejši razlog je, da z zavestnim sprejemanjem tveganja akter spremeni potencialno sovražno interakcijo v kooperativno. To naredi bodisi zato, ker kooperativne odnose ceni bolj kot tekmovalne, bodisi zato, ker mu je osebno veliko do blagostanja drugega. Drugi razlog poganja prepričanje, da je treba z drugimi ravnati tako, kot bi želeli, da oni ravnajo z nami. V obeh primerih gre za ravnanje, ki izhaja iz globokega prepričanja o tem, kaj je dobro in kaj slabo za medosebne odnose, v čemer se odraža moralna podstat altruističnega zaupanja. Akterji se v vsakdanjih situacijah

poslužujejo tako napovednega kot altruističnega zaupanja. Prav prisotnost altruističnega zaupanja pa naj bi omogočala lažje vzpostavljane zaupanja med ljudmi, ki so sicer tujci oziroma se med seboj ne poznajo.

Altruistično zaupanje pomembno prispeva k empirično zaznani višji stopnji zaupanja, ki jo najdemo v deželah z razvito post-materialistično vrednotno orientacijo. Post-materialisti z zavračanjem materialnih vrednot v ospredje postavljajo vrednoti samo-realizacije in tolerantnega odnosa do okolja, tako socialnega kot naravnega (Inglehart 1990, 1997). Zaupanje tudi ni v nasprotju z religioznostjo, vendar pod določenimi pogoji. Kot ugotavlja Inglehart, je za katoliške dežele značilna nizka stopnja zaupanja predvsem zaradi hierarhične socialne strukture, ki jo implicira katoliška cerkev. V katoliških deželah se religioznost povezuje z vrednotno orientacijo, ki jo določajo elementi podrejenosti in ubogljivosti. Vrednotni sklop, ki spodbuja razvoj altruističnega zaupanja, pa nasprotno vsebuje elemente svobode, avtonomije delovanja in samorealizacije, na eni strani, in omejitve te svobode v smislu enakosti obravnave, tolerance in pravičnosti do drugih, na drugi strani.

3.3 Optimistično zaupanje: zaupanje kot stabiliziran odnos do okolja

Altruistično ravnanje, ki smo ga opisali v prejšnji točki je velikokrat težko ločiti od empatije. Oboje, empatija in altruistično zaupanje, namreč vključujeta dobronamerno ravnanje do drugega. Razlikujeta se le v pogledu namere in glede svobodne volje akterja. V primeru altruističnega zaupanja se akter odloči, da bo zaupal *kljub* tveganju, ki je s tem povezano. Altruistično zaupanje in empatijo je na drugi strani tudi težko ločevati od tega, čemur Hardin (1993) pravi optimistično zaupanje, Yamagishi in Yamagishi (1994) pa kognitivna napaka. V primeru kognitivne napake ljudje namreč zaupajo bolj, kot bi bilo pričakovati na podlagi objektivne ocene tveganja. Tako altruistično zaupanje kot optimizem in empatija nasploh vodijo v zaupanje tam, kjer tega ne bi pričakovali, le da gre enkrat za karakterno lastnost (empatija), drugič za bolj ali manj stabilen odnos ljudi do socialnega okolja (optimizem), tretjič pa za zavestno ravnanje (altruistično zaupanje).

Empirične analize so pokazale, da optimizem sestoji iz naslednjih treh elementov: iz pričakovanja, da bo prihodnost boljša kot preteklost, iz prepričanja, da imamo vpliv na svoje okolje in da lahko kot posamezniki pripomoremo k njegovemu izboljšanju, ter iz zadovoljstva z lastnim življenjem, med drugim tudi iz zadovoljstva s socialnim omrežjem (Uslaner 2003). Optimizem je subjektivni povzetek posameznikove osebne zgodovine, ki posreduje med njegovim objektivnim izkustvom in zaupanjem. Zadovoljstvo z življenjem na splošno, zadovoljstvo z delovnim mestom, zadovoljstvo z materialnim standardom vsi izražajo subjektivno oceno pretekle in sedanje življenjske situacije. Razen tega optimizem tudi povzema naše izkustvo z nadzorom, ki ga imamo nad svojim življenjem (»v življenju se stvari da spremeniti«). Optimist je zadovoljen z življenjem in meni, da se svet spreminja na bolje, tudi z njegovo pomočjo.

Optimizem se pomembno oblikuje v zgodnjih letih in spremlja posameznika skozi njegovo celotno življenje. Kasnejši dogodki in izkustvo ga lahko spremenijo le v manjši meri. Zaradi tega je tudi zaupanje, ki je pomembno povezano z optimističnim pogledom na življenje, relativno stabilna posameznikova lastnost. Longitudinalne študije zaupanja

so sicer redke, a ena izmed njih je pokazala, da je v obdobju 17 let kar 70% proučevane populacije ostalo v isti kategoriji zaupanja oziroma nezaupanja (Uslaner 2003, str. 56). Večja nihanja v zaupanju na nacionalni ravni so odraz zamenjave generacij z različnimi izkušnjami.

Po drugi strani pa tudi takrat, ko pride do večjih sprememb v zaupanju tekom obdobja odraslosti, ta sprememba ni individualna, ampak kolektivna, v smislu kolektivnega odziva na pomembne spremembe v okolju.¹² Rast optimističnega zaupanja znotraj določene generacije ali pa v družbi na splošno je ponavadi povezana s pomembnimi političnimi dogodki in s povečevanjem blaginje, ki državljanom navdajata z občutkom, da se stvari odvijajo na bolje in da so njihove življenjske možnosti sedaj bolj odprte kot prej. Tako Uslaner (2003) pokaže, da v ozadju zmanjševanja stopnje zaupanja v ZDA v zadnjih štirih desetletjih ni le zamenjava generacij, kot to trdi Putnam (2000), ampak da to zamenjavo spremlja tudi naraščajoča neenakost. Če bi šlo le za zamenjavo generacij, bi ne prišlo do tako občutnega padca zaupanja, oziroma bi bil trend primerljiv z zahodnoevropskimi državami.

4. Zaupanje v Sloveniji v zadnjih desetih letih

V Sloveniji je bilo vprašanje o generaliziranem zaupanju v raziskavah prvič postavljeno šele leta 1990.¹³ V tem času je bila za Slovenijo značilna ena najnižjih stopenj zaupanja (17%), nizka tudi v primerjavi z ostalimi južno in vzhodno evropskimi državami. V drugi polovici 1990ih je sledilo relativno hitro dvigovanje stopnje zaupanja, ki danes Slovenijo postavlja ob bok državam, kot so Grčija in Španija. V letu 2003 se stopnja zaupanja v Sloveniji giblje okoli 28%.¹⁴

Generalizirano zaupanje merimo s preprostim vprašanjem, v kolikšni meri anketiraneec zaupa drugim ljudem.¹⁵ Sprva je bilo zaupanje merjeno z dihotomno lestvico. Ljudje so na vprašanje o zaupanju odgovarjali z da ali ne. Prednost takšne lestvice je njena enostavnost, slabost pa nezanesljivost odgovorov, ki se kaže v velikih nihanjih deležev med enim in drugim merjenjem v isti državi. Zaradi tega je dihotomno lestvico po letu 2000 nadomestila enajststopenjska ordinalna lestvica, ki daje zanesljivejše rezultate. Uporaba obeh tipov lestvic v isti raziskavi (European Social Survey) nam pokaže, da so razlike med ljudmi glede na to, kdaj se odločijo za pozitivni ali negativni odgovor pri dihotomni lestvici tako velike, da so dodatni stroški uporabe enajststopenjske lestvice upravičeni. V Sloveniji se velika večina ljudi odloči, da ljudem zaupa, šele pri vrednosti 7 (na lestvici od 0 do 10), a tudi pri vrednostih 7 in 8 je še vedno ena četrtna takih, ki na dihotomno vprašanje odgovorijo z »ne«.

Zanesljivost merjenja zaupanja se povečuje tudi z uporabo treh sorodnih vprašanj, namesto enega. K osnovnemu vprašanju sta tu dodani še dve vprašanji, ki ju je formuliral Rosenberg (1956): »Ali menite, da si ljudje večinoma prizadevajo pomagati drugim, ali pa skrbijo predvsem zase?« in »Ali menite, da bi vas večina ljudi skušala izkoristiti, če bi imeli za to priložnost, ali bi z vami ravnali pošteno?« Vsa tri vprašanja so bila uporabljena v CID študiji¹⁶, kjer se je pokazalo, da je korelacija med njimi 0.7 ali več (Pearsonov korelacijski koeficient), ter da povprečje treh mer zaupanja bolje korelira z

eksternimi spremenljivkami kot pa posamezna vprašanja (Newton, Montero, Zmerli, v tisku).

Ob zanesljivosti nas zanima tudi veljavnost merjenja zaupanja. Vprašanje je, v kolikšni meri instrument zaupanja res meri generalizirano zaupanje, to je zaupanje v tujce in anonimne druge. Zato smo v slovenskem delu CID študije anketirance podrobneje vprašali, v kolikšni meri zaupajo določenim kategorijam ljudi: družini, prijateljem, sosedom, sodelavcem, članom organizacij, ljudem na ulici, sodržavljanom, drugim narodom. Analiza pokaže, da odgovori na vprašanje o zaupanju v druge ljudi močno korelirajo z zaupanjem v ljudi na ulici, sodržavljanke in druge narode. Gre torej v resnici za vprašanje, ki sprašuje po zaupanju v anonimne druge, kar je tudi njegov osnovni namen.

Dvig ravni zaupanja v Sloveniji v zadnjih desetih letih je, zanimivo, značilen za vse starostne kategorije. Če populacijo razdelimo v tri starostne skupine (15-30 let, 31-60 let, 61 let in več), vidimo, da razlik med starostnimi skupinami skorajda ni (tabela 1). Očitno je, da dosedanje naraščanje zaupanja v Sloveniji ni imelo značaja generacijskih sprememb, ampak je bilo v veliki meri kolektivna reakcija vseh generacij na politične in ekonomske procese v drugi polovici 1990ih.

Seveda je prisotna tudi notranja heterogenost. Negativne posledice politične in ekonomske krize so prej premagali pripadniki višjih socialnih razredov kot nižjih. Če kot indikator socioekonomskega položaja uporabimo izobrazbo, vidimo, da se raven zaupanja med ljudmi s sekundarno in terciarno izobrazbo dviguje vse od leta 1995 dalje (tabela 1). Ta trend je še posebej izrazit med ljudmi s terciarno izobrazbo. Med nižje izobraženimi socialnimi skupinami pa zaupanje stagnira vse do leta 2000, ko se začne dvigovati tudi med to kategorijo ljudi.

Tabela 1: Rast zaupanja v Sloveniji po socialnih skupinah

	1990	1995	2000	2003
STAROSTNE SKUPINE				
15 - 30 let		15%	21%	26%
31 - 60 let		16%	23%	27%
61 let in več		14%	19%	33%
IZOBRAZBENE SKUPINE				
primarna		9%	8%	21%
sekundarna		16%	22%	24%
terciarna		31%	46%	50%
POPULACIJA	17%	16%	22%	28%

OPOMBA: Podatki so iz World Values Survey 1990 in 1995, European Values Survey 2000, in European Social Survey, 2003.

Iz pregleda raziskav SJM¹⁷, narejenih v zadnjih desetih letih, sledi, da je prav sredina 1990ih prelomnica, ko se začne dvigovati delež Slovencev, ki pozitivno ocenjujejo svoje materialno stanje in življenjske možnosti na različnih področjih. Spet druga prelomnica sta leti 1999/2000. Na primer, delež populacije, ki meni, da živi slabše kot prej, je bil v

letih od 1990 do 1994 nad 70%, v letih 1995 do 1998 se ta delež giblje med 50-60%, po letu 1999 pa pade pod 50%. To zadnje obdobje sovпада tudi z zmanjševanjem deleža ljudi, ki živijo pod pragom revščine, kot ga beleži uradna statistika. Na žalost v časovno vrsto SJM ni vključeno vprašanje o zaupanju, tako da ne moremo neposredno preveriti zveze med ravniyo zaupanja in splošno oceno življenjskih pogojev. Vendar pa nas časovno sovpadanje prelomnic v trendih vsaj na posreden način pripelje do domneve o pomenu kvalitete življenja in odpiranja življenjskih možnosti za vse socialne skupine za rast zaupanja. Videti je, da za procesom »normalizacije« zaupanja v Sloveniji v zadnjih desetih letih stoji prav premostitev tranzicijske krize na ekonomskem in političnem področju. Normalizacije so bili najprej deležni višji sloji, po letu 2000 pa tudi nižji. Trend zviševanja zaupanja v zadnjih desetih letih je bil torej pomembno povezan z dejavniki tim. optimističnega zaupanja, o katerih piše predvsem Uslaner (2003).

5. Zaupanje in prostovoljne organizacije

Padeč zaupanja v ZDA naj bi bil posledica vse manjšega sodelovanja ljudi v civilnodružbenih organizacijah in vse pogostejšega preživljanja prostega časa pred televizijskimi sprejemniki, meni Putnam (2000). Ta teza, ki govori o tem, da obstaja močna zveza med članstvom v civilnih združenjih in prostovoljnih organizacijah ter stopnjo medosebnega zaupanja, je danes široko razširjena. Prostovoljne organizacije naj bi vplivale na socialni kapital zaradi tim. internih učinkov, povezanih z izgradnjo zaupanja in norm recipročnosti skozi ponavljajoče se socialne interakcije, v katere stopajo člani organizacij, za razliko od eksternih učinkov, ki so zajeti zlasti v interesnem in lobističnem delovanju organizacij. Mnogi avtorji so podvomili v zvezo med zaupanjem in sodelovanjem v prostovoljnih organizacijah, še posebej v primeru vzhodno-evropskih držav (Stolle 1998, Uslaner 2003, Whitley 1999). Pokazali so, da je predpostavljena zveza šibka in da poteka predvsem v smeri od zaupanja k organizacijam, ne pa obratno.

Poglejmo si slovenski primer, z namenom, da ugotovimo, v kolikšni meri so prostovoljne organizacije res dejavnik izgradnje socialnega kapitala, kot bi to sledilo iz Putnamove teorije. V Sloveniji je leta 2002 okoli 63% prebivalcev potrdilo, da so povezani s prostovoljnimi organizacijami: 53% je članov organizacij, 33% je aktivnih in vsaj eni organizaciji in 21% jih opravlja prostovoljno delo.¹⁸ V primerjavi z 12 evropskimi državami, ki so bile vključene v CID¹⁹ raziskavo, se Slovenija uvršča v povprečje, skupaj s Španijo in bivšo Vzhodno Nemčijo. Do podobnih rezultatov so prišle tudi druge mednarodne raziskave, v katerih je sodelovala Slovenija.

Bivariatna (Pearsonova) korelacijska koeficienta med članstvom in aktivnim sodelovanjem v organizacijah na eni strani, ter generaliziranim zaupanjem na drugi strani, sta nizko pozitivna in statistično visoko značilna (0.126 in 0.122). To pomeni, da ljudje, ki so člani organizacij bolj zaupajo drugim, kot ne-člani. Na prvi pogled se v Sloveniji potrjuje Putnamova hipoteza. A poleg pojasnjene variabilnosti nas zanima še smer vplivanja. Da bi lahko dobljeno korelacijo res intepretirali v smislu vzročne zveze, bomo v nadaljevanju uporabili Two-Stage Least Squares (2SLS) metodo ocenjevanja regresijskih parametrov, ki upošteva povratni učinek med dvema spremenljivkama.²⁰ V

ta namen je potrebno definirati instrumentalne spremenljivke za sodelovanje v prostovoljnih organizacijah in zaupanje. Uporabili bomo mero političnega interesa, pogostosti pogovarjanja o politiki, obiskovanja verskih obredov in zadovoljstva z življenjem. Prve tri so pomembne determinante članstva v prostovoljnih organizacijah, zadovoljstvo z življenjem pa vpliva na stopnjo zaupanja.

Tabela 2: Vpliv aktivnega sodelovanja v prostovoljnih organizacijah na zaupanje

Neodvisne spremenljivke	Zaupanje β
Aktivno sodelovanja v prost. organizacijah	-0.07
Izobrazba	0.23***
Zadovoljstvo z življenjem	0.14***
N	962
R ²	0.07

OPOMBA: Poročamo standardizirane regresijske koeficiente.

***sig. < .001 **sig. < .01 sig. < .05

Tabela 2 pokaže, da je vpliv sodelovanja v prostovoljnih organizacijah na zaupanje v Sloveniji v resnici šibak in statistično neznačilen, če v modelu upoštevamo povratno vzročno zvezo med obema spremenljivkama. Vpliv aktivnega sodelovanja v prostovoljnih organizacijah na zaupanje, ki ga nakazuje bivariatna korelacija, postane šibkejši, ko v model vključimo izobrazbo kot kontrolno spremenljivko, in izgine, ko upoštevamo še povratni učinek. Ta rezultat nam pove, da je zaupanje prej posledica višje izobrazbe in večjega zadovoljstva z življenjem, kot pa sodelovanja v prostovoljnih organizacijah. Putnamova teza o centralni vlogi organizacij za socialni kapital se nam v Sloveniji ne potrjuje. Prostovoljne organizacije niso dejavnik izgradnje generaliziranega zaupanja, kar pa seveda ne pomeni, da niso pomembne kot element civilne družbe, ki vpliva na oblikovanje javnega mnenja in politik, zagotavlja pomoč različnim družbenim skupinam in omogoča prostor za druženje in skupinsko uresničevanje interesov svojih članov.

Tabela 3: Vpliv zaupanja na aktivno sodelovanje v prostovoljnih organizacijah

Neodvisne spremenljivke	Prostovoljne organizacije	
	Model 1 β	Model 2 β
Zaupanje	0.33	(0.49***)
Izobrazba	0.07	
Pogovarjanje o politiki	0.09*	(0.10*)
Političen interes	0.09*	(0.09*)
Verska pripadnost (da/ne)	0.09*	(0.09*)
N	960	960
R ²	0.05	0.05

OPOMBA: Poročamo standardizirane regresijske koeficiente.

***sig. < .001 **sig. < .01 sig. < .05

Nasprotno pa zaupanje vpliva na aktivnost v prostovoljnih organizacijah, tudi ko upoštevamo povratno zvezo. Učinek zaupanja je močan, pravzaprav najmočnejši posamični učinek v modelu. Močan učinek, ki je hkrati statistično neznačilen, kot se kaže na primeru zaupanja v tabeli 3, običajno opozarja na multikolinearnost. V tem primeru gre za visoko korelacijo med zaupanjem in izobrazbo. Če izobrazbo izključimo iz modela, postane učinek zaupanja visoko statistično značilen. To pomeni, da izobrazba dejansko vpliva na članstvo in aktivno sodelovanje v prostovoljnih organizacijah predvsem preko stopnje zaupanja. Izobrazba povečuje generalizirano zaupanje, večje zaupanje pa vpliva na množičnejše vključevanje v prostovoljne organizacije.

6. Alternativni modeli zaupanja

Majhna pojasnjevalna moč Putnamovega modela, ki sloni na sodelovanju v prostovoljnih organizacijah, zahteva, da razmislimo o alternativnih modelih. Razprava o dejavniki zaupanja je opozorila na pomen naslednjih dejavnikov: optimizma, vrednot in stališč o delovanju različnih institucij, ki ustrežajo optimističnemu, altruističnemu in napovednemu zaupanju. Vpliv teh dejavnikov bomo ponovno merili s pomočjo podatkov zbranih v EVS in CID. Vendar pa, medtem ko je v CID raziskavi zaupanje merjeno z enajststopenjsko lestvico, je v EVS še vedno uporabljena dihotomna lestvica. Zaradi tega smo v analizi EVS podatkov namesto multiple regresijske metode uporabili logistično regresijo z ocenjevanjem parametrov po metodi največjega verjetja, kjer vrednosti odvisne spremenljivke Y (0,1) pretvorimo v logit. Dejavniki zaupanja pa smo operacionalizirani na naslednji način:

a) *Optimizem (EVS)*

Optimizem je merjen s spremenljivkama, ki izražata v kolikšni meri je anketiranec srečen in v kolikšni meri meni, da ima nadzor nad življenjem. EVS sicer vključuje tudi vprašanje o zadovoljstvu z življenjem na splošno, ki pa ga zaradi visoke korelacije z drugima dvema spremenljivkama optimizma v analizi ne bomo upoštevali. V oceni osebne sreče se evropske države razporejajo na lestvici od .46 do .80.²¹ Slovenija je skupaj z razvitejšimi deželami vzhodne Evrope nekje na sredini s povprečno oceno .64, za njo so manj razvite vzhodnoevropske države (Romunija, Rusija), pred njo pa južno in zahodnoevropske države. Medtem, ko ljudje v Sloveniji niso zelo srečni, pa imajo visok občutek nadzora nad svojim življenjem, kar pomembno prispeva k njihovemu optimizmu. Glede na občutek nadzora nad svojim življenjem se Slovenija namreč uvršča precej nad sredino (na 23. mesto med 32 državami).

b) *Vrednote (EVS)*

Vrednotne orientacije v Sloveniji smo operacionalizirali s pomočjo faktorske analize. Pri tem smo uporabili podatke iz EVS, ki sprašuje o pomembnih vrednotah, ki jih starši lahko z vzgojo prenesejo na otroke. Vprašanje se glasi na naslednji način: »Spodaj so navedene nekatere lastnosti, ki si jih otroci lahko pridobijo doma od staršev. Katere od njih so po vaši oceni posebno pomembne? Prosimo, izberite jih največ pet.« Med naštetimi vrednotami so lepo vedenje, samostojnost, trdo delo, občutek za odgovornost, domišljija, strpnost in spoštovanje drugih, varčnost, odločnost

(vztrajnost), vernost, nesebičnost in ubogljivost. Za vsako od naštetih vrednot je anketiranec obkrožil pomembno (vrednost 1 v analizi) ali ne tako pomembno (vrednost 0 v analizi). Faktorska analiza²² (Tabela 4) pokaže, da se v Sloveniji oblikujejo štiri vrednotne orientacije, ki jih lahko poimenujemo tradicionalizem, materializem, egoistični in solidarni individualizem.²³ Empirični podatki dajo takšno jasno sliko štirih vrednotnih orientacij le v nekaterih evropskih deželah. Med njimi so Slovenija, Italija, Španija, deloma tudi Avstrija in Belgija, torej dežele z močno katoliško tradicijo. V deželah z višjo stopnjo prisotnosti post-materializma in v protestantskih deželah se te vrednotne orientacije razblinjajo in faktorska analiza ne razloči dobro dominantnih faktorjev (npr. na Nizozemskem se slika vrednotnih orientacij oblikuje okoli 6-7 faktorjev, ki vsak zase pojasnjujejo le majhen del variance).

Značilnost držav z jasno prisotno katoliško noto je obstoj *tradicionalne* orientacije, kjer se vera povezuje z ubogljivostjo, na račun samostojnosti in odgovornosti (negativne vrednosti pri faktorskih utežeh). *Materializem* označuje poudarek na trdem delu in varčnosti, in visoko pomanjkanje strpnosti in spoštovanja do drugih. *Egoistični individualizem*, ki je ob Sloveniji značilen tudi za druge vzhodnoevropske države, združuje vrednoto samostojnosti z izrazito egoistično držo (negativna vrednost na nesebičnosti). Samostojnost je močno prisotna vrednota, ki Slovenijo postavlja daleč nad povprečje evropskih držav, vključenih v EVS. Vendar, medtem ko se v zahodnoevropskih državah vrednota samostojnost povezuje z vrednotami odgovornost, nesebičnost in strpnost, zaradi česar nekateri avtorji govorijo o pojavu tim. socialnega individualizma (Rothstein 2002, str. 308), se v Sloveniji pojavlja v kombinaciji z močnim zavračanjem nesebičnosti in ostalih vrednot pozitivne naravnosti do drugih. Pozitivno naravnost do drugih, ob hkratnem poudarjanju individualne svobode, je najti le v vrednotni orientaciji, ki poudarja domišljijo in vztrajnost. A tudi tukaj, tako kot sicer na splošno v Sloveniji, vrednoti odgovornost in toleranca do drugih nista prisotni v tako visoki meri kot v zahodnoevropskih državah. *Solidaren individualizem* v Sloveniji je še zmeraj v veliki meri usmerjen v posameznika; ne sicer toliko v njegov socialni status kot v individualni razvoj, ki se odraža skozi vrednoto »domišljija«. ²⁴ Solidarnostni element v tej redko prisotni vrednotni orientaciji, ki poudarja domišljijo, in odklanja konformizem v smislu lepega vedenja in pridnosti, je nesebičnost.

Če povzamemo posebnosti vrednotnega sistema pri Slovencih glede na druge evropske države, potem lahko rečemo, da imamo na eni strani opraviti z močno prisotnim egoističnim individualizmom in pomanjkanjem solidarnega individualizma, na drugi strani pa s tradicionalno orientacijo, kjer se religiozne vrednote močno povezujejo z avtoritarnim poudarkom na ubogljivosti. Prvi vrednotni element Slovenija deli še z nekaterimi drugimi vzhodnoevropskimi deželami in očitno gre za dediščino privatiziranega socialnega življenja iz obdobja socializma, ki se v desetih letih po tranziciji ni bistveno spremenila. Drugi vrednotni element pa je značilen za katoliške dežele. Prav ta dva elementa je izpostavil tudi Inglehart v svoji študiji na agregatni ravni, ki smo jo že omenili na začetku članka. V nadaljevanju bomo videli, ali se bodo njuni učinki pokazali tudi na individualni ravni.

Vse štiri vrednotne orientacije bomo vključili v logistično regresijsko analizo z namenom, da preverimo njihov vpliv na zaupanje. Vrednosti spremenljivk za posamezno enoto proučevanja so izračunane na podlagi faktorskih uteži. EVS sicer omogoča še izdelavo alternativnih spremenljivk vrednotnih orientacij, narejenih na podlagi vprašanj o tem, kaj se anketirancu zdi pomembno v življenju (politika, družina, vera, itd.), ali pa na podlagi stališč o uspešnem zakonu²⁵, in stališč o politiki in državi²⁶. Vendar pa v nobenem od naštetih primerov ne dobimo tako jasne slike štirih orientacij kot pri vprašanju o tem, katere vrednote lahko starši prenesejo na otroke.

Vrednotna orientacija solidarni individualizem pozitivno korelira s post-materializmom. Post-materializem je danes ena najpogostejše obravnavanih vrednotnih orientacij, ki jo je v svojem delu posebej izpostavil Inglehart (1990, 1997) in ki naj bi bila povezana z zaupanjem. Ker pa operacionalizacija post-materializma predstavlja določen problem, saj pomemben del populacije (več kot 50%) ostaja nedefiniran v smislu mešanih vrednotnih orientacij – niso ne materialisti ne postmaterialisti, bomo v nadaljni analizi gradili na zgoraj definiranih štirih vrednotnih orientacijah in vključili postmaterializem le kot alternativo solidarnemu individualizmu.

Tabela 4: Faktorska analiza vrednot

Vrednote	Faktor 1 Tradicionalizem	Faktor 2 Ego. individualizem	Faktor 3 Materializem	Faktor 4 Solid. individualizem
Ubogljivost	0.616	0.189	-0.025	-0.140
Vernost	0.657	-0.105	0.042	0.043
Samostojnost	-0.461	0.643	0.149	0.255
Varčnost	0.047	0.137	0.529	-0.352
Trdo delo	0.086	-0.092	0.607	-0.062
Odločnost	-0.142	-0.252	-0.331	0.596
Domišljija	0.236	0.086	0.164	0.661
Lepo vedenje	0.336	0.149	-0.005	-0.588
Odgovornost	-0.493	-0.027	-0.206	0.015
Nesebičnost	-0.278	-0.772	0.091	0.200
Strpnost, spoštovanje	-0.033	-0.025	-0.715	0.019

OPOMBA: Faktorska analiza, varimax rotacija.

c) Socialna omrežja (EVS)

Zaradi statistične kontrole smo v analizo vključili tudi spremenljivke socialnih omrežij. EVS omogoča, da merimo tako članstvo v prostovoljnih organizacijah kot tudi neformalno druženje z različnimi kategorijami ljudi. Anketiranci so odgovarjali na vprašanja o tem, kako pogosto se v prostem času družijo s prijatelji, kolegi iz službe ali iz istega poklica, ljudmi, s katerimi se srečujejo v cerkvi, in znanci iz prostovoljnih organizacij. Tako kot članstvo v prostovoljnih organizacijah, je tudi vključevanje v neformalna omrežja v Sloveniji nekje v povprečju glede na ostale evropske države.

d) Delovanje institucij (EVS in CID)

EVS nam zaradi osredotočenosti na vrednote ponuja manj možnosti za merjenje stališč o tem, kaj državljani menijo o delovanju države in njenih institucij. Do določene mere si lahko pomagamo s klasičnim vprašanjem o zaupanju v različne vrste institucij, pri čemer bomo obrnili način pojasnjevanja. Običajno se generalizirano zaupanje razume kot zdravilo za upadanje zaupanja v različne institucije, v modelu »od zgoraj navzdol«, ki smo ga predstavili v prvem delu članka, pa so prav institucije tiste, ki s svojim delovanjem vplivajo na rast ali padec socialnega kapitala. Argument tudi govori o tem, da nimajo vse institucije enako velikega vpliva na socialni kapital. Pomembnejše naj bi bile tiste institucije, od katerih državljani pričakujejo večjo mero nepristranosti; to je sodstvo in institucije, katerih naloga je implementacija javnih politik (šolstvo, zdravstvo, socialno skrbstvo, lokalna samouprava). Zato bomo v analizi tvorili spremenljivko, ki bo izrazila povprečno zaupanje državljanov v te vrste institucij, ne pa institucionalno zaupanje na splošno. Ob zaupanju v institucije imamo v EVS na voljo še vprašanje o zadovoljstvu z delovanjem demokracije, in vprašanje o tem, v kolikšni meri se danes v Sloveniji spoštujejo človekove pravice.

Več informacij o vplivu institucij na zaupanje vsebuje CID raziskava. Razen standardnih vprašanj o zaupanju v različne institucije in zadovoljstvu z demokracijo, je raziskava spraševala tudi o delovanju sodnega sistema - o njegovi pravičnosti in učinkovitosti, o korupciji in o vplivu »navadnih« državljanov na politične odločitve. Spet bomo tvorili posebno spremenljivko, ki bo izrazila zaupanje le v tiste institucije, od katerih se pričakuje nepristranost. V analizo bomo vključili tudi obe spremenljivki ocene delovanja sodnega sistema, da bi videli ali je pravičnost res tako pomemben element zaupanja v institucije, kot to predvideva institucionalni pristop. Vpliv na sprejemanje političnih odločitev pa nam bo povedal, v kolikšni meri državljani vidijo institucije kot odprte za njihove pobude.

Poglejmo si rezultate regresijskih analiz. Tabela 5 povzema rezultate treh modelov, ocenjenih s pomočjo podatkov iz EVS raziskave. Model I vključuje vse obravnavane spremenljivke, v Modelu II so izključene demografske spremenljivke, v Modelu III pa so izključene vse tiste spremenljivke, ki nimajo statistično značilnega vpliva na zaupanje.

Tabela 5: Dejavniki zaupanja (EVS)

Neodvisne spremenljivke	Model I koeficient	Model II koeficient	Model III koeficient
OPTIMIZEM			
- sreča	1.48*	1.46*	1.39**
- kontrola nad življenjem	1.42*	1.56*	1.23**
VREDNOTNE ORIENTACIJE			
- tradicionalna orientacija	-1.10*	-1.21*	-1.10**
- materializem	-0.57	-0.55	
- egoistični individualizem	-1.57**	-1.82***	-1.60***
- solidarni individualizem	0.41	0.56	
POSTMATERIALIZEM	0.81*	0.98*	0.85*
OMREŽJA			
- članstvo v prost. organizacijah	1.47	2.66*	1.45
- druženje s prijatelji	0.52	0.24	
- druženje s kolegi	-0.19	-0.13	
- druženje v cerkvi	-0.19	-0.24	
- druženje v organizacijah	-0.31	-0.21	
SPOŠTOVANJE ČLOVEKOVIH PRAVIC	1.10*	1.15**	1.86***
SOCIO-DEMOGRAFSKE SPREMENLJIVKE			
- izobrazba	2.28***		2.29***
- starost	1.23**		1.34**
- spol (1=moški)	0.22		
N	758	776	759
R ² _L	0.171	0.145	0.169

Opombe: Poročamo koeficiente dobljene z logistično regresijo. R²_L je Menardov koeficient pojasnjene variance v logistični regresiji, ki je po svojih lastnostih blizu OLS R².

***sig. < .001 **sig. < .01 sig. < .05

V vseh treh modelih so najpomembnejši napovedovalci zaupanja optimizem, vrednotne orientacije, demografske spremenljivke, in institucionalni dejavniki. Obe dimenziji optimizma: sreča in nadzor nad življenjem imata pozitiven vpliv na zaupanje, ne glede na socioekonomski položaj anketiranca, izražen z njegovo izobrazbo. Predvsem sreča je tisti element optimizma, kjer so Slovenci relativno nizko glede na zahodnoevropske države in ki lahko predstavlja potencialen izvor dodatnega zaupanja. Sreča povzema posameznikovo zadovoljstvo z življenjem, ki je vedno rezultat interakcije med oceno dejanskega stanja in aspiracijami. Verjetno leži poglavitni razlog za nizko raven osebne sreče v Sloveniji v zelo visokih pričakovanjih, ki so rezultat intenzivnih procesov socialnega nadzora in primerjave, značilnih za družbe z nizko stopnjo mobilnosti in močne vključenosti v primarna socialna omrežja. Visoke aspiracije s tem, ko povečujejo razkorak z dejanskim stanjem, znižujejo občutek osebne sreče. Na drugi strani pa je res, da so prav visoke aspiracije pomembno gonilo aktivnega poseganja ljudi v svojo življensko situacijo, kar se odraža skozi visok občutek nadzora nad življenjem. Visoka

raven aspiracij v Sloveniji torej pomembno zaznamuje oba vidika optimizma – občutek sreče in nadzora nad življenjem: kot motivacija za izvajanje nadzora nad lastno usodo pozitivno aspiracije vplivajo na rast optimističnega zaupanja, medtem ko je na drugi strani učinek na optimizem negativen, saj povečujejo razkorak z dejanskim stanjem.

Vrednotni orientaciji tradicionalizem in egoistični individualizem visoko negativno vplivata na zaupanje. Gre za izredno pomembna dejavnika nizke stopnje zaupanja v Sloveniji. Solidarni individualizem in post-materializem imata v skladu s pričakovanji pozitiven učinek. Učinek je močnejši na strani post-materializma, ki prevzame nase tudi vpliv solidarnega individualizma, če obe vrednotni orientaciji hkrati vključimo v model. Rezultati Inglehartovih agregatnih analiz se torej v celoti potrjujejo tudi na individualni ravni. Čeprav izobrazba v določeni meri povečuje altruistično zaupanje skozi rast post-materialističnih vrednot, pa so izmerjeni učinki vrednotnih orientacij v modelu neodvisni od izobrazbe. To pomeni, da problema vrednot v Sloveniji ne bomo preprosto rešili samo z zviševanjem izobrazbene ravni in materialnega blagostanja.

Izobrazba je sicer izredno pomemben dejavnik zaupanja. Vpliv izobrazbe na povečevanje zaupanja je mogoče razumeti na več načinov. Najprej, izobrazba povečuje kognitivno kapaciteto za presojanje situacije v smislu interpretacije znakov (Yamagishi 2001, Bacharach in Gambetta 2001), kar je pomembno predvsem za napovedno zaupanje. Ljudje, ki jim te kognitivne kapacitete primanjkuje, so nagnjeni k nezaupanju kot strategiji, kako se najbolje izogniti zlorabljenemu zaupanju. Izobrazbo je moč razumeti tudi kot približek za socioekonomski položaj: višji kot je socioekonomski položaj akterja, višje je zaupanje, saj je relativna cena zlorabe zaupanja nižja. Lahko pa je tudi približek za socioekonomski položaj staršev in njihovo stopnjo zaupanja: anketiranci z višjo stopnjo izobrazbe so odraščali v okolju staršev, ki so sami imeli višjo izobrazbo in višje zaupanje. Stopnja zaupanja, ki je značilna za starše je eden pomembnejših napovedovalcev stopnje zaupanja otrok, saj vpliva na otrokov optimistični odnos do sveta. Izobrazba skozi socializacijsko funkcijo šole tudi prispeva k razvoju altruističnega zaupanja. Glede na izredno raznotere vzročne poti, po katerih izobrazba vpliva na zaupanje, ni presenetljivo, da je njen skupen učinek tako močan: dokončana 4-letna srednja šola prinese kar 5% povečanja ravni zaupanja glede na dokončano osnovno šolo, terciarno izobraževanje pa prispeva nadaljnjih 5%. Preverjanje direktnih in indirektnih učinkov izobrazbe v modelu nam pove, da izobrazba res vpliva na zaupanje preko vrednot in optimizma, s čimer prispeva k altruističnemu in optimističnemu zaupanju, kljub temu pa je njen najmočnejši učinek neodvisen od vrednot in optimizma. Izobrazba očitno povečuje stopnjo generaliziranega zaupanja tako, da predvsem povečuje napovedno zaupanje, s tem, ko vpliva na izgrajevanje kognitivnih kapacitet, in zagotavlja višji socioekonomski status ter pripravljenost na tveganje.

Tudi v Sloveniji je viden učinek procesa zamenjave generacij na zmanjševanje zaupanja, tako kot v nekaterih drugih razvitih državah. Po drugi strani pa prav zviševanje izobrazbene ravni generacije otrok v celoti nadomesti izgubljeno zaupanje glede na generacijo njihovih staršev. To vodi v dejansko brisanje razlik med generacijami glede stopnje generaliziranega zaupanja, podobno kot so ugotovile že nekatere druge študije (za Veliko Britanijo glej Hall 1999).

Socialna omrežja, predvsem članstvo v prostovoljnih organizacijah, imajo pozitiven vpliv na zaupanje. Ta vpliv je šibkejši, če v model vključimo spremenljivko izobrazba. Če pa tudi na EVS podatkih izvedemo analizo, ki upošteva recipročno zvezo, vpliv prostovoljnih organizacij na zaupanje izgine, tako kot smo to že pokazali na CID podatkih v tabelah 2 in 3.

Tabela 6: Dejavniki zaupanja (CID)

Spremenljivke	Model I koeficient	Model II koeficient
Zadovoljstvo z življenjem	0.106***	0.122***
Aktivno sodelovanje v organizacijah	0.094**	0.059
Zaupanje v javni sektor, sodstvo, lokalno sam.	0.122***	0.104***
Pravičnost sodnega sistema	0.111***	0.123***
Učinkovitost sodnega sistema	0.008	0.006
Občutek vpliva v javnem življenju	0.167***	0.149***
SOCIO-DEMOGRAFSKE SPREMENLJIVKE		
- spol (1=moški)		-0.105***
- starost		0.133***
- izobrazba		0.158***
N	878	850
R ²	0.121	0.164

Opombe: Poročamo standardizirane regresijske koeficiente.

****sig. < .001 **sig. < .01 sig. < .05*

Spremenljivke zaupanja v institucije in zadovoljstva z demokracijo v raziskavi EVS niso povezane z zaupanjem, zato o njih ne poročamo. To pa ne pomeni, da institucije nimajo vpliva na zaupanje in da lahko zavrnemo hipotezo »od zgoraj navzdol«. Gre bolj za problem merske kvalitete indikatorjev, predvsem zanesljivosti dihotomno merjenega zaupanja. Iz analize CID podatkov, ki uporablja enajstopenjsko ordinalno lestvico zaupanja namreč vidimo, da lahko zaupanje v institucije v veliki meri pripomore k dvigu medosebnega zaupanja (tabela 6). Da bi državljani zaupali v institucije, pa morajo le-te delovati pravično, v smislu enakosti obravnave in življenjskih možnosti, ter omogočiti državljanom večji vpliv na javne zadeve. Pri tem so določene institucije bolj pomembne od ostalih. Med njimi so predvsem izobraževalni sistem in zdravstvo, sodstvo, socialno skrbstvo in lokalna samouprava, torej vse tiste institucije, s katerimi ima državljan opravka v svojem vsakdanjem življenju. Politika je mnogo manj pomembna in zaupanje v parlament, stranke in te ali one politike ne vpliva na posameznikov odnos do drugih v tolikšni meri, kot vpliva na njega »street-level bureaucracy« (Rothstein 2001). Koruptivnost javnih uslužbencev močno negativno vpliva na zaupanje. Ker pa ocena korupcije korelira z ostalimi spremenljivkami v modelu, kot je zaupanje v institucije in celo zadovoljstvo z življenjem, zaradi česar sproža probleme povezane z multikolinearnostjo, te spremenljivke nismo vključili v končen model.

Analiza institucionalnih dejavnikov nam ne pove le tega, katere institucije so bolj pomembne za oblikovanje zaupanja, ampak tudi, kateri vidik njihovega delovanja je

pri tem ključen. Primerjava učinkov učinkovitosti in pravičnosti sodnega sistema jasno pokaže, da je pravičnost tista, ki je mnogo pomembnejša od učinkovitosti. Državljeni zaupajo institucijam tudi, če so te manj uspešne, ne zaupajo pa jim, če pri svojem delu ne sledijo načelu enakosti obravnave. Enakost razumljena v proceduralnem smislu je torej pomemben element institucionalne izgradnje zaupanja. Zato tudi ne presenečata močna učinka spoštovanja človekovih pravic (tabela 5) in možnost vpliva na javne zadeve (tabela 6) na zaupanje. Državljeni zaupajo institucijam in z njihovim posredovanjem tudi drug drugemu, če so spoštovane človekove pravice, če jih institucije obravnavajo pravično, in če imajo enake možnosti vplivanja na javne zadeve.

Oba modela imata relativno veliko pojasnjevalno moč glede na siceršnji standard tovrstnih družboslovnih raziskav. Model prikazan v tabeli 5, ki se osredotoča na spremenljivke optimizma in vrednot, pojasnjuje 17% variance v zaupanju, model v tabeli 6, s poudarkom na institucionalnih dejavnikih, pa 16%. Generalizirano zaupanje je rezultat neodvisnih vplivov posameznikovega optimizma, njegove izobrazbe in vrednotnih orientacij ter kvalitete delovanja institucij v družbi, v kateri živi. Ni pa nobenih empiričnih potrditev za to, da bi bilo zaupanje odvisno od vključevanja v prostovoljne organizacije in socialnih omrežij, torej od tistega edinega dejavnika, ki ga najdemo omenjenega v Strategiji razvoja Slovenije. Še več, izkazani močan vpliv zaupanja na sodelovanje v prostovoljnih organizacijah postavlja mejo vsem naporom za oživitev civilno družbenega življenja v Sloveniji, ki ne težijo k povečevanju generaliziranega zaupanja hkrati z izboljševanjem pogojev za delovanje prostovoljnega sektorja.

7. Zaključek

Socialnemu kapitalu je mogoče očitati, da ne prinaša ničesar novega in da trivializira klasične sociološke koncepte socialne integracije in kohezije. Tako je npr. EURESCO-va konferenca na temo *European Societies or European Society?* leta 2002 nosila demonstrativen naslov »The Loss of Social Bond«. Uvodni referat je bil namenjen revitalizaciji sociološkega koncepta socialne povezanosti (»social bond«) prav v času, ko je socialni kapital uspešno hegemoniziral družboslovni diskurz. Kritika je bila namenjena predvsem instrumentalnemu pogledu na socialni kapital, ki se odraža v delih Putnama in Coleman. »Social bond« je vrednota sama po sebi in ne le sredstvo za doseganje ekonomskih in političnih ciljev, je ob tej priložnosti menil uvodničar Johann Berger iz Mannheim University. Ne glede na vso upravičenost tovrstnih kritik pa lahko rečemo, da socialni kapital prinaša tudi osvežujočo novost v primerjavi s konceptoma kohezije in socialne povezanosti. S poudarjanjem instrumentalnih vidikov socialnih vezi se je namreč deloma spremenil tudi pogled na socialno integracijo. Namesto o močnih, prijateljskih vezeh, ki povezujejo člane lokalnih in delovnih skupnosti, sedaj govorimo o šibkih vezeh in neobvezujoči naklonjenosti. Problem ni več v tem, kako ohraniti ali ponovno oživeti skupnost, ki jo je uničila modernizacija skupaj s spremljajočimi procesi urbanizacije, depersonalizacije in globalizacije, temveč v tem, kako povezati in razviti sodelovanje preko meja skupnosti in močnih vezi. V zvezi s socialnim kapitalom danes govorimo tudi o zaupanju do tujcev in anonimnih drugih, o civilnem odnosu med ljudmi, ki se

srečajo na ulici, o strpnosti do drugačnih in o solidarnosti z drugimi narodi. V ospredje našega zanimanja prihaja vprašanje moralnih vsebin šibkih vezi, ki se odraža skozi generalizirano zaupanje. Razprave o koheziji in socialnih vezeh tovrstnih razmišljanj niso sprožale.

Najpomembnejše spoznanje, ki sledi iz naše analize je, da je problem ustvarjanja kohezivnega socialnega tkiva na delovnem mestu in v lokalni skupnosti drugačen od problema rasti zaupanja v tujce. V nasprotju s pričakovanji, socialna omrežja, merjena s članstvom v prostovoljnih organizacijah in z druženjem v prostem času, ne prispevajo k rasti generaliziranega zaupanja. Pomembnejše so življenjske možnosti ljudi in z njimi povezan optimizem, vrednote, ki poudarjajo elemente tolerance in samo-realizacije, in institucije, v kolikor so odzivne na pobude državljanov in v kolikor se v njihovem delu odraža spoštovanje človekovih načel in nepristranost.

Je pa nasprotno generalizirano zaupanje ključno za sodelovanje in povezovanje v fleksibilna omrežja šibkejših vezi, med njimi tudi za sodelovanje v prostovoljnih organizacijah. To pomeni, da je mogoče generalizirano zaupanje razumeti kot enega od mehanizmov vzpostavljanja socialnega kapitala in omrežij na lokalni ravni (npr. v organizacijah). Takšna pot izgradnje socialne integracije znotraj manjših skupin je seveda zelo različna od tiste, ki temelji na skupni kolektivni identiteti in močnih vezeh. Prav razlikovanje med različnimi mehanizmi za izgradnjo socialne integracije lahko predstavlja pomembno iztočnico za prihodnje raziskovalno delo, ki bi odgovorilo na vprašanje, kako je delovanje ljudi odvisno ne le od količine ampak tudi od kvalitete oziroma vrste socialnega kapitala.

Zahvala

Avtorica se zahvaljuje Jani Javornik in uredniku Antonu Krambergerju za izčrpne pripombe na zgodnejše verzije članka, ter Janezu Štebetu in Ireni Vipavc iz Arhiva družboslovnih podatkov, FDV, za pomoč pri pridobivanju podatkovnih baz.

Opombe

2. Tematski sklop Socialni vidiki razvoja je delo strokovne skupine pod vodstvom Franeta Adama.
3. Najbolj pogosto uporabljen indikator zaupanja je vprašanje: »Ali menite, da večini ljudi lahko zaupamo, ali pa je treba biti z ljudmi zelo previden?«
4. Podatek je povzet iz World Values Study 1990, ki jo je v Sloveniji izvajal Center za proučevanje javnega mnenja in množičnih komunikacij pod vodstvom Nika Toša.
5. Na primer, tudi mešane šole, v katere so vpisani otroci staršev z različnim socio-ekonomskim ali etničnim poreklom, same po sebi ne zagotavljajo integracije. Še vedno prihaja namreč do segregacije na mikro ravni oz. na ravni prijateljskih skupin znotraj razredov. V teh primerih je ključna naloga učiteljev, da pomagajo učencem pri premagovanju razlik med njimi in vzpostavljanju vezi preko meja socialnih skupin. Brez učiteljeve vzgojne vloge ima lahko strukturno mešanje skupin prav nasproten učinek od tistega, ki smo ga z mešanjem želeli doseči.

6. Uporabili bomo naslednje podatkovne baze: Citizenship, Identity, Democracy (2002), World Values Studies (1990, 1995), European Values Studies (2000).
7. Kritike modernega ločevanja med javnim in privatnim so v večini usmerjene v problematiziranje tega razmerja, predvsem z vidika vse šibkejšje privatne sfere, kar briše distinkcijo med njima zaradi naraščajoče dominacije javne sfere. Na drugi strani pa, kot poudarjajo nekateri, naj bi avtonomija privatnega in navidezna ne-političnost odnosov, ki se odvijajo za »zaprtimi vrati doma«, služila ohranjanju tradicionalne neenakosti znotraj družine. V obeh primerih je pozornost usmerjena na proces vdiranja javne v privatno sfero, razlika je le v vrednotenju tega procesa.
8. V ang. »tribal brotherhood« proti »universal otherhood«.
9. Takšna situacija je v anketah o socialnem kapitalu operacionalizirana, na primer, z naslednjim vprašanjem: »Opraviti morate nujen telefonski razgovor, pa s seboj nimate mobilnega telefona niti telefonske kartice. Kako zelo neprijetno bi se počutili, če bi morali mimoidočega na ulici prositi, da vam posodi telefon?«
10. Gre za proceduralno enakost razumljeno v obeh pomenih, pravnem in socialnem. V pravnem pomenu to pomeni spoštovanje človekovih pravic in enakost pred zakonom, v socialnem pa priznavanje legitimnosti argumentov, interesov in vrednot drugih oseb.
11. Takšno ravnanje opisuje Rothstein (2000) na primeru izogibanja plačevanja davkov in podkupljivosti uradnikov v Rusiji. V obeh situacijah akterji ravnaajo oportunitetno, ker verjamejo, da tudi vsi drugi ravnaajo na enak način. Pomanjkanje zaupanja v druge je razlog za odločitev o tem, da ni vredno plačevati davkov in da ni razlogov, da bi človek odklonil podkupnino, če jo vsi drugi sprejemajo, kljub strinjanju s tem, da gre za nemoralno ravnanje.
12. Uslanerjeva analiza na primer pokaže, da je generacija 1940-1950, ki je sprva imela eno najnižjih stopenj zaupanja, postala najbolj zaupljiva generacija v svojih srednjih letih. To razlaga s tem, da je bila prav ta generacija v 1970ih nosilka pomembnih političnih sprememb in gibanj v ZDA. Svoj optimizem je še dodatno črpala iz tega, da je bila mnogo bolj izobražena in je zaslužila veliko bolje kot generacija njihovih starši, kar pa ne velja za vse kasnejše generacije (Uslaner 2003, str. 160-190).
13. World Values Study, 1990, izvajal Center za proučevanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, FDV.
14. European Social Survey, 2003, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, FDV.
15. Vprašanje je formulirala Elisabeth Noelle-Neumann leta 1948 v Nemčiji v raziskavah o vplivu zaupanja na javno sfero, v 1960ih pa so ga začeli uporabljati ameriški raziskovalci volitev, od koder se je razširilo nazaj v Evropo.
16. Citizenship, Identity, Democracy, 2002, Center za strateške in evalvacijske študije, FDV.
17. SJM, Dokument 2: Pregled in primerjava rezultatov, april 2003, Center za proučevanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, FDV.
18. Podatek povzemamo iz CID študije, ki je spraševala ne le po članstvu, ampak tudi po aktivnem sodelovanju v organizacijah, donacijah namenjenih organizacijam in prostovoljnemu delu. Ta instrument je bil leta 2003 uporabljen tudi v ESS študiji.
19. Danska, Norveška, Švedska, Nizozemska, Švica, Nemčija (vzhodna in zahodna), Španija, Portugalska, Romunija, Moldavija, Rusija in Slovenija.
20. Podobno analizo je opravil tudi Uslaner (2004), posebej za skupino zahodno in vzhodnoevropskih držav na podlagi WVS 1995 podatkov.

21. Vse spremenljivke smo transformirali tako, da so njihove vrednosti na lestvici od 0 (minimum) do 1 (maksimum).
22. Faktorska analiza na dihotomnih spremenljivkah ne da najbolj zanesljivih rezultatov. Uporaba faktorske analize v namen razpoznavanja latentnih dimenzij sicer ni sporna, v kolikor distribucija spremenljivk ni preveč asimetrična oziroma v kolikor delež populacije, ki se odloči za pozitiven ali negativen odgovor, presega 10%. Sporna pa je lahko uporaba faktorskih uteži za namen nadaljnje analize. Različni avtorji zato predlagajo uporabo tetrachoričnih korelacij. V tem članku zaenkrat še uporabljamo rezultate faktorske analize, narejene na podlagi Pearsonovega korelacijskega koeficienta. Kljub vsem metodološkim pomislekom se pokaže, da imajo tudi tako dobljene spremenljivke določeno vrednost, izraženo skozi korelacijo z eksterno spremenljivko, v našem primeru zaupanje.
23. O tem beri tudi v Poročilu o človekovem razvoju, 1998.
24. Domišljija je ena redkeje izbranih vrednot v vseh deželah, a v primerjavi z zahodnoevropskimi državami je v Sloveniji še posebej redka.
25. Iz podatkov o tem, kaj je potrebno za dober odnos v zakonu vidimo, da se tradicionalna orientacija povezuje s stališčem, da je v medosebnih odnosih potrebna podobnost v pogledu verskih prepričanj, socio-ekonomskega statusa in političnih stališč. Materialisti menijo, da so ključne dobre materialne razmere, egoistični individualisti pa poudarjajo skupne interese, skupno preživljanje prostega časa in materialno stanje, pri čemer izrecno zavračajo pomen relacijskih dejavnikov kot je razumevanje in obzirnost. Solidarni individualisti se razlikujejo od drugih predvsem v tem, da zavračajo konstitutivne elemente drugih orientacij, npr. zavračajo pomen zvestobe, materialnega stanja in soglasja v političnih in verskih zadevah. Le za posameznike s to vrednostno orientacijo so dobri medosebni odnosi proizvedeni skozi socialne interakcije, medtem ko so za vse ostale ključni izven-relacijski elementi (podobnost in materialno stanje).
26. Glede na to, kje se razporejajo po stališčih do vloge države in družbe, lahko materialiste opredelimo tudi kot leve materialiste, saj pripisujejo državi relativno veliko vlogo. Egoistične individualiste pa kot desne materialiste, ki menijo, da mora biti vloga države na različnih področjih čim bolj omejena. Za razlikovanje med desnim in levim materializmom glej razpravo Oddbjorna Knutsena v *The Impact of Values*, (urednika van Deth in Scarbrough 1995).

Literatura

- Bacharach, M. in D. Gambetta (2001). "Trust in signs". V: *Trust in Society*, K.S. Cook (ur.). New York: Russell Sage Foundation.
- Blau, P.M. in J.E. Schwartz (1984). *Crosscutting Social Circles*. New York: Academic Press.
- Coleman, J. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Belknap.
- Cook, K.S., E.R.W. Rice in A. Gerbasi (2003). "Trust Networks as Social Capital?" V: *Papers, Academy Colloquium, Creation and Returns of Social Capital*. Amsterdam, The Netherlands.
- Eisenstadt, S. and L. Roniger (1984). *Patrons, Clients and Friends*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elster, J. (1997). *Economics*. Barcelona: Gedisa.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.

- Flap, H. in B. Volker (2003). "Communist societies, the velvet revolution, and weak ties: The case of East Germany". V: *Social Capital and the Transition to Democracy*, G. Badescu in E. Uslaner (ur.). London: Routledge.
- Hall, P.A. (1999). "Social Capital in Britain". *British Journal of Political Science*, 29:417-461.
- Hardin (2001). "Conceptions and explanations of trust". V: *Trust in Society*, K.S. Cook (ur.). New York: Russell Sage Foundation.
- Hardin, R. (1996). "Trustworthiness". *Ethics* 107:26-42.
- Hardin, R. (1993). "On the street-level epistemology of trust". *Politics and Society* 21:505-529.
- Iglič, H. (2003). "Trust networks and democratic transition". V: *Social Capital and the Transition to Democracy*, G. Badescu in E. Uslaner (ur.). London: Routledge.
- Inglehart, R. (1999). "Trust, well-being and democracy". V: *Democracy and Trust*, M.E. Warren (ur.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Knutsen, O. (1995). "Left-Right Materialist Value Orientations". V: *The Impact of Values*, J.W. van Deth in E. Scarbrough (ur.). Oxford: Oxford University Press.
- Levi, M. (1998). "A state of trust". V: *Trust and Governance*, M. Levi in V. Braithwaite (ur.). New York: Russell Sage Foundation.
- Lindenberg, S. (1990). "Homo socio-economicus". *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 146:727-748.
- Luhmann, N. (1988). "Familiarity, confidence, trust: Problems and alternatives". V: *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, D. Gambetta (ur.). Cambridge: Basil Blackwell.
- Mansbridge, J. (1999). "Altruistic trust". V: *Democracy and Trust*, M.E. Warren (ur.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Molm, L. in P. Kollock (2004). "Group Processes I: Trust and Solidarity". Sekcija na 99th Annual Meeting of ASA. San Francisco.
- Molm, L., G. Peterson in N. Takahashi (1999). "Power in negotiated in reciprocal exchange." *American Sociological Review* 64:876-890.
- Nelson, B. ([1949] 1969). *The Idea of Usury: From Tribal Brotherhood to Universal Otherhood*. Chicago: Chicago University Press.
- Newton K., J.R. Montero in S. Zmerli (v tisku). "Trust in people, confidence in political institutions, and satisfaction with democracy". V: *Citizenship, Involvement, Democracy*, J.W. van Deth, J.R. Montero in A. Westholm (ur.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Offe, C. (1999). "How can we trust our fellow citizens?" V: *Democracy and Trust*, M.E. Warren (ur.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Paxton, P. (2004). "Who do you trust?" Referat predstavljen na 99th Annual Meeting of ASA. San Francisco.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling Alone*. New York: Simon&Schuster.
- Putnam, R. D. (1995). "Bowling alone: America's declining social capital". *Journal of Democracy* 6:65-78.
- Rosenberg, M. (1956). "Misanthropy and political Ideology". *American Sociological Review* 21:690-695.

- Rothstein, B. (2002). "Social capital in the social democratic state". V: *Democracies in Flux*, R.D. Putnam (ur.). Oxford: Oxford University Press
- Rothstein, B. (2001). "Social capital and street-level bureaucracy". Referat predstavljen na EURESCO konferenci, *Social Capital: Interdisciplinary Perspectives*. Exeter, Great Britain.
- Rothstein, B. (2000). "Trust, social dilemmas, and collective memories: On the rise and decline of the Swedish model". *Journal of Theoretical Politics* 12:477-501.
- Seligman, A.B. (1999). *The Problem of Trust*. Princeton: Princeton University Press.
- Shils, E. (1991). "The virtue of civil society". Predavanje predstavljeno na *Government and Opposition* seminarju, Athenaeum Club, 22.1.1991.
- Silver, A. (1997). "Two different sorts of commerce". V: *Public and Private in Thought and Practice*, J. Weintraub in K. Kumar (ur.). Chicago: University of Chicago Press.
- Smith, A. ([1759, 1791] 1976). *The Theory of Moral Sentiments*, R.H. Campbell in A.S. Skinner (ur.). Oxford: Clarendon.
- Stolle, D. (1998). "Bowling together, bowling alone". *Political Psychology* 19:497-526.
- Hanžek, M. (ur.). 1998. Poročilo o človekovem razvoju. Urad za makroekonomske analize in razvoj, UNDP: 37-39.
- Uslaner, E. (2003). "Trust and civic engagement in East and West". V: *Social Capital and the Transition to Democracy*, G. Badescu in E. Uslaner (ur.). London: Routledge.
- Uslaner, E. (2002). *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weisman, R.F.E. (1982). *Ritual Brotherhood in Renaissance Florence*. New York: Academic Press.
- Whiteley, P.F. (1999). "The origins of social capital". V: *Social Capital and European Democracy*, J.W. van Deth, M. Maraffi, K. Newton, P.F. Whiteley (ur.). London: Routledge.
- Yamagishi, T. (2001). "Trust as a form of social intelligence". V: *Trust in Society*, K.S. Cook (ur.). New York: Russell Sage Foundation.
- Yamagishi, T. in M. Yamagishi (1994). "Trust and commitment in the United States and Japan". *Motivation and Emotion* 18:129-166.

Avtoričin naslov:

dr. Hajdeja Iglič,
Fakulteta za družbene vede
P.O. Box 2547
SI-1000 Ljubljana, Slovenia
email: hajdeja.iglic@guest.arnes.si

*Prejeto junija 2004 in sprejeto za objavo avgusta 2004.
Po mnenju uredništva je prispevek uvrščen kot izvirni
znanstveni članek (s kvantitativno argumentacijo).*

Socialno izključevanje državnega uradnika Oskarja V. iz brkljarije slovenske državne uprave

POVZETEK: Prispevek prinaša polemiko s prevladujočimi koncepti socialne izključenosti v kontekstu post-socializma skozi narativni prikaz konkretnega primera več let trajajoče socialne izključenosti »državnega uradnika« Oskarja V. Pokaže, da pomanjkljiva socialna participacija, deprivilegiranost, marginaliziranost, pomanjkanje moči, izključenost iz sodelovanja v družbenem dogajanju ter okrnjenost človekovega dostojanstva niso nujno povezani s problemom socialne izključenosti, ki se na manifestni programsko-konceptualni ravni običajno povezuje z revščino, brezposelnostjo, slabimi bivalnimi pogoji, nizko strokovno izobrazbo, slabim zdravstvenim stanjem, ter omejeno dostopnostjo družbeno deprivilegiranih in marginaliziranih skupin do različnih življenjskih virov. Na konkretnem primeru vidimo, kako je socialna izključenost z vsemi pripadajočimi individualnimi in družinskimi problemi, možna tudi v nedrju samih institucionalnih praks državne uprave. Narativni prikaz več let trajajoče socialne izključenosti državnega uradnika Oskarja V. nam tako omogoča vpogled v državno upravo kot institucionalno brkljarijo. Ta pogled od znotraj nam pokaže obstoječe koncepte socialne izključenosti kot sicer povsem prikladne aktualni državni administraciji, dejansko pa kot nezadostne z vidika sodobnih, pozno- ali post-modernih individualnih in socialnih identitet, nove individualnosti in integrativnosti oz. nove subjektivnosti.

KLJUČNE BESEDE: identiteta, socialna izključenost, družbena regulacija, državna uprava, modernizacija

1. Uvod

Socialna izključenost se na konceptualni ravni običajno povezuje z družbenim preslojevanjem, socialno dezintegracijo, pavperizacijo, revščino, brezposelnostjo, slabimi bivalnimi pogoji, nizko strokovno izobrazbo, slabim zdravstvenim stanjem, izključenostjo iz institucij in regulativnih mehanizmov, z omejeno dostopnostjo do različnih življenjskih virov, z siromašenjem socialnih mrež in podpornega okolja, z neustrezno socialno participacijo, deprivilegiranostjo, marginaliziranostjo s pomanjkanjem moči, izključenostjo iz sodelovanja v družbenem dogajanju, s problemom civilnih, političnih in socialnih pravic, okrnjenostjo človekovega dostojanstva in različnimi vidiki državljanstva. Je nekakšen multidimenzionalen socialnopolitičen problem, ki se na ravni vladnega programa boja proti revščini in socialni izključenosti konstituira v obliki interesa (beri želje) po celoviti državni strategiji, ki zahteva skupne napore vseh ministrstev, lokalnih

skupnosti, javnih služb in nevladnih organizacij, s ciljem preprečevanja dolgotrajne izključenosti posameznikov in njihovih družin. Za takšnim socialno političnim programom stoji državna, oziroma vladna potreba po regulabilnosti in obvladljivosti ljudi sredi vse bolj kompleksnega, nestabilnega in vseh vrst rizikov polnega vsakodnevne življenja.

Pričujoči prispevek prinaša polemiko s prevladujočimi koncepti socialne izključenosti v kontekstu post-socializma, skozi narativni prikaz konkretnega primera več let trajajoče socialne izključenosti »državnega uradnika« Oskarja V. Na tem konkretnem primeru lahko dobimo po eni strani vpogled v državno upravo kot institucionalno brkljarijo, po drugi strani pa taista optika insajderja pokaže obstoječe koncepte socialne izključenosti kot sicer povsem prikladne aktualni državni administraciji, dejansko pa kot nezadostne z vidika sodobnih, pozno- ali post-modernih individualnih in socialnih identitet, nove individualnosti in integrativnosti oz. nove subjektivnosti, ki jo Oskar V. narativno reprezentira.

V obstoječem vladnem "programu" in vsakodnevem "boju" proti revščini in socialni izključenosti, se slednja nanaša na ljudi kot člane, oziroma zastopnike materialno deprivilegiranih in marginaliziranih družbenih skupin in skladno s tem na problem redistribucije finančnih virov. Zanimarja pa se kompleksnost in dinamika, z aktualnimi strukturalnimi spremembami pogojenih odnosnih, relacijskih in komunikacijskih aspektov bivanja in prisotnost povsem novih individualnih in socialnih (relacijskih) identitet.

2. Pripovedi državnega uradnika Oskarja V. na pot

Oskar V., čigar primer si bomo ogledali, je oseba, ki tukaj narativno nastopa kot avtorjev najbližji prijatelj in kolega, zato v verodostojnost njegovega prikaza ne bomo dvomili. Ker za socio-logično razumevanje mahanizmov dogajanja (akcij, interakcij, procesov, struktur itd.) na gibkih tleh našega vsakodnevne življenja osebe niso pomembne nič več kot zgolj zastopniki različnih delovanskih pozicij in njim lastnih form družbenosti ali pa kot simptom določenih razmerij in procesov, se nam Oskar predstavlja pod psevdonimom, prav tako pa so v izogib brezplodnega zapletanja v diskusije »ad personam« ustrezno spremenjena tudi imena drugih nastopajočih oseb in institucij. Da pa bi primer njegove socialne izključenosti razumeli z vidika nove (pozno- ali post-moderne) individualnosti, identitete, integrativnosti oz. nove subjektivnosti, bomo v njegovi predstavitvi nekaj prostora morali nameniti prav razumevanju same njegove individualnosti, identitete in integrativnosti.

Za razumevanje primera njegove lastne socialne izključenosti sta pomembna dva procesa, eden je tisti, ki se nanaša na njegov osebni, oziroma osebnostni razvoj in identiteto in ga označuje nekakšna pot »Od odraslega otroka k otroku v odraslem«, drugi pa se nanaša na njegov profesionalni razvoj in identiteto ter ga bomo poimenovali »Od enodimenzionalnosti k večdimenzionalnosti«. Ta dva procesa sta, kot bomo videli, tvorila lice in naličje nastanka Oskarjevega koncepta samega sebe kot individualnega in družbenega bitja v kontekstu prehoda enega tipa družbenosti (samoupravnega socializma

kot sistema organizirane neodgovornosti) v drugega (postsocialističnega liberalnega kapitalizma).

3. Od odraslega otroka k otroku v odraslem

Oskar V. izhaja iz družine uslužbenecv, v kateri sta sočasno domovala protestantska etika dela in spolno sterilni odnosi med staršema. Ko je znotraj take situacije še kot otrok spoznal tapravi meseni užitek in naslado, se je, iščoč odgovore na temeljna eksistenčna vprašanja, začel kot »odrasel otrok« vzgajati na »ulici« malega mesta. Tako je »otroško resnost« oziroma igrivo sproščenost, ob pomanjkanju odgovorov na vprašanja, ki so se mu zastavljala brez konca in kraja, nadomestilo nekakšno pospešeno »odrašanje«, katerega hrbtna stran je bila potlačitev »otroka« v korist »odraslega«.

»Družinsko izkoreninjen« je Oskar v puberteti našel svojo referenčno skupino v tistih, ki so jih družile ideje in simboli upora zoper etabrirani, »lažni in represiven« svet odraslih, to je v svetu hipijev, rokerjev, študentskih protestnikov ter disidentskih umetnikov in intelektualcev. Tako je srednjo šolo in deloma tudi še fakulteto preživel kot »upornik brez razloga« in z vero v izgradnjo nekakšnega alternativnega sveta odraslih, za katere je predpostavljal, da jih odlikuje notranje centriran, samoidentičen, trden, gotov odnos do sveta, nekakšna »čista subjektivnost«, ki jo krasijo takšne lastnosti kot so: samostojna raba lastnega uma, zavesten odnos do svoje generičnosti (človeške vrste), instrumentalna racionalnost, visoko profesionalen odnos do dela, protestantska etika in herojski kodeks obnašanja.

Toda ta domnevno trden in gotovosti poln svet odraslosti in odraslih se mu je začel kazati v povsem drugi luči, ko je po končanem študiju sociologije, prežet z idejo intelektualnega "marša skozi institucije", začel delati v povsem konkretnih institucionalnih in sistemskih pogojih dela.

Kot vodja razvoja povsem nove dejavnosti, s pomočjo katere se ljudje z okvarjeno delovno silo vračajo v svet dela, je v okviru Zavoda PH – začenši iz refleksije dveh neuspešnih poskusov – moral postaviti idejo v koncept, koncept v program, le-tega pa v strategijo in projekt nastajanja nove institucije. Pri projektu nastajanja nove dejavnosti je bilo treba opredeliti izhodiščne in robne pogoje, sproti akcijsko proučevati dane razmere in nenehno strokovno inventivno delovati, se pogajati, dogovarjati, prepričevati ljudi, jih strokovno usposablјati, kooptirati, nenehno taktizirati - da je na koncu kot rezultat vsega prišlo do dejanskega in formalnega nastajanja nove dejavnosti, to je do izgradnje institucije, oziroma organizacije ("institution building" strategija), zaposlitve in usposobitve ljudi za timsko obliko dela ("team building" strategija) ter do zagotovitve sistemskih pogojev delovanja nove dejavnosti.

Tekom tega dela, ki je potekalo znotraj hierarhično urejene institucije (javnega zavoda) in v pogojih funkcionalno nizko diferenciranega sistema socialističnega samoupravljanja, je začel Oskar spoznavati, da institucija in sistem (država, uprava) številnim predpostavljeno »odraslim« služita kot domnevno varni svet vsakdanjosti, domačijskosti, oziroma familiarnosti, oziroma kot nadomestilo za Veliko mamo, ki zanje skrbi, jim zagotavlja varnost, jih ljubi (emocionalno veže nase), nagrajuje in kaznuje.

Spoznavati je začel, kako so »Odraslim« ljudem namesto avtonomne pokončne drže, volje do moči (kot sredstva za samopreseganje) in samostojne rabe lastnega uma, veliko bližje pasivno receptivna drža nevtralne vednosti in heteronomija, ki se kaže v gojenju malih kreposti, kot so: pridnost, mirnost, obzirnost poslušnost, vdanost, leporečje, lep izgled (imidž) itd. Spoznavati je začel, da jim je namesto kritične ocene socialnih odnosov ter nenehne samorefleksije lastnega položaja in početja veliko bližje znani »Da (vem), ampak ne verjamem«; da imajo številni »odrasli« dvojno percepcijo/interpretacijo družbe in sebe v njej (eno za javno, drugo za zasebno rabo); da vedo uživati v najbolj neugodnih razmerah; da nekateri izmed njih v službi blestijo in gradijo kariero ob popolni odsotnosti, oziroma nezmožnosti odnosa do drugih kot oseb, oziroma sprejemanju drugih v njihovi drugotnosti, in kako jim sodelavci dejansko predstavljajo zgolj podaljšek njihovega velikega Jaza. Spoznal je, da lahko odrasli uspešno funkcionirajo ob tako rekoč popolni narcistični, imoralni distanci do besed, simbolnega (pomenskega) reda, do institucionalnih pravil vedenja, sistema in sodelavcev.

Ta spoznanja so Oskarja vodila v postopno odmiranje »Odraslega«, domnevno centriranega, gotovega odnosa do sveta, v soočenje z lastno necelostjo in nezaključljivostjo, v svet »onstran dobrega in zla«, v nekakšno »obsojenost na svobodo«, oziroma v vnovično rojstvo ali prebujenje nekoč davno mu (samo)odtujenega »otroško resnega sveta«, to je v svet *onstran aduilitizma*. Skladno s tem pa tudi v intelektualno pokončno etično držo, s katero je v 80-tih letih (zaradi »prehitevanja časa in razmer«, kot so mu takratni oblastniki radi očitali) bil nenehni »enfant terrible« sistema organizirane neodgovornosti na socialnem področju.

Kot »potokaz in vlečni konj razvoja na nekem marginalnem področju družbenega življenja« je opravil rekonceptualizacijo temeljnih pojmov ter si aktivno prizadeval za deteleologizacijo novo nastajajoče dejavnosti, za depersonalizacijo družbene vloge zaposlenih delavcev, za ustvarjanje idejnih, družbeno-strukturnih in kulturnih pogojev za deinstitucionalizacijo in deregulacijo, za individualizacijo odgovornosti, oziroma - za dekonstrukcijo substancionalno-teleološkega sistema socialističnega samoupravljanja in vsestransko ustvarjanje pogojev, ki so v 90-tih letih pripeljali do osamosvojitve in procesov »pospešene modernizacije« (funkcionalne diferenciacije) vseh sfer družbenega življenja.

Ne meneč se pri tem za porabljeni čas, plačilo in priznanje, si je za vse to prizadeval delo-holično, aktivno, kreativno, vsakodnevno, dosledno in povsod - pri raziskovanju, pisanju člankov, priročnikov in učbenikov, v javnem nastopanju, pri izobraževanju in funkcionalnem usposabljanju strokovnjakov različnih profilov, na ravni kolektiva in lastne organizacije, v kateri je bil zaposlen, na ravni medinstitucionalnega in medsektorskega sodelovanja, na zasebni in javni ravni, v okviru delovnih organizacij ter javnih, državno-upravnih in političnih institucij - dokler naposled ni dosegel tiste zrelosti moža, ki se kaže (če si pomagamo z Nietzschejem) v tem, »da je ponovno dosežena resnost, ki jo je kot otrok posedoval v igri«.

4. Od enodimenzionalnosti k večdimenzionalnosti

Kot vodja razvoja nove dejavnosti znotraj Zavoda PH se je Oskar srečal s potrebo po pogledu in osvetlitvi problemov iz različnih (strokovnih, etičnih in estetskih) zornih kotov in po povezovanju le-teh. To je Oskarja spodbujalo k nenehnemu študiju in spoznavno-teoretskemu povezovanju različnih, v projekt vključenih disciplin in različnih dimenzij stvarnosti. V tem kontekstu je preko Nietzschejeve nemoralizirajoče »filozofije človeka brez boga« prešel na študij lingvistike, analitične filozofije, fenomenologije, strukturalizma in postrukturalizma, od Ego-psihologije k freudovski in lacanovski psihoanalizi, od teorije znanosti k teoriji ideologije in institucij, od Marxove kritike ideologije k Althusserjevim ideološkim aparatom države, od normativnega razumevanja institucij in oblasti k Faucaultovi mikrofiziki moči, od substancialne sistemske teorije k diferenčnostni sistemski teoriji, od strukturalizma k post-strukturalizmu, od modernizacije k post-modernizaciji, od pozitivistične k interpretativni sociologiji, od sociologije k cultural studies itd.

Na osnovi omenjenega akumuliranega izkustva in vednosti, postopnega zorenja lastne ozaveščene identitete, avtonomnosti in integrativnosti, nenehnega učenja ter ukvarjanja s psihoanalizo in psihoterapijo, je postopoma prepoznal svoje simptome, dešifriral lastne fantazmatske konstrukte, se soočil z lastno ekonomijo užitka in se na osnovi nenehne zavestne refleksije svojih intencij, želja, hotenj in interesov usposobil za vzpostavljanje in vzdrževanje samemu sebi lastne (enkratne in neponovljive) "dialektike ravnotežja identifikacij in diferenciacij", oziroma "socialnega vključevanja", ki mu je omogočalo preživetje sredi nenehno gibkih tal vsakodnevnega življenja.

Iz spoznanja, da jaz ni zadan po sebi (iz česar, kot jasno pove Foucault, sledi en sam praktičen nasledok - da se moramo namreč konstituirati, se izdelati kot "umetniško delo") ter s pomočjo nenehno avtonomno-aktivnega družbenega samoumeščanja (beri "socialnega vključevanja") je razvil samemu sebi lasten **avtonomno-aktivni koncept samega sebe**, oziroma samo-proizvajanja. Kar ni nič drugega kot nenehni proces samo-refleksiji zavezanega samo-izgrajevanja, samo-proizvajanja kot individualnega in družbenega bitja.

Namesto spontanega podrejanja danim odnosom se je Oskar v procesu svoje osebnostne in strokovne rasti usposobil za nenehno kritično oceno socialnih odnosov, s katerimi se identificira ali se vanje integrira, ter za kritično demaskiranje mask navidezne individualnosti, ki jih proizvajata že sama ekonomska (kapitalska) struktura družbe in togost družbenih institucij.

Na osnovi spoznanja o hkratnosti emancipacije osebnosti in demokratizacije družbenih odnosov ter kot samozavedajoče in samo-proizvajajoče se »**individualno bivanje čutne družbe na sebi**«, si je Oskar vsakodnevno zavestno, teoretično in praktično, prizadeval reprezentirati svoj avtonomno-aktiven koncept družbenega samo-umeščanja, oziroma "vključevanja" v družbeno polje (akcij, interakcij, razmerij, procesov, struktur).

Na osnovi spoznanja o nenehni sočasni in obojestranski produkciji (konstrukciji, konstituciji) svoje osebnostne strukture in socialne realnosti je potemtakem razvil tudi **individualni koncept simbolno posredovane socialne vključenosti/izključenosti**.

Le-ta temelji na samo-proizvajanju, komunikaciji, identifikaciji, identiteti in reci-opročnih razmerjih ter obsega vso kompleksnost in dinamiko odnosnih, relacijskih in komunikacijskih aspektov njegovega (tu)bivanja, delovanja in njegove individualne in socialne (relacijske) in simbolne identitete in nima prav nič skupnega s pripadnostjo kakršnikoli marginalni ali deprivilegirani družbeni skupini, s katerimi se socialno regulatorno ukvarjajo razni nacionalni socialno-politični programi.

5. Po poteh Oskarjeve socialne izključenosti

Na osnovi prikaza geneze in vsebine njegovega koncepta samega sebe in le-temu lastnega, avtonomnega in nenehno samo-refleksivnega družbenega samoumeščanja (vključevanja / izključevanja), se bomo sedaj podali na pot Oskarjeve dejanske socialne izključenosti. Pri tem bomo ves čas usmerjeni v dogodke in postopke, ki reprezentirajo odnosni, relacijski in komunikacijski aspekt njegovega individualnega in institucionalnega tu-bivanja, delovanja in funkcioniranja.

Najprej povejmo, da mu je vsa njegova dotedanja **socialna vključenost** (samo-umeščanje, samo-vpisovanje v družbeno polje), ki je bila neposredni izraz njegovega **koncepta samega sebe** in delovanja v danih okoliščinah, po eni strani omogočala nenehno osebnostno rast in razvoj, po drugi pa vpliv na dogajanje (akcije, interakcije, odnose, procese), ki mu je skladno s konceptom njegovega razvojno-usmerjevalnega dela omogočal občutek lastne (družbene) vrednosti, so-delovanja, vključevanja, smiselnosti in dostojanstva.

Kot takšen se je naslednja štiri leta (po odhodu iz Zavoda PH) pionirsko ukvarjal s socialno politiko na Zavodu GP. V okviru socialne politike pa se je srečal s programi in projekti, ki so usmerjeni v krepitev temeljnega razvojnega resursa (poslej TRR) in se odločil vanj investirati svoje predhodno akumulirano znanje in delovne izkušnje pri timskem, projektnem in razvojno usmerjevalnem delu. Sočasno je Oskar v začetku 90-tih vpisal novoustanovljeni podiplomski študij socialne politike in pri tem, usmerjen v aktualni predmet svojega profesionalnega interesa, z najvišjimi ocenami opravil vse izpite.

Skozi ta štiri leta je, čudeč se kako je to sploh možno, neformalno "akcijsko proučeval" (beri: si poskušal najti odgovore na zastavljajoča si vprašanja) način brezkonceptnega vodenja in koordinacije v instituciji javne uprave po eni strani ter tiho vzajemno kompatibiliziranje in samodiscipliniranje ljudi skozi vsakodnevno delovanje brez jasne vizije (torej brkljanje) po drugi strani. Tako je - poln idej, različnih konceptov in hotenj - večkrat poskušal le-te izmenjati ter prediskutirati s predpostavljenim vodjo »sektorja«, ki pa mu je vsakokrat, ko ga je Oskar zaprosil, da mu le-ta razgrne svoj koncept in vizijo, dobesedno pobegnil. Dokler seveda Oskarju to ni postalo že skrajno moteče in je nekega dne, ko je slutil, da bi mu le-ta utegnil spet pobegniti, stopil pred vrata, rekoč. "Marjan, pa saj to je nemogoče. Mi vsi skupaj delamo brez skupnega koncepta. Očitno pa ga nimaš tudi ti, sicer bi mi ga, oziroma nam ga predstavil" Odgovor sektorskega šefa Marjana, preden je le-ta spet pobegnil (iz nadaljnje komunikacije), pa je bil. "Ni res, da vizije ali konceptov nimamo, vendar le-ta, oziroma le-ti obstajajo v glavah ljudi!"

Vedoč, da v razmerah, ko se mora - uganjujoč skupni koncept dela - tiho kompatibilizirati s sodelavci, sam ne zna (kreativno) delati, se je odločil za iskanje druge službe z organizacijsko, oziroma komunikacijsko ustrežnejšimi razmerami.

Kot vsestransko izkušen in prekaljen, angažiran, avtonomno-aktiven in nenehno samo-reflektirajoč, poln volje in moči (kot sredstva za samopreseganje) ter kot pobudnik in eden izmed treh avtorjev nacionalnega programa promocije TRR, je takoj po osamosvojitvi dogovorno prišel na Ministrstvo G. ter aktualnemu ministru predlagal, da zaposli "strokovnjaka", ki bo v obliki »one man banda« takoj začel s konstituiranjem državnega (ministrskega ali vladnega) resorja (agencije, urada) za krepitev TRR.

Dotični minister H. je eksplicitno izkazal interes, ko je Oskarju zagotovil, da se predloženi nacionalni program nanaša na enega od treh področij dela v njegovem konceptu ministrstva, ter mu ponudil delo, za katerega naj bi mu Oskar bil tudi neposredno odgovoren. V želji po udejanjanju omenjenega nacionalnega programa krepitev TRR in v jasno artikulirani pripravljenosti po lastni strokovni in aktivni vključenosti, oziroma vplivanju na procese pospešene modernizacije (funkcionalne diferenciacije) slovenske družbe in neposredne državne uprave, je Oskar je ponudbo sprejel in se po kratkem postopku zaposlil na Ministrstvu G. Predpostavljeni in PR-ka so ga javno predstavljali kot novega svetovalca vlade, ki da začneja delati na enem od ključnih področij ministrstva.

Spodbujen z začetnim sprejemom ter poln volje in načrtov po takojšnjem delu, se je Oskar pri ministru naročil na razgovor, v katerem naj bi si izmenjala svoje poglede, uskladila koncepte ter se na samem začetku dogovorila za pristop in način dela in sodelovanja.

In tukaj se je začelo, ali bolje ustavilo. Kaj in kako?

Minevali so dnevi, tedni in meseci Oskarjevega vztrajnega ponujanja in pričakovanja razgovora – minister Gregor pa nič. Podobno kot v prejšnji službi, Oskar do razgovora sploh ni prišel, ne da bi dobil en sam takšen ali drugačen odgovor, ali pojasnilo. Bržkone zato (kot ocenjuje danes za nazaj), ker se, naveličan dolgoletnega »disidentskega« delovanja, ni vključil v poosamosvojitveno politično "razprodajo" intelektualcev in ker ministru iz privilegirane (beri posvečene) profesije oz. stanu niso ustrezale Oskarjeve avtonomne (strokovno kompetentne) ocene in pogledi na novo ustanovljen Svet za TRR. Oskar je po nalogu ministra za konstitutivno sejo sveta »modrecev« (kot ga je minister rad poimenoval) pripravil program dela sveta ter na sami seji jasno opozoril na bodoče težave zaradi predimenzioniranosti zakonsko naloženih mu nalog, predvidenega načina dela in premajhne strokovne usposobljenosti članov za opravljanje le-teh. V zvezi s slednjim je opozoril na potrebo in nujnost po takojšnjem funkcionalnem usposabljanju članov sveta, v katerem bi osvojili, si razjasnili in uskladili temeljne pojme in koncepte v zvezi s krepitvijo TRR.

Oskarjevi predstavitvi je sledilo odobravajoče prikimavanje prisotnih, potem pa - vse tiho je bilo. Na seje sveta, ki je kot nefunkcionalno slepo črevo vlade sčasoma usahnil na način, kot ga je predvidel in nanj opozarjal, Oskar nikdar več ni bil niti vabljen. Do pričakovanega Oskarjevega imenovanja v svetovalca vlade sploh ni prišlo, za nacionalno koordinatorico krepitev TRR pa je bila imenovana poslanka državnega zbora iz

posvečene (ministrove) profesije, ki si je s pozicije poslanke prizadevala za Oskarjevo neposredno »delovno« podreditve, nadzorovanje in kaznovanje.

Za Oskarja kot intelektualca in deloholika je bil tak potek dogodkov šok brez primere. Po tem, ko si je leta in leta osebno, strokovno in politično-disidentsko, odločno in vztrajno prizadeval za prehod socialističnega samoupravljanja (kot ob-moderne družbe in sistema organizirane neodgovornosti) v pospešeno se modernizirajočo (funkcionalno diferencirajočo) in v evropske integracije vključujočo se družbo, s prosvetljeno, strokovno kompetentno in odgovorno vlado, se je »tukaj in sedaj« - v situaciji, ko je sam sebe končno doživljal kot »pravega človeka na pravem mestu« - začel soočati z povsem nepričakovanimi mehanizmi strokovno in politično nekompetentne (nekriterijske) selekcije, odločanja in izločanja.

Ko se je nekega dne odpravil po odgovore k predpostavljeni državni podsekretarki A.B., mu je le-ta kot iz topa odgovorila: »Oskar, pa vi sploh niste za na ministrstvo. Vi bi se radi ukvarjali z ugotavljanjem tega, kako stvari funkcionirajo in kako jih spremeniti, oziroma izboljšati, pri nas na ministrstvu pa gre dejansko za to, da se sproti odreagira na vsakodnevne sprotne potrebe, zahteve in naloge.«

Oskar je ob tem ostal brez besed. Kot nekdo, ki ve strokovno kompetentno misliti probleme, družbeni razvoj ter pri vsakodnevnem delu povezovati duha in telo z družbenimi okoliščinami, politiko, upravo ter sistemskim, strukturalnim in akcijskim pristopom k reševanju problemov in k družbenemu razvoju, in ki je obenem praktično izkušen v strategijah izgradnje delovnih skupin, organizacij, institucij in sistema, česa takega preprosto ni mogel doumeti.

Ker pa so mu v glavi nenehno odzvanjale ene redkih, na štiri oči izrečenih ministrovih besed - »Vi Oskar prehitevate okoliščine. Vedeti morate, da vse stvari rabijo svoj čas in primerne okoliščine!« - se je odločil za "potrpežljivo čakanje", ki pa ga je kmalu bilo konec, ko je državna sekretarka C.D. izjavila, da "En sociolog nima kaj govoriti in odločati o stvareh, ki se tičejo TRR, za katerega so poklicani drugi (beri: njena, posvečena profesija), in nekoliko pozneje, "Pustimo ga pri miru in ko bo videl, da ne more napredovati, bo sam odšel!"

Da dotična državna sekretarka misli to najbolj zares, se je dodatno prepričal, ko je za javno-mnenjsko raziskavo, ki jo je naročilo ministrstvo, po delovnem nalogu pripravil paket vprašanj, na osnovi katerih je bila raziskava tudi izvedena, nakar pa kot tisti, ki naj bi na nalogi delal naprej, na ministrsko predstavitev rezultatov ni bil ne povabljen, ne o njej obveščen. Je pa bilo s strani ministrstva prisotnih več delavcev posvečene profesije.

Kot "rojeni borec", ki se je vedno izboril za "pravo stvar" in mu je umik po načelu ugodja bil prej ko ne tuja stvar, je tokrat Oskar začel proti vsem svojim principom tehtati, »Odi ali ne oditi ?«, ter se po daljšem premisleku, sredi neke neprespane noči zavestno odločil, da ostane in da se (za razliko od vseh prejšnjih izkustev) tokrat eksperimentalno ne bo boril, ne se komurkoli dokazoval, ne kogarkoli prepričeval in tako preizkusil nek povsem drug (fenomenološko-izkustveni) zorni kot gledanja na stvari in dogajanje. Skratka, da bo (pre) izkusil in uvidel, *kako stvari izgledajo in kaj se bo dogajalo izven konteksta nenehnih prizadevanj po uresničevanju lastnih želja, po-*

treb in interesov. Računajoč seveda, da se bodo stvari (njegov status) prej ali slej same uredile in da bo v skrajnem primeru dočakal novega ministra in s tem nove/drugačne okoliščine, v katerih bo potreba po delu, zaradi katerega je prišel na ministrstvo, jasno izražena tudi v obliki ob prihodu na Ministrstvo G obljubljenе delovne vloge in njej adekvatnega plačila. Do takrat pa bo počakal tudi zaključek na neposredno delo vezane magistrske naloge, oziroma doktorat.

Skladno s tem, da je nase vedno gledal tudi kot na **“individualno bivanje čutne družbe na sebi”** (torej kot evidentno družbeno bitje, preko in s pomočjo katerega se odvijajo in tečejo družbeni odnosi in procesi) ter skladno z odločenostjo, da v post-socialistični družbi, za katero si je vrsto let aktivno prizadeval, tudi sam stopi v vsesplošen sistem recipročnih (menjalnih) razmerij, se je takrat odločil: “Dokler ta država, vlada oziroma oblast (v danem primeru reprezentirana v aktualni ministrski nomenklaturi) ponujene pripravljenosti, izkušenj, znanj in sposobnosti ne rabi in ne ceni, si tudi sam za kaj več ne bom prizadeval in bom po načelu recipročnosti preprosto delal toliko kot me plačajo. Dokler »razmere ne dozoriyo«, pa si bom pač našel nekakšno začasno, vzporedno, oziroma premostitveno področje samo-potrjevanja, rasti in razvoja.”

Ko je Oskar kot intelektualec (računajoč, da pač takšno stanje ne bo trajalo neskončno dolgo) povsem zavestno za nedoločen čas “umolknil” in pristal na dodeljena mu vsakodnevna bolj ali manj uradniško preprosta opravila, (ki bi jim sicer bil kos vsak gimnazijski maturant), je namesto na službo vezane profesionalne rasti in razvoja sledila Oskarjeva postopna **socialna izolacija** in sčasoma tudi popolna **simbolna smrt**.

Tolažilno, oziroma kompenzatorno je čas socialne izključenosti in simbolne smrti premostil z nekakšnim prostočasovnim by-pass investiranjem sebe v šport, kjer je »sproduciral« svetovno mladinsko prvakinja, svetovni članski bron, evropskega članskega pod-prvaka in žensko člansko bronasto medaljo iz mediteranskih iger; postal mednarodno priznan trener; več let vodil nacionalno panožno zvezo; strokovno usposabljal druge trenerje, objavljaj strokovne članke in sodeloval na mednarodnih strokovnih s področja svoje športne panoge; postal član upravnih odborov Evropske in Mediteranske panožne zveze; »izpeljal« Evropsko mladinsko prvenstvo in »organiziral« svetovni panožno-športni simpozij ter za rezultate, razvoj svojega športa in mednarodno promocijo Slovenije prejel priznanja OKS, nacionalne panožne zveze ter MOK-a. Kar vse je zaradi enormne količine porabljenega dela prostega časa šlo predvsem, kot pravi sam, žal na račun družine in njenih štirih otrok.

To je bil pač način njegovega zasilnega by-pass preživetja v situaciji aktualne socialne izključenosti, ob čemer pa je Oskar, kot do takrat nenehno osebnostno rastoč in profesionalno se razvijajoč intelektualec, ostajal kronično nezadovoljen.

Ker se je s športom samoiniciativno ukvarjal od malih nog, mu v dani situaciji le-ta intimno ni predstavljal nič več kot bodisi kombinacijo zabavnega in koristnega preživljanja prostega časa, »petelinjo« borbo po kateri je zmagoval pač večji frajer v očeh drugih (še posebej nasprotnega spola), način medsebojnega samo-dokazovanja, oziroma institucijo zabave in spektakla. Skratka nekaj, kar je onkraj »zaresnega« dela in »zaresnih« življenjskih in družbenih problemov. Skratka, predstavljal mu je nekaj, kar v identitetnostnem smislu in v družbenem samoumeščanju zanj ni imelo “ta prave”

vrednosti, pomena, oziroma teže, ob kateri bi le-ta (torej šport) lahko postal zaresno nadomestilo siceršnjega ustvarjalnega dela.

Toda, njegova socialna izključenost je kar trajala in trajala. Za ministrom A, je prišel na ministrstvo G svetovljansko ležerni minister B, ki je prepustil vodenje ministrstva ekipi bivših državnih sekretarjev in podsekretarjev in se tako za Oskarja spet ni spremenilo nič. Da tudi tokrat »razmere še niso dozorele«, se je prepričal ob naslednji izkušnji.

Lačen vednosti in vrnitve v normalno družbeno življenje (beri vnovične socialne vključenosti), si je samoiniciativno zagotovil mednarodno štipendijo za petmesečni individualni študijski program v okviru londonske SB univerze, kjer se je v obliki dispozicije svoje doktorske naloge lotil teoretske in ideološke (beri paradigmatске) re-konceptualizacije praks krepitev TRR ter, v dogovoru z londonsko SBU in ustrezno ljubljansko fakulteto, pripravil teren za prepotreben med-fakultetni, interdisciplinarni podiplomski študij iz navedenega področja (krepitev TRR), v katerem bi sodelovali ustrezni domači in tuji strokovnjaki. Pa ob Oskarjevi vrnitvi predpostavljenih na ministrstvu kaj takega sploh ni zanimalo, pristojna državna koordinatorica iz poslanskih vrst pa je vsemu skupaj eksplicitno nasprotovala.

Ko tudi z drugim ministrom »še vedno ni prišel pravi čas, je Oskar računal na logiko, da »v tretje gre rado«. Toda, ko je za ministrom B s prehodno vlado prišel minister C, se že zaradi specifičnega polletnega mandata ni moglo zgoditi/spremeniti nič.

In tako je naš Oskar končno bil prepričan, da so »okolščine dozorele«, ko je prišel minister D, četrti po vrsti. Ker je že nekaj časa z velikim zanimanjem spremljal njegovo interesno-politično in reformatorsko naravnost v kolumnah našega najbolj branega časnika, o tem, da je končno prišel težko pričakovani dan D, sploh ni več dvomil. Stičnih točk je bilo več kot dovolj, zato je odločno zavihal rokave in se odločil za postopno, sistematično in vztrajno delovno vrnitev in z njo povezano vnovično vključitev v javno življenje.

Ko je minister takoj ob prihodu zamenjal obstoječo garnituro državnih sekretarjev in podsekretarjev in samo ministrstvo poimenoval po TRR, se je Oskar samo še dodatno opogumil. Prepričan v nove čase je tako poln optimizma dočakal prihod nove nomenklature. Po principu »tukaj smo, vaši smo«, oziroma »računajte na nas«, se je v pismu, naslovljenemu ministru kratko in jedrnatno legitimiral s svojo pripravljenostjo, voljo, izkustvenim in teoretskim znanjem ter sposobnostmi in se najavil na razgovor. Za povrh pa je - odločen vstopiti v nove težko pričakovane čase - kmalu za tem opustil dotedanje vodenje panožne športne zveze in matičnega kluba ter se odločil za strogo projektno-delovno samo-osrediščenje, oziroma re-profesionalizacijo in vrnitev v javno življenje na vseh področjih in vseh, z njegovim delom povezanih, ravneh.

Toda, kot bomo videli, vsemu Oskarjevemu prizadevanju navkljub, tudi v četrto ni šlo. Najprej - podobno kot ob prihodu na ministrstvo - ni prišel do razgovora z ministrom. Ko je na mesto vodje delovne enote, ki naj bi jo Oskar začel konstituirati pred osmimi leti, prišla državna sekretarka EF (iz vrst posvečene profesije in brez vsakršnega izkustva z delom v politiki in državni upravi), je bil že pol leta prelagani sestanek z ministrove strani delegiran nanjo. Računajoč na njeno dobro poznavanje njegovega lastnega dela, znanja, sposobnosti in zmožnosti je pričakoval, da ga bo kot so-delavca sprejela odprtih

rok. Pa se je ravno pri njej vse zataknilo.

Na njene prve besede »Naivni so prišli«, se ji je Oskar ponudil v pomoč s kopico odprtih idej, nasvetov, predlogov ter nekoč ministru namenjeno ponudbo stila »tukaj smo, vaši smo« prenesel nanjo. Pri tem pa je jasno izpostavil pogoj, da pač z ozirom na vso dotedanjo neupravičeno izključenost in dejstvo, da je bil edini delavec ministrstva, ki zaradi vsem znanih (tukaj opisanih) okoliščin celih 8 let ni napredoval niti toliko kot je to z zakonom predpisano, v zaresno skupno razvojno in projektno delo štarta s pripadajoče mu pozicije bodisi državnega pod-sekretarja (v kolikor je le-ta predviden za novo nastalo delovno enoto) ali vsaj svetovalca vlade, s čimer bi moral, kot smo videli, začeti ob prihodu na ministrstvu.

Pa se je namesto »Rečeno, storjeno!« zgodilo to, da je za državnega podsekretarja, namesto Oskarju, prišla še ena predstavnica posvečene profesije, ki prav tako z delom v državni upravi ni imela nobenih izkušenj.

Ko se je Oskar ogorčen postavil zase, so se pogovori z državno sekretarko zaključili z obljubo takojšnjega napredovanja v svetovalca ministra in čez tri mesece v svetovalca vlade.

Pa sta spet minila mesec, dva, trije, ne da bi se zgodilo karkoli. Ko je Oskar v čedalje večjem obupu ogorčeno zahteval pojasnila, ga je končno dobil: »Pripravlja se nova sistemizacija, zato malo počakaj, pa bo vse urejeno.«

A bi Oskar tudi to še koliko toliko mirno prenesel, če med tem ne bi gledal, kako so po VIP principu prihajali neposredno na, od njegovega višja delovna mesta, klientelistično kompetentni ljudje, in po hitrem postopku (brez predhodno sprejete sistemizacije, na katero naj bi Oskar še kar naprej mirno čakal) napredovali v svetovalce vlade, oziroma, če on sam ne bi opravil primerjave lastnih izkušenj, znanj in sposobnosti z ostalimi delavci ministrstva in ugotovil, da se nahaja šele na 63. (!) mestu plačilne rang liste ministrstva. To je bila točka, kjer je »vrag začel jemati šalo«.

Ob tem, da se je po eni strani na strokovno temeljit način lotil posameznih projektov in ob čedalje bolj neskončnem »nategovanju« z obljubljenom promocijo (beri »vsaj približno dostojno plačo«) na drugi, sta se začetno nezadovoljstvo in nenehno rastoči občutek nemoči začela postopoma sprevračati v jezo nad predpostavljenimi in samim seboj (kot še kar naprej vztrajajočim in upajočim »idiotom«), le-ta pa postopoma v bes in srd, ki sta ob tem, ko jih je čedalje težje zadrževal v sebi, začela postopoma in vztrajno načenjati njegovo zdravje.

Ob tem, ko so ga prijatelji iz vrst sodelavcev hoteli »potolažiti« z besedami, da se ga predpostavljene »gospe« pač očitno hočejo znebiti, je sam še naprej vztrajal na osnovi sprotnega ustvarjanja nekakšne intrinzične (z zavestjo o vloženem delu in z vero v razum in moralo opredeljene) motivacije. Depresije pa se je otepal s pomočjo vsakodnevne redne telesne vadbe in vztrajanjem pri ustvarjalnem delu ter z jasno začrtanim datumom tudi simbolično-ekspresivne vrnitve v javno življenje. Slednjo je pol leta pozneje uspešno opravil v vlogi »povabljenega predavatelja« na mednarodni strokovni konferenci.

Toda, ko se je le teden dni pred tem poslavljajal od (tudi zaradi zdravniške napake pre-zgodaj umrlega) očeta, čigar zadnje besede so bile, »Oskar, pazi nase in glej, da ne boš pri delu takšen idiot, kot sem bil jaz«, se je dokončno ovedel svoje aktualne ministrske

brez-vrednosti in ničevosti. Ob tem, ko se je pogreba udeležil sam predsednik države in ducat sodelavcev Oskarjeve sestre, iz ministrstva G na pogrebu (ki ga je Oskar zaradi občutka lastnih delovnih dolžnosti sam prestavil za en dan naprej) ni bilo nikogar. Seveda nobenega dvoma ni, da je to bil dogodek, po katerem prav nič več ni moglo biti tam, kjer je bilo in takšno kot je bilo. A Oskar ne bi bil Oskar, če ne bi še naprej upal.

Ko je mesec dni za tem bila dokončno obelodanjena dolgo obljubljana (beri pričakovana) sistemizacija in je bilo Oskarju, brez kakršnega koli pojasnila ali opravičila, preprosto rečeno, da zanj v njej *pač ni* (!) ustreznega mesta, se mu je preprosto zahotelo, kot je sam povedal, zmešati. Kar je zamoten z ustvarjalnim delom in vsakodnevnimi opravili čez dan še držal pod pokrovko (beri: čedalje težje zadrževal v sebi), je sredi noči izbijalo na dan. Kronični nespečnosti se je pridružil čedalje večji nemir, nenehna notranja napetost je začela preraščati v vse pogostejša nihanja razpoloženja in krvnega tlaka, Oskarju lasten - erotičen odnos do sveta pa je postopno začel izginjati.

Oskar je vnovič artikuliral svoj položaj in hotenje. Dopis, ki ga je opremil z urejeno biografijo, bibliografijo in rang listo delavcev ministrstva, je naslovil na državno sekretarko, na generalno sekretarko in na ministra. Odgovora nanj ni bilo. Kot da ni bilo izrečeno nič. Posredno je zvedel le to, da je sama državna sekretarka pred letom dni predlog njegovega napredovanja preklicala iz nekakšnih zasebnih razlogov, oziroma zamer.

Ob "dinamitni mešanici" (kot jo je sam poimenoval) popolne nemoči in brezperspektivnosti, neznosne tesnobe, utesnjenosti, občutka gnitja lastnih življenjskih (z)možnosti, opeharjenosti, razvrednotenosti, popolne simbolne kastriranosti, socialne izvrženosti in marginaliziranosti, prizadetega temeljnega človeškega dostojanstva, razžaljenosti ter ob nenehno rastoči jezi, besu in agresivnosti, se mu je kot edina oprijemljiva rešitev iz te neznosne (beri nikoli prej izkušene in povsem nezamisljive) situacije, začel čedalje bolj kazati le še poseg po ultimativnih dejanjih, metodah in sredstvih - razpetih po eni strani med agresivnost, obrnjeno navzven, in tisto, usmerjeno proti sebi.

Da se tovrstnih dejanj, metod oz. sredstev v najbolj kritičnih trenutkih obupa in nemoči ni poslužil, temu je - kot kaže današnji pogled nazaj - poleg siceršnje vesti, botrovalo predvsem njegovo intuitivno preventivno vedenje. Ko se po letu dni in pol vztrajnih prizadevanj in mukotrnega, čez vse ponižujočega čakanja, preprosto ni in ni zgodilo nič, ko so vsa njegova dejanja rezultirala zgolj še v neskončno "vlečenje za nos" in so se začeli kazati prvi znaki nihanja razpoloženja med zavrelo krvjo in depresijo, se je - instinktivno sluteč možnost najbolj črnega scenarija - odločil svoj primer (vključujoč celokupno dogajanje) neposredno podeliti z nekaj referenčnimi ljudmi, ki jim je podelil status pomembnih drugih. S tem, ko je, v najbolj kritičnih trenutkih, tem ljudem preprosto razgalil sebe v danih okoliščinah, si je ustvaril nekakšno samozaščitno mrežo vezi, razmerij in komunikacij, s pomočjo katerih je lahko vzdrževal po eni strani realitetno usmerjenost (vedenje po načelu realnosti) in s tem povezano kontrolo nad lastnim doživljanjem in dejanji, po drugi pa se zavaroval pred brezplodnim zdrsom v vlogo nemočne žrtve.

Istočasno je Oskar na predpostavljeno državno sekretarko F naslovil zahtevo po takojšnji ureditvi svojega statusa. Le-ta pa mu je (»roteč ga«, da naj vendarle ne obupa)

v odgovoru zagotovila, da "se je tokrat zares in to osebno zavzela, da se ta neznosna situacija vendarle uredi, da pa očitno oni 'tam' zgoraj v generalnem sekretariatu tega ne realizirajo." Generalna sekretarka H pa spet obratno, kako da ne more sama nič brez predpostavljene državne sekretarke F. Zato je Oskar, ko je imel tega ping-ponga že zvrhan koš, zahteval razgovor v troje, v katerem si je želel preprosto razjasniti, »kdo koga zajebava«. A spet brez uspeha. Do skupnega razgovora preprosto ni prišlo, tako ena kot druga pa sta ga še naprej »hrabrili«, da naj še ne obupa in da se bo dalo vse že kmalu urediti.

In tako se je naš Oskar, navkljub čedalje hujši agoniji in sesuvajočemu se lastnem zdravju, (kar vse se je začelo prenašati na družinska razmerja) spet odločil še za kanček »potrpežljivosti« in upanja ter (tokrat brezprizivno zadnjič!) preložil svojo končno odločitev (o takšnem ali drugačnem »begu« iz nevzdržnih razmer) na čas po dopustih.

Poletje je preživel razpet med delo, družino ter telesne aktivnosti za lastno integriteto oz. zdravje, ob koncu poletja prodal še preostale Lekove delnice in z njimi odpotoval na dopust, kot sam pravi - reševat samega sebe in krpat razsuvajoča se družinska razmerja.

A se je tudi to zasukalo v svoje nasprotje, po tem, ko je na poti v Dalmacijo od državne sekretarke F prejel SMS sporočilo: »Lep dopust, veliko zabave in sprostitve! LP«

Po tem, ko le-ta, po več kot letu dni njegovega mukotrpnega in skrajno ponižujočega čakanja, na priznanje, prepoznanje, rehabilitacijo in vrnitev v »družbeno življenje«, vsem besedam navkljub, ni uredila ničesar, je gornje sporočilo doživel kot neslano šalo, oziroma cinizem brez primere. Zategadelj je najprej nehote skorajda zapeljal s ceste, sam dopust pa preživel na način, da se je sredi noči zbuja kot nekakšna, s poslednjimi se močmi še samo-obvladujoča "tempirana bomba".

Kot ob vseh poprejšnjih ključnih dogodkih, je ob vrnitvi v službo na sekretarko F. naslovil elektronsko pismo, v katerem je neposredno pojasnil lastno razočaranje, nemoč, bes in agonijo. Imenovana ga je po nekaj srečanjih ogovorila, da bi se hotela pogovoriti o njunem odnosu, mu čez nekaj dni pokazala nekakšen pisni dokaz o njeni lastni »čistosti« in mu povedala, da naj še malo potrpi, da gre samo še za vprašanje časa in da se bo še enkrat osebno zavzela za ureditev te zadeve.

"Živi bili pa videli", si je rekel in iz dneva v dan - kot se je izkazalo, čakajoč na "Godota" - delal naprej. Ko sta minila mesec, oziroma dva, ga je državna sekretarka F napolila h generalni sekretarki H z nagovorom, da ima le-ta že vse pripravljeno in gre samo še za vprašanje nekakšnih formalnosti.

"No, končno«, si je Oskar oddahnil in ves sproščen odkorakal h generalni sekretarki G, ki pa ga je pričakala z besedami. "Oskar, če bi še včeraj prišel k meni, bi ti rekla, da se ne da narediti nič. Vendar pa se je danes našla neka rešitev, da ti damo status svetovalca ministra in potem boš čez kakšnih pol leta lahko promoviran v svetovalca vlade. Kaj več pa se v tem trenutku ne da, ker preprosto nimamo na voljo dodatnih količnikov, Generalni sekretariat vlade pa nam jih več ne odobri".

Oskarju se je stemnilo, pred očmi pa so se mu primerjalno zvrstile podobe in imena vseh, ki so po prihodu aktualne »reformatorske garniture« z orbitalno hitrostjo »napre-

dovali« v najvišje upravne funkcije (beri »potrošili ves arzenal količnikov«) po VIP, oziroma po klientelističnih kriterijih.

Po tej, še zadnji kratki primerjavi, je odločitev preprosto padla. Najprej je generalni sekretarki (ne prikrivajoč jezo, bes in razočaranje) povedal, da je takšno obnašanje do njega preprosto »delanje norca, da je skrajno nesramno, žaljivo, nizkotno, in ogabno ponižujoče«. Zatem je v sebi vse skupaj (predpostavljene, ministrstvo, vlado in državno upravo, v kateri se vse to dogaja) dodobra preklel, poslal k vragu in napisal naslednjo odpoved:

»Spodaj podpisani, po 10 letih še vedno Svetovalec I, dajem odpoved na delovno razmerje, ker po tem letu in pol dolgega nategovanja ne morem več prenašati tega, da se z menoj v postsocialistični državni upravi dela kot nekakšnim naključnim zmenetom, oziroma kot svinja z mehom.

Poleg ne ravno skromnega znanja in umskih sposobnosti imam namreč še duha, dušo oziroma srce, kar vse sem vam tekom tega leta in pol po dolgem in počez ničkolikokrat razkril. In prav to slednje mi veleva, da zaščitim še to malo dostojanstva, ki mi je preostalo in se ogradim od nadaljnjega poniževanja. Zato se danes v obupu in hkrati z občutkom olajšanja podajam v brezpotje popolne negotovosti. Odhajam namreč - nikamor, to je na cesto.

Kaj pa zdravje? Hvala, prav zanj mi gre. Za mojo osebno integriteto in pa za plačilo, ki bo po principu recipročnosti adekvatno moji zavzetosti, sposobnostim in mojemu delu. In da ga bom ob adekvatnem plačilu lahko v večji meri omogočil tudi mojim otrokom.

Podpis: Oskar V., človek«

Na tej točki se je Oskarjevo življenje obrnilo. S prekinitvijo neskončnega (čez vse meje tolerance in dobrega okusa razpotegnjenega) čakanja in brezplodnega, jalovega prizadevanja upanja in zahtevanja, so neprespane noči preprosto izginile. Nemir se je ob odhodu na brezpotno poljano negotovosti, spremenil v notranje zadoščenje, do nedavnega sivo obarvano vsakodnevno življenje je začelo spet dobivati pisane barve, v srce in dušo se mu po dolgih letih zavlekla spokojnost, siceršnja negotovost na vsesplošnem polju menjav (beri trgu) pa je ob jasni zavesti svojih hotenj, znanj, sposobnosti in zmožnosti preprosto sprejel kot izziv in možnost. Po dolgem času se je spet počutil kot človek..

Odpovedi je sledil krajši razgovor z ministrom, pogodbeni sklenitev dvomesečnega odpovednega roka in iskanje nove zaposlitve. Za njegov odhod neposredno »odgovorne« gospe so se obnašale kot da se ni zgodilo nič in Oskar je odšel z občutkom, kot da ga na ministrstvu sploh nikoli ne bi bilo. Ministrstvo in javna uprava pa sta mu ostala zapisana kot brkjajoča institucija, oziroma ideološki aparat, ki deluje na način obsesionalno-nevrotičnega ritualiziranja dela, brezkonceptnega sinhroniziranja, imaginarnega samo-selekcioniranja in brezosebnega, imoralnega kompatibiliziranja – želja, potreb in interesov zaposlenih kot ideološko interpeliranih ter zaresne samorefleksije nezmožnih/nepripravljenih subjektov.

6. Namesto zaključka

Videli smo, kako se je uradniku Oskarju V. na nekem post-socialističnem ministrstvu, oziroma v državni/javni upravi mlade, v Evropo hiteče in pospešeno "se modernizirajoče" države, godilo in kako je s svojo specifično, samoproizvajajočo individualno in

socialno identiteto, s sebi lastnim avtonomno-aktivnim in nenehnim, trajno in vztrajno razločevalnim, samo-refleksivnim družbenim samoumeščanjem in delovanjem v bistvu bil socialno vključen/izključen vzdolž dveh med seboj povezanih dimenzij: prvo predstavlja *ustvarjalno delo* kot osebnostno osrednja vrednota (kar je nedvomno produkt privzgojene protestantske etike), drugo pa (kar je produkt osebnostno avtonomne in intelektualno pokončne države) *primat simbolne in komunikacijske funkcije dela* pred njegovo produktivno, ekonomsko, socialno-varstveno, institucionalno in (samo)disciplinatorno funkcijo v njegovi motivacijski strukturi (beri: v hotenjski sestavni organizaciji subjekta).

Oskar danes živi in deluje s povsem drugim, spremenjenim konceptom samega sebe in novo identiteto. Kajti po tem, ko je iz preostankov popolnoma porušenega sveta moral znova zgraditi ves svet, v le-tem res nič več ni bilo tam, kjer je bilo, in takšno, kot je bilo.

Na konkretnem primeru narativne (re)prezentacije njegovega - z bolj ali manj naključnimi okoliščinami in njegovo lastno individualno hotenjsko organizacijo opredeljenega - samokonstituiranja (kot »individualnega bivanja čutne družbe na sebi« in s tem »simptoma« nekega dogajanja) smo dobili *vpogled v funkcioniranje* strukturno nizko diferencirane in profesionalno nespecializirane državne uprave kot institucionalne brkljarije, znotraj katere aktualni upravno-vodstveni (javno-menažerski) kader povsem zanemara odnosne, relacijske in komunikacijske aspekte bivanja in delovanja ljudi in je kot tak, s stališča mobilizacije in upravljanja s človeškimi resursi, povsem kontraproduktiven, ali celo destruktiven. Kot tak je javni menažment eden izmed generatorjev neakovostne državne regulacije, ki je ena naših - tudi po kazalcih "World Competitiveness Yearbooks" - pglavitnih razvojnih ovir.

Ker pa se mi tukaj ne ukvarjamo s konkretnimi ljudmi, ampak z družbo in sistemom, se moramo vprašati: Kaj pomeni takšen odnos do razpoložljivega lastnega intelektualnega potenciala s stališča mlade in majhne države? Kajti, Slovenija je preprosto premajhna, da bi lahko brez tega, da mobilizira, vključi in asimilira (posrka vase) razpoložljivi socialni in intelektualni kapital, bila kos številnim izzivom, pred katerimi se nahaja.

Izhajajoč iz predpostavk, da družbe kot celote ni in da je individualno obenem tudi družbeno in politično, sedaj predlagam, da Oskarja pustimo po strani in se konkretno, tukaj in sedaj, povprašamo po lastni delovanjski poziciji in njej lastni formi (naše) družbenosti in političnosti. In seveda v skladu s tem, tudi po posledencah naših lastnih dejanj za aktualna razmerja, procese in družbeni razvoj.

S člankom interpretativno povezana literatura

Adam F. in sodelavci (2001): Socio-kulturni dejavniki razvojne uspešnosti, Slovenija v evropski perspektivi. Zbirka Alternative, Ljubljana.

Beavois J.B. (2000): Razprava o liberalni sužnosti – Analiza podrejanja, Krt Ljubljana

Beck, U., Giddens, A., Lasch, S. (1994): Reflexive modernization, Polity Press.

- Duffy, Katherine (1998): Projekt o človekovem dostojanstvu in socialni izključenosti, Možnosti in tveganja. Svet Evrope-Velika Britanija.
- Elliot A. (1996): Subject to Ourselves. Polity Press, Cambridge.
- Elshtain J.B., Cloyd J.T. (1995), Politics and the Human Body, Vanderbilt Univ.Press, Nashville
- Evropska socialna listina, Uradni list RS, Št 7/1999
- Fartherstone M., Lasch S & Robertson R. - Edit. (1995), Global Modernities, SAGE Publications
- Fink Hafner D., Lajh D. (2002), Analiza politik - zbornik, FDV Ljubljana
- Freud S. (1987), K psihopatologiji vsakdanjega življenja, DZS, Ljubljana
- Hanžek, Matjaž (2000): Poročilo o človekovem razvoju. Urad za makroekonomske analize in razvoj, Ljubljana.
- Izvajanje strategije socialnega izključevanja s poročilom o uresničevanju Programa boja proti revščini in socialni izključenosti (2002). Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve.
- Klajnšček, Ciril (1984): (De)te(le)ologizacija rehabilitacije kot posebne družbene prakse in (de)personalizacija družbene vloge rehabilitacijskih; v: Emancipacija v jugoslovanski družbi - protislovja in problemi. Knjižica FSPN, Ljubljana
- Klajnšček, Ciril (1984): Institucionalizacija življenja in delo z ljudmi, Prostovoljno delo na področju socialnih dejavnosti, zbornik. VŠSD, Ljubljana
- Klajnšček, Ciril (1985): Depersonalizacija družbene vloge in geštalt terapija. UZRI Ljubljana
- Klajnšček, Ciril. (1985): Proizvodnja stvari in (prostovoljno)delo z ljudmi - delo kot moč in pomoč, v Prostovoljno delo na področju socialnih dejavnosti. VŠSD, Ljubljana.
- Klajnšček, Ciril (1987): Od iskanja opore v sistemu k opiranju na lastne moči. Socialno delo št. 3/87
- Klajnšček, Ciril (1987): Sociologično delovanje kot neformalna dejavnost, Neformalne dejavnosti v slovenski družbi. FDV, Ljubljana.
- Klajnšček, Ciril (1988): Kriza in racionalnost timskega dela. UZRI, Ljubljana.
- Klajnšček, Ciril (1988): O čvrstini, kreposti in vrednosti družbe dela. Teorija in praksa št.3-4/88.
- Klajnšček, Ciril (1988): Od odraslega otroka k otroku v odraslem - onkraj adultizma. Sekcija DPS za skupinsko dinamiko in osebnostni razvoj, Ljubljana.
- Klajnšček, Ciril (1989): Modernizacijski pristop k družbenemu razvoju. Revija za planiranje št. 3/89.
- Klajnšček, Ciril (1989): Moderni socialni politiki naproti. Revija za planiranje št.8/89.
- Klajnšček, Ciril (1990): Aavtopoiesis kot koncept projekt in reflektirano izkustvo. Ministrstvo za zdravstvo, Ljubljana.
- Klajnšček, Ciril (1992): Zdravje, brezposelnost in politika zaposlovanja. Teorija in praksa, št 3/92.
- Klajnšček, Ciril (1995): Identifikacija ovir v promociji zdravja skozi samorefleksijo lastnega delovanja. Zbornik 1. slovenske konference o promociji zdravja, Ljubljana.
- Klajnšček, Ciril (1996): From selfreflexivity to reconstructing the health promotion. South Bank University, London .

- Klajnsček, Ciril (2002): How to adress people for health enhancing physical activities, zbornik Krepimo zdravje z gibanjem in zdravo prehrano. Radenci 2002
- Kersnik Bergant, Maja (1999): Socialna izključenost. Ekonomsko ogledalo. UMAR, Ljubljana
- Lacan J. (1980): Štirje temeljni koncepti psihoanalize. CZ, Ljubljana
- Musek J. (1995): Spremembe miselnosti in vrednostne usmerjenosti Slovencev v prehodnem obdobju. Teorija in praksa, Ljubljana
- Novak, Mojca (1997): Human Dignity and Social Exclusion, Country report on Slovenia. Council of Europe, Strassbourg.
- Predlog nacionalnega programa socialnega varstva do leta 2005: Poročevalec št.11/1998.
- Program boja proti revščini in socialni izključenosti (2000): Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, Ljubljana.
- Pečjak V. (1995): Družbeno-politične in moralne vrednote na prehodu. Teorija in praksa, Ljubljana
- Pusič, Evgen (1985): Društvena regulacija. Globus, Zagreb
- Pusič, Evgen (1997): Towards a General Theory of the State. Croatian Critical Review, Vol.2.
- Serup, M. (1996): Identity, Culture and the Postmodern World. Edinburg, University press.
- Rus, Veljko (2001): Podjetizacija in socializacija države. FDV, Ljubljana.
- Teubner, G. (1993): Law and Auto-poetic System. Oxford, Blackwell
- Trbanc, Martina (1996): Socialna izključenost: koncept, obseg in značilnosti. V: Kakovost življenja v Sloveniji. FDV, Ljubljana
- Wilke H. (1993): Sistemska teorija razvitih družb. Dinamika in tveganost moderne družbene samoorganizacije, FDV Ljubljana
- Žižek, (1983): Gospodstvo, Vzgoja, Analiza – Zbornik. DDU Univerzum, Ljubljana
- Žižek S.(1984): Birokratija i uživanje. Radionica SIC, Beograd
- Žižek.S. (2000): Krhki absolut. Analekta, Ljubljana

Avtorjev naslov:

Ciril Klajnscek, doktorand
Rimska 10, 1000 Ljubljana
email: ciril.k@siol.net

*Rokopis prejet maja 2004 in sprejet za objavo avgusta 2004.
Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo izvirni
znanstveni članek s kvalitativno argumentacijo.*

Izkoriščanje v Sloveniji in politični aktivizem s sprožanjem inhibicijskega instinkta

POVZETEK: Raziskava stališč študentov je pokazala, da je izkoriščanja v Sloveniji precej in da se povečuje; pokazala pa je tudi, da se ljudje praviloma niso pripravljene upreti izkoriščanju, če jih v to ne prisili ekonomska stiska. Politični aktivisti v Sloveniji in v drugih razvitih deželah, kjer večina prebivalstva ne živi v revščini, zato v boju proti izkoriščanju ne morejo pričakovati podpore večine. Članek obravnava možnosti za učinkovit nenasilen odpor proti izkoriščanju brez podpore množic. Na osnovi analize načel gandhijanske oblike nenasilnega upora in lastnih političnih izkušenj avtor postavi hipotezo o možnosti učinkovitega nenasilnega upora (brez podpore množic), ki temelji na izpostavitvi upornikovega življenja. Pri takem uporu se namreč (običajno) instiktivno sproži inhibicija izkoriščevalčeve agresivnosti do upornika.

KLJUČNE BESEDE: izkoriščanje, stališča študentov, politični aktivizem, nenasilni upor, inhibicijski instinkt.

Od starega veka do danes je bil boj proti izkoriščanju eden izmed glavnih motivov političnega aktivizma. V dvajsetem stoletju so bili sindikalni boji delavcev pa tudi študentski upori pogosta oblika odpora proti družbeno-ekonomskim nepravilnostim. V Sloveniji je v zadnjih desetletjih, podobno kot v mnogih razvitih deželah, sindikalno gibanje zelo šibko, stavke so redke, pa tudi študentskih in drugih vrst upora proti družbenemu izkoriščanju je zanemarljivo malo. Poleg tega slovensko družboslovje skorajda ne obravnava več aktualnih problemov izkoriščanja¹. Ob tem se spontano porajata dve vprašanji:

- a) ali je izkoriščanje v Sloveniji sploh še relevanten problem in
- b) če je, kako praktično spodbuditi učinkovit politični aktivizem za njegovo odpravljanje.

Na ti dve vprašanji smo poskušali odgovoriti v raziskavi stališč študentov, ki se je zaključila leta 2002, nekaj njenih izsledkov pa sintetiziram v tem prispevku².

1. Opredelitev pojma izkoriščanje

V strokovni literaturi (Wertheimer, Alan 1996:10-13) in v običajni jezikovni rabi se je izraz "izkoriščanje" uveljavil za opredeljevanje tehničnih razmerij in družbenih odnosov. V tehničnem smislu nima nemoralnega pomena: izkoriščati stroje, delovni čas,

odpadni material..., saj v tem smislu pomeni koristno uporabo produkcijskih resursov. Pri uporabi izraza izkoriščati v družbenem smislu (izkoriščati koga) pa strokovna literatura in slovar slovenskega knjižnega jezika navajajo več definicij, po katerih je izkoriščanje nepravilno, nepošten odnos.

Da bi lahko preverjali stališča študentov o izkoriščanju, je bilo potrebno najprej proučiti, kaj je po njihovem pojmovanju izkoriščanje kot družbeni odnos. V pilotski anketi (nereprezentativen vzorec 85 študentov Univerze v Ljubljani), sem predstavil študentom 4 definicije, ki se vse nanašajo na izkoriščanje kot medčloveški odnos ("izkoriščati nekoga"), vendar prvi dve pomenita nepravilno, zadnji dve pa ne. Zadnja celo predstavlja izkoriščanje nekoga kot "tehnični" odnos, ki ima vrednostno pozitiven predznak (pravilno izpolnjevati delovne naloge) (glej tabelo 1).

Tabela 1: Kako študentje razumejo pojem izkoriščanje

IZKORIŠČATI NEKOGA POMENI:	Deleži (v %)
a) neplačano si prilaščati proizvode tujega dela	75,3
b) nepravilno pridobivati ugodnosti od nekoga	84,7
c) pridobivati ugodnosti od nekoga	28,2
d) ravnati z nekom tako, da pravilno izpolnjuje delovne naloge	15,3

vir: Ostan, Iztok 2002: 75.

Velika večina anketiranih študentov (84,7%) pojmuje izkoriščanje nekoga kot nepravilno pridobitniški odnos do te osebe.

Izkoriščanje je tako odnos, ki ima dva vidika: ekonomski (pridobivati od nekoga dobrine) in moralni (nepravilnost). Na osnovi strokovne literature in praktične rabe tega pojma smo v raziskavi uporabljali naslednjo definicijo: "*Izkoriščanje je nepravilno prilaščanje proizvodov tujega dela*" (Ostan, Iztok: 2002: 4).

2. Po stališčih študentov je izkoriščanje pomemben družbeni problem

Glavna empirična raziskava stališč študentov o izkoriščanju je potekala v šolskem letu 1995/96 in je zajela 1215 študentov: 979 v Sloveniji, 236 pa v tujini. Osnovni anketni vzorec je sestavljalo 611 študentov prvega letnika rednega študija na dvanajstih največjih visokošolskih zavodih Univerze v Ljubljani (reprezentativen, stratificiran vzorec prvega letnika). Anketiranje je zajelo tudi 386 izrednih študentov ter študente prvega letnika ekonomije na Univerzi v Vidmu. Slednja vzorca sta bila kontrolnega značaja.

Pretežni del študentov meni, da je izkoriščanje pomemben družbeni problem. Velika večina anketiranih študentov v Sloveniji in v Italiji (70% ali več) se namreč strinja s trditvijo, da je v družbi, v kateri živijo, **izkoriščanja precej**. Stališča študentov so v tem oziru podobna stališčem Slovencev, izraženih v javnomnenjskih raziskavah. V njih je leta 1998 60% anketiranih zavrnilo stališče, da je pri nas človek primerno plačan za svoje delo (Toš, Niko 1999: 818, 819).

“Med študenti iz osnovnega vzorca rednih študentov prvih letnikov se jih je kar 83% strinjalo s trditvijo, da je izkoriščanja v naši družbi precej. Podobno stališče so imeli tudi študentje v kontrolnih vzorcih: med izrednimi študenti se jih je s to trditvijo strinjalo še več (87%), med tistimi z več kot 10 let delovnih izkušenj pa celo 90%. Tudi študentje prvega letnika ekonomije na Univerzi v Vidmu so se v veliki večini (70%) strinjali s stališčem, da je v njihovi družbi precej izkoriščanja. Po tem stališču se niso bistveno razlikovali od vrstikov z ekonomske fakultete v Ljubljani (75% strinjanje).” (Ostan, Iztok 2002: 186, 187).

Podobno kot javnomnenjske raziskave je tudi anketa med študenti pokazala, da se po stališčih pretežnega dela anketiranih **obseg izkoriščanja** po ukinitvi socializma v naši družbi **povečuje**. Veliko študentov po pričakovanju ni odgovorilo na vprašanja v zvezi z izkoriščanjem v socializmu; med izrednimi študenti pa, zlasti starejšimi z več delovnih izkušenj, ki so doživljali socializem tudi kot zaposleni, pa prevladuje podoba o pretekli socialistični družbi kot bistveno manj izkoriščevalski.

“Po mnenju največjega dela študentov (47%) se je v zadnjem desetletju (pred anketiranjem) obseg izkoriščanja v družbi povečal. Velik del študentov prvih letnikov (po pričakovanju) na to vprašanje ni odgovorilo ali pa ni vedelo odgovora (41%). V povprečju starejši in delovno izkušenejši študentje so seveda imeli o tem bolj opredeljena stališča: 59% jih je odgovorilo, da se je obseg izkoriščanja v zadnjem desetletju povečeval, med izrednimi študenti z več kot 10 let izkušenj, pa je tak odgovor dalo celo 72% anketiranih. Na vprašanje, ali je bilo sredi osemdesetih let (deset let pred anketiranjem), torej v času socializma, v družbi precej izkoriščanja, največji delež (43%) anketiranih rednih študentov prvih letnikov ni vedel odgovora, izredni študentje z več kot 10 let delovnih izkušenj pa so v pretežni meri (45%) izrazili stališče, da je bila (socialistična) družba izpred desetih let (tudi) precej izkoriščevalska, a le malo manj (38%) se jih s tem stališčem ni strinjalo” (Ostan, Iztok 2002: 187).

Na osnovi teh stališč študentov in rezultatov javnomnenjskih raziskav o vse večjem obsegu neupravičene neenakosti (izkoriščanja) v naši družbi lahko sklepamo, da je ravnanje družboslovja (ekonomije, politologije in sociologije), ki se izogiba obravnavanja izkoriščanja, zelo problematično. Tako delovanje vpliva seveda tudi na vsebine **učnih programov** v šolah, v katerih o izkoriščanju v sodobnih družbah skorajda **ni besed**. To je potrdila tudi anketa med študenti.

“Kar 88% anketiranih študentov prvih letnikov osnovnega vzorca je v predhodnem šolanju zvedelo kaj malo ali pa sploh nič o izkoriščanju v družbi, v kateri živijo. Po tem se naše srednje in osnovno šolstvo očitno ne razlikujeta bistveno od šolanja v Italiji, saj je na Univerzi v Vidmu odgovorilo na podoben način 80% študentov” (Ostan, Iztok 2002: 187).

Pomembna je tudi ugotovitev iz ankete, da si večina študentov vseh anketiranih segmentov študentske populacije **želi več informacij o izkoriščanju** v sodobni družbi in o tem kako se polotiti tega problema.

“Kar 72% anketiranih študentov prvih letnikov osnovnega vzorca je izrazilo stališče, da bi radi zvedeli več o izkoriščanju v družbi, v kateri živijo in o tem, kako ga odpraviti. To ni le želja slovenskih študentov prvih letnikov, pač pa splošna želja večine anketiranih študentov. Na Univerzi v Vidmu je enako željo izrazilo prav toliko študentov (72%), nekoliko manj, a še vedno absolutna večina pa je tako željo izrazila med izrednimi študenti

(58%), pa tudi med študenti z največ izkušnjami (54% študentov z več kot 10 let delovne dobe)” (Ostan, Iztok 2002: 188).

3. V pogojih relativne blaginje se večina ni pripravljena zoperstaviti izkoriščanju

Izkoriščanje je torej relevanten, aktualen družbeni problem, o katerem bi radi študentje in verjetno tudi drugi vedeli več. Bolj kot analiza problema samega pa je za praktično politično delovanje pomembno vprašanje, kako ta problem odpraviti.

Po marksizmu je za odpravo izkoriščanja potrebno angažiranje izkoriščanega delavskega razreda proti izkoriščanju in izkoriščevalcem. K taki dejavnosti naj bi ga spodbudila zlasti lastna ekonomska nuja. V anketi med študenti se je izkazalo, da se študentje večinoma strinjajo s trditvijo, da so se ljudje praviloma pripravljene upreti izkoriščanju šele, ko jih v to prisili ekonomska stiska.

Velika večina rednih študentov v osnovnem vzorcu (71%) se strinja s stališčem, da se ljudje »praviloma niso pripravljene boriti proti izkoriščanju, če jim dohodek omogoča vsaj eksistenco«. Še bolj je to stališče zakoreninjeno med izrednimi študenti (76% strinjanje), zlasti med tistimi, ki imajo za sabo že vsaj desetletje delovnih izkušenj (81% strinjanje). Tudi med študenti na Univerzi v Vidmu se večina strinja s tem stališčem, vendar je odstotek strinjanja (61%) nižji kot med študenti v Sloveniji. Med italijanskimi študenti je morda nekoliko več upanja oz. »optimizma«, da se ljudje ne zoperstavljajo izkoriščanju le tedaj, ko jih v to prisili ekonomska nuja. Med njimi smo namreč našli 30% respondentov, ki se ne strinjajo s stališčem, da so se ljudje pripravljene boriti proti izkoriščanju le zaradi ekonomske nuje. V osnovnem vzorcu slovenskih študentov je bilo takih le 18% (Ostan, Iztok 2002: 188).

Prav ta »vzvod« političnega aktivizma (ekonomska nuja) pa postaja v slovenski družbi vse šibkejši, saj živi le majhen del prebivalstva v izraziti ekonomski stiski. Delež revnega slovenskega prebivalstva je kljub povečevanju socialne neenakosti dandanes relativno majhen, življenjska raven pa v povprečju narašča.

“Stopnja revščine (13,8% v letu 1997) je v Sloveniji nižja kot v povprečju v EU (18%) in drugih deželah tranzicije. V devetdesetih letih se stopnja revščine v naši deželi ni veliko povečala. Delavstvo v Sloveniji večinoma ne sodi med najrevnejše. Pretežni del 270.000 revnih prebivalcev Slovenije tvorijo nezaposleni, upokojeni ter delavci z najnižjo izobrazbo, torej sloji, ki v političnem in sindikalnem smislu niso aktivni. Poleg tega je za slovensko delavstvo značilno, da si del sredstev za preživetje pridobiva iz kmetijstva, kar zmanjšuje njegovo ekonomsko stisko in njegovo pripravljenost za politično angažiranje.

Realne plače so se v letih 1992- 2000 v Sloveniji povečale za 39%, življenjska raven slovenskega prebivalstva pa je bila že v devetdesetih letih nad ravno, ki je običajna za dežele njene gospodarske razvitosti. Slovenci v povprečju materialno torej dobro živimo. Po raziskavah javnega mnenja (1994) je večina slovenskega prebivalstva (54%) s svojim življenjem zelo zadovoljna ali zadovoljna, le 6% prebivalcev pa je s svojim življenjem precej ali zelo nezadovoljnih. Raziskave javnega mnenja v naslednjih letih kažejo, da se povečuje odpor prebivalstva do političnih skrajnežev” (Ostan, Iztok 2002: 188).

Z vidika političnega aktivizma je v naši družbi, tako kot v mnogih razvitih deželah, izkoriščanje v veliki meri prenehalo biti ekonomski problem, saj ne ogroža preživetja

večine prebivalstva, pač pa le manjšino; pa še ta vidik problema utegnejo razvite družbe v bodoče obvladovati z mehanizmi socialnih transferjev. Izkoriščanje sicer ostaja pomemben problem, vendar **ne več ekonomski**, pač pa vse bolj le problem vesti, torej pretežno **moralno-etični problem**.

Z zgodovinskega vidika je v Sloveniji in razvitih družbah blaginje politični aktivizem pred povsem novimi pogoji: za odpravo izkoriščanja se je pripravljena prizadevati **le manjšina** (čeprav večina anketiranih študentov zaznava izkoriščanje kot moralni problem). Sociologija in politologija se tako soočata s potrebo po oblikovanju novih izhodišč političnega aktivizma. Do sedaj so razne oblike političnega aktivizma za odpravo izkoriščanja (pa naj gre za sindikalne, marksistično-politične ali gandhijanske oblike odpora) lahko računale na podporo večine ali vsaj velikega dela obubožanih množic. V sedanjih pogojih pa je izkoriščanje postal politični problem manjšine ali celo majhnega števila političnih aktivistov. Je v teh pogojih, ko ni moč računati na podporo večine izkoriščanih, postala želja po odpravi izkoriščanja čista utopija?

Sodeč po odgovorih študentov med mladimi ni veliko upanja za odpravo ali bistveno zmanjšanje izkoriščanja v bodočnosti. Pa vendar se kot človek in znanstvenik s takim stališčem nisem mogel sprijazniti. Po proučevanju lastnosti gandhijanskega nenasilnega odpora in specifik slovenske družbe, sem oblikoval hipoteze za model pogajanj, ki bi utegnil biti učinkovit tudi v pogojih, ko se za odpravo izkoriščanja in drugih oblik tlačenja človekovega dostojanstva prizadeva le manjšina ali celo samo posameznik. Preden jih predstavim, naj pojasnim načela gandhijanskega modela pogajanj, iz katerih sem izhajal.

4. Načela nenasilnih oblik upora

Nenasilni odpor običajno povezujemo s prakso političnega aktivizma indijskega filozofa in politika Mahatma Gandhija za neodvisnost Indije in bojev Martina Luthra Kinga za pravice črncev v ZDA (Gandhi, Mohandas K. 1973; Gandhi, Mohandas K. 1987; Schloredt, Valerie; Brown, Palm 1993). Vendar se dandanes poslužujejo nenasilnih, moralnih oblik odpora proti izkoriščanju in drugim nepravilnostim tudi druga družbena gibanja. Nenasilni odpor bi tako dandanes lahko ločili na tri skupine gibanj in sicer:

- verbalni aktivizem,
- praktični nenasilni upor brez izpostavitve življenja,
- praktični nenasilni upor z izpostavitvijo življenja (gandhijanstvo in druge)

Nekatera načela njihovega delovanja so skupna vsem oblikam. Naj v nadaljevanju navedem tista, po katerih se ravna gandhijanstvo in pojasnim, katera je njegova specifika.

Načela gandhijanskega modela nenasilnega upora:

- a) *Prizadevaj si za javno dobro in moralne vrednote, ne pa za lastno materialno korist.*
To je temeljno načelo vseh moralnih, nenasilnih oblik odpora in velja tudi za gandhijanski model pogajanj.

- b) *Najprej uporabi vsa formalno-pravna sredstva.*

O problemu je potrebno najprej obvestiti neposredno odgovorne. Če ti ne reagirajo

oz. problema ne rešijo, je potrebno postopoma obvestiti vse višje instance. Če tudi to ne zaleže, se je potrebno obrniti na organe, ki so zadolženi za varovanje zakonitosti (organi pregona, sodstvo) oz. varovanje človekovih pravic (varuh človekovih pravic). To načelo velja v pravnih družbah za vse oblike civiliziranega odpora proti nepravilnostim, seveda tudi za gandhijanske. Tudi če nimamo veliko upanja, da bodo uspešne, jih je potrebno storiti, da pridobimo legitimnost za naslednje korake.

Tudi to načelo velja za vse oblike nenasilnega upora.

c) *Obvesti (oz. obveščaj) javnost.*

Javnost je bila skozi vso zgodovino mehanizem za zagotavljanje pravičnosti in etičnosti nasploh. Če so pogajanja dolgotrajnejša, je smotrno obveščati javnost do zaključka pogajanj. Informacija, ki gre v javnost, mora biti resnična in celovita. Do te točke je gandhijanski protest podoben običajnim oblikam protestov, značilnih za sodobne angažirane intelektualce, ki z javnimi pismi, članki, intervjuji opozarjajo na nepravilnosti v družbi (verbalni aktivizem). To je nujno potrebno za uspešen politični aktivizem, ni pa zadosten pogoj za aktivizacijo množic. V primeru izkoriščanja je po omenjeni raziskavi stališč študentov očitno, da praktično vsakdo ve, da izkoriščanje obstaja. Zato je prav, da objavimo na to temo tudi kak znanstveni prispevek, poljudni članek, da o tem poročajo mediji... a javno trkanje na vest ljudi, ki naj bi omililo ali celo odpravilo izkoriščanje, je po mojem mnenju in tudi po stališčih študentov omenjene raziskave, zelo verjetno iluzija. Obveščanje javnosti je skupni princip vseh oblik nenasilnega odpora.

č) *Upri se nepravilnostim praktično in nenasilno*

Gandhijanski upor temelji na dejanjih, ki vplivno skupino prisili k reagiranju. Namesto "lajanja na karavano" (ki gre dalje), je treba "stopiti pred karavano" (ki ne more dalje, ne da bi se soočila s tabo). Upor mora biti nenasilen: prizadeti ne sme življenj, zdravja ali premoženja drugih. Dejanja in besede upornika ne smejo žaliti dostojanstva nasprotne strani. Pri nenasilnem uporuh protestnik izpostavi le sebe. Tak upor se bistveno razlikuje od intelektualnega oz. verbalnega aktivizma, saj gre pri njem za praktično upiranje in ne le za verbalno nestrinjanje. Poudariti je treba, da praktični, nenasilni upor ni specifična le gandhijanstva. Dandanes se na podoben, miren način upirajo tudi pristaši nekaterih družbenih gibanj kot so zeleni in mirovniki (Zunes, Stephen 1999; Czempiel, Ernst-Otto et al. 1989; Paige, Glenn D. 1993).

d) *Ne brani se*

Če je praktični upor proti izkoriščanju (oz. kratenju dostojanstva) pravilno zasnovan, mora izkoriščevalec nanj reagirati, saj protest moti proces izkoriščanja. Za gandhijanstvo velja načelo, da protestnik ne sme dvigniti niti roke v svojo obrambo, ne uporabiti niti besede niti drugega sredstva za svojo zaščito... Protestnik preprosto vztraja pri odporu za odpravo neetičnosti. Tako ravnanje običajno spodbudi vplivnejšo pogajalsko stranko, da poveča pritisk na upornika. Tudi nekatera druga sodobna družbena gibanja (ne le gandhijanstvo) dandanes delujejo po načelu "ne se braniti" (že omenjeni "zeleni", mirovniki...).

e) *Vztrajaj pri uporuh do konca (do sklenitve sporazuma), tudi če se pritisk vplivnejše stranke poveča do skrajnosti*

Specifično načelo gandhijanskega nenasilnega upora je “vztrajanje do konca”. Po izpostavitvi svojega življenja v nenasilnem uporu proti tlačenju človeškega dostojanstva se gandhijanstvo bistveno loči od drugih že omenjenih oblik nenasilnega upora.

Tako Gandhi kot Martin Luther King sta v svojem boju proti izkoriščanju in nedostojanstvu računala na podporo tlačanih množic in jo v času svojega političnega aktivizma tudi dobila. Čeprav je Gandhi izhajal tudi iz svojih zgodnjih izkušenj uspešnega nenasilnega odpora, pri katerem je deloval povsem individualno (Gandhi, Mohandas K. 1973), pa je bil njegov način delovanja, tako kot delovanje M.L. Kinga, zasnovan na podpori izkoriščanih in tlačanih množic. Zato gandhijanstvo (v ožjem pomenu besede) pojmem kot obliko nenasilnega upora z izpostavitvijo življenja in podporo množic, ki tako dajejo uporniku dodatno družbeno moč.

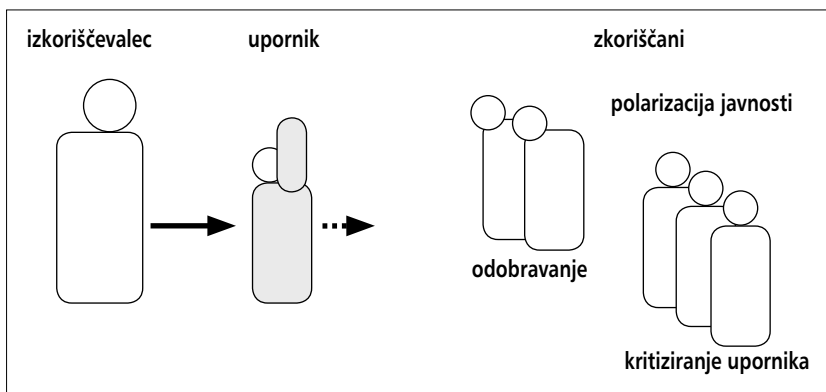
Iz analize grupne dinamike nenasilnega odpora sklepamo, da utegnejo biti uspešne tudi oblike nenasilnega odpora z izpostavitvijo življenja (posameznika ali manjšine), ki jih ne podpirajo množice.

5. Grupna dinamika nenasilnega upora z izpostavitvijo življenja

Potek nenasilnega upora z izpostavitvijo življenja lahko ločimo na tri faze, ki se med seboj bistveno ločijo po grupni dinamiki.

Prva faza: upor proti nepravilnostim

Prva faza vključuje verbalne in praktične oblike upora do trenutka, v katerem izkoriščealec oz. naslovnik protesta ne reagira agresivno proti protestniku (oz. protestnikom). Reakcije naslovnika protesta (še) ni, zato protestnik osebno ni ogrožen. Javno mnenje (tudi izkoriščanih, za katere si prizadeva protestnik) se polarizira: nekateri simpatizirajo s protestnikom, drugi ga kritizirajo. Dinamika javnosti ostaja pretežno na ravni osebnih stališč, ki jih večinoma ne izrazijo javno (slika 1).

Slika 1: Prva faza protesta: nenasilni upor proti družbenemu izkoriščanju

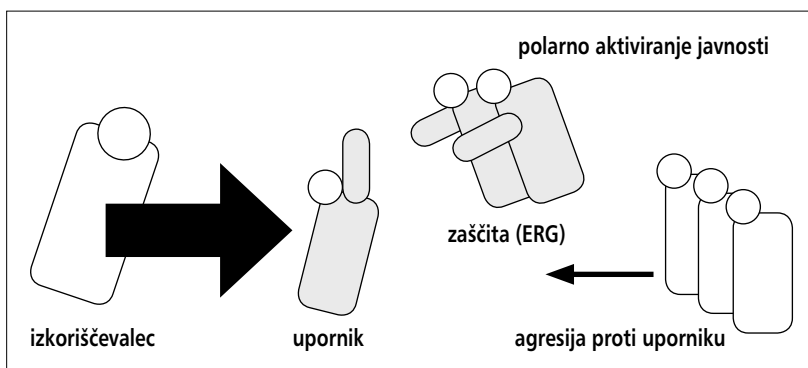
Druga faza: agresija nad upornikom in njena eskalacija

Druga faza se začne, ko naslovnik upora reagira agresivno proti protestniku. Ta agresivni akt spodbudi v delu javnosti t.im "zaščitniški ERG".

Raymond B. Cattell, nestor svetovne psihologije osebnosti, uvršča med glavne vrojene motive delovanja (imenoval jih je ergi) tudi erg zaščite (starševski, parentalni erg). J.Musek ga opisuje takole: "Pri ergu zaščite gre za težnjo, da bi ščitili in varovali druge, predvsem otroke. Manifestira se v želji, da bi skrbeli za otroke, jih varovali, negovali, jim pomagali, jih došolali... Tudi pomoč partnerju pri delu in pomoč ljudem v stiski je do neke mere nasičena s to motivacijsko dimenzijo" (Musek, Janek 1993: 238).

Del javnosti, ki simpatizira s protestnikom, se aktivneje vključi v potek protesta in poskuša uporniku pomagati, ga zaščititi pred agresorjem.

Obenem se v drugem delu javnosti, ki je kritična do protestnika, spodbudi še bolj kritičen odnos do njega. Tako se agresija, ki jo izvaja naslovnik protesta, okrepi tudi s pomočjo kritike, ki jo izvaja protestniku nenaklonjen del javnosti. Med njimi so tudi posamezniki, ki so izkoriščani in za katerih dobrobit si protestnik prizadeva (slika 2). Njihovo odklonilno stališče do upornika je oblika samoobrambe, s katero poskušajo ohraniti samospoštovanje in spoštovanje okolja (opravičevanje lastne pasivnosti do izkoriščanja s tem, da zanikajo pravilnost in smiselnost protesta proti izkoriščanju).

Slika 2. Druga faza protesta: agresija nad upornikom in njena eskalacija

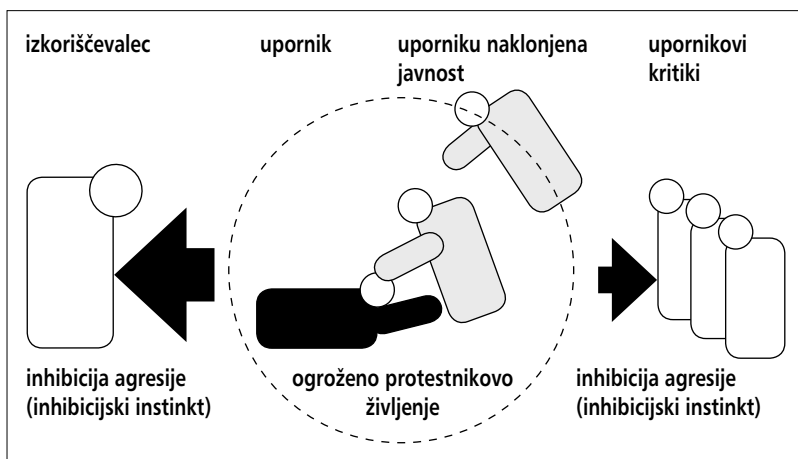
Tretja faza: Izpostavitve življenja

V tretji fazi upora je ogroženo protestnikovo življenje. Slednje še močneje spodbudi zaščitniški erg solidarnega dela javnosti, ki se še bolj aktivira v protestnikovo zaščito. Delovati pa začne še demotivator agresije, ki je v zoologiji znan kot "inhibicijski instinkt". V družboslovje ga je vnesel Desmond Morris (Morris, Desmond 1987). Inhibicijski instinkt je pojav prenehanja občutka agresivnosti do pripadnika iste vrste, ko le-ta izkaže znake predaje in je njegova eksistenca ogrožena.

Pojav je splošno znan v živalskem svetu, kjer se posamezniki iste živalske vrste pogosto bojujejo med seboj za prostor, hrano, samice. Ko nasprotnik prizna svoj poraz in to izkaže z izpostavitvijo svojega življenja nasprotniku (skloni vrat, poklekne, izpostavi

vitalne telesne dele...), se v naprotniku vzbudi "občutek prepovedi napadanja". Ta instinkt sodi med temeljne preživetvene instinkte, saj se tudi s "prepovedjo ubijanja" omogoča ohranitev vrste.

Izid tretje faze je lahko sporazum med protestnikom in naslovnikom protesta ali pa protestnikova smrt. Sprožitev delovanja inhibicijskega instinkta, ki se udejani šele, ko je protestnikovo življenje ogroženo, je bistveni element te faze. Pomemben je tudi vpliv podpore javnosti. Čim večja je podpora javnosti, tem večja je verjetnost pozitivnega izida protesta. Toda bistvo te sklepne in ključne faze protesta je sprožitev inhibicijskega instinkta v agresorju. Ta instinkt deluje tudi brez podpore javnosti (slika 3).

Slika 3. Tretja faza protesta: izpostavitve življenja

6. Oblikovanje hipoteze o individualnem (manjšinskem) upor z aktiviranjem inhibicijskega instinkta

Spoznanje, da je aktiviranje inhibicijskega instinkta bistvo sklepne in obenem odločilne faze nenasilnega upora, pri katerem protestnik izpostavi življenje, odpira nove možnosti v boju proti izkoriščanju. Za uspeh protesta vsaj teoretično ni nujno, da ima protestnik podporo (izkoriščanih) množic, saj inhibicijski instinkt lahko v agresorju sproži celo sam ali s podporo manjšine. Gandhijanski upor (v ožjem pomenu), ki računa na podporo množice, je vsaj teoretično le ena od pojavnih oblik upora z aktiviranjem inhibicijskega instinkta. Možen pa je tudi učinkovit upor posameznika, saj izhaja družbena moč te oblike upora predvsem iz popolnega izničenja protestnikove moči (življenjske in družbene), manj pa iz interesnega povezovanja izkoriščanih.

Ideja o umestnosti in potrebnosti individualnih oblik upora proti izkoriščanju na osnovi aktiviranja inhibicijskega instinkta se mi je porodila v aprilu 1998. V tistem obdobju še nisem znal oblikovati hipoteze o poteku take oblike protesta. Domneval sem le, da bi moral protestnik v zatečenih zgodovinskih pogojih izpostaviti življenje, če bi želel doseči občutnejše zmanjšanje izkoriščanja, saj ni velikih družbenih skupin,

ki bi ga bile pripravljene podpreti. Splet življenjskih okoliščin je pripomogel, da sem bil v naslednjem obdobju soudeleženec nenasilnega upora proti izkoriščanju, ki se je zaključil z aktiviranjem inhibicijskega instinkta.

Protest se je nanašal na izkoriščanje in nezakovitosti v slovenskem visokem šolstvu. Septembra 1998 ga je začel dr. Josip Zohil, kasneje sva se mu pridružila še dva visokošolska učitelja. Zaključil se je novembra 2000 s 46 dni trajajočim gladovnim protestom enega od upornikov. Protest je bil sklenjen s sklenitvijo sporazuma (akademske izjave) med protestnikom in predstavniki univerze.

Ta praktični primer nenasilnega upora z aktiviranjem inhibicijskega instinkta ni potrdil ustreznosti omenjene metode političnega aktivizma, vsekakor pa je tudi ni zavrnil. Pripomogel pa je k oblikovanju jasnejše hipoteze o nenasilnem uporu z izpostavitvijo življenja brez množične podpore. Te hipoteze so:

- možen je uspešen nenasilen odpor proti izkoriščanju in tlačenju dostojanstva, čeprav upornik nima podpore množic,
- tak upor poteka po enakih načelih kot gandhijanski upor,
- faze tega upora so take kot pri gandhijanskem uporu,
- eksistenca posameznika je v nenasilnem protestu brez podpore množic bolj ogrožena kot pri gandhijanskem uporu, verjetnost njegovega uspeha pa manjša.

7. Sklep

Z vidika današnje prakse, v kateri prevladuje ekonomski oportunizem, zveni ideja o političnem aktivizmu, ki sloni na izpostavitvi lastnega življenja (brez upanja, da te bo podprla množica, za katero se izpostaviš) zelo ekstremistično. Z zgodovinskega vidika pa je izpostavljanje lastnega življenja za varovanje dostojanstva, časti (včasih z mečem, včasih golorok...) normalen vzorec obnašanja.

Zavedam se, da dandanes večina ljudi ne bo posegla po taki "ekstremni" obliki upora. Gotovo pa je, da v vsaki družbi obstajajo posamezniki, za katere je tlačenje človeškega dostojanstva tako neznosno boleče, da jim je izpostavitve življenja za odpravo krivic lažje kot življenje brez dostojanstva; taka oblika protesta jim je lahko celo edini preostali način za ohranitev lastnega samospoštovanja.

Gre za vprašanje uresničevanja vrednot, torej človekovih potreb, ki jih posameznih najbolj ceni. Če jih ne uresničujemo, imamo občutek, da delujemo proti sebi (Musek, Janek 1993: 71). Uresničevanje vrednot je pogoj za človekovo samouresničitev, življenje v nasprotju z njimi pa razvrednotenje življenja samega. Nimamo vsi enakih vrednot. Za posameznike, ki imajo poudarjene moralne vrednote, je ravnanje po njih osnova za njihovo samouresničitev, pristajanje na nedostojanstvo pa težje breme kot smrt.

Dosedanje izkušnje kažejo, da je etični vpliv posameznika na družbeno dogajanje večji, kot si običajno mislimo. To spoznanje je lahko izhodišče za nove oblike družbenega aktivizma. Posameznik res ne more spremeniti družbe. Toda sinergija delovanja več takih protestnikov lahko bistveno poveča uspeh odpora proti nepravici.

V novih družbenih razmerah blaginje se spreminjajo družbene baze političnega aktivizma. Namesto klasične delitve družbe na izkoriščane in izkoriščevalske razrede, prihaja

v ospredje delitev ljudi po vrednotah. Na eni strani so posamezniki, ki jim ravnanje po moralnih vrednotah ne pomeni veliko (pa naj so izkoriščani ali izkoriščevalci), na drugi pa tisti, ki so se pripravljani zanje izpostaviti povsem samostojno ali pa vsaj v podporo tistih, ki se zanje izpostavijo. Možno je, da bodo take skupine v prihodnosti bistveni nosilci političnega aktivizma proti izkoriščanju in tlačenju človeškega dostojanstva.

Opombe

1. "Pod geslom »izkoriščanje« (exploitation) je bilo septembra 2002 možno dobiti v slovenski bazi podatkov COBIB 593 bibliografskih naslovov. Toda večino tega 90,9 % so publikacije s tehnično vsebino (izkoriščanje energije, surovin, delovnega časa...) in le 9,1% (54 naslovov) se je nanašalo na izkoriščanje v smislu izkoriščanja človeka po človeku, pa še med temi prevladujejo publikacije o kriminalnem vidiku izkoriščanja (izkoriščanje otrok, žensk, beguncev...). Le 4,5% publikacij (27 naslovov) obravnava izkoriščanje delavcev oz. dela nasploh. Med njimi so le 4 publikacije slovenskih avtorjev objavljene po letu 1990, ki obravnavajo aktualno problematiko (ne zgodovine izkoriščanja), pa še te so izšle v dnevnem časopisju, nestrokovni periodiki ali v verskem tisku. Diplomskih del, doktoratov ali znanstvenih člankov na temo izkoriščanja v Sloveniji po letu 1990 ni bilo" (Ostan, Iztok 2002: 186).
2. Gre za doktorsko disertacijo (Ostan, Iztok 2002), pri kateri je bil mentor prof. dr. Rastko Močnik, somentor pa prof. dr. Branko Horvat.
3. "Na vprašanje, ali bo pri nas še dolgo precej izkoriščanja, je večina anketiranih študentov osnovnega vzorca (63%) odgovorila pritrdilno. Med izrednimi študenti je bilo pritrdilnih odgovorov še več (75%) – približno toliko kot med najbolj izkušenimi študenti z več kot 10 let delovne dobe (76%), manj pa je bilo pritrdilnih odgovorov med študenti na Univerzi v Vidmu (59%)" (Ostan, Iztok 2002: 188.).

Literatura

- Czempiel, Ernst-Otto et al. (ur.) (1990): Non-violence in international crises: proceedings of the First International Symposium on Non-violent Solutions of International Crises and Regional Conflicts, Frankfurt am Main, February 1989. Vienna: European Coordination Centre for Research and Documentation in social Sciences.
- Gandhi, Mohandas K.: Antiche come le montagne: I pensieri del Mahatma sulla verità, la non violenza e la pace: A cura di Sarvepalli Radhakrishnan. Milano: Arnoldo Mondadori Editore, 1987.
- Gandhi, Mohandas K. (1973): La mia vita per la libertà. Roma: Newton Compton editori.
- Morris, Desmond: La scimia nuda. Milano: Bompiani, 1987.
- Musek, Janek: Osebnost pod drobnogledom. Maribor: Obzorja, 1993.
- Ostan, Iztok (2002): Stališča študentov o izkoriščanju zaposlenih v slovenskih podjetjih: doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- Paige, Glenn D. (1993): To nonviolent political science: from seasons of violence. Honolulu: Center for Global Nonviolence Planning Project.
- Schlöredt, Valerie; Brown, Palm (1993): Martin Luther King: Veliki ameriški voditelj, zagovornik nenasilja, umorjen v boju za pravice črncev. Celje: Mohorjeva družba.

Toš, Niko (ur.) (1999): Vrednote v prehodu I, Slovensko javno mnenje 1968-1990. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Inštitut za družbene vede, Center za raziskovanje javnega mnenja.

Wertheimer, Alan (1996): Exploitation. Princeton, NJ: Princeton University press.

Zunes, Stephen (ur.) (1999): Nonviolent social movement: a geographical perspective. Malden (Mass.): Blackwell.

Avtorjev naslov:

dr. Iztok Ostan, višji predavatelj
Fakulteta za pomorstvo in promet, Univerza v Ljubljani
Pot pomorščakov 4,
6000 Portorož
tel. 05 6767 213, fax. 05 67 67 130
e-mail: iztok.ostan@fpp.edu

*Rokopis prejet februarja 2004 in brez popravkov sprejet za objavo.
Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo izvirni znanstveni članek
s kvalitativno in kvantitativno argumentacijo.*

»Čeprav to še ni dokazano«: značilna diskurzivna gesta sodobnega institucionalnega rasizma

POVZETEK: V članku smo poskušali dokazati, da sodobni rasizem za svoje delovanje ne potrebuje več rase in da se ideološka logika, značilna za klasični rasizem, uporablja tudi za ideološke obsodbe drugačnosti, ki se jih običajno ne prišteva med objekte rasizma. Pri tem smo izhajali iz značilne diskurzivne geste »čeprav to še ni dokazano«, ki smo jo našli v nedavnem medijskem diskurzu in v diskurzu medicinskih, psihiatričnih in represivnih institucij v Sloveniji. Ta gesta označuje obrat v delovanju omenjenih institucij, ko le-te naletijo na drugačnost in svoje običajne načine delovanja zamenjajo z izrednimi. Ko obravnavajo drugačnost, institucije delujejo brez konkretnih dokazov, na podlagi fantastične nevarnosti, ki jo predstavlja drugačnost. Ta nevarnost je ideološko predstavljena kot »nalegljivost«, ki bi, brez uvajanja »ustreznih« ukrepov, škodovala »zdravemu delu« družbe. Bolezni in telesne napake se morajo, po ideološki logiki rasizma, nujno pojaviti kot realne, telesne kazni za simbolne zločine drugačnih, zato institucije za rasistično dejavnost ne potrebujejo drugega dokaza kot drugačnost objektov rasističnega delovanja samih.

KLJUČNE BESEDE: rasizem, drugačnost, nevarnost, simbolni zločin, telo

1. Postrasni rasizem

Koncept rasizma, kot ga bomo uporabljali v pričujočem članku, je na prvi pogled lahko sporen, zato ga bomo za začetek podrobno definirali. Rasizem v ožjem pomenu besede zahteva raso kot načelo, na podlagi katerega lahko razlikuje, a klasično rasno razlikovanje (oziroma biološki rasizem) je več ali manj stvar preteklosti. Zakaj potem sploh še govorimo o rasizmu, zakaj vztrajamo pri tem konceptu, zakaj ga poskušamo uporabiti za obdelavo konkretnih primerov družbenega delovanja, ki na videz niso rasizmi? Odgovor na takšno vprašanje je: ker rasizem za svoje delovanje ne potrebuje rase. Rasizem je način razlikovanja in posledično družbene diskriminacije in hierarhizacije, ki v zgodovinskih okoliščinah globalnega kapitalizma opravlja strukturno pogojene delitve, nujne za nemoteno delovanje kapitalističnega svetovnega sistema, kot ugotavlja Wallerstein (1998: 115-134). V času kolonializma je bilo poglavitno razlikovalno načelo rasizma rasa – od tod tudi poimenovanje rasizem. Kasneje se je os razlikovanja premestila od biološke determiniranosti (oblika obraza, barva kože) h kulturni (prehrambenim in seksualnim navadam, načinom oblačenja, obnašanja, odnosu do dela in lastnine...).

Premik od rasnega k postrasnemu (kulturnemu) rasizmu je povezan s spremembami v ekonomski in ideološki strukturi svetovnega sistema. Na ravni ideologije danes govorimo o odprti družbi, svobodni izbiri identitet ipd., zato tudi rasizem ne nastopa kot razlikovanje glede na nekaj, kar je prirojeno in se ne da spremeniti, kot je barva kože, ampak glede na kulturo, ki naj bi bila posledica svobodne izbire, s čimer prikriva lasten obstoj (kulturni rasizem ne velja za rasizem) in naprti odgovornost za depriviligiran družbeni položaj depriviligiranim samim v smislu; revni/e so, ker sami/e tako hočejo, ker so leni/e ali nesposobni/e (ne pa zaradi svoje etnične ali rasne pripadnosti). V prehodu iz kolonializma v individualistično družbo se spremeni tudi ideološka struktura rasizma in načelo kulture nadomesti načelo rase kot osnovna os razlikovanja (Balibar 1998: 20-26). Še zmeraj govorimo o rasizmu zato, da bi poudarili, da gre pri kulturnem rasizmu za podobno ideologijo in podobno delovanje kot pri biološkem, čeprav se ne naslanja več na raso. Lahko bi sicer govorili o kulturalizmu, a želimo ohraniti politično konotacijo, ki jo vsebuje koncept rasizma.

Druga težava, ki jo predstavlja uporaba koncepta rasizma, je, da nameravamo analizirati tri precej različne primere razlikovanja – enega s področja seksualnosti, enega s področja uživanja prepovedanih drog in enega s področja »problema prebežništva«, od katerih je le zadnji primer klasičnega rasizma kot odpora do tujosti, pri prvih dveh pa gre za razlikovanje »naših«, se pravi »pravih« Slovencev in Slovenk, ki so »umazani« ali »nenormalni«, od »zdravega jedra družbe«, razlog za to pa je »problematično« obnašanje (kultura), ki odstopa od »normalne« kulture. Kot bomo videli kasneje, rasizem deluje podobno v vseh treh primerih, in če bi jih obravnavali posebej kot primere homofobije, nestrpnosti do drugačnih življenjskih slogov in rasne diskriminacije, bi spregledali podobnost diskurzivnih in konkretnih oblastnih postopkov v vseh treh primerih. Smisel tega, da vse tri primere obravnavamo kot simptome enega procesa, ki ga imenujemo rasizem, je tudi v tem, da pokažemo, da sodobni rasizem ne deluje več nujno skozi načelo rase ali naroda, ampak na podlagi obnašanja, navad, vedenjskih vzorcev – kar tukaj z eno besedo imenujemo kultura¹, ter da gre pri tem za enoten proces, ki ga spremlja značilna ideološko-diskurzivna logika. Ta zelo obsežno definirani rasizem bi lahko nadomestili tudi z besedo nestrpnost, a tudi tu bi naleteli na nove težave, ki so, po našem mnenju, večje od tistih, s katerimi se srečujemo, če ostanemo pri konceptu rasizma. Koncept nestrpnosti namreč nosi psihološko konotacijo. Če govorimo o nestrpnosti, se težko izognemo definicijam rasizma kot psihološkega pojava, ki izvira iz predsodkov, ki se zaradi nevednosti ali slabih čustev (strahu, sovraštva) »porajajo« v glavah ljudi, tu pa nameravamo govoriti o rasizmu kot specifični ideologiji, ki ima svojo (althusserjevsko rečeno) materialno eksistenco v različnih diskurzih, vednostih in institucijah; v našem primeru v medicinskih, kriminoloških in psihiatričnih. Izhajamo torej iz nasprotnega izhodišča kot teorije nestrpnosti. Individualnih nestrpnih dejanj nimamo za izvore rasizma, ampak poskušamo iskati ideološko logiko, ki je skupna individualnim primerom rasizma in jih določa neodvisno od psiholoških dejavnikov tistih, ki se znajdejo na poziciji subjekta-izvrševalca/ke oziroma izrekovalca/ke rasizma. To je še drugi razlog, zakaj vztrajamo pri konceptu rasizma.

Z izborom primerov, ki se ponavadi obravnavajo kot ločene oblike nestrpnosti, in z njihovo analizo skozi enoten koncept rasizma bomo skušali pokazati, da različne diskriminacije povezuje enotna ideološka logika, ki jo lahko analiziramo z iskanjem značilnih diskurzivnih gest, ki predstavljajo problematična mesta v delovanju ideologije, mesta, na katerih se običajno delovanje ideologije »zmoti« in obrne. Ideološki diskurz ob stiku z drugačnim, kot bomo videli kasneje, obrne svojo logiko in sproži zahtevo po institucionalnem delovanju, drugačnem ob običajnega. Razlikovanja, ki so ideološka podlaga vsakokratnih rasizmov, se vzpostavijo ravno v teh posebnih pogojih, ko logika ideologije in institucij, ki velja za neoznačene, preide v rasistično logiko, s katero se obravnavajo označeni in označene. Rasizem je del vladajoče ideologije, a ima svojo, specifično logiko, ki se sproži ob stiku z drugačnim, nenormalnim (glede na dominantne kulturne vzorce). Konkretni, institucionalni rasizem v delovanju upošteva logiko rasizma kot ideologije in zato deluje diskriminatorno – za »drugačne« veljajo drugačna pravila, institucije jih obravnavajo drugače kot »normalne«. V članku si bomo ogledali le eno izmed mnogih oblik delovanja rasizma kot ideologije, oziroma specifičen način, na katerega rasizem zahteva posebno obravnavo (ki je nasprotna običajnemu delovanju represivnih, medicinskih in psihiatričnih institucij) za drugačne oziroma nenormalne.

2. Nevarnost in izredno stanje

Prva dva primera bomo vzeli iz množičnih medijev, tretjega pa si bomo izposodili iz spremne besede Bogdana Lešnika k Foucaultovi (1998) *Zgodovini norosti*. Množični mediji imajo veliko vlogo pri vzpostavljanju ideološke legitimizacijske podlage, na kateri rasistično delovanje represivnih, medicinskih in psihiatričnih institucij obvelja za običajno, pravilno, upravičeno oziroma neproblematično. Najbolj očiten primer je prav t. i. »begunska kriza«, ki so jo ob prelomu tisočletja v Sloveniji sprožili in ohranjali množični mediji in s tem skušali legitimizirati zapiranja, deportacije in policijsko nasilje nad »ilegalnimi« prebežniki. V času te krize je bil v Delu objavljen članek *Težja pot do azila*. Že naslov nam pove, da je pot do azila (za »ilegalce«) očitno prelahka in da bo postala (oziroma mora postati) težja. Še bolj zanimiv je nadnaslov: *Nevarnost prenašanja bolezni*. Nevarnost je uvedena že na samem začetku in predstavlja ideološko rdečo nit članka. Begunci in begunke so nevarni, to je določeno kot dejstvo, o katerem se ne razpravlja oziroma se razprava začenja šele na podlagi te apriorne »resnice«, ki je članek nikjer ne poskuša izpodbijati ali dokazati. Sam članek je poročilo s tiskovne konference, na kateri je »vodstvo notranjega ministrstva predstavilo vladna ukrepa, s katerimi naj bi še bolj zajeziли ilegalne migracije.« (Hojnik 2000: 9) Nevarnost, ki jo predstavljajo ilegalne migracije, je tako huda, da zahteva »izredne razmere«, kar pomeni, da v ideološkem diskurzu pride do kratkega stika, da je porušena običajna argumentacija, ki predvideva navajanje razlogov in utemeljevanje določenih dejavnosti, preden se te začnejo. Ker gre v našem primeru za hudo nevarnost, se ta logika obrne – delovanje je pred dokazovanjem svoje upravičenosti. Najpomembnejši stavek članka je zato: »Kot opozarja zdravstveni inšpektorat, obstaja nevarnost prenašanja smrtno nevarnih bolezni, **čeprav jih** dosedaj pri prijetih ilegalcih **še niso odkrili**.« (Dušič v

Hojnik 2000: 9, poudaril P. K.) Gre za popolno nasprotje običajnega medicinskega postopka, kjer se najprej raziščejo simptomi in kasneje govori o nevarnosti bolezni – tu nevarnost obstaja še pred odkritjem kakršnihkoli bolezni. Podobno je obrnjena logika medijskega diskurza; medijski preplah in svarjenje pred nevarnostjo bi bila v običajnih razmerah na mestu šele, ko bi zdravniki in zdravnice ugotovili prisotnost nalezljivih bolezni pri dovolj velikem številu prebežnikov in prebežnic, ne pa še pred enim samim odkritjem bolezni. Rasizem uvede »izredne razmere« in deluje znotraj njih. To so razmere, v katerih običajno, racionalno razmišljanje in delovanje nadomesti strah pred apriorno in absolutno nevarnostjo, ki zahteva takojšnje ukrepanje, ki je v nasprotju z običajnimi postopki represivnih in medicinskih institucij. V pogojih soočenja s tujim pade racionalnost omenjenih strok, nadomesti jo obramba pred fantastično nevarnostjo. V članku lahko preberemo tudi naslednji stavek: »Dušič je javno opozoril na nevarnost v postopkih s prebežniki in predlagal dodatna sredstva za nakup ustreznih zaščitnih mask in druge opreme.« (Hojnik 2000: 9) S tujci in tujkami se torej ravna kot da bi bili radioaktivni, vse njihove človeške lastnosti se zreducira na (nedokazano) možnost prenašanja bolezni. Bolezni, ki naj bi jih prenašali begunci in begunke, **morajo** obstajati, o tem ne dvomijo ne citirani strokovnjaki, ne avtor članka v Delu. Le še odkriti jih je treba. Značilni elementi rasizma, ki jih lahko najdemo v članku so sledeči: tujost se enači z nevarno boleznijo, ki bo okužila zdrave domačine in domačinke; tujci in tujke so dehumanizirani in zreducirani na svojo domnevno bolezen; tujci in tujke nimajo besede, namesto njih govorijo strokovnjaki, zaposleni v represivnih institucijah; nevarnost, ki jo predstavljajo tujci in tujke, sproži izredne razmere in izredne ukrepe.

Drugi primer prihaja s televizije. Del enega izmed Tednikov na TV Slovenija (16. 10. 2003) je bil prispevek o nevarnostih jemanja ekstazija. Beseda je nanese tudi na poškodbe možganov, kjer so ustvarjalci oddaje za mnenje prosili zdravnika, strokovnjaka za zastrupitve. Ta je povedal, da poškodb možganov pri tistih, ki so bili zaradi prevelikega odmerka ali stranskih učinkov ekstazija privedeni v bolnišnico, niso odkrili, »vendar to ne izključuje možnosti lažjih poškodb možganov, ki jih s temi pregledi nismo ugotovili.« Poškodbe možganov kot posledico uživanja ekstazija, je, tako ali drugače, **nujno** odkriti. Za odkritje nenormalnosti v telesih uživalcev drog bo medicina, če bo potrebno, tudi spremenila svoje postopke, prilagodila načine preiskav, skratka, storila vse, da se (naknadno) dokaže, da so strah pred nevarnostjo prepovedanih (ilegalnih, kot so ilegalni tudi imigranti) drog in preganjanje, zapiranje in drugi diskriminatorni postopki proti njihovim uživalcem in uživalkam, upravičeni. V tem primeru so žrtve rasizma »domačini in domačinke«. Uživanje drog večinoma (vsaj v Sloveniji) ni povezano z rasno ali etnično pripadnostjo – tisti, ki »pri nas« uživajo ekstazi, niso problematični/e zaradi svoje etnične ali rasne pripadnosti. A vseeno lahko v prispevku iz Tednika najdemo podobne rasistične elemente kot v članku o boleznih prebežnikov in prebežnic. Omenjena je nevarnost za »zdravi del družbe«, kot problematično se izpostavlja, da mladi hodijo na rave, namesto da bi bili v šoli, in da zaradi jemanja drog država dolgoročno izgublja delovno sposobne ljudi, zaradi česar naj bi se v prihodnosti zmanjšala produktivnost. Razlika med obema primeroma je le v tem, da tokrat nevarnost prihaja od »znotraj«, namesto od »zunaj«, da sami sebe (in svoje možgane) uničujejo tisti, ki

bi lahko postali normalni in produktivni državljani in državljanke (medtem, ko je ta možnost »ilegalcem in ilegalkam« odvzeta, saj so predmet sovraštva in represije ravno zato, ker prosijo za azil in zahtevajo običajne človeške in državljanske pravice), zaradi česar je problem uživalcev in uživalk drog v očeh diskriminativnih ideologij še toliko bolj tragičen. Uživalci in uživalke ekstazija v omenjeni oddaji prav tako niso prišli do besede, namesto njih so govorili strokovnjaki. Prispevek je izzvenel v podobnem tonu kot članek o prebežniških boleznih – stanje je kritično, potrebujemo izredne ukrepe. V sami ideološko-diskurzivni logiki med obema tekstoma ni bistvenih razlik, obadva vsebujeta nevarnost, diskurzivno gesto »čeprav to še ni dokazano«, opise »pokvarjenosti« (ne v moralnem, temveč v telesnem smislu, kot degeneriranosti) tistih, ki so označeni za nenormalne... Razlika je le v teži obsodbe in strogosti oziroma krutosti kazni. Nenormalnim, ki so vsaj etnično in raso neoporečni, se v institucijah nadzovanja in kaznovanja godi malce bolje kot tujcem in tujkam, kajti v primeru prvih je ilegalno le njihovo početje, v primeru drugih pa njihova eksistenca sama. Uživalci in uživalke drog le počnejo ilegalne stvari, medtem ko so prebežniki in prebežnice ilegalni sami po sebi. »Domači« drugačni ogrožajo »normalne« zgolj s svojim obnašanjem, medtem ko so »nas« »tujci« ogrožajo zgolj s tem, da obstajajo. Iz tega lahko razberemo, da etnična ali rasna drugačnost nista nujno osnova za rasistično razlikovanje oziroma, da »tujost« ni nujno rasno-etnična, da v primeru nenormalnega vedenja tudi »naši in naše« lahko postanejo »tuji in tuje«, da pa so rasistične obsodbe in sankcije hujše za tiste, ki niso »prave« etnično-rasne pripadnosti.

Tretji primer »čeprav...« povzemamo po Bogdanu Lešniku. Lešnik navaja »dva učbenika, ki pripadata lokalnemu znanstvenemu diskurzu o homoseksualnosti.« (Lešnik v Foucault 1998: 260) V *Socialni patologiji* je homoseksualnost prikazana kot nevarnost, kot ukrep pa je predlagana negativna označenost homoseksualnosti, ki naj bi preprečila pretirano širjenje homoseksualnosti.

»Asubjektivni« znanstveni diskurz streže nekemu velikemu projektu, ki se opira na nekaj, kar po svoji provenienci ni ne asubjektivno ne znanstveno (v pomenu, ki meri na verodostojnost), temveč je v Freudovskem pomenu besede *fantazija*. Pokazati je mogoče tudi na retoričen prijem, s katerim projekt v tem diskurzu zavlada: avtorja sicer zapišeta »nemara«, a s tem ne izrazita dvoma v projekt, narobe, dopustita zgolj dvom, da njuna predpostavka drži, stigmatizacijo pa priporočata že zato, *ker morda drži*. (Lešnik v Foucault 1998: 262, poudaril P. K.)

Beseda »nemara« deluje podobno kot v naših primerih »čeprav«. Podobno je postavljena nevarnost za normalne dele družbe, ki ni vprašljiva ali predmet razprave in proti kateri se je treba braniti s stigmatizacijo in izključevanjem nenormalnih. »Čeprav« pomeni le vprašljivost določene partikularne nevarnosti (ali begunci in begunke res nosijo bolezen?), ne pa nevarnosti na splošno (nekaj nevarnega in umazanega prav gotovo nosijo). To, kar Lešnik imenuje »projekt«, tu imenujemo ideologija rasizma, ki deluje na podlagi fantastične nevarnosti in skozi diskriminacijo.

Lešnik nadaljuje s primerom iz učbenika *Psihiatrija*, kjer avtor v zvezi s homoseksualci zapiše: »Največjo veljavo ima čim večji penis; velik penis ima zanje prav magično moč kot najpomembnejši simbol moškosti.« (Lokar v Lešnik v Foucault 1998: 262) Te

trditve »ne podkrepi z nobenim virom ali podatkom, ki bi ji dal »znanstveno težo«; to bi tudi težko storil, saj gre zgolj za fantazijo [...]« (Lešnik v Foucault 1998: 262) V tem primeru diskurzivna gesta »čeprav...« umanjka, a je odsotnost vira ali dokaza za tako smelo trditev prav tako pomenljiva.

Poudariti moramo, da pri rasističnem »projektu«, za katerega so značilne omenjene diskurzivne geste, ne gre za zaroto v smislu zavestnega ali intencionalnega izključevanja in diskriminacije, čeprav je le-to institucionalizirano in organizirano. Fantastična nevarnost deluje na način ideologije, se pravi mimo zavesti izvrševalcev in izvrševalk rasističnega govora in ukrepov. Ti delujejo v »dobri veri«, oziroma je za njih nevarnost »realna« in projekt obrambe zato upravičen. Če bi šlo za zaroto proti drugačnim, v kateri je nevarnost zgolj izgovor za z zavestnimi interesi motivirano diskriminacijo in represijo, bi lahko pričakovali, da bodo izvajalci in izvajalke diskriminacije za seboj zabrisali sledi, ne pa da spregledajo tako očitne dokaze neracionalnosti svojega početja, kot so diskurzivne geste »čeprav...«. »Čeprav«, ki ostaja vsem na očeh, nam pove dve stvari. Kot prvo, rasistično delovanje je normalno, običajno delovanje ob soočenju z »nenormalnostjo«. Ne gre za zaroto pokvarjenih strokovnjakov in strokovnjakinj z zlimi nameni, ampak za delovanje, ki je v takih primerih predvideno in ideološko upravičeno. Kot drugo, nam primeri »čeprav« povejo, da gre pri soočenju z drugačnostjo za izredne razmere, ki jih sproži grožnja nevarnosti, ki je realna in dejanska. Če nevarnost ne bi delovala kot ideologija in sprožala ideološkega učinka lastne realnosti, če bi bila le zavestno orodje v rokah ciničnih strokovnjakov in strokovnjakinj, bi lahko pričakovali, da bodo ti zlorabili racionalno logiko, ki velja za običajno delovanje represivno-medicinskih strok; da bodo na skrivaj okužili prebežnike in prebežnice z nevarnimi boleznimi ali v postopku medicinske preiskave pokvarili možgane uživalcev in uživalk drog ter si tako preskrbeli dokaze za nevarnost in se lotili izvrševanja svojih zarotniških načrtov. V nasprotju z logiko zarote pa nevarnost, da postane realna, ne potrebuje vnaprejšnjih dokazov, dovolj je nenehno iskanje naknadnih. Ideološkega »projekta« rasizma ne omaje dejstvo, da njegovi izvrševalci in izvrševalke delujejo brez dokazov. Realnost nevarnosti je ideološka, zato je veliko bolj nevarna, kot če bi šlo za rasistično zaroto. Zarota v smislu podtikanja dokazov sploh ni potrebna, saj nevarnost za svojo prisotnost ne potrebuje dokazov. Nevarnost sproži izredne razmere, v katerih se običajno delovanje omenjenih institucij obrnejo na glavo. Dokazov o tem ni potrebno prikrivati, ostajajo kot opomini na izrednost razmer in upravičenost izrednega delovanja. Primeri »čeprav...« označujejo mesta, kjer prihaja do nevarnosti, izredne primere, v katerih se logika preiskave obrne na glavo.

Lešnik svoja primera na koncu komentira takole:

Znanost tu kratko malo distribuira *fantazijo kot vednost*, to se pravi, vključuje fantazijo v svojo distribucijo resnic. Ni to norost *par excellence*? Toda po drugi strani sama (konkretna) fantazija ni tako pomembna. Kot vidimo, je lahko ta ali ona; prvi zgled celo dopušča možnost, da »ne drži«. Ne popusti pa zahteva, da je potrebno pred njo ubraniti svet. Moralni projekt [...] ne temelji na kakšni določeni (skupni ali kolektivni) fantaziji, temveč na stalni nevarnosti, ki jo predstavlja zdaj ta, zdaj ona fantazija. (Lešnik v Foucault 1998: 263)

3. Telo kot mesto nevidne razlike

Značilno za vse naštetе primere je, da gre pri vseh za vračanje rasizma na področje telesa. Ko je kulturni rasizem nadomestil biološkega, je telo kot mesto razlikovanja za trenutek ostalo prazno. Kulturni rasizem telo ponovno kolonizira, le na drugačen način. Namesto v genih zapisane telesne in umske manjvrednosti, naravno določene z rasno pripadnostjo, sedaj rasizem išče bolezni, seksualne odklone in možganske okvare, se pravi stvari, ki se jih da v nasprotju z raso (ki je veljala za nespremenljivo usodo) preprečevati, nadzorovati in zdraviti. Sodobni rasizem torej zase zahteva pravico do posega v telesa nenormalnih (ki hkrati pomeni odvzem besede), do preiskovanja nenormalnih brez njihovega pristanka (tudi uživalci in uživalkе ekstazijev so bili v bolnišnico, kot so nam povedali na televiziji, *privedeni*). Diskriminacija ne poteka več po vsem vidnih in očitnih oseh razlikovanja, kot je barva kože. Specializirane institucije tako dobijo glavno vlogo v obrambi družbe pred »nevidnimi« drugačnimi, ki se skrivajo med »nami« (težko je na prvi pogled odkriti uživalca ali uživalko drog ali homoseksualca) in »nas« želijo pokvariti, in obenem tudi velikanski manevrski prostor za svoje fantazije – če so uživalci in uživalkе drog ali homoseksualci lahko na videz normalni, morajo temačne skrivnosti nositi v notranjosti svojih umazanih teles. Te umazanije so okvare, odstopanja od normalnosti, ki jih lahko odkrije le izurjeno oko strokovnjakov in strokovnjakinj s področij psihiatrije in medicine, za navadno oko so nevidne, zato si omenjene stroke prisvajajo glavno vlogo in zasluge pri odvrčanju nevarnosti, ki jih predstavlja drugačnost.

Poškodba možganov ali okuženost z nalezljivo boleznijo ne prineseta stigmatizacije sami po sebi. Samo imeti bolezen ni dovolj za oznako »nevaren/a za družbo« ali »družbeno neproduktiven/a« - bolezni postanejo družbeno nevarne šele, ko se manifestirajo v »tujih« telesih, v telesih ljudi, ki s svojim vedenjem ali svojo rasno-etnično pripadnostjo spadajo med tujce/ke. Pogoj za »družbeno problematičnost« oziroma nevarnost določenih skupin ljudi so odstopanja od normalnosti na področju odnosa do dela, lastnine, lastnega telesa ter pri seksualnih navadah in preferencah. Vse obravnavane skupine ljudi, ki so objekt rasistične ideologije in prakse, se pravi begunci/ke, uživalci/ke prepovedanih drog in homoseksualci/ke, se na tak ali drugačen način odtegujejo nadzoru represivnih institucij. Begunci in begunke ne spoštujejo meje, homoseksualci/ke se izognejo poroki in klasični družini, uživalci in uživalkе prepovedanih drog nimajo delovne etike in se prepuščajo nezdravemu hedonizmu... Nespoštovanje dela, lastnine (tu so značilen primer Romi, ki so deležni medijskega in institucionalnega preganjanja zaradi nekonformističnega odnosa do zemlje in zasebne lastnine), seksualnih norm, institucije družine (če se spomnimo na referendum o oploditvi samskih žensk z biomedicinsko pomočjo) itn., so vse simbolni (in pogosto tudi konkretni, pravno sankcionirani) zločini proti družbenemu redu. Pravna in rasistična obsodba se pogosto prekrivata (homoseksualnost je bila dolgo časa protizakonita, »ilegalci in ilegalke« so še vedno ilegalni), a z (delno) ukinitvijo biološkega rasizma vlogo pregona in sojenja drugačnih nase prevzameta medicina in psihiatrija, ki pa pogosto delujeta skupaj s policijo (kot v primeru beguncev in begunk ali uživalcev in uživalk drog). Z odpravo apartheida, dekriminalizacijo homoseksualnosti

in podobnimi zgodovinskimi dosežki postaneta ideologija in politika rasizma veliko bolj sofisticirani, mehki in »človeku prijazni«. Namesto represije se čedalje bolj uveljavljajo celostni programi svetovanja, pomoči, preventive – nenormalnost je iz teme zapora premaknjena pod slepečo preiskovalno luč medicine in psihiatrije, ki nenormalnosti ne poskušata več fizično odpraviti, skušata jo pozdraviti. A ločenost nenormalnih od zdravega dela družbe ostaja. Begunci in begunke so zaprti v begunske centre in centre za odstranjevanje tujcev, narkomani in narkomanke imajo v zdravstvenih domovih, kamor hodijo po metadon, posebne vhode. Ko medicinske službe prevzamejo vlogo, ki so jo v časih biološkega rasizma imele institucije fizičnega nasilja, vloge ločevanja, getoiziranja in marginalizacije drugačnih, se spremeni tudi ideološka podlaga za te procese – zdaj so drugačni od normalnih ločeni zaradi skrbi za zdravstveno in moralno varnost normalne večine.

Simbolni zločini, ki jih s svojim delovanjem ali obstojem vršijo nenormalni in nenormalne, so (po logiki rasistične ideologije) deležni telesne kazni oziroma se manifestirajo v telesnih okvarah in boleznih. Preiskovanje teles nenormalnih je izsiljevanje, iskanje znakov krivde, ne dosti drugačno od iskanja čarovniških znamenj, neranljivih delčkov kože in hudičevih »tetovaž« na telesih čarovnic v srednjem veku. Logika specifičnega rasizma, ki ga tu obravnavamo, rasizma, ki se vrača na telo, predvideva, da se **mora** nenormalno, sprieno in nemoralno vedenje manifestirati v telesu kot bolezen ali napaka. Nenormalni in nenormalne morajo biti za svoje grehe telesno kaznovani; s hepatitisom, eksotičnimi boleznimi, AIDSom. Nenormalno vedenje, kršenje simbolnih zakonov, naj bi avtomatično prineslo telesno kazen. Ko so bolezni ali druge napake v telesih nenormalnih končno odkrite, postanejo podlaga za stigmatizacijo in izključevanje, obenem pa iste bolezni, odkrite pri normalnih ljudeh, ne pripeljejo do enakih obsodb in ukrepov – problematične in družbeno nevarne so le, ko se pojavijo pri nenormalnih kot realna kazen za simbolne zločine. Nenormalnost kot taka ne izvira iz telesnih nepopolnosti nenormalnih ljudi – telesna nepopolnost je le izgovor za diskriminacijo, ki se dogaja pod ideološkim okriljem fantastične nevarnosti. Sama nenormalnost se določa glede na odnos do simbolnega družbenega reda. Uživalec ali uživalka drog nista nenormalna in s tem nevarna zaradi svojih poškodovanih možganov, temveč zaradi samega dejanja uživanja drog, ki je nevaren za družbeno produktivnost. Poškodba možganov je njuna kazen in ideološka podlaga za nujnost njune podvrženosti preiskovalnim postopkom medicinskih in psihiatričnih institucij.

Z ideološkim mehanizmom nujne telesne kazni za simbolne zločine lahko pojasnimo diskurzivno gesto »čeprav...«. Ker nenormalnost prinese samodejno telesno kazen, je pri preiskovanju nenormalnih potrebna skrajna previdnost, ki je lahko apriorna oziroma ne potrebuje dokazov za svojo upravičenost. Telesna kazen za nenormalnost se mora pojaviti, v takšni ali drugačni obliki. Da medicina vzame nujnost telesne okvare ali bolezni za dejstvo (čeprav to ni dokazano), je dovolj, da se objekt preiskave vede nenormalno, da ne spoštuje simbolnega reda. Naloga medicine, psihiatrije in represivnih institucij je torej nenormalne najprej osamiti, da ne bi s svojimi boleznimi okužili še drugih, in potem s preiskavami odkriti, katera telesna kazen natančno jih je doletela. Četudi konkretnih bolezni omenjene institucije pogosto ne najdejo, to ne zamaje njihove

vere v upravičenost lastnega početja. Neizprosna ideologija rasizma jih žene naprej v uresničevanju očiščevalskega projekta, v odvrčanje večne nevarnosti, ki jo predstavlja nenormalnost. Naloga institucij, ki se ukvarjajo z nenormalnostjo, ni iskanje spoznanja na podlagi predhodnih dokazov iz realnosti, temveč iskanje naknadnih materialnih dokazov za upravičenost svojega represivnega delovanja, ki sledi apriornim sklepom o nevarnosti. Za razliko od preiskovanja normalnih ljudi, ki se v medicinske preiskave spuščajo le na lastno, prostovoljno željo, ko že kažejo simptome bolezni, gre v primeru nenormalnih za »preventivne akcije«, za preiskovanja, ki morajo bolezenske simptome šele najti. Četudi za to ni utemeljenega razloga (suma), mora tuje telo postati objekt preiskave, spet za razliko od normalnega telesa, ki se lahko, z malo sreče, preiskovalni mašineriji uspešno izogiba. Bolj natančno rečeno; normalni ljudje so mehanizmom družbenega nadzora in preiskovanja izpostavljeni vsakodnevno, a po malem, na delovnem mestu, ob rednih zdravniških pregledih, medtem ko se nenormalni in nenormalne nadzoru izogibajo – uživalci in uživalkе drog se skrivajo pred policijo, prebežniki in prebežnice prečkajo mejo mimo carine, homoseksualci se ne poročajo... Ker se izognejo rutinskemu družbenemu nadzoru, jih ta, ob »prijetju«, zgrabi toliko močnejše in poskuša iz njihovih teles izsiliti znake drugačnosti, prostemu očesu nevidne razlike.

4. Institucionalni rasizem

Medicinske, kriminološke in psihiatrične institucije so tiste, ki (s pomočjo množičnih medijev) določajo, kdaj je določena bolezen posledica nenormalnosti in zato nevarna, ki označujejo kršenje in nespoštovanje simbolnega reda kot družbeno škodljivo in ki takšna dejanja »ustrezno« kaznujejo. V ta namen nenehno izpopolnjujejo svoje postopke; v primerih, ki smo jih obdelali, se uvajajo zaščitne maske in iščejo novi načini preiskovanja možganov. Vse te postopke žene »volja« do določenih odkritij, do katerih (paradokсно, če upoštevamo običajno logiko raziskovanja) **mora** priti, da se upravičijo fantastična nevarnost in okrepi, ki jih spodbuja. Sama materialnost konkretnih primerov nalezljivih bolezni in podobnega je v omenjenih procesih drugotnega primera, ni tista, ki bi določala logiko odkritij in delovanja omenjenih institucij. Proces je ravno obraten: konkretni primeri ničesar ne pomenijo sami po sebi, ampak svoj pomen dobijo šele z umeščanjem v ideološko matrico fantastične nevarnosti, ki konkretnih primerov za dokaz svoje upravičenosti niti ne potrebuje, dovolj ji je slutnja, sum, *nevarnost*, da bolezni morda obstajajo. Ta ideološka matrica seveda ne more sama proizvesti realnih primerov, konkretnih dokazov za lastno upravičenost, ne more proizvajati realnih bolezni, zato se mora, ob pomanjkanju konkretnih dokazov, zatekati k ideološki zanki »čeprav to še ni dokazano«. S takšno diskurzivno gesto se emancipira od realnosti. Strokovnjaki in strokovnjakinje, ki se ukvarjajo z nenormalnostjo in njenimi posledicami za telesa nenormalnih, sicer ves čas preiskujejo konkretna telesa in iščejo čarovniška znamenja, a njihovih odkritij ne povezuje logika, ki bi jo narekovala spoznanja, temveč ideološka logika, katere učinek je, da deluje kot bolj realna od materialne realnosti same.

Institucionalni rasizem, kot smo mu bili priča v obdelanih primerih, ni posledica zlobe konkretnih strokovnjakov ali strokovnjakinj, napak v sicer korektnih strokovnih

postopkih ali zavestno motivirane, intencionalne zarote. To, da se običajni postopki ob stiku z drugačnostjo obrnejo, da ne delujejo več po običajni raziskovalni logiki realni objekt – spoznanje – delovanje, ni eksces, temveč običajno, spontano, rutinsko delovanje institucij zdravljenja in represije, ko te naletijo na drugačnost, ki zanje predstavlja nevarnost. Z drugimi besedami: normalno je, da omenjene institucije ob stiku z nenormalnostjo tudi same delujejo nenormalno, da uvedejo izredne razmere. Pri institucionalnem rasizmu ne gre za posamezne, izolirane primere neetičnega vedenja posameznikov in posameznic znotraj institucij, temveč za delovanje »v dobri veri«, spontano, avtomatizirano reakcijo institucij na drugačnost. Problematično zato ni toliko delovanje institucij v posameznih primerih, kot ideologija fantastične nevarnosti, ki določa in motivira takšno delovanje in ki drugačnost označuje za grožnjo ter deli ljudi na normalne in nenormalne. Normalnost in nenormalnost seveda nista naravni, samo-umevni, vnaprej dani kategoriji, ampak predvsem označujeta odnos do simbolnega družbenega reda. Nevarnost, ki jo predstavljajo nenormalni, poskušajo institucije v službi reda prikazati kot fizično ogrožanje družbe s takšnimi ali drugačnimi boleznimi (ali recimo, v primerih, drugačnih od tu obravnavanih, kot krajo delovnih mest – a tu gre že za rasizme, ki se ne vračajo na telo in niso naša tokratna tema), dejansko pa gre za nevarnost, ki jo predstavljajo redu samemu z nekomformističnim odnosom do seksualnosti, dela ali lastnine, se pravi, s kršenjem pravil reda, za katere so nalezljive bolezni le učinkovita metafora. Po drugi strani red nujno potrebuje nenormalne; kot, marksovsko rečeno, rezervno armado brezposelnih v ekonomskem smislu in kot negativno sliko vsega umazanega in slabega, na podlagi katere lahko gradi podobo dobre in zdrave družbe v ideološkem smislu. Nevarnost, ki jo predstavljajo nenormalni in nenormalne, red kroti z institucionalnim rasizmom, katerega upravičuje z ideologijo fantastične telesne (nalezljive) nevarnosti. V tej ideologiji so primeri nalezljivosti: eksotične bolezni, ki jih prenašajo begunci in begunke, homoseksualnost in droge, ki povzročajo odvisnost že po nekaj zaužitjih, v katere zdrave ljudi poskušajo zapeljati narkomani in narkomanke. Nevarnost, ki jo prinaša nalezljivost, je poglavitni ideološki razlog za zapiranje, marginaliziranje in getoiziranje drugačnih – institucije želijo preprečiti, da bi ti s svojo nalezljivostjo okužili celo družbo, vsaj tako jim govori lastna ideologija, ki skriva, da jo je pravzaprav strah simbolnih zločinov nenormalnosti. Naivno bi bilo sicer domnevati, da so drugačni in drugačne nekakšno »izbrano ljudstvo«, ki bi ob ukinitvi institucionalnega rasizma »eksploziralo« in revolucionarno spremenilo družbeni red – tudi takšna pričakovanja spadajo v red fantazije. Z gotovostjo lahko rečemo le, da je marginaliziranje določenih skupin ljudi nujen pogoj reprodukcije, ohranjanja ustaljenega reda, da se marginalizacija dogaja na podlagi ideologije fantastične nevarnosti in da ta za enega od načinov svojega uveljavljanja uporablja prisposodobno nalezljivosti. Večja nevarnost za ustaljeni red od kršenja njegovih simbolnih zakonov s strani marginaliziranih družbenih skupin bi bila egalitarnost, ureditev, v kateri nihče ne bi bil marginaliziran. Nevarnost, pred katero svari in v imenu katere deluje rasizem, ni osvoboditev te ali one konkretne marginalizirane družbene skupine ali družbeni učinki takšne osvoboditve. Institucionalni rasizem družbo predvsem varuje pred enakostjo.

Opombe

1. Seveda v Sloveniji in drugje rasizmi na način rase ali naroda še vztrajajo. V strukturnih spremembah rasizma ne prihaja do popolnih prelomov in čistih rezov, stare oblike rasizma vztrajajo ob novih. Tukaj nameravamo le pokazati, da v določenih okoliščinah rasizem lahko preseže raso in narod, da lahko deluje tudi na "naše" in da gre za podoben proces, kot v obsodbah in razlikovanjih, namenjenih "tujcem", oziroma, da "tujost" ni vedno od odvisna od rase ali etnične pripadnosti.

Literatura:

- Althusser, Louis (2000): *Ideologija in ideološki aparati države*. V: Althusser, Louis. *Izbrani spisi*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Balibar, Etienne in Immanuel Wallerstein (1998): *Race, nation, class*. London, New York: Verso.
- Foucault, Michel (1991): *Vednost-oblast-subjekt*. Ljubljana: Krt.
- Hojnik, Žarko (2000): *Težja pot do azila*. Delo, 15. 11., str. 9.
- Lešnik, Bogdan (1998): *Fragmenti o norosti, seksualnosti in sebi*. V: Foucault, Michel. *Zgodovina seksualnosti v času klasicizma*. Ljubljana: Založba /*cf.

Naslov avtorja:

Primož Krašovec, univ. dipl. sociolog kulture in novinar
Puterlejeva 49, Ljubljana
tel.: 041 41 41 14
e-pošta: primoz_krasovec@email.si

*Rokopis prejet maja 2004, revidirana verzija, sprejeta za objavo,
pa avgusta 2004. Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo
izvirni znanstveni članek s kvalitativno argumentacijo.*

Razvojni potencial socialnega kapitala: Slovenija v evropskem kontekstu

POVZETEK: Pričujoči članek obravnava vlogo sociokulturnih dejavnikov razvojne uspešnosti. Na temelju analize avtorja postavitva tezo, da je ena ključnih ovir za doseganje večje sistemske konkurenčnosti Slovenije še vedno nezadostna raven socialnega kapitala v obliki generaliziranega zaupanja, kooperacije in samoorganizacije, kar ima negativen vpliv na zmožnost za ustanavljanje projektnih in asociacijskih tipov organizacij kot tudi oblikovanje intermediarnih struktur. Ta vpliv je posebej opazen v tistih komponentah, ki zahtevajo intenzivno komunikacijo in posebne (nekonvencionalne) rešitve, ki temeljijo na spontani sociabilnosti. Na temelju nekaterih indikatorjev iz Evropske raziskave vrednot se zdi, da se je položaj v Sloveniji izboljšal, vendar pa ne vemo, ali akumulirani socialni kapital v resnici kroži in se uporablja, še posebej, če upoštevamo nizko stopnjo zaupanja.

KLJUČNE BESEDE: socialni kapital, institucionalna učinkovitost, kooperacija, zaupanje, sociokulturni dejavniki razvoja

1. Uvod

Od začetka 90-ih let prejšnjega stoletja, še posebej po objavi Putnamove študije o državljski participaciji in institucionalni uspešnosti v italijanskih regijah (Putnam 1993), smo priča izjemno intenzivnemu sprejemu, proučevanju in uporabi koncepta socialnega kapitala. Socialni kapital je eden tistih socioloških konceptov, ki ni ostal omejen na družbene vede, temveč je vstopil tudi v javne razprave. »Dodana vrednost« tega koncepta je potencialno velika. Da bi družboslovni raziskovalci spoznali njegov potencial in ga smiselno uporabili, mora biti postavljen v koherenten metodološki okvir. Ni pa treba stremeti k izdelavi enotnega raziskovalnega načrta, kot predlagajo nekateri avtorji (npr. Lin 2001; Lin *et al.* 2001). Pomembno je, da so problemi njegove definicije, operacionalizacije in merjenja ter problemi ontološkega statusa socialnega kapitala – njegovi viri, oblike in posledice – razloženi koherentno znotraj določenega pristopa oz. raziskovalnega načrta.

Odveč je povedati, da se celo tisti avtorji, ki navdušeno sprejemajo koncept socialnega kapitala, dobro zavedajo težav, ki se nanašajo na njegove definicije. To se kaže v zanimivi strukturi povečanega obsega del, ki uporabljajo ta koncept na takšen ali drugačen način. Še celo desetletje po tem, ko je koncept socialnega kapitala začel postajati pomembnejši, se zelo pogosto dogaja, da avtor, ki uporablja koncept v določeni analizi, najprej razpravlja o konceptu, prikaže njegov intelektualni izvor, njegovo različno

uporabo in nekatera nerešena vprašanja. Večina avtorjev potem tudi sprejme eno od smeri in včasih v splošnem okviru izbrane smeri prispeva svojo lastno definicijo. Šele potem se avtorji začnejo ukvarjati s specifičnim problemom. Posledično razpolagamo z veliko zalogo definicij. V zvezi z vpeljavo pojma socialni kapital je nastala zbadljiva oznaka »preobilje (iz gr. *plethora*) kapitalov« (Baron in Hannan 1994), sedanji fenomen pa lahko upravičeno označimo kot »preobilje definicij«.

Iz tega izhaja pomembno vprašanje. Je celotna razprava o socialnem kapitalu namenjena nejasnemu in nenatančnemu definiranemu konceptu ali pa se ukvarja z več koncepti hkrati? Zgovorno je dejstvo, da v organizacijskih raziskavah »za naraščajoče število raziskovalcev organizacij koncept socialnega kapitala nudi možnost, da vključijo več teoretičnih specifičnosti v širši spekter fenomenov ...« (Adler in Kwon 2000: 90).

Zaradi epistemoloških razlogov si ni mogoče izmisliti enega koncepta in enega veljavnega merila socialnega kapitala. Prvič, nimamo trdnega konsenza o tem, kaj je socialni kapital. Zdi se, da se z naraščanjem popularnosti koncepta bolj in bolj oddaljujemo od konsenza. Res je mogoče opaziti »genotip« socialnega kapitala: ne glede na disciplinarno in teoretično ozadje večina avtorjev soglaša s Colemanovo formulacijo, da se pri socialnem kapitalu ukvarjamo z določenimi vidiki družbene strukture, ki omogoča družbeno delovanje (Coleman 1990). Vendar pa je ta formulacija preširoka za bolj osredotočene raziskovalne načrte. Na drugi strani pa že obstaja velik obseg »fenotipskih« definicij in uporab v konkretnih raziskavah družboslovnih znanstvenikov. Socialni kapital je namreč kontekstualno zelo specifičen. To pomeni, da je katerikoli vidik družbenega sveta, za katerega menimo, da vsebuje socialni kapital, definiran »z institucijami ali socialnimi omrežji, katerih implicitni del je. Poleg tega uporabnost socialnega kapitala ... izhaja ne samo iz subjektivnih lastnosti ..., temveč bolj iz nujnih in obstoječih družbenih infrastruktur, ki pospešujejo individualna in kolektivna delovanja različnih vrst« (Foley in Edwards 1999: 154). Vseeno pa določena vprašanja ostajajo nerešena. Na primer problemi operacionalizacije, merjenja in odnosov med viri, oblikami in posledicami socialnega kapitala, pa tudi vprašanje, ali je socialni kapital odvisna, neodvisna ali intervenirajoča spremenljivka.

2. Socialni kapital kot motivacijski temelj kooperacije

Kakšna pa je situacija na področju raziskovanja socialnega kapitala in kaj lahko ugotovimo na temelju zaznanih trendov? Kje je konsenz med raziskovalci možen in kje ni možen oz. je celo nezaželen? Nedavna van Dethova analiza nam je pri odgovoru na ta vprašanja lahko v pomoč. Nakazuje, da na ravni temeljnih definicij prihaja do določene konvergence. Namreč, večina raziskovalcev ali teoretikov socialnega kapitala izhaja iz predpostavke, da socialni kapital sestoji iz dveh vidikov, kulturnega in strukturnega. V prvem imamo opravka z normami, vrednotami in zaupanjem, v drugem pa z omrežji formalnih in neformalnih kontaktov in odnosov.

Tudi na področju operacionalizacije lahko opazimo uporabo majhnega števila tipičnih indikatorjev, čeprav je van Dethova analiza pokazala, da se pri raziskovanju socialnega kapitala pogosto uporabljajo neprimerni 'proxy' ali poenostavljajoči indikatorji (van

Deth 2003). Rezultati teh analiz so podobni zgornjim hipotezam, ki smo jih izpostavili tudi na drugih mestih (Adam in Rončević 2002; Adam in Rončević 2003), da imamo opravka s številnimi fenotipskimi aplikacijami koncepta, ki je le ohlapno povezan s svojo genotipsko definicijo. Zaradi tega in zaradi močne kontekstualne specifičnosti socialnega kapitala, zahteva po enotni operativni definiciji ni realistična. Največ, kar lahko storimo pri metodoloških postopkih, je, da skušamo doseči večjo transparentnost in preverljivost z natančnejšim definiranjem ravni in konteksta raziskovanja in z uporabo primernih raziskovalnih orodij. Tudi na področju fenomenologije (manifestacij socialnega kapitala) lahko razločimo številne dvoumnosti in negotovosti, kar nadalje prispeva k zadregam z definicijami in merami. Na primer, nižanje zaupanja v politične institucije ni vedno znak upadanja socialnega kapitala. Izhajajoč iz van Dethove obravnave položaja v ZDA lahko prav tako trdimo, da gre za inteligentno reakcijo na nekompetentne politične odločitve ali na korupcijo. Dobro organizirana civilna družba je lahko manifestacija rentno usmerjenega (*'rent-seeking'*) sistema. Bogati medosebni kontakti so lahko izraz negativnega socialnega kapitala, kjer lahko posameznik realizira svoje cilje le z uporabo teh zvez in poznanstev, kljub temu, da nima odgovarjajočih kompetenc ali ne zadovoljuje meritokratskih kriterijev. V nekaterih okoljih obstajajo znatne količine vezivnega (*'bonding'*) socialnega kapitala, a jim primanjkuje premostitvenega (*'bridging'*) socialnega kapitala. V tem kontekstu je zelo pomembno Granovettrvo razmišljanje o učinkovitosti šibkih vezi (Granovetter 1973) kot tudi Burtov koncept strukturnih lukenj, v katerih akterji, ki so na preseku različnih krogov ali omrežij, igrajo posebno vlogo (Burt 2001) in jih je treba upoštevati pri obravnavanju vloge socialnega kapitala pri razvoju. Namreč, s tega vidika so še posebej pomembne tiste oblike kooperacije, ki temeljijo na šibkih vezeh in transverzalnih odnosih.

Naše razmišljanje temelji na tezi, ki bi jo sprejelo veliko, morda celo večina raziskovalcev socialnega kapitala: da je kooperacija ključna določilnica socialnega kapitala. Povedano drugače, to je genotipska definicija, s celim nizom fenotipskih aplikacij. Kooperacija se pojavlja v številnih kontekstih in povezavah. V tem tekstu nas zanima aplikacija v makro kontekstu dejavnikov razvoja, še posebej v povezavi s človeškim in intelektualnim kapitalom.

Začeli bomo z definicijo, ki jo je predlagal Fukuyama, v kateri je izpostavil, da je socialni kapital neformalna norma, ki spodbuja kooperacijo med dvema ali več posamezniki (Fukuyama 2001). Ta definicija, ki je sestavljena tako iz kulturnih kot iz strukturnih vidikov (in iz virov, dimenzij in posledic socialnega kapitala), je izhodišče za širšo formulacijo. To že nakazuje vpliv socialnega kapitala na oblikovanje kooperativnih organizacijskih oblik, ki temeljijo na timskem delu in projektnem menedžmentu. Vendar pa je tu potrebna določena mera previdnosti. Na temelju zgornje razprave ne moremo sklepati, da le kooperacija prispeva k razvoju. Izhajati moramo iz Gambettove izjave: »Na svetu obstaja kar nekaj krajev, kjer sovpadajo tri nesrečne okoliščine: kjer ljudje ne sodelujejo, čeprav bi bilo to v njihovo skupno korist; kjer njihovo medsebojno tekmovanje poteka na škodljiv način, in končno, kjer se odpovejo tekmovanju tudi v tistih primerih, ko bi s tem vsi znatno pridobili.« (Gambetta 1988: 158.) Zato je treba oblikovati kompleksen in sinergetičen okvir, ki omogoča ustvarjanje prednosti in po-

zitivnih eksternalij tako na temelju kooperacije kot tudi tekmovanja (ali konsenza in disenza, ali konflikta in partnerstva).

3. Od kooperacije k institucionalni in ekonomski učinkovitosti

Podrobnejša opredelitev prehoda od motivacije k dispoziciji za kooperacijo in naprej k dejanski kooperaciji in udejanjanju kooperacije v relevantnih organizacijskih oblikah, do katerega ne bi prišlo brez znatne zaloge socialnega kapitala (ali ki bi zahtevala znatne transakcijske stroške), zahteva poudarjanje naslednjih aspektov:

- 1) *Socialni kapital kot katalizator diseminacije človeškega in intelektualnega kapitala.* Posedovanje znanja in kompetenc – celo ob predpostavki obstoja ekonomskega kapitala – ni zadostno za optimalno realizacijo določenih razvojnih ciljev. Mehanizmi prenosa in "intermediacije" (Berger in Luckmann 1995) so prav tako nujni – tipičen primer je prenos znanja in inovacij iz akademske sfere v industrijo ali državno upravo –, saj je le na ta način akumulirani človeški kapital učinkovito in primerno uporabljen. Človeški kapital je lahko »mrtvi kapital«, če ni »spravljen« v obtok z mehanizmi rekombinacije in rekonfiguracije, tako da je primeren za tehnološko uporabo ali za rešitev družbenih problemov (glej Gibbons *et al* 1994). Socialni kapital je v tem kontekstu lahko opredeljen kot vir, ki izvaja to vlogo. Obstoj in ohranitev različnih omrežij na osnovi generalizirane recipročnosti, zaupanja in pripravljenosti za kooperacijo, je predpogoj za prenos in širjenje znanja in inovacij (Giddens 2000).
- 2) *Socialni kapital kot osnova za višje nivoje sinergije in koordinacije.* Po mnenju nekaterih avtorjev je sinergija povezana s komplementarnostjo in »vpetostjo« (»embeddedness«) (Evans 1996). V raziskavah, ki jih vodi Svetovna banka, sta poudarjeni potrebi po povezovanju med vlado in civilno družbo in po oblikovanju javnoprivatnega partnerstva (Woolcock in Narayan 2000). To konceptualizacijo lahko definiramo tudi kot diskretno reintegracijo individualnih in kolektivnih projektov ter virov v bolj kompleksne okvire strateškega upravljanja. Seveda to upravljanje po naravi ni hierarhično, saj se lahko pojavi samo v obliki kontekstualnega upravljanja, na osnovi »intermediarnih pogajalskih sistemov« (Willke 1995; Mayntz 1994; Messner 1997). Tukaj ponovno prihajata v ospredje povezovalna in premostitvena funkcija socialnega kapitala. V okoljih, kjer je ta oblika socialnega kapitala odsotna, obstaja velika verjetnost motenj v koordinaciji in posledično podoptimalna institucionalna učinkovitost.
Stroški koordinacije in mehanizmi za reduciranje teh stroškov so pomemben del institucionalnih ali podjetniških kalkulacij. V institucionalni ekonomiji so znani kot transakcijski stroški, tj. stroški nadzora in uveljavljanja dogovorov. Nekateri ekonomisti pojmujejo razvojno vlogo socialnega kapitala (še posebej odnosov zaupanja) kot učinkovit instrument za reduciranje teh stroškov.
- 3) *Socialni kapital kot »mazivo« omrežnih oz. projektnih organizacij.* Več o tem tipu organizacij pišejo Kanter in Eccles (1990) ter Messner (1997). Eden izmed problemov tranzicije (postsocialističnih) družb je povezan z dominacijo birokratskih

organizacij in z nezadostno razvejanostjo *ad hoc* organizacijskih oblik (Mintzberg 1989). Birokratski tip organizacij je ohranjen tudi na tistih področjih, kjer bi morale biti razvite drugačne oblike organizacij in menedžmenta. Višja raven razvoja predpostavlja organizacije, ki temeljijo na projektih, so manj hierarhične, bolj fleksibilne in hkrati predpostavljajo bolj zahtevno obliko vodenja in komunikacije. V tej zvezi je pomembna tako »spontana sociabilnost« (Fukuyama 1995), skupaj s specifičnim 'know-howom', kot tudi zmožnost za empatijo in kooperacijo. V okoljih, kjer je premalo socialnega kapitala (kot v primeru tranzicijskih držav), se te oblike organizacij – vključno z organizacijami, ki temeljijo na asociacijskem načelu, kar je tipično za nevladne organizacije (NVO) – razvijajo z velikimi težavami. Enako velja za ustanavljanje skupin na različnih področjih, od industrije do raziskovalnih timov na univerzah in inštitutih.

- 4) *Socialni kapital kot pospeševalec intermediarnih institucij*. Ta vidik je povezan s projektnim in asociacijskim tipom organizacij, čeprav ima tudi širše implikacije. V bistveni meri zadeva odnose in omrežja znotraj civilne družbe. Putnam ga označuje s pojmom »horizontalna omrežja civilnega angažmaja«. Gre za naravo struktur, ki zavzemajo sfero med posamezniki ali »majhnimi življenjskimi prostori« in velikimi instrumentalnimi institucijami (tudi Berger in Luckmann 1995). Z drugimi besedami: lahko imamo (vsaj načelno) transparentne in demokratične oblike interesnih in civilnodružbenih skupin ali – na drugi strani – skupine, v katerih prevladujejo klanske oblike klientelističnih in »parazitskih« (rentno usmerjenih [»rent-seeking«]) odnosov (v ekstremnih primerih gre za fenomene, kot sta mafija in organizirani kriminal). Ta vidik ima lahko neposredne posledice za razvojno dinamiko. V drugem primeru se pojavijo maligne družbene konstelacije (opazujemo jih lahko v določenih področjih Latinske Amerike, Balkana, Rusije in Južne Italije), ki imajo destruktivne učinke na zaupanje in kooperacijo (Gambetta 1988). Na ta način se lahko pojavi začarani krog, ki vodi v stagnacijo in odvisnost.

Dodati je treba zanimivo observacijo, da ostaja socialni kapital v Vzhodni Evropi nezadostno raziskan fenomen. Številne študije se osredotočijo na implikacije socialnega kapitala v razvitih družbah in zaradi zanimanja Svetovne banke je bil znaten raziskovalni napor vložen tudi v vlogo socialnega kapitala v razvoju držav tretjega sveta. Še vedno pa čakamo na resničen sistematični prispevek k študiji socialnega kapitala v postsocialističnih družbah, čeprav gre za morda ključno determinanto razlik v razvojni uspešnosti med skupino bolj razvitih postsocialističnih družb in pa skupino najrazvitejših evropskih družb (Adam *et al* 2004).¹

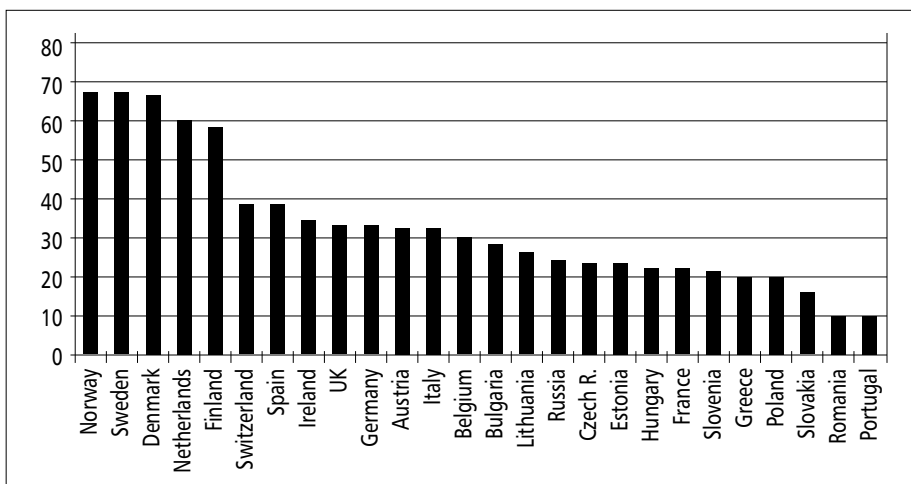
4. Socialni kapital v Vzhodni Evropi – nekatera empirična spoznanja

Kot smo omenili zgoraj, je koncept socialnega kapitala težko operacionalizirati, še posebej, če ga – fenotipsko – razumemo kot organizacijski fenomen, ki je povezan z zgornjimi štirimi komponentami. Empirična verifikacija bi zahtevala mnogo več indikatorjev, kot jih imamo trenutno na razpolago. Povsem razumljivo je, da imamo opravka

s pomanjkanjem sistematične evidence, še posebej če upoštevamo, da potrebujemo mednarodno primerljive podatke za vse države v vzorcu. Po drugi strani pa obstajajo baze podatkov o različnih artefaktih socialnega kapitala, ki omogočijo sklepanje o količini socialnega kapitala v specifični državi. Uporabimo lahko tri približne ('proxy') indikatorje: generalizirano zaupanje in dva indikatorja, povezana z aktivno participacijo v volonterskih organizacijah.

Prvi in najbolj običajni 'proxy' indikator je stopnja generaliziranega difuznega zaupanja, ki ga merimo kot delež respondentov, ki verjamejo, da lahko »ljudem na splošno zaupamo«. To je postal zelo pogosto uporabljen indikator in tovrstno anketno vprašanje se pojavlja v različnih oblikah. Pogosto uporabljene baze podatkov so Svetovna raziskava vrednot (1995) in Evropska raziskava vrednot (1999). Iz slednje dobimo novejšo in zato bolj relevantne podatke o vseh državah, ki nas zanimajo v okviru te študije. Graf 1 jasno nakazuje relevantne razlike v stopnji generaliziranega zaupanja. Sklep je nedvoumen: generalizirano zaupanje je v državah Srednje in Vzhodne Evrope precej nižje kot v Zahodni Evropi. Še posebej visoke stopnje lahko najdemo v treh skandinavskih državah in na Nizozemskem, z vrednostjo preko 50 %. Podatki iz Svetovne raziskave vrednot kažejo, da je stopnja generaliziranega zaupanja na primerljivo visoki ravni tudi na Norveškem, tej visokorazviti skandinavski državi, ki se je odločila, da ne bo vstopila v Evropsko unijo. Španija, Irska, Velika Britanija, Nemčija Avstrija, Italija in Belgija daleč zaostajajo, vendar pa še vedno dosegajo razmeroma visoke stopnje, med 30 in 40 %. Relativno visoka stopnja zaupanja v Španiji, južni članici EU, je do neke mere presenetljiva, kot tudi relativno nizka stopnja zaupanja v Franciji, ki je že na ravni držav Srednje in Vzhodne Evrope. Slednje države se glede na ta indikator namreč uvrščajo mnogo nižje kot večina držav članic EU, raven generaliziranega zaupanja pa znaša med 10 in 25 %. Bolgarija in Litva se uvrščata najvišje med državami Vzhodne Evrope, tako glede na tiste iz vzhodnega dela Srednje Evrope, kot tudi med baltskimi postkomunističnimi državami in bivšimi sovjetskimi republikami. Nad 20 % se nahajajo še štiri bolj uspešne tranzicijske države (Češka, Estonija, Madžarska in Slovenija). Situacija na Poljskem, v Latviji, na Slovaškem in še posebej v Romuniji je še bolj neugodna. Isto velja za Portugalsko.

Negativni učinek socialističnih aranžmajev na stopnjo generaliziranega zaupanja do neke mere potrjuje tudi pomembna razlika med bivšo zahodno in vzhodno Nemčijo. Podatki iz Svetovne raziskave vrednot iz leta 1995, ki so dezagregirani za ta dva dela Nemčije, kažejo, da 42 % respondentov iz Vzhodne Nemčije in le 25 % iz Zahodne verjame, da ljudem lahko na splošno zaupamo. Vendar pa nekateri podatki nakazujejo, da so z napredovanjem tranzicijskih procesov nekateri pozitivni trendi mogoči. V primeru Slovenije lahko opazimo trend naraščanja stopnje generaliziranega zaupanja. Tako je zaupanje leta 1999 – čeprav je razmeroma nizko – precej višje kot v začetku devetdesetih let dvajsetega stoletja, ko je znašalo 13 % (1992) in od zaupanja leta 1995, ko je znašalo 16 %. Tudi podatki za Estonijo pokažejo naraščanje v obdobju od leta 1995 (21.5 %) do 1999 (23 %).

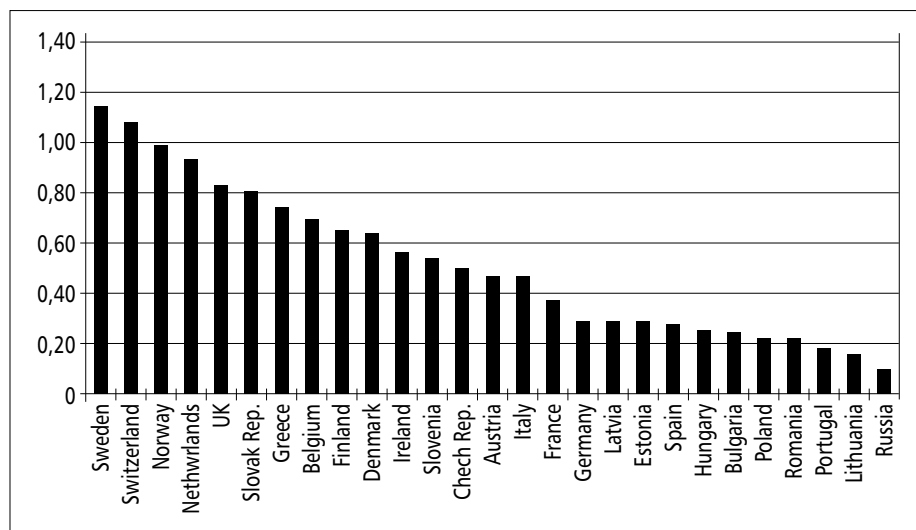

Vir: lastne kalkulacije na temelju podatkov iz Evropske raziskave vrednot 1999-2000 (Halman 2001) in Svetovne raziskave vrednot 1995

Graf 1: Generalizirano zaupanje po državah (v %)

Omeniti moramo tudi podatke iz raziskave o novih demokracijah »Barometer novih demokracij« (New Democracies Barometer). V tem primeru je vprašanje malce drugačno² in podatki niso primerljivi s podatki iz Svetovne raziskave vrednot in Evropske raziskav vrednot. Kot posledica teh razlik so podatki o stopnji generaliziranega zaupanja višji v vseh državah Srednje in Vzhodne Evrope. Raven zaupanja je razmeroma primerljiva med vsemi vzhodnoevropskimi državami (po rekodiranju doseže okoli 50 %), v primerjavi z Avstrijo, edino državo članico EU, ki je vključena v primerjavo, pa kljub temu daleč zaostajajo (77 %).

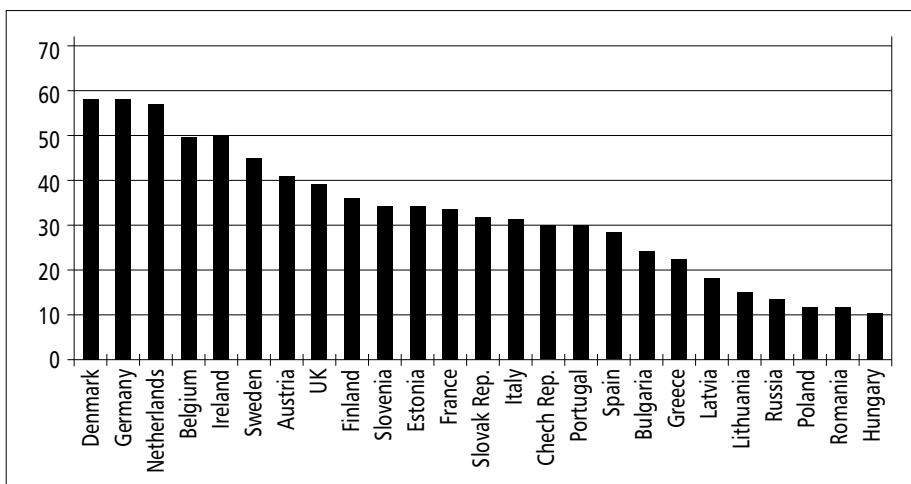
Drugi pogosti indikator, ki temelji na izsledkih iz Evropske raziskave vrednot, je aktivno članstvo oz. neplačano delo v petnajstih prostovoljnih organizacijah in aktivnosti ter preživljanje časa v »klubih in asociacijah«. Glede prvega (Graf 2) lahko ugotovimo, da je najvišja participacija na Švedskem, Nizozemskem, v Švici, na Norveškem in v Veliki Britaniji. Tudi Grčija in Slovaška imata presenetljivo visoke stopnje participacije, še posebej če upoštevamo, da obe državi izkazujeta zelo nizko stopnjo generaliziranega zaupanja. Ta negativna korelacija predstavlja izziv za (putnamovski) teoretični pristop, ki poudarja pozitiven in medsebojno spodbujajoč odnos. Tri članice EU, Italija, Francija in Grčija, imajo razmeroma nizke stopnje socialnega kapitala. Portugalska celo spada med države, ki so v tem oziru najbolj problematične. Ob Slovaški imata tudi Češka in Slovenija dokaj zadovoljive stopnje, položaj na Poljskem in še posebej na Madžarskem pa je precej manj ugoden.

Vir: lastni izračuni na temelju podatkov iz Evropske raziskave vrednot (1999-2000) (Halman, 2001) in Svetovne raziskave vrednot, 1995

Graf 2: Aktivno članstvo, neplačano delo v prostovoljnih organizacijah (indeks)

Graf 3 nam kaže razvrščanje držav glede na tretji indikator, preživljanje časa v klubih in asociacijah, in razkrije nekoliko drugačen vzorec. Nizozemska in Danska, državi z visokimi stopnjami generaliziranega zaupanja, se tudi tu uvrščata najvišje, saj je več kot 50 % respondentov izjavilo, da na ta način preživljajo čas vsaj enkrat na teden ali mesec. Švedska, prav tako družba z visoko stopnjo medsebojnega zaupanja, se prav tako uvršča razmeroma visoko, vendar ne na sam vrh. Glede na ta podatek se Nemčija, sicer družba s srednjo stopnjo zaupanja in šibko participacijo v prostovoljnih aktivnostih, uvršča precej višje. Ravno nasprotno velja za Slovaško in Grčijo, dve družbi z nizko stopnjo zaupanja in razmeroma visoko volontersko aktivnostjo, ki se glede na tretji indikator znova uvrščata razmeroma nizko. Slovenija in Češka imata bolj uravnotežen odnos med drugim in tretjim indikatorjem.

Vir: lastne kalkulacije na temelju podatkov iz Evropske raziskave vrednot 1999–2000 (Halman 2001) in Svetovne raziskave vrednot 1995.

Graf 3: Preživljanje časa v klubih in organizacijah (tedensko + mesečno, v %)

5. Socialni kapital in ostali dejavniki razvojne uspešnosti

V našem raziskovalnem delu (Adam *et al* 2001; 2004 v tisku) smo poskusili razviti hevristični model za analizo internih dejavnikov razvojne uspešnosti. Namen tega modela je obsežna in celovita obravnava dejavnikov, ki morajo biti razviti, če naj država zasleduje določene stopnje razvojne uspešnosti. Ta model ima tudi aplikativni potencial, saj lahko nakaže tiste dejavnike, ki ovirajo razvojne performance, ali tiste, ki naj bi delovali v smeri potreb po specifičnih politikah.

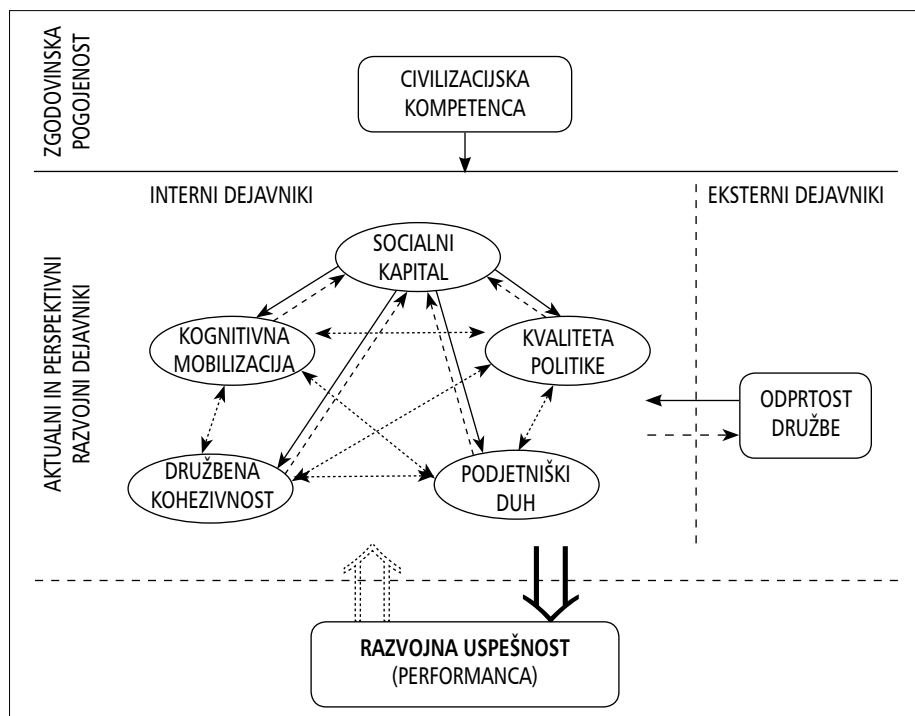
Model sociokulturnih dejavnikov razvojne uspešnosti ima tri ravni (glej shemo). Na spodnjem delu modela se nahaja tretja raven, razvojna uspešnost, ki je plod interakcije med različnimi dejavniki in njihovim medsebojnim vplivanjem. Poenostavljeno, gre za rezultat razvojnih procesov. Definicija in operacionalizacija te ravni sta lahko do neke mere odvisni od specifičnih raziskovalnih interesov ali pa od družbenih, političnih oz. strateških ciljev. Kot primer politično definiranih strateških ciljev si lahko zamislimo primer polperifernih družb Srednje in Vzhodne Evrope, pri katerih bi bil želeni cilj razvojni preskok, ki bi tem državam omogočil, da bi se priključile skupini najrazvitejših evropskih držav. To je tudi rezultat, ki nas zanima v kontekstu tega besedila.³

Na ekonomsko in institucionalno učinkovitost oz. razvojno uspešnost vplivajo dejavniki, ki se nahajajo na prvih dveh ravneh. Na prvi ravni, ki upošteva pomen preteklih razvojnih trajektorij in izkustev (*'history matters'*), se nahaja *civilizacijska kompetenca*.⁴ Gre za »latentno strukturo kognitivnih, normativnih, ekspresivnih in motivacijskih elementov, ki posamezniku in socialnim kolektivitetam omogočajo orientacijo v različnih podsistemi moderne (ali modernizirajoče se) družbe« (Adam *et al* 2004, v tisku). Koncept civilizacijske kompetence temelji na dveh civilizacijskih principih,

samokontroli in samoiniciativnosti (Elias 1994). Iz tega smo izpeljali štiri komponente tega dejavnika: 1. delovna in poklicna etika, 2. kapaciteta in motivacija za kolektivno delovanje in samoorganizacijo, 3. internalizacija formalno-legalne in birokratske discipline in 4. temeljno funkcionalno znanje.

Drugi in centralni del modela sestavljajo t. i. aktualni in perspektivni dejavniki razvoja. Te lahko delimo na interne in eksterne. Prvi vključujejo *kognitivno mobilizacijo*, *podjetniški duh*, *kvaliteto politike* (governance), *družbeno kohezivnost* in *socialni kapital*. V drugo pa sodi *odprtost družbe* v mednarodno okolje. Ta dejavnik implicira tako racionalno izrabo eksternih resursov (npr. neposrednih tujih investicij ali sredstev iz strukturnih skladov) kot tudi aktivno prilagodljivost na okolje, ki je že po definiciji bolj kompleksno kot sam sistem (določena družba) (Heylighen 1992). Odprtost, kot smo jo definirali, ima tri komponente: ekonomsko, politično in kulturno, pri čemer model sledi številnim študijam globalizacijskih procesov, ki ločijo med temi tremi ločenimi dimenzijami (npr. Waters 1995; Axford 1995). Tudi nekateri drugi teoretiki so opisovali te tri družbene sfere. Daniel Bell je tako govoril o tehnoekonoski, politični (polity) in kulturni sferi (Bell 1973).

Na osnovi teh premislekov smo oblikovali naslednji model sociokulturnih dejavnikov, ki po našem mnenju vplivajo na razvojno uspešnost:

Vir: Adam et al., 2001

Schema: Hevristični model sociokulturnih dejavnikov razvojne uspešnosti

Interni aktualni in perspektivni dejavniki pa so bili v središču našega interesa, ker gre za dejavnike, na katere najlažje vplivamo s konkretnimi ukrepi. Koncept *kognitivne mobilizacije* smo razvili, da bi upoštevali strateško vlogo znanja pri razvojni uspešnosti in kompetitivnosti. To najbrž ne potrebuje posebnega pojasnjevanja; pomen znanja je splošno prepoznan, tako v teoriji kot v empiričnih študijah, na najbolj sistematičen način pa v diskusijah o človeških resursih ali človeškem kapitalu. Kognitivna mobilizacija, kot smo jo definirali, je kompleksen, zahteven in nelinearen proces, ki ga sestavljajo štiri komponente: 1. upravljanje s produkcijo, aplikacijo in diseminacijo znanja, 2. organizacija izobraževanja in učenja, 3. spodbujanje in implementacija tehnoloških in socialnih inovacij ter 4. oblikovanje informacijske in telekomunikacijske infrastrukture.

Pomen *podjetniškega duha* pri določanju razvojne uspešnosti je prav tako pomemben. To temo je na določen način obravnaval že Max Weber v svojem delu o protestantski etiki in duhu kapitalizma (2002 [1904]). Naš koncept smo razvili, da bi upoštevali predpostavke za izkoriščanje novih priložnosti ali celo za anticipiranje teh priložnosti in reakcij na spremembe v podjetniškem okolju. Ta dejavnik sestavljajo tri komponente: 1. ustvarjanje novih podjetij, 2. generiranje kompetenc in mobilizacija resursov in 3. kvaliteta podjetniškega okolja (podporne institucije).

Upoštevatni je treba tudi regulativni okvir, v katerem delujejo podjetja (de Soto 2000). *Kvaliteta politike* ('*governance*') je zato pomemben razvojni dejavnik, ki se izrazi na različne načine, npr. skozi zaščito lastninskih pravic ali pa z enostavnimi birokratskimi postopki. Ne smemo zanemariti koordinativne vloge države, spodbujanja izgrajevanja konsenza o razvojnih ciljih ter implementacije tega konsenza skozi demokratične postopke. Ta dejavnik je sestavljen iz štirih komponent: 1. demokratičnost, 2. stabilnost, 3. učinkovitost in 4. transparentnost.

Tudi družbena kohezivnost je pomemben razvojni dejavnik (Ritzen in Woolcock 2000). Ta koncept ne implicira monolitичne, nediferencirane družbe, ampak solidarnost, smiselno identiteto in participacijo. Omogoča mobilizacijo in izkoriščanje širših potencialov in prispeva k potencialom za izgradnjo družbenega konsenza, kar je težko doseči v družbi, ki temelji na socialni izključenosti in ekstremnih oblikah neenakosti. Družbe z visoko stopnjo kohezivnosti so tudi usmerjene k bolj uravnoteženemu razvoju. Tudi ta koncept ima štiri komponente: 1. socialno (ne)enakost, 2. civilnodružbeno solidarnost, 3. identiteto in 4. družbeno anomijo.

Vloga aktualnih in perspektivnih razvojnih dejavnikov je odvisna od organizacije in izkoriščanja sinergijskih potencialov. Zato smo posebno vlogo v modelu namenili konceptu socialnega kapitala. Do tega koncepta ne moremo biti nekritični in zavedati se moramo številnih težav, ki so povezane z njegovo aplikacijo. Vendar pa ga je mogoče koristno uporabiti za razlago boljše koordinacije in okvirnega strateškega soglasja, za zmanjšanje transakcijskih stroškov itd. V okviru modela smo mu določili ekscentrično mesto in na ta način pokazali, da omogoča sinergijo ostalih aktualnih in perspektivnih dejavnikov.

Na temelju tega modela smo zbrali podatke iz številnih virov, ob pomoči katerih smo poskusili 'meriti' specifične dejavnike in razvojne performance. Kaj nam pregled teh podatkov pove? V tem tekstu ne moremo iti v podrobnosti (glej Adam 2004, v tisku).

Vendar pa so podatki iz tabele 1 zgovorni: družbe, ki jih lahko definiramo kot periferne – v nizu 'razvojne performance' imajo vrednost 0 – imajo manj moderne startne osnove, ki jim onemogočajo preboj v smeri bolj razvitih družb Evropske unije. Zaradi neugodnih zgodovinskih okoliščin imajo manj profilirano civilizacijsko kompetenco. To ni normativna/pejorativna izjava, ki bi te družbe označila kot »necivilizirane«, ampak želimo z njo zgolj poudariti, da primerjalna perspektiva pokaže, da je to eden od dejavnikov, ki ga je treba upoštevati pri analizi razvojnih potencialov.

Zgodovinska dediščina ima določene pozitivne vplive v primerih nekaterih polperifernih družb (vrednost 0.5 v nizu razvojnih performanc). Prav tako so razmeroma dobro razviti nekateri aktualni in perspektivni razvojni dejavniki. Kognitivna mobilizacija se je v teh državah že začela: indikatorji nakazujejo, da po formalnih izobraževalnih dosežkih že dohitevajo najrazvitejše družbe. Vendar pa natančnejši pogled pokaže, da situacija vseeno ni rožnata. Na primer, neformalne oblike izobraževanja so šibko razvite. Mehanizmi za posredovanje znanja – med njegovimi proizvajalci (univerze, raziskovalni inštituti) in uporabniki (podjetja, javna uprava) – so prav tako šibko razviti ali v nekaterih primerih celo neobstoječi. Indikatorji prav tako nakazujejo izboljšanje kvalitete politike in podjetniškega duha v zadnjem desetletju. Vendar pa je situacija kljub temu manj ugodna kot v najbolj modernih družbah.

To lahko razberemo iz naslednje tabele, ki nam kaže visoko stopnjo soodvisnosti med razvojno uspešnostjo in sociokulturnimi dejavniki, na čelu s socialnim kapitalom.

Tabela 1: Baza podatkov za analizo razvojne uspešnosti na podlagi »fuzzy-set« analize:

Država	RU	CK	SK	KM	KP	PD	KOH	OD
Švedska	1	1	1	1	1	1	1	1
Finska	1	1	1	1	1	1	1	1
Danska	1	1	1	1	1	1	1	1
Nizozemska	1	1	1	1	1	1	1	1
Belgija	1	1	1	1	1	1	1	1
Norveška	1	1	1	1	1	1	1	1
Švica	1	1	1	1	1	1	0.5	1
Nemčija	1	1	1	1	1	1	0.5	1
Avstrija	1	1	1	1	1	1	0.5	1
Velika Brit.	1	1	1	1	1	1	0.5	1
Irska	1	0.5	1	1	1	1	0.5	1
Francija	1	1	0.5	1	1	1	0.5	0.5
Italija	1	1	0.5	0.5	0.5	1	0.5	0.5
Španija	0.5	0.5	0.5	0.5	1	0.5	0.5	0.5
Portugalska	0.5	0.5	0	0.5	1	0.5	0.5	0.5
Češka	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5
Slovenija	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5
Madžarska	0.5	0.5	0	0.5	0.5	0.5	0	0.5
Estonija	0.5	0	0.5	0.5	0.5	0.5	0	0.5
Grčija	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0	0.5	0.5
Slovaška	0.5	0.5	0.5	0	0.5	0.5	1	0.5
Poljska	0	0	0	0.5	0.5	0	0	0
Latvija	0	0	0	0	0.5	0	0	0.5
Litva	0	0	0	0	0.5	0	0	0
Romunija	0	0	0	0	0	0	0	0
Bolgarija	0	0	0	0	0	0	0	0
Rusija	0	0	0	0	0	0	0	0

Kratice:

RU – razvojne performance

CK – civilizacijska kompetenca

SK – socialni kapital

KM – kognitivna mobilizacija

KP – kvaliteta politike

PD – podjetniški duh

KOH – socialna kohezivnost

OD – odprtost družbe

6. Razprava in sklep

Z izjavo, da so šle – in še vedno gredo – bivše socialistične države skozi procese celovite sistemske transformacije, ne bomo povedali nič novega. Povečini so sprožile niz obsežnih reform, ki potekajo v različnih družbenih sferah, s končnim ciljem vzpostaviti institucionalni okvir, ki bi bil primerljiv s tistim, ki v splošnih potezah obstaja v večini razvitih zahodnih držav.

Vendar bi lahko uspešen zaključek institucionalnih reform opisali kot nujen, ne pa tudi kot zadosten pogoj razvojne uspešnosti. Za to morajo biti razviti bolj kvalitativni in dinamični dejavniki, ki smo se jih dotaknili tudi v naši analizi (ti sociokulturni dejavniki so iz nje razvidni). Še več, so nujni za doseganje stanja sistemske kompetitivnosti na mednarodnem območju. Vendar pa niti kompetitivnosti niti gospodarskega razvoja ne smemo pojmovati kot ciljev samih po sebi. Kompetitivnosti ne smemo pojmovati kot igro ničelne vsote, ampak kot igro, v kateri lahko vsi dobijo. Z drugimi besedami, konkurenčnost ima pozitiven vpliv takrat, kadar lahko prispeva k razvoju človeških virov ter pospešuje procese sinergije in kooperacije. Dolgoročno morajo ekonomski napredek in modernizacija ostalih družbenih sfer temeljiti na konceptu zdržnega (in v končni instanci trajnostnega) razvoja, ki vključuje družbene in okoljske omejitve.

Zgornja analiza demonstrira dve temeljni značilnosti stanja socialnih in kulturnih vidikov razvoja v izbranih družbah. Po eni strani lahko ugotovimo, da *Slovenija spada v skupino držav, ki jo sestavljajo še Češka, Španija, Portugalska, Slovaška ter Grčija (blizu pa sta Madžarska in Estonija)*. Po drugi strani pa lahko ugotovimo *zaostanek Slovenije za državami razvojnega jedra in – v večini proučevanih kazalnikov – za večino starih članic Evropske unije (EU-15)*. Kljub temu pa v nekaterih pomembnih vidikih *Slovenija dosega podobne ali celo boljše rezultate kot jih dosega južno krilo EU, posebej v primerjavi z Grčijo in Portugalsko*.

Ugotovili smo, da zgodovinsko dediščino in kulturne modele lahko uporabimo za razlago produktivnih potencialov družb ali regij in njihovih razvojnih poti. Glede kognitivne mobilizacije lahko ugotovimo, da je Slovenija na splošno primerljiva le z najmanj razvitimi članicami EU, čeprav lahko razločimo pozitivne trende v nekaterih vidikih (npr. vpis v formalne oblike izobraževanja). Bolj problematični aspekt je neformalno izobraževanje, tj. permanentni proces vseživljenjskega izobraževanja, ki je nezadostno razvit v vseh postsocialističnih družbah. Posebej problematična – z vidika uspešne kognitivne mobilizacije – je šibkost mehanizmov za mediacijo, koordinacijo in kooperacijo med 'proizvajalci znanja' (univerze in raziskovalni inštituti) na eni strani in podjetji in ostalimi 'konzumenti znanja' (javna uprava, storitvene organizacije itd.) na drugi.

Na področju politike lahko v Sloveniji prav tako ugotovimo precejšnje pozitivne spremembe. Lahko bi ocenili, da je Slovenija uspela konsolidirati svoj demokratični sistem. Vendar pa lahko glede na večino indikatorjev ocenimo, da je kvaliteta politike pod ravni, ki jo dosegajo države razvojnega jedra. Predvsem je problematično to, da so pomanjkljivo razviti tisti elementi, ki bi omogočali večjo učinkovitost političnoadministrativnega sistema in višjo raven kakovosti demokracije (državljska participacija,

dinamični sistem političnih asociacij, kompetenca in nepristranskost državnih institucij itd.).

Razlike med razvojnim jedrom EU in Slovenijo so tudi v podjetniškem duhu. Vendar pa je tu situacija večplastna. Zato ne moremo na splošno govoriti o veliki vrzeli med Slovenijo in (nekdanjo) Evropsko unijo. Namreč, že v sami EU-15 obstajajo velike razlike. Nekatere države, kot so Finska, Švedska in Nizozemska, so seveda daleč pred Slovenijo. Po drugi strani pa je ta dejavnik v nekaterih južnih članicah celo slabše razvit kot v Sloveniji.

Tudi pri dejavniku družbene kohezivnosti je podoba dokaj heterogena. Lahko bi dejali, da obstajajo nekateri elementi (temeljni vrednotni konsenz, razvit občutek nacionalne identitete), na katerem lahko temelji socialna kohezivnost. Vendar pa je mogoče opaziti tudi nekatere negativne trende, kot so npr. rast družbene neenakosti in različne manifestacije družbene anomalije. Še več, civilna družba je šibko razvita, različne oblike državljske participacije pa so šele v procesu formiranja.

Slovenijo označuje tudi razmeroma visoka stopnja politične odprtosti, ki se je manifestirala še posebej v procesu pridruževanja Evropski uniji. Kar pa se tiče ekonomske in kulturne odprtosti, je situacija bolj komplicirana.

Na temelju te kratke študije lahko postavimo tezo, da je ena ključnih ovir za večjo razvojno prodornost in institucionalno učinkovitost Slovenije še vedno nezadostna raven socialnega kapitala v obliki generaliziranega zaupanja, kooperacije ter spontane samoorganizacije, kar ima negativen vpliv na sposobnost ustanavljanja projektnih in asociacijskih tipov organizacij kot tudi oblikovanje intermediarnih struktur. Ta vpliv je posebej opazen v tistih komponentah, ki zahtevajo intenzivno komunikacijo in posebne (nekonvencionalne) rešitve, ki temeljijo na spontani sociabilnosti. Na temelju nekaterih indikatorjev iz Evropske raziskave vrednot se zdi, da se je položaj v Sloveniji izboljšal, vendar pa ne vemo, ali akumulirani socialni kapital v resnici kroži in se uporablja, še posebej če upoštevamo nizko stopnjo zaupanja.

Sklenemo lahko, da je Slovenija v zadnjem desetletju dvajsetega stoletja dosegla znaten napredek in si je ustvarila dobro startno pozicijo za prihodnjo razvojno dinamiko. Vendar pa se še ni preoblikovala v propulzivno, vibrantno družbo, ki ceni kreativnost, odprtost duha ter socialno in tehnološko inovativnost.

Opombe

1. Eden prvih primerov proučevanja socialnega kapitala v Vzhodni Evropi, najdemo v zborniku, ki sta ga uredila Badescu in Uslaner (2003).
2. Vprašanje se glasi: »V tej državi obstajajo različne institucije, na primer vlada, sodišča, policija, uradniki. Na tej sedemstopenjski lestvici, kjer 1 pomeni nezaupanje, 7 pa veliko zaupanje, prosim pokažite, kakšno je vaše zaupanje v te ustanove«. Zatem se zastavi tudi vprašanje o zaupanju v »večino ljudi, ki jih srečate«.
3. Naša operacionalizacija razvojnih performanc temelji na Porterjevi definiciji uspešnega gospodarskega razvoja kot »proces neprekinjenega izboljševanja, v katerem se *poslovno okolje naroda razvije, da omogoča in spodbuja čedalje bolj sofisticirane oblike konkuriranja*« (Porter,

v *Global Competitiveness Report 2001–2002*: 57, originalni poudarki). Torej pojmuje kot države razvojnega jedra tiste države, v katerih podjetja tekmujejo na trgu na temelju inovativnih izdelkov, dobro organiziranih proizvodnih procesov, ki prispevajo k produktivnosti dela in k visokim plačam. V teh državah je raven BDP tipično visoka. Podjetja iz polperifernih držav proizvajajo izdelke, ki so tudi relativno sofisticirani. Vendar pa tehnologija v teh državah še vedno v znatni meri prihaja iz tujine z licencami, skupnimi vlaganji, neposrednimi tujimi investicijami ipd. Ključni vir naraščanja kompetitivnih prednosti je naraščanje učinkovitosti. Zato so investicije v bolj učinkovito infrastrukturo ključne za doseganje gospodarske rasti. V perifernih državah je dominantni vir kompetitivnih prednosti poceni delovna sila. Proizvodi podjetij v teh državah so večinoma relativno enostavni in niso inovativni, pogosto jih proizvajajo s tehnologijami, ki so jih prodala podjetja iz razvitejših držav potem, ko niso bile več zadosti profitabilne. Ključni vir torej ni enkratnost ali sofisticiranost produkta, ampak njegova nizka cena.

4. Ta koncept je razvil Sztompka, da bi pojasnil razlike med razvitimi zahodnimi in vzhodnoevropskimi družbami. Njegovo formulacijo smo znatno spremenili v poskusu, da bi jo toliko izboljšali, da bi lahko opazovali tudi razlike med vzhodnoevropskimi družbami.

Literatura in viri

- Adam, Frane, Makarovič, Matej, Rončević, Borut in Tomšič, Matevž (2001): Socio-kulturni dejavniki razvojne uspešnosti: Slovenija v evropski perspektivi. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Adam, Frane, Makarovič, Matej, Rončević, Borut in Tomšič, Matevž (2004): *The Challenges of Sustained Development: The Role of Socio-cultural Factors in East-Central Europe*. Budimpešta in New York: CEU Press.
- Adam, Frane in Rončević, Borut (2002): Social capital as an useful scientific metaphor. V: Nikolai Genov (ed.): *Advances in sociological knowledge over half a century*. Pariz: International Social Science Council, str. 207–234.
- Adam, Frane in Rončević, Borut (2003): Social Capital: Recent Debates and Research Trends. *Social Science Information*, 42, 2, str. 155–183.
- Adler, Paul in Kwon, Seok-Woo (2000): *Social Capital: The Good, the Bad and the Ugly*. V: Eric L. Lesser (ured.): *Knowledge and Social Capital: Foundations and Applications*. Boston: Butterworth-Heinemann, str. 89–115.
- Axford, Barrie (1995): *The Global System: Economics, Politics and Culture*. Cambridge: Polity Press.
- Badescu, Gabriel in Uslander, Eric M. (2003): *Social Capital and the Transition to Democracy*. London, New York: Routledge.
- Baron, James in Hannan, Michael (1994): The Impact of Economics on Modern Sociology. *Journal of Economic Literature*, 32, 3, str. 1111–1146.
- Becker, Gary S. (1964): *Human Capital*. New York: Columbia University Press.
- Becker, Gary S. in Murphy, Kevin M. (2000): *Social Economics: Market Behavior in a Social Environment*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Bell, Daniel (1973): *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books.
- Berger, Peter L. in Luckmann, Thomas (1995): *Modernity, Pluralism and the Crisis of Meaning. The Orientation of Modern Man*. Gütersloh: Bertelsmann Foundation Publishers.
- Burt, Ronald S. (2001): Structural Holes versus Network Closure as a Social Capital. V: Nan Lin,

- Karen Cook and Ronald S. Burt (ured.): *Social Capital: Theory and Research*. New York: Alan de Gruyter, str. 31–56.
- Coleman, James (1990): *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Massachusetts; London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- van Deth, Jan (2003): *Measuring Social Capital: Orthodoxies and Continuing Controversies*. *International Journal of Social Research Methodology*, 6, 1, str. 79–92.
- Ellias, Norbert (1994): *The Civilizing Process*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- European Commission (2001): *Real Convergence in Candidate Countries – Past Performance and Scenarios in the Pre-accession Economic programmes*. Brussels, 16. November.
- Evans, Peter (1996): *Government Action, Social Capital and Development: Reviewing the Evidence on Synergy*. *World Development*, 24, 6, str. 1119–1132.
- Foley, Michael W. in Edwards, Bob (1999): *Is It Time to Disinvest in Social Capital*. *Journal of Public Policy*, 19, 2, str. 141–173.
- Fukuyama, Francis (2001): *Social Capital, Civil Society and Development*. *Third World Quarterly*, 22, 1, str. 7–20
- Fukuyama, Francis (1995): *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Penguin Books.
- Gambetta, Diego (1988): *Mafia: the Price of Distrust*. V: Diego Gambetta (ured.): *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. New York: Basil Blackwell Ltd., str. 158–75.
- Gibbons, Michael, Limoges, Camille, Nowotny, Helga, Schwartzman, Simon, Scott, Peter, Trow, Martin (1994): *The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Giddens, Anthony (2000): *The Third Way and its Critics*. Cambridge (UK): Polity Press.
- Granovetter, Mark S. (1973): *The Strength of Weak Ties*. *American Journal of Sociology*, 78, 6, str. 1360–1380.
- Halman, Loek (2001): *The European Values Study: A Third Wave*. WORC, Tilburg University.
- Healy, Tom, Côté, Sylvain, Helliwell, John F., Field, Simon (2001): *The Well-being of Nations: The Role of Human and Social Capital*. Paris: OECD.
- Heylighen, Francis (1992): *Principles of Systems and Cybernetics: an Evolutionary Perspective*. V: Robert Trappl (ured.): *Cybernetics and Systems '92*. Singapore: World Science, str. 3–10.
- Kanter, Rosabeth M. in Eccles, Robert C. (1990): *Making Network Research Relevant to Practice*. V: Nitin Nohria and Robert C. Eccles (ured.): *Networks and Organisations: Structure, Form and Action*. Boston: Harvard Business School Press, str. 521–27.
- Lin, Nan (2001): *Building a Network Theory of Social Capital*. V: Nan Lin, Karen Cook and Ronald S. Burt (ured.): *Social Capital: Theory and Research*. New York: Aldine de Gruyter, str. 3–29.
- Lin, Nan, Fu, Yang-chih in Hsung, Ray-May (2001): *The Position Generator: Measurement Techniques for Investigations of Social Capital*. V: Nan Lin, Karen Cook and Ronald S. Burt (ured.): *Social Capital: Theory and Research*. New York: Aldine de Gruyter, str. 57–81.
- Mayntz, Renate (1994): *Governing Failures and the Problem of Governability: Some Comments on a Theoretical Paradigm*. V: Jan Kooiman (ured.): *Modern Governance: New Government-Society Interactions*, London: Sage, str. 9–20.
- Messner, Dirk (1997): *The Network Society: Economic Development and International Competitiveness as Problems of Social Governance*. London: Frank Cass.

- Mintzberg, Henry (1989): *Mintzberg on Management: Inside our Strange World of Organizations*. New York: The Free Press.
- Narayan, Deepa in Cassidy, Michael F. (2001): A Dimensional Approach to Measuring Social Capital: Development and Validation of a Social Capital Inventory. *Current Sociology*, 49, 2, str. 59–102.
- New Democracies Barometer V, 1998. Centre for Study of Public Policy, University of Strathclyde.
- Portes, Alejandro (1998): Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, str. 1–24.
- Putnam, Robert D. (1993): *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Ragin, Charles (2000): *Fuzzy-Set Social Science*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Ritzen, Joseph in Woolcock, Michael (2000): Social Cohesion, Public Policy, and Economic Growth. Referat predstavljen na Annual Bank Conference on Development Economics (World Bank) v Parizu, 26–28 junij 2000.
- Rothberg, Robert I. (ured.) (2001): *Patterns of Social Capital. Stability and Change in Historical Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sandefur, Rebecca in Laumann, Edward O. (1998): A Paradigm for Social Capital. *Rationality and Society*, 10, 4, str. 481–501.
- de Soto, Hernando (2000): *The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else*. London: Bantam Press.
- The Global Competitiveness Report 2001–2002. World Economic Forum. New York, Oxford. Oxford University Press.
- Transition Report 1999: Ten Years of Transition. London, Washington: EBRD.
- Waters, Malcolm (1995): *Globalization*. London, New York: Routledge.
- Weber, Max (2002): *Protestantska etika in duh kapitalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Willke, Helmut (1995): *Systemtheorie III: Steuerungstheorie*. Stuttgart: Gustav Fischer.
- Woolcock, Michael in Narayan, Deepa (2000): Social Capital: Implications for Development Theory, Research and Policy. *The World Bank Research Observer*, 15, 2, str. 225–249.
- World Values Survey 1995.

Naslov avtorjev:

prof. dr. Frane Adam
Fakulteta za družbene vede
Kardeljeva pl. 5
1000 Ljubljana
e-mail: frane.adam@fdv.uni-lj.si

doc.dr. Borut Rončević
Visoka šola za upravljanje in poslovanje
Na Loko 2, 8000 Novo mesto
e-mail: borut.roncevic@guest.arnes.si

Prejeto avgusta 2004 in sprejeto za objavo novembra 2004.

*Po mnenju uredništva je prispevek uvrščen kot izvirni
znanstveni članek (s kvalitativno in kvantitativno argumentacijo).*

JEZIK IN DRUŽBA

ur. Monika Kalin Golob

Norma knjižne slovenščine med kodifikacijo in jezikovno rabo v obdobju 1950–2001*

POVZETEK: V prispevku je podan pregled razumevanja norme slovenskega knjižnega jezika v zadnjih petih desetletjih 20. stoletja, okvirno vezanih na pripravo in izide petih temeljnih kodifikacijskih priročnikov. Ti so vedno povzročili izčiščenje pogledov na knjižnojezikovno normo, njen izvor in značilnosti. Ob vsakem obdobju, vezanem na določen priročnik, so zato predstavljene polemike in odzivi ključnih avtorjev, ki omogočajo vpogled v širše jezikoslovno dogajanje in razvoj slovenske povojne normativistične misli. Priročniki so predstavljeni z vidika izbora jezikovnega gradiva, ki je bilo podlaga za njihovo pripravo, in načel, ki so vodila njihove sestavljavce. Glede na njihov koncept in razmerje do rabne (uzusne) norme jih lahko v grobem razdelimo na dve skupini: predpisovalne in utemeljevalne. Razumevanje teh dveh pristopov h kodifikaciji ter poznavanje njune zgodovine in vpliva oz. učinka na jezikovno rabo je pomembno tudi za soočanje z aktualnimi jeziko(slo)vnimi težavami.

KLJUČNE BESEDE: slovenski jezik, knjižni jezik, jezikovna norma, jezikovna raba, kodifikacija, jezikovni priročniki

0. Uvod

Oblikovanje in preoblikovanje knjižnojezikovne norme je kontinuiran proces, njegovo spremljanje za potrebe kodifikacije v temeljnih in drugih priročnikih zato zahteva skrbno izdelano metodologijo. Ta bi morala zajeti tako sprotno in neprekinjeno zbiranje, razvrščanje in analiziranje jezikovnega gradiva kot izdelavo in preverjanje oz. preoblikovanje meril, po katerih se gradivo zbira in vrednoti. Pri tem je treba v prvi vrsti upoštevati vplivajnsko moč, ki jo imajo na oblikovanje norme različna, zlasti sočasna besedila, upoštevati pa je treba tudi vpliv, ki ga ima trenutna (ali starejša) kodifikacija, in obstoj mnogih drugih dejavnikov, odvisnih od posameznega obdobja (trenutno npr. vpliv lektorskih posegov; medsebojni vpliv pisnega in govornega jezika ter vpliv besedil, vezanih na nove medije; vpliv tujih jezikov, zlasti angleščine, ipd.). Šele s temeljitim poznavanjem in upoštevanjem vseh naštetih elementov je lahko kodifikacija uspešna, pri čemer so merilo uspešnosti zlasti odzivi tvorcev besedil v knjižnem jeziku (KJ) oz. ali in koliko se ti tvorci identificirajo s kodificirano normo.

Trenutno razmerje med obstoječo kodifikacijo in knjižnojezikovno normo, kot se kaže v besedilih kultiviranih tvorcev, ter razhajanje med potrebami po različnih sodobnih

jezikovnih priročnikih in dejansko ponudbo je že kar akutno. Za popolnejše razumevanje sedanje situacije je po našem mnenju potreben tudi vpogled v razvoj in značilnosti slovenske povojne normativistike. V prispevku bo zato po opredelitvi ključnih pojmov podan pregled jezikoslovnega dogajanja v prvih štirih povojnih desetletjih, okvirno vezanih na pripravo in izide temeljnih kodifikacijskih priročnikov. Za slovenski prostor je namreč značilno, da se pogledi na knjižnojezikovno normo, njen izvor in značilnosti pogosteje oblikujejo in tudi izčistijo ob teh dogodkih. Po podatkih iz ankete, izvedene med lektorji (Logar in Verovnik 2001), so tudi starejši priročniki v različnih razmerjih še vedno v rabi in pomembno sooblikujejo ter marsikdaj tudi zavirajo razvoj sodobne knjižne slovenščine. Poznavanje načel, ki so vodila njihove sestavljavce, jezikovnega gradiva, ki je bilo podlaga za izdelavo priročnikov, ter sočasnih odzivov jezikoslovne stroke in širše javnosti je zato aktualno še danes. Na podlagi naštetega bomo ocenili razmerje med v priročnikih kodificirano normo in rabno (gl. spodaj) normo. Predstavljene bodo tudi posamezne polemike in odzivi, ki so jih spodbudili izidi priročnikov in ki omogočajo vpogled v širše jezik(slo)vno dogajanje v posameznih obdobjih, pomembni pa so tudi za razumevanje sedanjih razmer. Te bodo na kratko orisane v tretjem delu prispevka.

1. Značilnosti knjižnojezikovne norme in njene kodifikacije

Knjižnojezikovna norma, v 30. letih 20. stoletja uvrščena med imanentno jezikoslovna vprašanja (člani Praškega lingvističnega krožka, zlasti B. Havránek), je opredeljena trisestavinsko. Določata jo jezikovni sistem in jezikovna raba, za razliko od neknjižnih zvrsti pa je odvisna še od jezikoslovnega uravnavanja. To obsega neposredno kodifikacijo norme v temeljnih jezikovnih priročnikih in posredno delovanje oz. vplivanje na kultiviranost knjižnojezikovnega izražanja (jezikovno svetovanje, pomožna jezikovna literatura ipd.). Cilj uravnavanja je ohranjanje stabilnosti in drugih zaželenih lastnosti KJ (enotnosti, polnofunkcionalnosti itd.). Posegi v knjižnojezikovno prakso morajo podpirati ustalitev KJ, kar pa ne pomeni arhaiziranja ali zadrževanja razvoja. Od demokratičnosti družbe je odvisno, »ali bo to ‘usmerjanje’ uveljavljala prek ustrezno spodbujanega, se pravi razvitega jezikoslovja ali pa se bo vse skupaj dogajalo (tudi) v okviru ideoloških in siceršnjih ambicij družbene in politične oblasti« (Vidovič Muha 1998: 10).

Razmerje med normo in njeno kodifikacijo je razmerje med diahronim in sinhronim – norma se v prepletu jezikovnega sistema, rabe in zunajjezikovnih dejavnikov nenehno (pre)oblikuje, kodifikacija pa zajame sinhroni segment razvoja ter le omejen vpogled v bližnje preteklo in (pričakovano) bližnje prihodnje stanje. V poljudni rabi se izraz norma pogosto uporablja v pomenu **kodificirana norma**, ki jo v prispevku ločujemo od **uzusne oz. rabne norme**.¹ Nosilci slednje so v posameznih obdobjih različni; skupno jim je to, da gre za tvorce besedil, ki v nekem trenutku najbolj vplivajo na (pre)oblikovanje jezikovne rabe, posredno tudi jezikovnega sistema in seveda same rabne norme. Ta je težje razpoznavna kot eksplicitna kodificirana norma, zato tudi manj zavezujoča (tako jo vsaj razume večina uporabnikov KJ), kodifikacija pa lahko do nje zavzema dve skrajni

poziciji in seveda vse vmesne. Za en pol tega kontinuuma predlagamo poimenovanje **predpisovalna kodifikacija**, za drugega pa **utemeljevalna kodifikacija**.

Predpisovalna kodifikacija rabno normo zajema le delno, do nje vzpostavlja različna vrednotenjska razmerja, se od nje distancira in jo poskuša preoblikovati. Za vzor ji postavlja bodisi izbrane jezikovne zvrsti (t. i. ljudski jezik ali pa umetnostno zvrst), jo ideologizira ali pa uravnava na podlagi nerazvidnih subjektivnih meril avtorjev kodifikacije. Zanj je značilno t. i. črno-belo vrednotenje jezikovnih pojavov (v smislu pravilno – nepravilno), ne glede na namen in okoliščine sporočanja. Vsaka kodifikacija za nosilce knjižnega jezika predstavlja nedvomno avtoriteto, ob očitnih neskladjih med rabno in kodificirano normo se zato pri govornicah navadno vzbujajo strahovi, da svojih jezikovnih dejavnosti ne opravljajo dovolj dobro, pravilno ipd. Navidezna enostavnost takega koncepta je dvorezna – po eni strani producira nesuverene govorce, po drugi pa ima navadno goreče zagovornike, ki njen vpliv na oblikovanje norme podaljšujejo tudi čez naslednje kodifikacije.

Utemeljevalna kodifikacija, nasprotno, iz rabne norme izhaja. Jezikovnih prvin ne vrednoti glede na apriorna, absolutna merila, temveč glede na njihovo rabo (in s tem nezaznamovanost oz. zaznamovanost) v posameznih jezikovnih zvrsteh, govornih položajih ipd. Spreminjanje norme, ki ga uravnavata dve nasprotujoči si inherentni težnji, težnja po ustaljenosti in razvojna prožnost (zajeti v Mathesiusovem načelu prožne stabilnosti), lahko kodifikacija za določeno obdobje zajame s pomočjo dovolj občutljivih mehanizmov pri presojanju in predstavljanju zbranega (in izbranega) jezikovnega gradiva. Ti v kodificirano normo uvrstijo in pri tem ustrezno označijo tako tiste jezikovne prvine, ki v rabni normi zastavljajo, kot tudi tiste, ki prejšnje postopno nadomeščajo in šele postajajo normotvorne. V skladu z načelom variantnosti jezikovnih sredstev utemeljevalna kodifikacija torej zajame tako zvrstne in stilne kot razvojne dvojnice. Od nosilcev knjižnega jezika zahteva več znanja, tudi več tvornega sodelovanja oz. samostojnega presojanja pri uporabljanju kodifikacijskih priročnikov, ob pravilnem razumevanju koncepta utemeljevalne kodifikacije pa je ta prav tako eksplicitna in normativna kot predpisovalna.

Izrazita dvojnost pogledov na naravo in naloge kodifikacije je v slovenskem prostoru stalnica že od začetka prejšnjega stoletja. V nadaljevanju bomo zato pri vsakem obravnavanem obdobju navajali zagovornike obeh pristopov, ugotavljali razmerje med njimi ter analizirali, kako se je to odražalo oz. se še vedno odraža v kodifikacijskih priročnikih.

2. Obdobje 1950–1990

2.1 Petdeseta leta

Leta 1950 je izšel prvi povojni pravopis z obsežnim slovarskim delom, ki je sprožil osrednjo polemiko desetletja. Izpostavljena je bila namreč problematika prevzetih besed, t. i. tujk in izposojenk,² predvsem nerazvidnost kriterijev za uvrstitev v slovar in njihova predstavitev. *Slovenski pravopis 1950* (SP 50) je v Navodilih za uporabo zelo skop; o gradivni osnovi npr. izvemo šele iz člankov in razprav, ki so sledili njegovemu izidu: glavni vir je bil Pleteršnikov slovensko-nemški slovar. To zajemanje iz preteklosti

in ignoriranje sodobnega »občevalnega« jezika je slovarju očital **Božo Vodušek**, ki je svojo kritiko objavil v *Novem svetu* kmalu po izidu priročnika. Tej je sledil odgovor A. Bajca (v *Slovenskem poročevalcu*, 1951), pomembnega soavtorja slovarja. Vodušek ni želel ostati nerazumljen, zavedal pa se je tudi vpliva, ki ga ima vsak kodifikacijski priročnik na usmerjanje jezikovne rabe in oblikovanje norme, zato je svojo oceno v desetih nadaljevanjih leta 1952 objavil v *Slovenskem poročevalcu*, pod skupnim naslovom *O slovenskem pravopisu in o jezikovnih načelih*.

Vodušek očita sestavljavcem slovarja troje: nedosledno normativno obravnavo izposojenk, prekomerno uvrščanje narečnih, starinskih in umetnih besed brez potrebnega razločevanja (brez razlag in ustreznih oznak, s čimer se je brisala meja med knjižnim in neknjižnim) ter neustrezna, subjektivna vrednostna merila. Glede izposojenk ugotavlja, da se preganjajo marsikateri popolnoma ustaljene stare ljudske izposojenke (ki povrh vsega sploh niso del KJ, razen kot stilemi), številne manj ustaljene in mlade knjižne izposojenke, ki jih ne opravičuje nobena stvarna potreba, pa so brez oznak. Vprašljiv se mu zdi že sam sistem in podlaga tega »preganjanja«, pravopis namreč predvideva neposredno normativno vrednotenje: »V nekaterih primerih spačenosti ali nepotrebnosti so besede zaznamovane s +, kar pomeni, da za knjižno rabo beseda ni dovoljena, ali pa z *, kar pomeni, da se ji v skrbnem jeziku ogibljimo« (*SP 50*: 5). Ugotavlja tudi, da pri neposrednem vrednotenju ne gre za merila, ki bi bila funkcijsko- oz. socialnozvrstno, časovno, regionalno ali kako drugače določena, temveč za povsem subjektivno presojo.

Vodušek opozarja, da KJ vodijo pravila, ki slonijo na »vrednostnih merilih, ki v svojem dnu niso jezikovna, ampak socialna, politična in kulturna« (3. del). Ta vrednostna merila morajo izvirati tako iz zgodovine kot iz sodobnega življenja in veljavnost kodifikacije je odvisna od zadostitve temu kriteriju. Pravopisni slovar bi moral v skladu s tem predstaviti vse plasti knjižnega jezika, jezikovne prvine jasno označiti glede na njihov izvor, zvrstno pripadnost ipd., vse, kar ne spada v KJ (npr. zgoraj omenjene ljudske izposojenke), pa izločiti iz slovarskega nabora. *SP 50* je uporabnike pustil brez tovrstnih podatkov, s tem pa tudi zgrešil eno svojih osnovnih poslanstev – usmerjanje pri jezikovni rabi, ki temelji na jasno definiranih načelih vrednotenja oz. normiranja. Tudi novinarjem, ki se jim je očitalo številne napake, predvsem pretirano prevzemanje tujih prvin, ni dal nobenih konkretnih napotkov.

Anton Bajec, eden od avtorjev *SP 50*, v svojih kasnejših zapisih Vodušku posredno odgovarja. V seriji člankov v 1. in 2. letniku *Jezika in slovstva* npr. podrobno osvetljuje zgodovino v slovenski jezik prevzetih besed. Koliko je takšno etimologiziranje smiselno v primerjavi z jasnim in doslednim označevanjem v pravopisu, ki ga zahteva Vodušek, kaže naslednji navedek: »Marsikdo je imel že precej ustaljene poglede na slovensko besedišče, zdaj pa so se mu spet omajali, treba bo znova premišljati in iskati. /.../ Pisal sem 'praporščak', ker se mi je zdel bolj domač od 'zastavnika', pa je spet narobe res. Vendar te negotovosti in teh dvomov ni obžalovati, gotovo bodo imeli dobre posledice« (Gradišnik 1957/58: 255). Gradišnikov sklep je – glede na njegovo razumevanje knjižnojezikovne norme (gl. 2.4.1) – razumljiv, vendar pa takšno relativiziranje že ustaljenih jezikovnih prvin ruši enotnost KJ, ki je za njegovo delovanje bistvena.

A. Bajec si je pod pritiski kritik *SP 50*, in ker se je zavedal avtoritete, ki jo predstavljajo kodifikacijski priročniki, kasneje prizadeval za predčasno predstavitev *Slovenskega pravopisa 1962* (*SP 62*). Med drugim piše, da je stalnost pravopisa sicer njegova največja vrednost, vendar meni, "da bi mu malo več širokosrčnosti ne škodovalo" (Bajec 1957: 107). S spremembami se mora nujno strinjati pišoča javnost, kar pomeni, da bi morala pravopisna komisija predloge s primerno utemeljitvijo predstaviti javnosti in upoštevati sprejemljive nasvete. Še vedno pa je, kar zadeva besedišče, prepričan, da je treba »res grdim in nepotrebnim« tujkam in ljudskim izposojenkam dati križec oz. zvezdico.

2.2 Šestdeseta leta

2.2.1 Ob Slovenskem pravopisu 1962

Grafične normativne oznake je *SP 62* obdržal: zvezdice (*) za ljudske izposojenke, puščice (→) za besede ali zveze, ki niso najbolj domače in najboljše ter jih je v večini primerov mogoče nadomestiti s pripisanimi ali tem podobnimi izrazi, ter ničle (°) za besede ali zveze, ki za knjižno rabo niso dovoljene (*SP 62*: 8). Če obidemo neuspelo reformo pisave *-vec* namesto *-lec* za delujoče osebe (ki je pomenila tudi spor med t. i. tradicionalnim in novejšim gledanjem na knjižni jezik), so se glavni očitki novemu pravopisnemu in predvsem slovarskemu priročniku nanašali na njegovo razumevanje splošne rabe (torej tudi na njeno vlogo pri oblikovanju norme KJ), na merila, ki so pri delu vodila avtorje, in na neustrezno predstavitev leksike. V grobem se ponavljajo isti očitki, kot jih je že desetletje predtem zapisal Vodušek, le da so zdaj kritike številnejše, odmevnejše in predvsem predstavljene s pomočjo funkcijskega pogleda na knjižni jezik, njegove značilnosti in naloge.

Boris Urbančič je že v svojih zgodnejših prispevkih pisal o težavah slovenske normativistike. Najbolj skrb vzbujajoče se mu je zdelo pretirano vdiranje neznanstvenih pogledov v teorijo jezikovne kulture, kar je v jezikovni praksi povzročalo vedno večjo negotovost. Predlagal je prevrednotenje meril, ki uravnavajo KJ: namesto ljudskega jezika kot izhodišča za določanje jezikovne pravilnosti kultiviran govor intelektualcev za uravnavanje normativne dinamike, hkrati pa notranja – funkcijskozvrstna – členjenost jezikovnih prvin; namesto logicizma in historicizma priznavanje razvojnih dvojnic in spremljanje razvojnih teženj KJ; namesto apriornega zavračanja prevzetih besed sprotno tvorjenje domačih oz. priznavanje tujih jezikovnih sredstev, če so se v rabi že ustalila, ipd. Kot temeljno postavlja ravnotežje med ustaljenostjo in razvojem, ki ga uravnava splošna raba in jezikoslovec (s poznavanjem jezikovnega razvoja in z jasnimi, objektivnimi merili).

SP 62 je Urbančič priznal, da pomeni s svojim obsegom, obdelavo gesel in bogato frazeologijo »važen doprinos k naši leksikografiji« (1962: 104), vendar zaradi preambiciozne zastavitve ni ne slovar slovenskega knjižnega jezika ne zgolj pravopis (s pravorečjem). Slovarskemu delu očita, da je za opravljanje zastavljene dvojne vloge neprimeren: nedosleden je pri opisih, razlagah, sinonimih, še bolj sporno pa je neoznačevanje pripadnosti jezikovnim zvrstem, »tako da se razni stilizmi, izrazi, ki prihajajo iz rabe, lokalizmi, pogovorne in druge neknjižne besede navadno sploh ne ločijo od nevtrálnih« (1962: 104). Razlog za takšno stanje vidi v pomanjkanju jasnega

koncepta, kaj naj vsebuje ta praksi namenjeni jezikovni priročnik. Zato poskuša izluščiti načela, ki so njegove avtorje vodila pri obravnavanju jezikovnega gradiva, ki je bilo osnova slovarskemu delu. Bajec piše, da delo »s/loni na splošni rabi v pisanju, kakor jo kaže poldrugi milijon listkov pri SAZU, izpisanih iz avtorjev zadnjih 70 let. Upošteva tudi koristne predloge s terena, zlasti slavistov, prevajalcev in časnikaarjev« (1961: 13). Splošna raba je pomemben regulator knjižnojezikovne norme, vendar jo je treba v vsakokratnih okoliščinah natančno opredeliti. Za *SP 62* Urbančič ugotavlja, da so avtorji načelo kolektivne rabe – vsaj v zvezi z vrednotenjem in predstavitvijo prevzetih besed – zamenjali z merilom individualne presoje, stilno pa so besedje vrednotili glede na ljudski jezik, ki ga postavljajo kot vzor KJ (1962: 110, 114) – od tod tudi prepovedovanje namesto razvrščanja besed glede na njihovo stilno vrednost oz. zvrstno pripadnost (115). Subjektivistični značaj kriterijev po Urbančičevem prepričanju vodi v anarhijo, saj opozorilom in prepovedim nihče več ni kos, pišočim pa vzbujajo frustracije, ker se morajo KJ vedno znova in na novo učiti.

Podobno meni **Breda Pogorelec**, ki v sklepu svoje kritike, objavljene v *Naših razgledih*, piše, da bo priročnik »zlasti dobro rabil v glavnem le tistim, ki ga bodo znali uporabljati kritično« (1962: 413), drugi pa se bodo očitno morali »prepustiti na milost in nemilost lektorjem in korektorjem« (394). Ker širša javnost pravopis razume kot zakonik (in ne le napotilo, kar je Bajec poudarjal predvsem po propadu reforme *-lec > -vec*), morajo sestavljavce voditi drugačna načela, ne jezikovni nazori skupine jezikoslovcev: »N/amreč, da temeljito pretrasejo *dejansko* rabo v knjižnem jeziku, da upoštevajo vse starostne plasti, ki knjižni jezik uporabljajo, in zakonitosti različnih tekstov, iz katerih jemljejo primere in za katere postavljajo pravilo. Ob *SP 62* pa se zdi, da je komisija upoštevala predvsem izhodišče, da je napotek za pisanje knjižnega jezika, javnost pa ga razume kot zakonik, ker pač v uvodu stališče komisije ni nikjer podrobneje prikazano« (394).

Leta 1964 je **France Bezljaj** v *Tovarišu* objavil deset zapisov pod naslovom *Blišč in beda slovenskega jezika*. V njih predstavlja razvojno pot slovenskega jezika in posebej knjižnega jezika ter komentira vprašanja sodobne slovenščine. Največjo težavo sočasne norme (in kodifikacije) vidi v pomanjkanju uravnoteženega pogleda na jezik: enim je jezik nedotakljiva svetinja, njegova izrazna moč pa v leposlovju, drugi se vračajo k ljudskosti in čistijo jezik vse »slovanske navlake«, tretji vidijo rešitev v čim večji liberalizaciji knjižnih norm. »Srednjo pot« pograša tudi pri tistih, ki se z jezikom (strokovno, znanstveno) ukvarjajo: slovničar (po Bezljaju tisti, ki jezikovne pojave bodisi dovoljuje ali obsoja) je prevzel vlogo maga, knjižni jezik pa je vedno bolj poln zapletenih in nepreglednih prepovedi, ki povečujejo kompleks slovenskega pisanja, utesnjujejo razmah svobodnega umetniškega ustvarjanja in dušijo razvoj znanstvenega izražanja. Bezljaj kritizira sklicevanje na čistočo in nepokvarjenost jezika, češ da so to »skrajnje megleni pojmi, ki se dajo z lahkoto zlorabljati« (5. del: 40, 41). Kot najpomembnejši dejavnik pri (pre)oblikovanju KJ tudi on postavlja splošno knjižno rabo, ki jo »narekuje v neko določeno smer razviti jezikovni čut vseh tistih slojev, ki žive v stalnem stiku s pisano besedo« (10. del: 14), in zunajjezikovne okoliščine (npr. razmah širše publicistike, ki je potisnila v ozadje umetniško literaturo). *SP 62* njegovih pričakovanj ni izpolnil, najbrž

je celo posredno spodbudil to pisanje, eksplicitno pa o njem piše: »Od ene do druge izdaje obsežnejši pravopisi z vsemi mogočimi in vmes tudi nemogočimi slovarskimi in gramatičnimi sugestijami in korekturami so vedno znak zmede in revščine. Pravopis ni evangelij o jeziku, ampak samo stvar dogovora. Bojim se, da je naša javnost preveč pričakovala od enega samega pripomočka, ki ga lahko krpamo in seveda tudi kritiziramo v nedogled« (9. del: 25).

2.2.2 Slovar slovenskega knjižnega jezika

Sočasno s polemikami ob *SP 62* ter zaostrovanjem med novim in tradicionalnim pogledom na knjižni jezik in načela njegovega normiranja je na Inštitutu za slovenski jezik pri SAZU zorel koncept *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (SSKJ), ki je v primerjavi s prejšnjimi slovarskimi priročniki (predvsem obema povojnima pravopisnima slovarjema) pomenil velik korak naprej, celo »skok«, kot piše B. Urbančič (1987: 33). Pomemben prelom je pomenilo imenovanje glavnega uredniškega odbora leta 1962 (A. Bajec, M. Klopčič, F. Tomšič, kasneje še S. Suhadolnik in L. Legiša) in odločitev, da naj slovar prikaže sodobni knjižni jezik. Gledano z današnjega stališča, je bilo zastajanje dela v prejšnjih desetletjih srečna okoliščina. K leksikografskemu delu so bili pritegnjeni mlajši sodelavci, ki so – vsaj nekateri – temeljito poznali praško teorijo KJ in se spoznali tudi z delom za slovar češkega knjižnega jezika podobnega obsega.

Pomembna za *Slovar* je bila tudi splošna družbena zavest o nujnosti temeljnega slovarskega dela in iz nje izhajajoče nenehno zanimanje javnosti za potek slovarskega dela. Uredniški odbor se je tega zavedal, zato so po izidu *Poskusnega snopiča* (1964) slavistom (prek *Jezika in slovstva*) in Društvu slovenskih pisateljev razposlali anketo z vprašanji glede *Slovarjeve* normativnosti, razlag pomenov, frekvence, virov³ ipd. Na dokončno sprejetje zasnove *Slovarja* so vplivale tudi strokovno podprte domače (F. Jakopin, B. Pogorelec) in češka kritika *Poskusnega snopiča* (avtorji so bili sodelavci slovarja češkega KJ). Vse kritike so opozarjale na pomembnost selekcije in ustrezne predstavitve jezikovnega gradiva, saj je že izbor gesel in njihova označitev (tudi s kvalifikatorji, ki jih je po mnenju vseh kritikov še premalo) informacija o normi. Nujno se jim je tudi zdelo dopolniti (zlasti z dnevnim tiskom in publicistiko v najširšem pomenu besede) gradivo za izpisovanje, ki naj bi potekalo še med samim delom za *SSKJ*.

Po ocenah *Poskusnega snopiča* je stekla obsežna dejavnost za pridobitev novega gradiva – predvsem iz sodobnega publicističnega (prevodnega in izvirnega) ter poljudnostrokovnega pisanja. *Slovar* je želel čim objektivneje predstaviti sodobni knjižni jezik, zato je bilo treba najprej teoretično opredeliti, kaj je »sodobno stanje«. Pojem je zajel zadnja desetletja in vse oblikovalce knjižnega jezika v tem obdobju, torej ne le zadnja leta in ne le eno, npr. najmlajšo generacijo. Obenem pa je vključil tudi vse tisto, kar prehaja kot dediščina iz roda v rod in je torej vezalo čas nastajanja *SSKJ* s koncem 19. stoletja (mišljeno je predvsem leposlovje in gradivo Pleteršnikovega slovarja). V *Slovar* so bile sprejete besede, ki jih je knjižna raba, predvsem novejša, zanesljivo potrjevala. Čeprav je bilo v gradivo za *Slovar* zajeto besedišče pol stoletja (pri leposlovnih klasikih tudi več), pa je »gledanje na gradivo sinhrono, tako da so vsi jezikovni pojavi ocenjeni in prikazani s stališča sodobnega slovenskega človeka« (Suhadolnik 1968:

221). *Slovar* je to dosegal predvsem s sistemom kvalifikatorjev, pa tudi z razvrščanjem gradiva in s t. i. sinonimnimi povezavami (z nadrejenimi in enakovrednimi knjižnimi sinonimi).

V primerjavi s Pleteršnikovim slovarjem, ki naj bi ga po prvotni zasnovi *SSKJ* le nadgradil, so poleg povečanja obsega leksike (zlasti zaradi velikih sprememb v slovenskem povojnem družbenem, kulturnem in političnem življenju) zelo opazni tudi premiki znotraj KJ, v posameznih plasteh (bogata stilna diferenciacija in nova distribucija). Zlasti opazna je težnja večanja nevtralne plasti KJ in premikov iz obrobij v plasti, ki so blizu nevtralni. Ta proces ni nov, vendar je bilo dejansko notranje jezikovno stanje novo : živo : mrtvo bolj ali manj ves čas podrejeno nasprotju domače : tuje (Suhadolnik 1970). O tem je **Stane Suhadolnik** pisal tudi, ko je pojasnjeval in utemeljeval normativnost *SSKJ*: »Slovar bo bogat s kvalifikatorji in kvalifikatorskimi pojasnili. /.../ Pri nas smo bili vajeni razlikovati besede zelo pavšalno po tem, ali so pravilne ali nepravilne, in smo imeli za to ocenjevanje v večini neprimerna, navadno nejezikovna sredstva« (1968: 221). In še navedek, namenjen vsem, ki so bili (in so še) prepričani o nenormativnosti *SSKJ*:

Slovar ob širokosti prikazovanja rabe seveda nikakor noče reči, da je vse dobro in prav, kar se govori in piše. Narobe. Zato želi slovar veliko poučevati. Kvalifikatorji in kvalifikatorska pojasnila vključujejo mnogo več gradiva, besed in zvez kot drugi priročniki, in kdor bo hotel govoriti in pisati po normi slovenskega knjižnega jezika, posebej če bo segal čez svoj osebni izraz, bo moral znova in znova iskati sveta v slovarju in njegovih opozorilih. Vse to bo, upamo, pripomoglo k prenehanju preganjanja izoliranih jezikovnih napak in utrdilo zavest o normalnosti govorjenega oz. pisanega jezika povprečnega izobraženca, istočasno pa poglobilo resnično, široko in poglobljeno zanimanje za slovensko besedo v celoti (222).

Kljub pomanjkljivostim, ki so jih *Slovarju* očitali kasneje,⁴ je dejstvo, da je zajel in predstavil takratni sodobni knjižni jezik v najširšem smislu in bil odraz realne (rabne) norme še vsaj desetletje po izidu prve knjige. Na podlagi razmeroma uravnotežene funkcijskozvrstne dokumentacije je vpeljal zvrstno pojmovanje jezika v slovenskem okolju, uspešno pa se je ognil tudi politično-ideološkemu vrednostnemu načelu oz. ga vsaj omilil z uvedbo t. i. kvalifikatorskih pojasnil (Vidovič Muha 1998: 16). Po besedah S. Suhadolnika so se tudi siceršnjim pritiskom trenutne politike uprli z doslednim upoštevanjem načela dokumentiranosti rabe: »Niti ena od /besed/ ni bila kar tako sprejeta oz. kdaj kasneje izločena, za vsako od njih pa so dokazi, kdaj in kako je bila uporabljena v pisanem ali govorjenem knjižnem jeziku in kdo ji je podpisal domovinski list« (1992: 108).

2.3 Sedemdeseta leta

V tem obdobju se je zlasti prek šolstva, šolskih programov in učbenikov stopnjeval unitaristični pritisk. Slovenska intelektualna javnost je odločno nastopila proti temu, najodmevnejši protest je bilo posvetovanje o jeziku *Slovenščina v javnosti* (1979; zbornik 1983), kjer so bile po posameznih področjih oblikovane delovne skupine, ki naj bi skrbele za polnofunkcionalno slovenščino in kulturo javne besede. Vsi načrti se sicer

niso uresničili, vendar je že zborovanje in vse dejavnosti, ki so mu sledile,⁵ onemogočilo nastanek vsiljene dvojezične situacije.

V 70. letih se je nadaljevalo raziskovanje slovenskih posebnosti posameznih zvrsti in podzvrsti (npr. publicistike – T. Korošec in J. Dular, interesnih govoric – V. Gjurić), hkrati pa se je utrjevala zvrstna teorija, kot se je oblikovala zlasti ob *SSKJ*. Pri tem sta imela pomembno vlogo (zlasti zaradi njenega vpliva na šolske programe) *Slovenski knjižni jezik 1–4* in (posredno) *Slovenska slovnica Jožeta Toporišiča*. Že v zgodnjih 60. letih je avtor s kritiko *Slovenske slovnice štirih avtorjev* (A. Bajec, M. Rupel, R. Kolarič, J. Šolar) iz leta 1956 zastavil smernice za obravnavo ravnin jezikovnega ustroja (knjižne) slovenščine, kot jo je predstavil v kasnejših delih.

Če je *SSKJ* zvrstno-slogovno teorijo uveljavil na ravni leksike, lahko rečemo, da jo je Toporišič v grobih obrisih razširil še na druge ravnine. Leta 1967 in 1968 je v *Jezikovnih pogovorih* posredno uvedel terminologijo zvrstnosti (ločuje *stilistiko*, *stil* in *stileme* od *zvrstnosti* in *zvrsti*; *plasti*, ki jih ima *SSKJ*, opušča), slabo desetletje kasneje pa je zvrstnost oz. snope zvrsti predstavil v *Slovenski slovnici*. Ob izidu zadnje knjige *Slovenskega knjižnega jezika*, predhodnika *Slovnice*, je J. Müller (1974) zapisal, da »/č/eprav povsod ni opaziti dovolj velike pojmovne sistematiziranosti, povezanosti ali usklajenosti, je jezikovni material v Skj 4 vendarle obravnavan (zaznamovan) zvrstno-funkcijsko sodobno, dokaj natančno in dokumentirano« (407). Toporišičevo obravnavo so kasneje prevzeli (in jo še prevzemajo) učbeniki, tako da lahko trdimo, da jo poznajo vse generacije, ki so se šolale v zadnjih dvajsetih in več letih.

V naslednjih izdajah *Slovnice* avtor tipologije in utemeljitev ni kaj bistveno nadgrajeval in dopolnjeval z raziskovanjem (upoštevati je treba Gjurićov prispevek k obravnavi t. i. interesnih govoric), zato ostajajo mnoge stvari nedorečene, predvsem kar se tiče značilnosti knjižnega in neknjižnega pogovornega jezika ter njune norme. Okvir postaja ponekod tudi že preozek – smiselna se zdi predvsem razširitev praktičnostrokovne zvrsti z uradno (pod)zvrstjo (predlagata jo Urbančič 1976 in Korošec 1983), čeprav že ta postaja preozka za vsa pravno-upravna besedila, ki nastajajo danes. Preozka je tudi publicistična zvrst, ki danes zajema najrazličnejša besedila – od objektivnih informativnih do vrednotenjskih interpretativnih, mejnih beletrističnih, oglaševalskih itd., ki jih zaradi stilnih posebnosti, pogojenih z njihovo naravo, težko spravimo na skupni imenoalec.

O gradivni osnovi *Slovnice* avtor nikjer ne piše. Iz zgledov (razen pri obravnavi zvrstnosti, ki jo ilustrira s takrat aktualnimi besedili) je mogoče razbrati, da gre večinoma za slovenske literarne klasike. Ugotovitev potrjujejo navedbe J. Müllerja, ki za *Slovenski knjižni jezik* piše, da »p/ribližnostna analiza citatnega stavčnega gradiva, na osnovi katerega so bile ugotovljene ali z njim ponazorjene slovnice in stilistične zakonitosti slovenščine, kaže prednost lepотно-vsebinskega (pedagoškega) kriterija pred časovno-sodobnostnim« (1974: 395), podobno pa ugotavlja tudi za *Slovnico*: »V/Toporišičevi Slovenski slovnici predstavljajo osnovno ponazarjalno gradivo navedki najboljših, zelo dobrih in dobrih slovenskih književnikov (pa tudi ljudske tvornosti ipd.)« (Müller 1982: 295). Ob posameznih problematikah avtor res opozarja tudi na tendence, ki jih opaža v (zlasti tedanjem govorjenem) jeziku, vendar te jasno ločuje od sistema knjižnega jezika.

2.4 Osemdeseta leta

2.4.1 Dvoje pogledov na normo

V obdobjih okrepljenih zunanjih politično-družbenih pritiskov je na Slovenskem vedno prihajalo do potenciranih purističnih odzivov. Sedemdeseta in zgodnja osemdeseta leta niso bila izjema – ker se po mnenju nekaterih “gojiteljev” (izraz uvaja J. Gradišnik) širša in predvsem slavistična javnost ni dovolj odločno odzvala, so sami zelo dejavno objavljali prispevke, v katerih so vsakršni tuji leksiki (predvsem tisti srbohrvaškega izvora) iskali slovenske ustreznice, bodisi že obstoječe ali pa so jih tvorili na novo, jih iskali v zgodovini slovenskega jezika in v neknjižnih zvrsteh. Marsikatera kritika je bila sicer upravičena, vendar pa so z nadomeščanjem prevzetih besed, ki so v slovenščini že bile ustaljene ali so v primerjavi s predlagano živo besedo dobile drugačen pomen, rahljali jezikovno normo. Rahljali pa so tudi zavest o tem, kaj norma v jeziku sploh je, oziroma se je kot vzor ponovno začelo postavljati literarno pisanje, publicistika pa kot njegov protipol, poln napak in jezikovnih »nečistosti«.

Janez Gradišnik splošno rabo odklanja kot odločilno za normo, češ da ni enotna. Knjižni jezik naj v svojem razvoju ne sprejema od vsepovsod, temveč naj izrablja lastne sestavne možnosti, pri čemer imajo gojitelji pomembno vlogo: »Imajo pravico in dolžnost ne samo opozarjati, kaj med novotami ni v skladu z jezikovnim sestavom, budno morajo tudi usmerjati jezikovni razvoj« (1975: 126). Te misli se sicer ujemajo z jezikovnokulturnim načelom, ki predvideva tvorjenje domačega izrazja ob pojavu nove predmetnosti oz. pojmovnosti, vendar Gradišnik vlogo gojiteljev razume drugače. Z njegovimi besedami: »Razločki nastajajo pri *vrednotenju*« (128). Iz njegovega pisanja je razvidno, da so vodilna načela tega vrednotenja jezikovna pristnost, izvirnost, pravilnost, lepota ipd. – torej pojmi, ki so utemeljeni zunajjezikovno, v subjektivnem estetskem vrednotenju. Sporna in v nasprotju z načelom popularizacije jezikovne kulture je tudi avtorjeva ugotovitev, da je treba norme postavljati (celo »zaostroovati«) le za tisto peščico, ki piše za javnost, medtem ko zadošča za tiste, ki samo berejo, da »poznajo slovnična in pravopisna pravila, v posamičnem pa naj si v dvomih poiščejo nasvet v ustreznih priročnikih« (13). Takšen elitizem vodi v frustracijo večine, ki je prepričana, da so v skrivnosti knjižnega jezika (lahko) posvečeni le izbranci – mnenje, ki žal prevladuje tudi danes. Kateri so ustrezni priročniki, iz zapisov ni jasno – ob posameznih zgledih se kot referenca najpogosteje pojavlja *SP 62*, medtem ko za *SSKJ* avtor piše, da »ne želi in ne skuša biti normativen, vsakdo si lahko glede na svoj jezikovni nazor iz zbranega in predstavljenega gradiva izbira tisto, kar ustreza njegovi osebni normi« (21). Da zasnove *Slovarja* bodisi ne pozna ali pa je ne priznava, kaže tudi njegovo mnenje, da zapisovanje vsega, kar je v rabi, ne da bi bilo tudi *ovrednoteno* (čeprav 7. člen Uvoda k *SSKJ* govori prav o tem), otežuje postavljanje norme oz. priročnik sploh nima možnosti, da bi ponujal »boljše rešitve«.

Jakob Müller v odzivu na Gradišnikovo pisanje ob neprikitem ironiziranju avtorjevih stališč utemeljuje pojme (knjižni) jezik, norma in (splošna) raba. Gradišniku pritrjuje v tem, da je treba izboljševati kakovost vseh »zvrstnih jezikov« in da je »še posebne skrbi potreben publicistični jezik, saj je njegova vplivnost zmeraj večja« (1982: 194).

Zelo pomembno je njegovo pojasnilo teže oz. pomena kvalifikatorjev *publicistično* in (*ozko*) *knjižno*, ki manj poučene uporabnike *SSKJ* zavajata še danes:⁶ »Vedeti se mora: kot za umetnika niso normativne besede, označene v *SSKJ* z oznako knjižno, tako za novinarje niso normativne besede s slovarsko oznako publicistično« (294). Za normo, kot jo razumejo gojitelji, ugotavlja, da je subjektivna, »toda svojo subjektivnost odlično prikriva z ontološko resnico, da je vrednota« (294). Za normo, kot jo razumejo jezikoslovci, pa pravi, da prav tako temelji na zahtevah in pravilih, kako pisati oz. govoriti, da s tem ne vzbujamo posebne pozornosti (kadar seveda to ni namen sporočanja). Tudi »jezikoslovne« norme so avtorske, saj jih ugotavljajo in zapisujejo jezikoslovci sami, vendar pri tem ločuje dve normi. Prva je predmetna (sistemska, slovnična) in je v določenem obdobju skorajda neločljivo povezana z jezikom samim, druga pa je rabna, tj. norma, kot se v nekem obdobju uveljavlja v splošni rabi. Ti dve normi si pogosto prihajata v nasprotje, jezikoslovci pa take spremembe v jeziku »opazujejo, opisujejo, razčlenjujejo, iščejo vzroke in kršitve zavračajo, toda če splošna raba le dovolj dolgo vztraja, bo kaka generacija kršitve sistema verjetno razumela kot normalne zakonitosti« (295). V tem je tudi bistvo jezikovnega razvoja; zazrtost v preteklost (ki jo Müller opaza pri gojiteljih) bolj ruši jezikovni sistem kot takšne spremembe.

2.4.2 Slovenski pravopis 90 – Pravila: od načrta do realizacije

J. Toporišič je v kritiki *SSKJ* (1971) obravnaval tudi pravopisne rešitve v *Slovarju*, čeprav je v Uvodu zapisano, da splošnih pravopisnih pravil priročnik ne daje. Zapis je sklenil z mislijo, da je treba čim prej izdati nov pravopis, ki bo jasno formuliral dobra in sprejemljiva pravopisna stališča. Ta in še druge spodbude so pripeljale do odločitve o pripravi *Načrta pravil za novi slovenski pravopis*. Ker je glede na *SP 62* prinašal veliko novosti, za katere so avtorji pravil želeli, da jih sprejme kar najširši krog uporabnikov, so ga dali v javno (predvsem strokovno) razpravo pred dokončno redakcijo nove izdaje. Javno razpravo je organiziral tudi Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani ter pisne prispevke nekaterih predavateljev fakultete in treh članov Društva književnih prevajalcev Slovenije objavil v zborniku *Spoznanja in pripombe javne razprave o načrtu pravil za novi slovenski pravopis* (1982). Večina razpravljavcev se je omejila na tista tematska področja, ki so neposredno zadevala njihovo delo, splošnejše kritike pa lahko strnemo v nekaj točk: 1. priročnik mora biti prilagojen stopnji jezikovne izobrazbe vseh, ki v njem iščejo napotke; 2. zgledi naj bodo aktualni, saj so prejšnji pravopisi izhajali iz drugačnih zgodovinskih, družbenih in kulturnih razmer; 3. pravila morajo biti jasno formulirana in pregledna, manj učenjaška in zapletena; 4. spremembe, ki jih pravopis prinaša, naj bodo poenostavitve ali prilagoditve novonastali jezikovni situaciji, ne pa posledica slovničarske logike. Mnenja glede stopnje normativnosti *Načrta* so se precej razhajala – enim se ni zdel dovolj normativen, drugim preveč omejujoč, s premalo dvojničnimi možnostmi. Veliko kritik je bila deležna tudi nova terminologija (večinoma prevzeta iz *Slovenske slovnice* J. Toporišiča), ki pa jo je – kot še marsikaj kritiziranega – priročnik ohranil.

Čas uporabe *Slovenskega pravopisa – Pravil*, predvsem pa odzivov nanje in pričakovanj v zvezi s slovarskim delom priročnika je sicer vezan na naslednje desetletje,

vendar se zdi smiselno pregled zaključiti prav z njimi. Kritike priročnika so se namreč pojavljale po osamosvojitvi, v novih družbenih okoliščinah, ko se je začelo spremenjeni status slovenščine povezovati tudi z upanjem na polet slovenske normativistike ter splošni porast jezikovne samozavedi in kultiviranosti. Ocene *Pravil* so tako nemalokrat vsebovale napoved preloma, ki naj bi ga v tem smislu prinesel s slovarjem dopolnjeni pravopis, ali vsaj željo po tem. Ob praktični rabi priročnika pa se je pokazalo, da je za večino uporabnikov prezapleten, saj so problematike obravnavane razpršeno, za reševanje konkretnih zagat pa je potrebno natančno poznavanje pravil in interpretacija kombinacije ustreznih členov. Zgledi so po mnenju kritikov premalo aktualni in marsikdaj preveč preprosti, kot da bi se priročnik izogibal zapletenim primerom, pri katerih naj bi ravno bil v pomoč. Razporeditev poglavij in problematik temelji na slovnici, zato je treba pri iskanju odgovora na pravopisno vprašanje najprej določiti, na katero področje spada, kar pa zahteva določeno jezikovno predznanje. Ponatisi so doživeli tudi nekatere popravke in spremembe, vendar pravopisna komisija javnosti o tem ni obveščala – pričakovanje, da bodo ljudje sami odkrivali novosti, pa je »popolnoma nestvarno, saj tega ne počnejo niti jezikoslovci in slovenisti« (Kocjan Barle 1994: 33).

2.5 Uvrstitev priročnikov glede na razmerje med kodifikacijo in rabno normo

Če poskusimo slovenske povojne kodifikacijske priročnike uvrstiti med oba skrajna tipa kodifikacije, lahko za prva obravnavana, *SP 50* in *SP 62* (oz. za njuna slovarska dela), ugotovimo, da se nagibata k vrednotenjski kodifikaciji. Obema so ocenjevalci očitali neobjektivna (celo nejezikoslovna) merila pri normiranju zlasti leksike. Gradivno sta zajemala iz nesodobne, nedejanske rabe, kot merilo knjižnemu, pravilnemu izražanju pa postavljala t. i. ljudski jezik in jezik umetnostnih besedil. S tem sta relativizirala mnoge že ustaljene jezikovne prvine, z uvrščanjem narečnega in ožjestrokovnega gradiva brez posebnih pojasnil oz. oznak pa sta zabrisala mejo med nevtralno in kakorkoli zaznamovano knjižno leksiko ter med knjižnim in neknjižnim. Tudi sistem neposrednega vrednotenja (z normativnimi oznakami) uporabniku ni olajšal jezikovne rabe, pač pa jo je še otežil, saj pri tem ni šlo za merila, ki bi bila funkcijsko- oz. socialnozvrstno, časovno, regionalno ali kako drugače določena, temveč za subjektivno presojo.

SSKJ se je metodološko in v odnosu do rabne norme zelo približal tipu utemeljevalne kodifikacije. Kljub izpisom, ki so obsegali obdobje več kot pol stoletja, je pri normativnem vrednotenju izhajal iz aktualne knjižne rabe oz. leksike (v *Slovarju* neoznačene), vse besede oz. pomene, ki niso sodili v nevtralno splošno rabo, pa je opremil z ustreznimi podatki (zlasti kvalifikatorji in sinonimnimi povezavami) o prostoru in času, v katerem živijo. To je avtorjem omogočila metoda obširnih ter z vidika vplivnosti posameznih jezikovnih zvrsti in besedil pretehtanih izpisov. Z upoštevanjem razvojnih dvojnic in iz knjižnega jezika odhajajoče leksike pa je *Slovar* uspel zajeti jezikovno normo daljšega obdobja.

Kot je zapisal J. Müller (1974), se je realni normi v sedemdesetih letih približal tudi J. Toporišič v *Slovenskem knjižnem jeziku 1–4* in *Slovenski slovnici*. Žal je pri izboru

ponazarjalnega gradiva večinoma zajemal iz že takrat v smislu normotvornosti neaktualnega oz. manj aktualnega leposlovja. Še vedno ima (prek šolskega izobraževanja in lektoriranja) – kot zadnja slovenska slovnica – velik vpliv na njegovo oblikovanje knjižnega jezika, morda celo na zaviranje njegovega (naravnega) razvoja. *Slovenski pravopis 1990 – Pravila* je poskušal uravnati pisno podobo sodobnega knjižnega jezika in pri tem (tudi prek javne razprave) zajeti značilnosti rabne norme v sedemdesetih in osemdesetih letih (v opoziciji do pravil iz *SP 62*). Žal je pri tem ostal preveč tog – tako v formuliranju pravil, ki marsikje preveč izhajajo iz slovnične logike in ne iz dejanske rabe oz. potreb jezika, kot pri iskanju (naj)ustrežnejših zgledov.

3. Od 1991 do izida *Slovenskega pravopisa 2001*

V desetletju po osamosvojitvi je postalo pomanjkanje ustrezne jezikoslovne literature še bolj pereče. Primarna literatura je zastarela ali zastareva, uporabniki, ki se jim zdijo temeljni priročniki za rabo prezahtevni, pa že ves čas tudi pogrešajo poljudne izdaje. Obstoječa sekundarna jezikoslovna literatura te vrzeli ne zapolnjuje, saj se uvršča med tiste vrste priročniško pisanje, ki meni, da je reproduciranje normativnih pravil za bralca obremenjujoče, in ponuja zgleds premalo utemeljevanja. Lektorji so v anketi (Logar in Verovnik 2001) opozarjali na zastarevanje obstoječe literature in na pomanjkanje druge (npr. frazeološkega slovarja, slovarja sinonimov, vezljivostnega slovarja, slovarja pogovornega jezika ipd.). Podobna opozorila se pojavljajo tudi drugje, zato ne moremo pritrditi J. Toporišču, ki je v prvi polovici devetdesetih zapisal: »Sicer imamo za normativnost in stilno vrednost variantnih istofunkcijskih sredstev slovenskega jezika sedaj kaj dobre priročnike, od pravopisa (in v njem obseženega pravorečja) prek slovnice do slovarja, tako da se pišoči/govoreči glede primerne rabe jezikovnih sredstev ima kam zateči« (1993: 24).

Podobno kot v 70. letih je tudi v zadnjem desetletju vedno več opozarjanja na precejšen upad splošne jezikovne kultiviranosti v pisnem in govornem sporočanju. Pisci in govorci, ki oblikujejo sodobno jezikovno rabo, največkrat nimajo ustrezne jezikovne izobrazbe; tudi če želijo, je po končanem formalnem šolanju nikjer ne morejo pridobiti. Zelo se je razširila v osnovi zasilna rešitev, jezikovno pregledovanje oz. lektoriranje besedil, ki marsikdaj ne ustrezajo ne pravopisno, slovnično, slogovno niti vsebinsko. Od lektorjev se pričakuje vedno več, nihče pa ne preverja njihove usposobljenosti za tako zahtevno delo – marsikateri sploh nima slovenistične izobrazbe (Logar in Verovnik 2001). Ob odpovedovanju drugih mehanizmov lektorji vedno bolj (samo)oblikujejo normo sodobnega javnega knjižnega jezika, kar nikakor ni njihova naloga oz. vsaj ne bi smela biti. To je dejstvo, ki ga tudi pri raziskovanju sodobne knjižnojezikovne norme ne smemo zanemariti. Še posebej ne zato, ker se tudi pri lektoriranju uveljavljata dva pristopa oz. kar razumevanji lektorjeve vloge in poslanstva, tesno povezani s preferenčno izbiro enega od dveh slovarskih priročnikov, ki so ju lektorji ob izvedbi ankete najpogosteje uporabljali in upoštevali. To sta bila *SP 62*⁷ in *SSKJ* – torej lahko predvidevamo, da so lektorji tudi pri svojem delu bodisi predpisovalni (v smislu prav – narobe) ali utemeljevalni (glede na okoliščine sporočanja), kar le še bolj otežuje

ugotavljanje dejanske aktualne knjižnojezikovne norme.

Po opustitvi načrta za enozvezkovni sodobni slovar slovenskega knjižnega jezika, katerega zasnova je bila že izdelana in je napovedoval izčrpne izpise iz sodobnih virov, so se vsa pričakovanja usmerila v nastajajoči slovarski del pravopisa. Zdi se, da so tudi akutni problemi sodobne jezikovne prakse dosegli vrh ravno v obdobju končne redakcije in nato izida *SP 2001*. Mnogi so od njega zato pričakovali, da bo splošni vodnik pri odločanju o normativnosti jezikovnih sredstev in da bo poleg pravopisne problematike urejal še marsikaj drugega. Ob pomanjkanju tako velikega števila prepotrebnih priročnikov so bila pričakovanja že vnaprej nujno nerealna. Tega pritiska so se zagotovo zavedali tudi sestavljavci slovarja in – kot kažejo dosedanje ocene – delno tudi klonili, s tem pa strokovni in širši javnosti naredili medvedjo uslugo.

Vsi, ki so v desetletju od izida prvih *Pravil* s kritičnimi prispevki opozarjali na pomanjkljivosti, so bili po izidu novega priročnika razočarani. Pravila so doživela le manjše ustreznejše formulacije ali dopolnitve, tudi zgledi »so bili pregledani in ustrezno popravljani« (Majcenovič 2001: 1), vendar brez kakršnihkoli utemeljitev oz. razlag.⁸ Odpravljene so bile tudi nekatere napake in nedoslednosti, nekaj zgledov pa je bilo popravljenih oz. zamenjanih zaradi ujemanja s slovarskim delom. Kljub temu pa so se že pri prvih ocenah pokazala neskladja med *Pravili* in *Slovarjem* (Kocjan Barle 2002, Verovnik 2002) ter celo nedoslednosti in nelogičnosti znotraj slovarskega gradiva (Kržišnik 2002). Ker marsikdo *Pravil* sploh ni poznal oz. jih ni uporabljal, se bodo v praksi najbrž uveljavljale oblike iz *Slovarja*, pa še tu bo zaradi nedoslednosti znotraj njega precej zmede.

Velika pomanjkljivost pravopisnega slovarja je gotovo njegova gradivna zasnova oz. prevelika naslonitev na *SSKJ*. Na vprašanje o razmerju do gradiva za *SSKJ* doslej ni bilo odgovorjeno, čeprav ga je stroka že večkrat naslovila na avtorje slovarja. V *SP 2001* so podatki o virih skopi; o tem, odkod je črpala zbirka besedja in ali gre tudi za novejšje izpise iz besedil različnih zvrsti, predvsem tistih, ki danes najbolj oblikujejo jezikovno rabo, nikjer ne izvemo ničesar. Iz dosedanjih ocen je razvidno, da je priročnik sodobno kultivirano rabo – tudi govorenega knjižnega jezika – marsikje obšel. Z zajemanjem pravopisno neproblematičnih prvin se je oddaljil od naloge, ki bi jo pravopisni slovar moral primarno opravljati, tj. nadgrajevati in gradivno razširjati *Pravila*. Z uvajanjem neknjižnih prvin, tudi tistih, ki se v knjižnem jeziku redko ali nikoli ne pojavljajo kot stilemi, pa je ponovil napako *SP 50* in *SP 62* – brisanje razločka med knjižnim in neknjižnim. Po utemeljevalnem *SSKJ* smo žal spet dobili tudi priročnik, ki jezikovna sredstva normativno vrednoti z grafičnimi oznakami, takšna predpisovalnost pa se, kot nas uči zgodovina slovenske kodifikacije, še nikoli ni obrestovala z jezikovno samozavestjo govorcev.

4. Zaključek

Temelj raziskovanja sodobnega knjižnega jezika bi morala biti obsežna gradivna zbirka vseh tistih besedil, ki pomembno vplivajo na oblikovanje standarda pisnega in govorenega jezika. Še pred oblikovanjem zbirke (in ob predpostavki, da nam je dosegljivo

vse gradivo, kar je v resnici nerealno pričakovanje) je treba odgovoriti na vrsto vprašanj: katera besedila je treba nujno vključiti (in katera so manj vplivna), kdo so njihovi pisci, kdo so njihovi bralci, na kakšen način pridejo besedila do bralcev ipd. Za slovenščino že obstaja obsežen elektronski *Korpus slovenskega jezika FIDA*,⁹ ki bo v prihodnjih letih ustrezno nadgrajen tudi za potrebe (praktične) normativistike. Pri raziskovanju bo treba nujno upoštevati vpliv lektorjev, zlasti njihove jezikovnonazorske usmeritve in pristop k delu (predpisovalno ali utemeljevalno), in ga z izbiro ustrezne metodologije čim bolj nevtralizirati. V vseh povojnih desetletjih se je nenehno povečeval delež (in vpliv) govornih besedil najrazličnejših zvrsti; v zadnjem desetletju se jim s svojimi posebnostmi pridružujejo še besedila, značilna za nove medije. Dokler ne bomo imeli temeljnih raziskav pisnih in govornih besedil ter besedil novih medijev, bomo lahko o njihovem medsebojnem vplivu govorili le na ravni domnev in subjektivnih opažanj.

Ob vsej kompleksnosti situacije se tudi danes pojavljajo enodimenzionalna gledanja na naloge normativistike in naravo kodifikacije. Mnenje, da je treba slovenščino zavarovati pred lastnimi govorniki, ni redko; ne nazadnje je bil v tem duhu pisan tudi prvotni *Predlog zakona o rabi slovenščine kot uradnega jezika*. Takšen odnos, navadno povezan tudi s preferiranjem predpisovalnosti v jeziku, pa le povečuje strah uporabljati svoj jezik (ki je že brez tega več kot zaznaven) in – ravno nasprotno od nameravanega – povzroča vse večje bežanje v tuje jezike, kjer se govorniki vsaj navidez počutijo bolj svobodne. Ob vse slabši kultiviranosti izražanja je namreč tudi samoumevnost izbire slovenskega jezika v določenih okoliščinah (zlasti v znanosti) vse manjša. Priročniška jezikoslovna literatura, ki bo temeljila na sodobnem gradivu ter izvirala iz značilnosti in potreb današnjega sporočanja, seveda ni edina oz. zadostna rešitev vseh problemov, vendar bo brez nje samozavestnih govorcev javne slovenščine zagotovo vedno manj.

Opombe

*. Članek temelji na avtoričinem magistrskem delu *Dinamika knjižnojezikovne norme* (mentorica Ada Vidovič Muha).

1. Izraz rabna norma prevzemamo od J. Müllerja – gl. 2.4.1.
2. Po takratnem razumevanju so bile izposojenke slovanskega, tujke pa neslovanskega izvora. Današnje razumevanje izrazov, ki temelji na stopnji prilagojenosti slovenskemu jeziku (le v govorni ali v govorno-pisni podobi), utemeljuje Toporišič (1972).
3. Med drugim je bilo v anketi zastavljeno tudi vprašanje: »Ali vas zadovoljuje izjava, da so bila pregledana in ekscerpirana vsa pomembna dela zadnjih sto let? Ali se vam ne zdi potrebno, da izve vsa slovenska javnost, katera so ta pomembna dela, kakšen forum jih je izbral in po kakšnem kriteriju so bila označena kot pomembna dela?« Kaj so anketiranci oz. diskutanti odgovarjali, ne vemo, sta pa v svojih kritikah na nujnost seznama za SSKJ izpisanih del opozarjala F. Jakopin in B. Pogorelec. Na žalost seznama ni prinesla niti zadnja knjiga SSKJ niti poznejša enozvezkovna oz. elektronska verzija. Suhadolnik sicer piše, da je bil seznam ekscerpiranih del, izpisanih v letih 1946–1964, na 107 straneh razmnožen v petih izvodih, vendar javne objave ne omenja.
4. Toporišič (1971) očita sestavljavcem SSKJ predvsem samovoljno reševanje pravopisnih in pravorečnih vprašanj, kasneje tudi šibko besednovrstno in skladenjsko teorijo; Vidovič Muha

- (1992) opozarja na nerazvidnost meril za izbiro besed, predvidenih za izpisovanje in analizo (v Uvodu zapisana merila so izločevalna, govorijo o tem, česa v SSKJ ni), delno tudi meril za razpored in morebitno opustitev pomenov pri večpomenskih besedah, za tip razlage oziroma pomenske povezave.
5. Najopaznejše med njimi je bilo *Jezikovno razsodišče*, ki je z objavljanjem kritičnih prispevkov in ocen (nekultiviranih) javnih besedil gojilo zavest o odgovornosti za kakovost javnega izražanja. Sredi 80-ih sta bili organizirani dve posvetovanji o slovenskem jeziku v znanosti (zbornika *Slovenščina v znanosti* 1986, 1989), nastal je zbornik *Jezik na odru, jezik v filmu* (Mestno gledališče ljubljansko, 1983), posredno pa je dogajanje vplivalo tudi na pripravo *Vojaškega slovarja* (1977), ki je nastal kontrastivno s srbohrvaškim izrazjem.
 6. Raba kvalifikatorja *publicistično* tako pri jezikovnih sredstvih, ki so stilno vezana na to zvrst, kot pri tistih, ki niso nevtralna ne v tej ne v kateri drugi zvrsti (npr. *beležiti*), je v resnici zavajajoča oz. zahteva od uporabnika dodatno znanje. Žal se kvalifikator v obeh pomenih uporablja tudi v SP 2001, kar le še utrjuje miselnost, da je vse, kar se pojavlja v publicistiki, že nujno slabo ali pa da je tam vse dovoljeno.
 7. Anketa je nastala pred izidom *SP 2001*, predvidevamo pa, da bo najnovejši slovarski priročnik samo zamenjal *SP 62*, s tem pa le še utrdil obstoj obeh lektorskih struj. Uporablja namreč prav take splošne normativne oznake, kot jih je imel 40 let starejši pravopisni slovar – 'črna pika: zaznamuje prepovedano (v knjižnem jeziku); krožec: zaznamuje nepravilno (v knjižnem jeziku); nestična puščica: kar je levo od nje, je (v knjižnem jeziku) odsvetovano, boljše je desno od →' (*SP 2001*: 6).
 8. Le najvztrajnejši iskanci podatkov so na spletni strani SAZU (<http://www.zrc-sazu.si/pravopis/>) lahko zasledili članek Helene Majcenovič *Spremembe v pravopisnih pravilih. Razlike med 5. in 6. izdajo*, ki prinaša informacije, do katerih je po našem mnenju upravičen vsak uporabnik (prejšnjega in novega) *Pravopisa*.
 9. Več o korpusu na <http://www.fida.net>.

Literatura

- Bajec, Anton (1957): Nekaj misli o našem knjižnem jeziku. *Naši razgledi* 6/5: 106–108.
- (1961): Pred izidom novega pravopisa. *Jezik in slovstvo* 7/1: 13–16.
- Bezljaj, France (1964): Blišč in beda slovenskega jezika (10 nadaljevanj). *Tovariš*.
- Gradišnik, Janez (1957/58): Kdo njih pa pravo trdi, to se prša ... *Jezik in slovstvo* 2/8: 254–262.
- (1975): O normi v knjižnem jeziku. *Jezik in slovstvo* 20/5: 122–130.
- (1981): *Še znamo slovensko?* Celje: Mohorjeva družba.
- Kocjan Barle, Marta (1994): Iz majhnega raste veliko. *Slava* 8/1–2: 31–36
- (2002): Slovenski pravopis 2001 med znanostjo in (ne)uporabnostjo. *Nova revija* 21/239–240, *priloga Forum*: 11–25.
- Korošec, Tomo (1983): En zgled za funkcijskozvrstno razslojenost v slovenskem jeziku. *19. SSJLK*: 177–186. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Kržišnik, Erika (2002): Kaj kljub vsemu še vedno mislim o Slovenskem pravopisu. *Književni listi Dela* 18. 3. 2002. 14.
- Nataša Logar, Tina Verovnik (2001): Normativnost slovenskih jezikovnih priročnikov v lektorjevih rokah. *SR* 49/4: 359–374.

- Helena MAJCENOVIC (2002): *Spremembe v pravopisnih pravilih. Razlike med 5. in 6. izdajo*. URL: <http://www.zrc-sazu.si/pravopis/> (izpis: 3. 5. 2002).
- Müller, Jakob (1974): Razmišljanje o(b) Slovenskem knjižnem jeziku 4. *Prostor in čas* 5–6, 7–9: 305–322, 393–407.
- (1982): Jezik kot vrednota ali jezik kot resničnost? *Naši razgledi* 31/10. 294–296.
- Pogorelec, Breda (1962): Slovenski pravopis 1962. *Naši razgledi* XI/20 in XI/21: 393–394 in 412–413.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika* (1994). Ljubljana: DZS.
- Slovenski pravopis* (1950). Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Slovenski pravopis* (1962). Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Slovenski pravopis. 1, Pravila* (1997). Ljubljana: DZS.
- Slovenski pravopis* (2001). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Spoznanja in pripombe javne razprave o načrtu pravil za novi slovenski pravopis* (1982). Ljubljana: Filozofska fakulteta, znanstveni inštitut.
- Suhadolnik, Stane (1968): Koncept novega slovarja slovenskega knjižnega jezika. *Jezik in slovstvo* 13/7: 219–224.
- (1970): Besedni zaklad sodobnega slovenskega knjižnega jezika. 6. *SSJLK*: 51–60. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- (1992): *O SSKJ in nekaj okoliščinah*. Pogovor s Stanetom Suhadolnikom. *Naši razgledi* 41/4: 108, 98–99.
- Toporišič, Jože (1967): Nekaj strani iz slovenske slovnice. V *Jezikovni pogovori II.*: 107–167. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- (1971): Pravopis, pravorečje in oblikoslovje v Slovarju slovenskega knjižnega jezika I. *SR* 19/1: 55–75 in 222–229.
- (1972): Prevzete prvine slovenskega knjižnega jezika (glasovi, pisava, oblike, tvorba, besede). *SR* 20/3: 285–318.
- (1993): Slovenščina kot jezik samostojne države. *Jezik tako in drugače*: 18–40. Ljubljana: Društvo za uporabno jezikoslovje Slovenije.
- Urbančič, Boris (1961): O kriterijih pravilnosti v knjižni slovenščini (nadaljevanje). *Jezik in slovstvo* 7/2: 36–40.
- (1962): Naš novi pravopis. *Jezik in slovstvo* 9/4–5: 103–118.
- (1976): Knjižni jezik skozi prizmo praške šole. *Slavistična revija* 24/2–3. 308–313.
- (1987): *O jezikovni kulturi*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Verovnik, Tina (2002): Pravila v Slovarju, Slovar v Pravilih. 38. *SSJLK*: 241–246. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Vidovič Muha, Ada (1996): Razvojne prvine normativnosti slovenskega knjižnega jezika. *Jezik in čas*: 15–40. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- (1992): Normativnost v slovar ujetje slovenske besede. *Naši razgledi* 41/1: 10–11.
- (1998): Kocbekov in Voduškov delež v slovenski jezikoslovni misli. 34. *SSJLK*: 7–17. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Vodušek, Božo (1952): O slovenskem pravopisu in o jezikovnih načelih. *Slovenski poročevalec*.

Vprašanje o bodočem Slovarju slovenskega knjižnega jezika, 1964. *Jezik in slovstvo* 9/7-8: 208 in platnica.

Avtoričin naslov:

Tina Verovnik, mag. znanosti s področja slovenskega jezika

Fakulteta za družbene vede

Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana

e-naslov: tina.verovnik@fdv.uni-lj.si

Prejeto avgusta 2004 in sprejeto za objavo oktobra 2004.

*Po mnenju uredništva je prispevek uvrščen kot izvirni
znanstveni članek (s kvalitativno argumentacijo).*

ODMEVI

Tit Turnšek

Sistemiški pristop k proučevanju mednarodnih odnosov

K temu pisanju me je vzpodbudila knjiga Vladimirja Benka »Sociologija mednarodne družbe«, ki mi je pred kratkim prišla pod roke, ali bolje rečeno poglavje, ki nosi naslov »Sistemska teorija«. Tu je napisano kar nekaj stvari, s katerimi se je težko strinjati. Po drugi strani pa se mi zdi pomembno, da postavimo sistemsko teorijo in predvsem njeno uporabnost pri proučevanju mednarodnih odnosov na pravo mesto in spregovorimo o njeni uporabnosti, ali, dopuščam, tudi neuporabnosti pri proučevanju mednarodnih odnosov. V tem tekstu nisem mogel obdelati vseh nestrinjanj z navedbami v omenjenem poglavju. Če je zgrešeno bistvo, potem so vsa nadaljnja, sicer logična, izvajanja napačna. Za lažje branje tega teksta bodo citati iz knjige g. Benka napisani v kurzivi.

V.B. strani 86 prvi odstavek:

»Iz organicistične paradigme izhajajoča sistemska teorija je v znanost o mednarodnih odnosih prodrla v sredi šestdesetih let..... V bistvu je potrebno sistemsko teorijo obravnavati kot enega od poskusov, da bi se v družbenih znanostih uveljavili znanstveni postulati iz t.i. trdih znanosti, kot so kibernetika, teorija organizacije, informacijska teorija in elementi operacijskega raziskovanja.«

Ne vem, kakšna je organicistična paradigma. Če je sistemska teorija v skladu s kako tako paradigmo, pa to še ne pomni, da je iz nje tudi izšla. Začetki sistemske teorije izhajajo iz del Ludwiga Bertalanffyja, ki je že ob koncu 40-ih let širši javnosti predstavil »generalno sistemsko teorijo«¹. Poleg Bertalanffyja so v 50-tih bistveno pripomogli k razvoju sistemske teorije tudi Anatol Rapoport, William Horvath, Ross Russel, Ackoff in še mnogi drugi.

Res je, da je bil Bertalanffy biolog in se je posvečal proučevanju živih organizmov, pa kljub temu ne moremo trditi, da je sistemska teorija izšla iz organicistične² paradigme. Sistemska teorija je izšla iz posploševanja spoznanj in konceptov različnih ved, ki so jim bili koncepti fizike preozki in matematičen aparat nezadosten. Tako je bila na primer »izgnana« iz znanosti teleologija, ki pa so jo kibernetika, informatika, biologija, behavioristične vede pripeljale nazaj.

Sistemska teorija je sprejemala in se oplajala s koncepti kibernetike, informacijske teorije, matematične teorije iger, matematične teorije odločanja itd. Toda po drugi strani so tudi te vede od sistemske teorije prevzemale njene koncepte. Sistemska teorija se je rodila iz interdisciplinarnosti, s posploševanjem različnih spoznanj.

Le človeški um ima sposobnost razmišljati o načinu svojega razmišljanja. Problem, ki ga imajo nasprotniki sistemske teorije³, je razumevanje sistemske teorije kot meta teorije. Sam pojem sistem je meta pojem in ga je kot takega treba uporabljati. Pojem

“sistem” je abstraktna **ideja**. V realnosti sistemi ne obstojajo, pač pa lahko gledamo na objekte opazovanja, kot da so sistemi. Enako nesmiselno bi bilo postaviti vprašanje, ali v naravi obstaja matematika. Obstajajo le odnosi in zakonitosti, ki jih lahko opišemo z matematičnim aparatom. Če torej percipirani realnosti oziroma opazovanemu objektu prilepimo oznako sistem, to pomeni, da ga opazujemo, kot da je sistem, in mu pripišemo lastnosti, ki odgovarjajo definiciji sistema⁴.

Checkland⁵ je opozoril, da gledamo percipirano realnost skozi prizmo naših lastnih idej in predstav, ki imajo svoj izvor zopet v naši percepciji realnega sveta (eksterne realnosti). **Realni svet⁶ se neprestano interpretira, s pomočjo internih idej, ki imajo končni izvor v percepciji realnosti.** Dopustiti moramo, da si različni ljudje ustvarjajo svoje lastne ideje in predstave, torej svoj pogled na svet, to se pravi, svoje percepcije realnosti.

Od svojih začetkov do danes je sistemska teorija prehodila svojo lastno razvojno pot, razvila je vrsto svojih specifičnih metodologij, ki so zopet vplivale na sistemsko teorijo samo. Nikakor ne moremo mimo »mehkih sistemskih metodologij«⁷ Cheklanda, »sistemске dinamike«⁸ J.W. Foresterja in »arhetipov«⁹ Petra Senga. Principi: odprtost, namenskost, večdimenzionalnost, pojavne lastnosti, in protipričakovano obnašanje (kontra-intuitivno)⁷, delujejo skupaj kot interaktivna celota in so integralni del sistemskega pristopa tretje generacije⁸. Če želimo ocenjevati, ali je sistemski pristop primeren za proučevanje mednarodnih odnosov, bi bilo vsekakor dobro, da se seznanimo ne samo z deli Bertalanffyja in Rapoporta in drugih pionirjev sistemske teorije, pač pa tudi s kasnejšimi deli iz tega področja.

Preden nadaljujem, ne bo odveč, da na kratko opredelim nekaj osnovnih pojmov sistemske teorije.

V literaturi teorije sistemov lahko najdemo celo vrsto definicij sistema. Kadar so predmet obravnave družbeni sistemi, potem lahko definiramo **sistem kot kompleksno celoto z določenimi pojavnimi lastnostmi, hierarhično strukturo ter procesi komuniciranja in upravljanja**, ki so povezani s preživetjem sistema v dinamičnem okolju.

V jedru **koncepta “sistem”** je ideja, da ima lahko **kompleksna celota** lastnosti, ki se nanašajo na celoto in jih ne moremo pripisati njenim posameznim delom. To so tako imenovane **“pojavne lastnosti”**. Ideja se odraža v popularnem stavku: **Celota je več kot vsota posameznih delov**, je entiteta, ki ustvarja sebi lastne posledice. Sistem je torej celota, ki jo sestavljajo posamezni elementi, ki so med seboj povezani, oziroma med njimi obstojajo neke relacije.

Takoj, ko smo določili, kaj je objekt proučevanja: je to celoten mednarodni sistem, odnosi med velikimi silami, konflikti med državami v neki regiji, na primer v Jugovzhodni Evropi, vpliv nevladnih organizacij na obnašanje določenih držav ali države v mednarodnem sistemu, ali pa nas zanima le analiza nekega problema kot je izraelsko palestinski spor, smo eksplicitno ali implicitno določili tudi vse, kar ne spada v področje naše obravnave. Določili smo torej tudi **okolje** in **meje** sistema. Kljub temu pa je odločitev, kaj zajeti v objekt proučevanja (katere elemente in katere nivoje), torej kaj

spada v sistem in kaj je njegovo relevantno okolje, **subjektivna odločitev** opazovalca in je odvisna: prvič, **od namena opazovanja**, in drugič, od znanj opazovalca. **Objekt proučevanja je torej subjektivno določen del percipirane realnosti, neka kompleksna celota, ki je predmet našega zanimanja in jo proučujemo kot sistem.** To tudi pomeni, če isto percipirano realnost proučujemo z različnimi nameni, potem bodo tudi sistemi, ki jo opisujejo, različni.

Ideja pojave lastnosti, torej sistema kot samostojne entitete, sama po sebi implicira pogled na realnost kot **hierarhijo**, v smislu dekompozicije Vsak element nekega sistema lahko opazujemo samega za sebe zopet kot sistem in ga lahko dalje **dekomponiramo**. Tudi vprašanje, kako dekomponirati sistem, je odvisno od namena in subjektivne presoje. Subjektivnost je bistvena lastnost razmišljanja o sistemih in tega se moramo ves čas zavedati. Pri obravnavi sistemov se vedno pojavi vprašanje dekompozicije ali nivoja obravnave oziroma analize. Dekompozicija sistema določa elemente sistema, ki pa niso nujno samo oprijemljivi akterji, pač pa lahko tudi spremenljivke, kot na primer varnost, zaupanje, ugled, itd., odvisno pač od tega, kaj smatramo kot sistem in kako ga opredelimo za dan namen. Sistem ima torej najmanj dva elementa, med katerima obstoja neka relacija, meje in okolje sistema. Brez tega sistema ni.

Vsaka teorija ima neko **centralno problematiko**⁹, s katero se teorija ukvarja, jo hoče pojasniti oziroma obvladovati. In kaj je centralna problematika sistemske teorije? To je **problem obvladovanja organizirane kompleksnosti**. Kakršno koli resno proučevanje sistemov ne more zaobiti **kompleksnosti**, pa naj bo to na področju medicine, biologije, ekonomije, politologije, ali pa mednarodnih odnosov.

Za žive in družbene sisteme se je pokazalo, da ne obstojajo preprosti in dokončni zakoni, ki bi pojasnjevali obnašanje kompleksnih soodvisnosti. Vsaj v družbenih znatnostih je postalo gotovo, da ni preprostih zakonitosti, ki bi dovolj dobro pojasnjevala človekovo delovanje¹⁰. Nesmiselno je pričakovati, da se bo kdajkoli pojavilo kaj takega, kot je »univerzalna sistemska teorija« družbe ali mednarodnih odnosov, ki bi pojasnila vse relacije in dogodke v njej. Tako pričakovanje bi bilo v nasprotju s sistemskim načinom razmišljanja.

Izraza sistemska teorija in sistemska analiza sta pogosto uporabljana kot sinonima, kar je dopustno, dokler s tem označujemo konceptualni okvir in metodologije, ki nam omogočajo razumevanje delovanja dela realnosti, ki ga proučujemo kot sistem. Tako potem besedo teorija razumemo kot teoretski pristop. V kontekstu tega pisanja gre za družbenopolitične sisteme in prav posebej za sisteme mednarodnih odnosov.

V.B. stran 86:

Temelj sistemske teorije je iz organizacijske paradigme privzeta ideja, da obstoja med naravoslovnimi in družbenimi znanostmi določena skladnost in enakoličnost med objekti raziskovanja, kar pomeni, da ta enkoličnost in z njo povezana skladnost med objekti v različnih sistemih opravičujeta uporabo istih metodoloških prijemov ne glede na to ali gre, kot pravi W. Buckley, za odnose med sociokulturnimi, mehaničnimi ali pa organskimi sistemi

Trditev je nesmiselna, žal ni jasno, kateri del teksta je od Buckley-a in kateri od g. Benka Sistem kot meta koncept oziroma sistemska teorija je primerna osnova za

razvijanje teorij v celi vrsti disciplin, od fizikalnih, bioloških do družbenih. Sistemska teorija je razvila koncepte, ki omogočajo identificirati ključne spremenljivke, postaviti krucialna vprašanja o relacijah in interakcijah med elementi sistema, sistemom kot celoto in njegovim okoljem ter, končno, postavljati hipoteze, kot osnovo za nadaljnje analize¹¹. Vse kaže, da povzročajo težave analogije in izomorfizmi. Sodobna sistemska teorija bi govorila le o homeomorfizmih ali kvečjemu še izomorfizmih. Poskušal bom pojasniti, v čem je težava. Vzemimo, da imamo meta teorijo M, s katero modeliramo objekta A in B, tako pridemo do modela MA in MB. Sedaj je lahko najti na nivoju modelov množico homeomorfizmov ($ma_{i...j}$, $mb_{k...l}$), kar pa ne velja nujno za objekte same. Ko govorimo o objektih, pogosto ne poudarjamo posebnosti, da imamo v mislih modele teh objektov, tu pa je izvor kar nekaj miselnih napak.

Sistemska analiza je skupek tehnik, ki pomagajo sistematično zbirati, urejati in analizirati informacije o delu realnosti, ki jo opazujemo kot sistem, ki pa nima nekega lastnega idealnega teoretičnega cilja¹².

V.B stran 86:

Prvič, sistemski teoretiki zagovarjajo stališče, da tako družbo, kot tudi druge globalne komponente življenja ne moremo obravnavati zgolj kot enovita socialna dejstva, marveč mor biti konica raziskovanja usmerjena na notranjo povezanost njenih delov, na njihove medsebojne odnose in procese, ki potekajo znotraj socialnega sistema na različnih ravneh v različnih objektivnih in subjektivnih aspektih socialnega življenja.....

in nekoliko dalje na strani 87:

Drugič, skladno s takim videnjem je stališče, da so deli določenega socialnega sistema deli celote in jih je treba obravnavati zgolj v okviru celote. V tem pogledu je sistemska teorija blizu konceptu totalitete, kakršnega zagovarja marksistični pristop v raziskovanju družbe.. (podčrtal T.T)

Najprej naj opozorim na tautologijo. Če govorimo o delih »nečesa«, potem je tisto »nekaj« vedno celota. Primerjava med »prvič« in »drugič« je sama po sebi zanimiva. Sistemska teorija je daleč od tega, da bi predpisovala, kam je potrebno usmeriti raziskave: ali so to relacije med elementi, ali je to struktura sistema; so to procesi, ki potekajo znotraj sistema; ali nas zanima odzivanje sistema na spremembe v okolju itd.; to je stvar postavitve vprašanja, ki ga želimo raziskati, oziroma hipoteze, ki jo želimo potrditi ali ovreči, ali pa le predstaviti naše dojemanje določenih pojavov.

Izraza totaliteta¹³ in celovitost¹⁴ se sicer v slovenščini uporabljata za označbo istega pojma, vendar pa imata izraza vsak svojo lastno konotacijo. V literaturi o sistemske teoriji, sistemskem pristopu, metodologijah itd., kolikor mi je poznana, boste našli izraz »whole« in ne izraza »totality«. V slovenščini se je udomačij izraz »holističen«. npr. »holističen pristop«. Oba izraza med seboj zamenjati ni korektno.

Nauk Reneja Descartesa, da kompleksnost obvladamo tako, da jo razčlenimo na dele, ki jih potem lahko obravnavamo ločeno, se je močno usidral v zahodno civilizacijo. Ta ideja je globoko vsajena v znanost in zavest vseh, ki imajo izobrazbo zahodnega stila. Sistemski način razmišljanja pa se prične ob implicitni kartezijski predpostavki, namreč, da je del, ki ga izvezamemo iz celote, še vedno isti kot kadar je vključen v celoto. Tu se prične »vrtičkarstvo« posameznih ved in disciplin. Ko je sistemska teorija posta-

vila pod vprašaj omenjeno kartezijansko predpostavko in pričela poudarjati celovitost (wholeness) obravnavanih pojavov, je bilo to za mnoge zelo boleče in rodil se je odpor do sistemske teorije¹⁵. V tem pogledu je vzhodnjaški način mišljenja bistveno drugačen od zahodnjškega.

Iz tega izvesti zaključek, da »je sistemska teorija blizu konceptu totalitete, kakršno zagovarja marksistični pristop raziskovanja družbe«, ja že morda, toda nekaj roko-hiterstva pa je pri tem že potrebno. Mimogrede, v delih Marxa bi lahko našli mnogo elementov sistemske teorije, ali, bolje rečeno, sistemskega pristopa.

V.B. stran 87, 88:

Tako se v mehaničnih sistemih odnosi med njihovimi sestavnimi deli uravnavajo s prenosom energije, v organskih sistemih s prenosom energije in informacij in v sociokulturnih sistemih pa predvsem s prenosom informacij. Tako je odprti sistem dostopen tako za splošne kot tudi specifične menjave z okoljem, kar je predvsem značilnost sociokulturnih sistemov..... Easton sprejema postulat »odprtega sistema«, ko se srečuje s političnim sistemom, in to odprtega v trdnem stanju. ...Da bi analizirali tak sistem, je treba raziskati celoto interakcij, ki potekajo med sistemom in njegovim okoljem in to z uporabo krožnega sistema kibernetskega tipa.

Ta tipologija sistemov, ki pa je sicer lahko zelo različna, se mi ne zdi najbolj posrečena. Sisteme lahko seveda razvrščamo po različnih kriterijih. Problematiko tipologije sistemov je odlično obdelal Peter Checkland v že citiranem delu "System Thinking, System Practice« na straneh od 103 do 121. Opozoril pa bi rad, da so inputi in outputi družbenih sistemov, oziroma entitet, ki jih sociosistemi ponazarjajo, tako energetski, materialni, človeški, finančni, kot seveda tudi informacijski - in taki tokovi potekajo tudi znotraj sistema, med sestavnimi deli.

Kakšne so splošne in specifične menjave med sistemom in okoljem, ne vem. Tudi nadaljnji tekst je precej konfuzen. Posamezne misli McClelland in Easton so podane izven originalnega konteksta in jih zaradi tega ne želim komentirati.

Dovolil si bom samo nekaj terminološki pripombi. Razpravljati o tem, da angleški besedi »input« in »output« nista vhod in izhod se mi zdi odveč.

Kakšen je odprt sistem v trdnem (podčrtal T.T.) stanju, ne vem. Lahko samo ugibam, da gre tudi v tem primeru za kak ponesrečen prevod.

Fraza »krožni sistem kibernetskega tipa« verjetno označuje feed-back, za kar v slovenščini uporabljamo izraz povratna zanka (te pa so lahko pozitivne ali pa negativne). Povratne zanke kibernetskega tipa ni. Pač pa pojem povratna zanka oziroma feed-back¹⁶ prihaja iz kibernetike. Ludwig Bertalanffy poleg izraza feed-back uporablja tudi frazo »circular causal trains«, ki se pa v kasnejši strokovni literaturi ni prijel.

V.B. stran 90:

Jasno je, da bi mogle biti interakcije med globalnim mednarodnim sistemom kot celoto odnosov in njegovim naravnim okoljem zgolj enostranske, kajti naravno okolje določa življenjske možnosti prebivalstva držav in ne obratno.

Dejavnosti prebivalstva in držav na žalost še kako vplivajo na naravno okolje. Mednarodna skupnost se že močno zaveda vpliva na naravno okolje. Okoli Kjotskega protokola je bilo potrošenih zelo veliko diplomatskih naporov. Zaščita okolja je v poli-

tičnem programu malo da ne vsake evropske politične stranke. Ne vem, odkod ideja, da *so interakcije med globalnim mednarodnim okoljem kot celoto odnosov in njegovim naravnim okoljem zgolj enostranske*.

V.B. stran 91, 92:

Aplikacija sistemske teorije v znanosti o mednarodnih relacijah ni dala vidnih rezultatov, ki bi dokazovali uspešnost njenih prizadevanj uresničiti »ideale deduktivne znanosti« (S. Hoffman 1977). Takšno oceno je mogoče zagovarjati, če upoštevamo izhodišče zagovornikov sistemske teorije, ki v bistvu identificirajo metode iz naravoslovnih znanosti s cilji, ki si jih postavljajo v družbenih vedah, njihovo preokupacijo z modeli, ki niso primerni za raziskovanje mednarodnih odnosov: z ustvarjanjem modelov v katerih so številne spremenljivke sicer povezane, med njimi pa ne obstoja hierarhija, in kjer so samo nekatere med njimi podvržene metodam verifikacije ali pa se daje prednost tistim, ki jih je mogoče izraziti v kvantificirani obliki.

Če bi želel komentirati članek S. Hoffmana, potem bi morali govoriti o celotnem kontekstu citata, ki ga navaja V.B. Aplikacije sistemske teorije, kot tudi sistemska teorija sama, ni poskus uresničitve »idealov deduktivne znanosti«. Vsekakor pa preprosto ni res, da bi zagovorniki sistemske teorije poskušali identificirati metode iz naravoslovnih znanosti s cilji, ki si jih postavljajo v družbenih vedah. Stavek sam za sebe ni jasen, saj ne vemo nič, katere metode naj bi se identificirale s katerimi cilji. Povedano je le, od kod naj bi metode prihajale (iz naravoslovnih znanosti, tam pa jih je zelo veliko) in kje naj bi te cilje postavljali. Škoda pa je, da V.B. ni razložil, kako se lahko metode identificirajo s cilji.

Sistemska teorija nudi trdno metodološko oporo pri proučevanju družbenih pojavov in procesov. Ni presenetljivo, da se je sistemski pristop uveljavil tudi pri proučevanju mednarodnih odnosov. Če na mednarodne odnose gledamo z očali sistemske teorije, potem je umestno govoriti o sistemu mednarodnih odnosov ali kar kot o mednarodnem sistemu. Bolj točno: mednarodne odnose proučujemo, kot da bi bili sistem. Ne zdi pa se mi smotno govoriti o sistemski teoriji mednarodnih odnosov.

Elementi **mednarodnega političnega sistema** so: **akterji, instrumenti, spremenljivke, vloge, cilji itd.** Vsak sistem lahko ustvarja posledice, ki niso enake tistim, ki bi jih želeli ali pričakovali posamezni akterji. Tako mednarodni politični sistem pogosto vodi do učinkov, ki niso bili v prvotnem namenu njegovih akterjev. Obnašanje sistemov je lahko s stališča akterjev zelo nepredvidljivo in kontra-intuitivno, kar pokažejo že relativno preprosti modeli sistemske dinamike. Tega so »krive« predvsem številne povratne zanke med elementi sistema in sistemom in njegovim okoljem.

Rezultat sistemske teorije je recimo Waltzova neorealistična teorija. Strukturalizem in konstruktivizem sta tesno povezana s koncepti sistemske teorije. Sistemska teorija in matematična teorija odločanja sta pripomogli k razvitju teorije odločanja¹⁷. Sistemska teorija daje dobro izhodišče za obravnavanje konfliktov. Kot primer naj navedem članek D. Petra Stroha: »A Systemic View of the Israeli-Palestinian Conflict«¹⁸, v katerem je razvit model izraelsko-palestinskega spora. Model se opira na sintakso sistemske dinamike in pojasnjuje že več kot 50-letno osciliranje tega konflikta. Sistemska teorija je dobro orodje pri proučevanju nivojev analize mednarodne politike in njihovih med-

sebojnih vplivov, itd¹⁹. Navedel sem samo nekaj področij uporabe sistemske teorije na področju proučevanja mednarodnih odnosov. Skoraj da ni neke novejšje upoštevanja vredne teorije na področju mednarodnih odnosov, ki je ne bi oblikovala sistemska teorija. Teorije mednarodnih relacij se tako ali drugače ukvarjajo z generalizacijo relacij ali vedenjskih vzorcev med elementi mednarodnega sistema. Res pa je, da je, ko razpravljamo o mednarodnih odnosih, pojem sistem uporabljen (in večkrat tudi zlorabljen) na zelo veliko načinov.

Na tem mestu se ne morem spuščati v poglobljeno v razpravo o različnih definicijah modelov. Za potrebe tega teksta razumem pod pojmom model vsak opis dela realnosti, ki ga proučujem. Če to realnost proučujem kot sistem, potem je model opis sistema, ki ga proučujem, in striktno vzeto sam po sebi tudi sistem. Pri modeliranju gre torej za preslikavo enega sistema v drug sistem – model, s katerim potem lahko dalje delamo. V bistvu vedno delamo z modeli. Posebej naj poudarim, da je tudi tekstovni opis neke percipirane realnosti samo model te realnosti. Modeli pa so lahko tudi grafični, matematični, napisani v jeziku sistemske dinamike ali pa kakem računalniškem simulacijskem jeziku itd.. Vedno so modeli napisani v nekem »jeziku«, ki ga je za razumevanje modela seveda potrebno poznati. Jezik matematike, ali pa sistemske dinamike, je na primer zelo precizen in ne dopušča dvoumnosti in »gumijastih« stavkov vsakdanjega jezika. Zdi se mi, da v tem grmu tiči zajec.

Preslikava realnosti v model predstavlja vedno poenostavljanje - redukcijo. Vedno se postavi vprašanje, kaj je v realnosti za dani namen proučevanja relevantno in kaj ne? Ali model za potrebe vprašanja, ki ga obravnava, dovolj dobra preslikava realnost ali ne? Če opazujemo obnašanje modelov v času, potem je vprašanje, kako dobro dinamika modela odraža dinamiko opazovane realnosti. To je najvažnejši in tudi pravi kriterij uporabnosti modela, v najširšem smislu te besede.

Zahteva, da bi morala obstojati hierarhija med spremenljivkami modela, je nesmisel. Na primer, v že citiranem modelu izraelsko-palestinskega spora med spremenljivkami sploh ni nobenih hierarhičnih odnosov. Modeli so seveda lahko kvantitativni ali pa kvalitativni, lahko pa seveda tudi mešani. Ja, zakaj pa ne! Recimo, da znamo neko relacijo zapisati v obliki matematične enačbe, pri tem pa sploh ni nujno, da znamo vse parametre kvantificirati. Spomnimo se samo na »fazi« (angl. fuzzy) matematiko. Je pa matematični jezik, čeprav vsi parametri in spremenljivke niso kvantificirani, kljub temu daleč boljši, kot pa še tako dober verbalni opis.

Model je vedno odraz percepcije in pogledov avtorja. Z modelom avtor izraža in komunicira svoje ideje in poglede, ti pa seveda niso vedno nujno pravilni ali pa uporabni, to pa seveda ne pomeni da je kaj narobe z modeliranjem, še manj pa z »jezikom modela«, ki ga avtor pri tem uporablja.

V.B. stran 92:

Končni rezultat ostaja, kot je zapisal S. Hoffman, da je insistiranje zagovornikov sistemske teorije na potrebi izvajati empirične raziskave, ki naj bi dale končni rezultat teorijo mednarodnih odnosov, sicer »ogromen korak naprej«, vendar spričo neprimernih metod v »napačno smer«.

Insistiranje na empiričnih raziskavah ni bistveno za sistemsko teorijo. Empirične raziskave niso imperativ sistemske teorije. Empirične raziskave na sploh in tudi na področju mednarodnih odnosov lahko spodbudijo teoretična razmišljanja, ki se lahko razvijejo v kako uporabno teorijo. Toda zelo nerodno je, za katerokoli teorijo, če jo empirika ne more potrditi.

Gabrijele, 14. 8. 2004

Opombe

1. General System Theory - GST
2. Predpostavljam, da je pridevnik organicističen, ki ga slovenščina sicer ne pozna, izhaja iz samostalnika organizem.
3. Zanimivo je, da so v petdesetih in šestdesetih letih sistemsko teorijo preganjali ortodoksni marksisti in smo bili tisti, ki smo se z njo ukvarjali, označeni malo da ne kot oporečniki.
4. Opozoriti pa moram, da pa je različnih tipov sistemov cela vrsta.
5. P. Checkland, J. Sholes: "Soft Systems Methodology in Action" John Wiley & Sons (reprinted 1996).
6. Kadar govorimo realnem svetu, mislimo vedno na percepcijo realnega sveta - percipirano realnost.
7. Openness, purposefulness, multidimensionality, emergent property, counter intuitiveness
8. Jamshid Gharajedaghi : "System Thinking Managing Chaos and Complexity" 1999.
9. Max Weber: Die protestantische Ethik I. Eine Afstzsammlung. Johanes Winekelmann, Hamburg 1973.
10. Helmut Willke: Sistemska teorija razvitih družb (prevod), Znanstvena knjižnica FDV Ljubljana 1993.
11. Na tem mestu navedem citat iz knjige Jamesa E. Dougherty-ja in Roberta L. Pfalzgraffa, Jr. "Contending Theories of International Relations – a comprehensive survey: " ... system affords a basis for examining sources of behaviour within and among the various levels of analysis of international relations, each of which has been hypothesized as a system or sub-system, depending of the level of analysis at which attention is focused. Theories treated in this and previous chapters and in subsequent chapters (razne teorije na področju mednarodnih odnosov, op: T.T.) have been shaped by system approach of theorizing".
12. Primerjaj tudi Robert J. Lieber: "Theory and World Politics" Cambridge. MA: Winthrop 1972.
13. Totality – the quality of being total. Total – including everything or everyone, comprising the whole. (The Oxford Dictionary of modern English Second edition Oxford University Press 1983)
14. Whole - complete system made of parts (Oxford Dictionary of modern English Second edition Oxford University Press 1983).
15. Glej tudi Peter Checkland: "System Thinking, System Practice" John Wiley & Sons, Reprint 1991.
16. Izraz feed-back se je v strokovnem žargonu udomačil.

17. Kot primer naj navedem eno pomembnejših del na tem področju, ki ga je napisal Graham T Allison, "Essence of Decision" (1971), Boston, v katerem je podana analiza političnega odločanja v toku Kubanske krize.
18. The System Thinker vol. 13 No. 5.
19. J.E. Dougherty, R.L. Pfaltzgraft, jr: "Contending theories of International relations" strani: 104 do 140.

Zdravko Mlinar

Lokalno in globalno s sociološkega in antropološkega zornega kota

Ulrike Schuerkens (ur.): *Global Forces and Local Life-Worlds: Social Transformations*. SAGE Studies in International Sociology 51, 2004

Ključne besede: globalizacija, lokalizacija, glokalizacija, kultura, ne-zahodni svet

To knjigo iz serije SSIS (Studies in International Sociology) tvorijo sociološki in antropološki prispevki enajstih avtorjev o različnih vidikih problematike »glokalizacije«. Podaja pregled nedavnih aktivnosti Raziskovalne komiteja 09 (RC 09) Mednarodnega sociološkega združenja (ISA) – »Sociologija družbenih preobrazb in družbenega razvoja«. Avtorji se osredotočajo na »mikrosociološke analize socio-ekonomskih, političnih in kulturnih preobrazb lokalnih svetov življenja, na osnovi intenziviranja procesov globalizacije, še zlasti v ne-zahodnem svetu.«

Urednica Ulrike Schuerkens v uvodu izpostavlja, da globalizacija ne negira pomena lokalnih svetov življenja v lokalnih strukturah in okoljih, ampak z njimi stopa v interakcijo, s čimer povzroča hibridno mešanje – v procesu glokalizacije. Knjiga izraža orientacijo RC 09 h komparativni sociološki analizi transnacionalnih, transhistoričnih, makro- in mikro- procesov družbenega razvoja in sprememb v ne-zahodnem svetu, kot tudi povezave z zahodnim svetom (Willfried Spohn). To delo vsebuje tako teoretsko zasnovane študije primerov, kot tudi empirično podkrepljene teoretske refleksije in verjetno predstavlja prvo takšno knjigo v angleščini. Vsebuje študije primerov številnih kontekstov iz različnih kontinentov in močno presega ozko zastavljene zamejenosti prevladujočega toka zahodne ali evro-centrične sociologije. To brez dvoma izhaja že iz dejstva, da je v knjigi prevladala močna antropološka preokupacija, pa čeprav biografski podatki razkrivajo, da je večina avtorjev sociologov.

Poleg uvoda in glavnih teoretskih poglavij, ki jih je napisala Schuerkensova, so preostala poglavja predstavljena še v dveh delih knjige: 1. sistematične primerjave študij primerov in 2. regionalne študije primerov. To relativno preprosto strukturiranje, ki ne temelji na vsebinskih kriterijih, je pripisati predvsem heterogenosti prispevkov; vendar to izraža pogosto omenjan problem – v recenzijah kot je ta – *ex post* sistematizacij in koherentnosti urejenih zbirk besedil več avtorjev.

S Schuerkensovo se lahko strinjamo, da »globalizacija ne pomeni razpada lokalnih svetov življenja z njihovimi tradicionalnimi, lokalnimi strukturami in okolji, temveč stopa z njimi v interakcijo v smislu lokalizacije ali glokalizacije«. Ta pogled dobiva vse več in več podpore znotraj družbenih znanosti, čeprav je včasih uporabljena drugačna terminologija, kot je npr. deteritorializacija in reteritorializacija. Schuerkensova ugo-

tavlja, da študije primerov kažejo, da globalnih sil ne moremo obravnavati ločeno od lokalnih svetov življenja, saj je oboje povezano v medsebojno odvisnih procesih. Ne moremo jih več obravnavati kot ločene entitete. Kot odgovor na procese globalizacije, se vzpostavljajo nove lokalne družbene forme. V interakciji s procesom globalizacije se na novo ustvarjajo lokalni sistemi, vrednote in družbeni odnosi. Zato lokalizacija v kontekstu globalizacije vključuje ustvarjanje novih pomenov in jo ni mogoče reducirati zgolj na vidik ohranjanja lokalnih tradicij. Lokalne skupnosti v državah (južne poloble) so več kot le pasivni potrošniki in nekritični prejemniki zahodne kulture. Zunanji kulturni vplivi so podvrženi vplivom dnevnih lokalnih akcij in interakcij; filtrira jih lokalno človeško izkustvo, ki tudi določa, kaj bo sprejeto in kaj ne, pa tudi razlago in preobrazbo delovanja in oblik.

Interpretacija Schuerkensove (pa tudi Helmutha Berkinga) pa je zelo blizu tudi mojemu splošnemu razumevanju, da mednivojskih odnosov ne moremo reducirati zgolj na model igre z ničelno vsoto (dobiš-izgubiš) ali igre s pozitivno vsoto (dobiš-dobiš). Zato bi *a priori* zavrnitev možnosti posnemanja in nekritičnega prevzemanja pritekaajočih kulturnih elementov kar nasploh predstavljala prav tako poenostavljanje kot ga razumevanje globalizacije, kot sinonima za homogenizacijo. To kar družboslovju na splošno še ni uspelo razrešiti, pa je dialektika enotnosti nasprotij, torej v našem primeru, kako se homogenizacija in diverzifikacija hkrati med seboj dopolnjujeta in izključujeta. V tem smislu pa preučevane spremembe lahko spremljamo z vidika lokalno-globalne konvergenca in polarizacije.

Elemente tega lahko vidimo v eksplikaciji osnovne teoretične zasnove, kot tudi v študijah primerov. Težnjo h konvergenca lahko vidimo v ideji glocalizacije, kot hibridnem mešanju oziroma ustvarjanju edinstvenih kombinacij, kot to izpostavlja Hannerz (1996). Polarizacijo pa lahko vidimo v besedilih o »intenzifikaciji lokalnih partikularizmov« in »intenzifikaciji lokalnih kulturnih tradicij« v tej knjigi. Še en primer polarizacije pa predstavlja odnos med izpostavljenostjo dinamizmu svetovne scene in iskanjem za- točišča v lokalnem okolju. (citirano iz Strassoldo, 1992)

Najpomembnejši prispevek k razumevanju mednivojskih odnosov pa predstavlja analiza Rainerieve, v okviru njenega koncepta »razpršene suverenosti« (scattered sovereignty), ki upošteva vlogo in odnose akterjev, kot tudi norm in politik. Njene študije primerov v Indiji »prikazujejo raznolikost trans-državnih in ne-državnih akterjev v različnih medsebojnih povezavah na lokalnih, nacionalnih in nad-nacionalnih ravneh«. Empirični izsledki, da so regionalne oblasti pridobile na moči s tem, ko se pogajajo direktno s Svetovno banko, imajo pomembnejšo teoretsko vlogo, kot pa je to naznačeno v tekstu. Ugotovljeno je bilo, da se vse več državljanov neposredno obrača na mednarodne institucije »direktno s svojimi protesti, ob tem pa zaobhajajo nacionalno parlamentarno areno v poskusu transnacionaliziranja zadev/sporov«, s čimer napovedujejo razvoj globalne civilne družbe. To navaja k razmišljanju, da je treba »lokalni svet življenja« še nadaljnje členiti, da bi sploh lahko preverjali, če prihaja do povečevanja moči sub-lokalnih akterjev in nenazadnje tudi posameznikov. Isto sledi na podlagi ugotovitve (Schuerkens), da se individualni življenjski stili, vrednote in vedenja vse bolj in bolj razlikujejo od lokalnih kulturnih tradicij.

Drugi avtorji se v nadaljevanju sicer ukvarjajo z zelo različnimi temami, vendar jim je skupen kontekst globalizacije. Lauren Langman preučuje odnose med globalizacijo, identitetnimi rituali in telesom, upoštevajoč tri različne vrste čaščenja telesa: karneval v Riu de Janeiru, ameriški nogomet in ekstremne spremembe videza (piercing – prebadanje, tatuiji). Ugotavlja, da vsaka izmed njih predstavlja ponazarjanje lokalne identitete, ne glede na to, da danes vse predstavljajo komercializirane spektakle. Torej, se je tradicija prvobitnih plemen in portugalskih naseljencev spojila s tradicijami afriških sužnjev in praksami srednjeveške Evrope (Benetke), tako da sedaj karneval v Rio predstavlja glavni kulturni ritual brazilske identitete. V času globalnega turizma, pa se ta identiteta spreminja in karneval postaja visoko donosna komercialna prireditev.

V sledečih dveh poglavjih se Helmut Berking in Willfried Spohn ukvarjata s spremembami na nacionalni ravni v globalni perspektivi. Berking se predvsem zanima za etnizacijo družbenih konfliktov in kulturne identitete, v kontekstu procesov deteritorializacije ter reteritorializacije. Ugotavlja, da glavne spremembe ne prinašajo konca moderne države, ampak pomembno spreminjanje odnosov med državo, teritorialnostjo, suverenostjo in identiteto. Spohn prikazuje revitalizacijo nacionalizma in religije (ali verskega nacionalizma), ki odstopa od teze o modernizaciji s sekularizacijo, kar poskuša pojasnjevati z vidika »multiplih modernosti« globalne dobe.

Prvi del knjige vključuje še dve empirični študiji iz Zahodne Afrike. V prvi študiji Schuerkensova raziskuje strukturne spremembe, s posebnim poudarkom na spremembah v zvezi z odnosi pri delu; v drugi pa Christine Müller opisuje odnos med lokalnimi znanji in globalnim povezovanjem. Pri tem Schuerkensova ponazarja proces prevzemanja novih oblik vedenja, novih idej in pomenov lokalnih svetov življenja, ki jih prinaša globalna povezanost. Müllerjeva opozori na proces generiranja znanja kot vzrok dinamike globalizacijskih procesov znotraj specifičnih lokalnih kontekstov, še posebej glede na vzpostavljane globalno organiziranih omrežij. Kot primer je prikazala formiranje afriškega omrežja na pobudo šestih žensk iz Kenije, Ugande, Gane, Zimbaveja, Botsvane in Senegala na Svetovni ženski konferenci leta 1985 v Nairobiu. Danes omrežje vključuje 500 organizacij in 1500 individualnih članov. V tem lahko vidimo primer, kako posamezniki in omrežje tipično presežejo tradicionalno zamejenost na teritorialne skupnosti.

Pet poglavij drugega dela ima več skupnega, kot le to kar je naznačeno z naslovom, t.j., da gre za »regionalne študije primerov«. Dve poglavji, deloma pa tudi tretje, se ukvarjajo s tokovi ljudi (migracijami), eno s tokovi kapitala (investicijami) in zadnji dve z določenimi subkulturami, torej v osnovi s tokovi idej. Vsi ti tokovi pa so med seboj prepleteni. Eric Popkin raziskuje guatemalske in salvadorske vladne povezave z emigrantsko populacijo v Los Angelesu. Transmigracije povečujejo prilive kulturnih elementov v državah izvora, kot tudi v državah priselitve. Marina P. Temuda in Ulrich Scheifer raziskujeta kompleksno mrežo družbenih pravil solidarnosti in vzajemnega uravnavanja sprejema urbanih vojnih beguncev v podeželskih skupnostih južne Gvineje Bissau; vseeno pa tudi tu znotraj nacionalnega konteksta študija odkrije vloge, ki jih imajo mednarodni akterji.

Nina Bandelj preučuje vplive neposrednih tujih vlaganj v Sloveniji (edina evropska država v knjigi). Pri tem je še posebej pomembno, da se študija ne omejuje zgolj na ekonomske transakcije, ampak poudarja tudi družbeno, politično in kulturno ukoreninjenost ekonomskih procesov. Prikazuje prežemanje investicijskih tokov s kulturnim pomeni, še posebej v času intenzivnega vzpostavljanja nacionalne zavesti, kot se je to dogajalo v Sloveniji po letu 1991. Prikazuje tudi tipične vzorce mednivojskih povezav: npr. nadnacionalne pritiske, da bi sprejemali bolj liberalno politiko na nacionalni ravni in odpirali meje za tuje investicije. Vendar pa na koncu zaključi, da *»za razliko od formalnih politik, ki kar nasploh težijo k neoliberalnim reformam, se dejanska ekonomska praksa, zakoreninjena v lokalnih okoljih, izraža v zelo različnih oblikah akcij in končno v partikularizaciji globalnih sil«*. Navidezno ozko in specifično ekonomsko temo konsistentno interpretira znotraj razširjenega teoretskega razumevanja globalizacije.

Zadnja dva članka se tipično ukvarjata z antropološkimi temami in lokacijami. Jo Schmid prikazuje vse večjo »vesternizacijo« diskurzov na temo spolov in seksualnosti v Samoi, brez opuščanja tradicije. Opazen je premik h konceptom individualnega izražanja. Ženskost je sedaj osredotočena na spolne vloge in ne več na delo, ki ga ženske opravljajo. George Morgan prikazuje, da se izvirne tradicije in kulturne produkcije Aboriginov pojavljajo na različnih lokacijah, npr. na športnih prireditvah, karnevalih, glasbenih in plesnih predstavah ter klubih in »pubih«. Zaključí s tem, da se vsakdanja pomembnost številnih podedovanih form postopno umika, hkrati pa se simultano s tem pojavljajo njihove nove artikulacije.

Ta knjiga dopolnjuje in bogati razumevanje globalizacije in lokalizacije. Je najbolj prepričljiva predstavitev Giddenseve (1994:95) ideje, da globalizacija ni nekaj »tam zunaj«, proč od vsakdanjega življenja ljudi. Predstavljene študije segajo daleč prek teritorialnih, sektorskih in hierarhičnih meja ter ločnic. Ob tem, ko močno odstopajo od prevladujočih zahodnih oziroma evro-centričnih preokupacij, nam omogočajo vpogled v sicer težko dostopno raznolikost sveta. To je predvsem posledica antropološke razsežnosti tega »projekta«, četudi so avtorji teoretično dobro poučeni sociologi.

To delo predstavlja več kot le nizanje raznovrstnosti v smislu empiričnih študij primerov iz različnih koncev sveta in ekonomskega, političnega ali kulturnega področja. Izpod navidezne perpleksnosti velikega števila različnih tem in kontekstov razkrivamo prizadevanja avtorjev, da sledijo določenim teoretsko ekspliciranim razsežnostim globalizacije.

Moje zanimanje za to knjigo je izviralo, ne toliko iz želje po boljšem spoznavanju prav specifičnih tem ali področij, temveč bolj kot odkrivanje regularnosti družbeno-prostorskih sprememb, ki jih označujemo kot globalizacijo. S tega vidika pa so se zdeli marsikateri detajlni opisi odvečni. Še posebej s sociološkega zornega kota bi se zdelo primerno, da bi v prihodnje takšne empirične študije primerov vsebinsko bolj določeno usmerili in kondenzirali. Vseeno pa so ta podrobna poročila lahko dragoceni prispevki za t.i. območne študije (area studies) in za pojasnjevanje prav specifičnih pojavov.

Predstavljene empirične študije včasih tudi nenamerno predstavljajo nove izzive za razvoj teorije, kot npr. kje in kako se sploh pojavlja globalizacija (onstran kontinentalne, nacionalne ali subnacionalne ravni)? Številna empirična opazovanja so še vedno

teoretsko nepovezana in premalo ali povsem neuporabljena. V tej knjigi je kar nekaj primerov, ki terjajo več kot le splošno binarno delitev na »globalne sile« in »lokalne svetove življenja«. Upoštevati je treba tudi sub-lokalne akterje, pa tudi vmesne ravni med lokalnim in globalnim, da bi omogočili bolj razčlenjeno večravensko analizo. Koncept »lokalni svetovi življenja« v tej knjigi vključuje preveč heterogeno vsebino: vas ali mesto v Gani, južni predel Bissaua, provinco Punjab v Indiji, državo Slovenijo in celo kontinent – Avstralijo.

Iz tega izvirata dve posledici. Prvo, pojem »lokalni svet življenja«, kot nasprotni pol globalne družbe, lahko zamegljuje dolgoročne trende h krepitvi moči sub-lokalnih akterjev in še zlasti posameznikov. Drugo, odsotnost bolj razčlenjenega razpona ravni preprečuje sistematično analizo čez-ravenske dinamike (Mlinar, 2001). Ki jo sicer zaznamo npr. v obravnavi krepitve neposredne povezanosti med regijo in Svetovno banko, ki zaobide nacionalno državno raven.

V splošnem pa bogatost in raznolikost empiričnih študij primerov predstavlja izziv za bolj strukturirano in sistematizirano nadaljevanje dela, ki je tu zastavljeno, mogoče nekaj bližje osrednji sociološki tradiciji.

Reference

- Beck, Ulrich, Anthony Giddens and Scott Lash (1994): *Reflexive modernization*. Cambridge: Polity Press.
- Hannerz, Ulf (1996) *Transnational Connections: Cultures, People, Places*. London: Routledge.
- Mlinar, Zdravko (2001). Conceptualising the process of globalisation. In: Woodward, Alison (ed.), Kohli, Martin (ed.). *Inclusions and exclusions in European societies*. London; New York: Routledge. str. 169-186
- Strassoldo, Raimondo (1992) 'Globalism and Localism: Theoretical Reflections and some Evidence, in Zdravko Mlinar (ed.) *Globalisation and Territorial Identities*, pp. 35-39. Aldershot: Avebury

IN MEMORIAM

Bryan Ronald Wilson, 1926-2004

9. oktobra 2004 je po dolgi bolezni umrl Bryan R. Wilson, častni predsednik Mednarodnega združenja za sociologijo religije (International Society for the Sociology of Religion) in eden redkih resnično uglednih in priznanih sociologov religije 20. stoletja. Doktoriral je na sloviti Londonski šoli za ekonomijo in politične vede (LSE), potem pa med leti 1962 in 1992 predaval na Univerzi v Oxfordu.

Bryan Wilson je pomembno sooblikoval tokove sodobne sociologije religije, najprej s svojimi številnimi publikacijami, nenazadnje pa tudi preko množice svojih podiplomskih študentov in drugih učencev ter sodelavcev. Ključno je zaznamoval znanstveno preučevanje religij predvsem na dveh področjih. Že od šestdesetih let 20. stoletja je bil eden najglasnejših zagovornikov sekularizacijske teze, nemara pa je še pomembnejši njegov prispevek k preučevanju novih religijskih gibanj. S člankom *Analiza razvoja sekt (An Analysis of Sect Development)*, ki ga je objavil daljnega leta 1959 v *American Sociological Review* in knjigo *Sekte in družba (Sects and Society)* iz leta 1961, je postavil temelje sodobne sociologije novih religijskih gibanj, danes ene najživejših poddisciplin znotraj področja znanstvenega preučevanja religij. Med njegovimi številnimi deli je nujno omeniti vsaj še knjigo *Družbene razsežnosti sektantstva: sekte in nova religijska gibanja v sodobni družbi (The Social Dimensions of Sectarianism: Sects and New Religious Movements in Contemporary Society)*, ki velja za eno izmed klasičnih temeljnih del omenjene poddiscipline.

Bryan Wilson pa se v svojem izjemno bogatem in nadvse eruditivnem delu ni omejil zgolj na akademsko preučevanje sodobnih religijskih pojavov, temveč se je uveljavil tudi v širši javnosti kot eden najaktivnejših zagovornikov religijske svobode. Na različne načine se je pogosto postavil v bran številnim novim religijskim gibanjem, ki so bila še posebej v osemdesetih in devetdesetih letih prejšnjega stoletja deležna množičnih ostrih napadov različnih protisekantskih skupin. Pri tem je pogosto nastopal v javnosti, uveljavil pa se je tudi kot ena najkredibilnejših ekspertnih prič v sodnih postopkih, povezanih s sodobnimi religijskimi skupinami. Pri svojem javnem in pravnem zagovarjanju religijske svobode pa nikakor ni zapadel v slabo argumentiran aktivizem ali celo izgubil akademsko distanco. Nasprotno: s svojim temeljitim teoretskim delom, s katerim je zagovarjal široke definicije religije, ki vključujejo tudi sodobne, neteistične religijske skupine (kot je npr. kontroverzna Scientološka cerkev), je postavil trdne intelektualne temelje tovrstnemu boju za religijsko svobodo, kar mu morajo priznati tudi njegovi številni nasprotniki.

Bryan Wilson je bil eden zadnjih sociologov stare britanske ('ox-bridge') šole, ki pa se ni skrival za visokimi zidovi srednjeveških kolidžev, temveč je aktivno posegal tudi v aktualno dogajanje tako doma kot po svetu. Izjemno odprt je bil tudi do mlajših raziskovalcev, kar sem spoznal tudi na lastni koži, ko sem ga imel priliko in čast med svojim (sicer kratkim) bivanjem v Oxfordu tudi osebno obiskati. Neposreden rezultat teh kontaktov, ki so se nadaljevali na številnih mednarodnih znanstvenih konferencah

in srečanjih, je tudi edini slovenski prevod kakega izmed njegovih tekstov: leta 2001 smo v Časopisu za kritiko znanosti (let. 29, št. 202-203) izdali njegov (do takrat še neobjavljen) članek z naslovom Metodološki problemi proučevanja novih religijskih gibanj.

Poslovili smo se torej od enega ključnih sociologov religije minulega stoletja, ki je postavil temelje številnim raziskovalnim prostorom, znotraj katerih se danes gibljemo. Tisti, ki nas je na ta način simbolno zadolžil, ga ne bomo pozabili.

Aleš Črnič

RECENZIJE KNJIG

uredil Boštjan Šaver

Srečo Dragoš

David Hume: Naravna zgodovina religije. Ljubljana:

Študentska založba, zbirka Claritas, 2001

97 strani (ISBN 961-6356-54-2), 3.988 SIT

prevod in spremna beseda Frane Jerman

Gre za prvo religiološko študijo empirističnega filozofa Davida Huma, enega od najvplivnejše trojice angleških (evropskih) mislecev, ob Johnu Locku in Georgu Berkeleyu. Ti trije so v sedemnajstem in osemnajstem stoletju trajno načeli dediščino dogmatizma v vseh sferah človekove misli, predvsem pa v znanosti in religiji. Upoštevati moramo idejni kontekst takratnega časa, ker je izven njega recenzirano delo povsem nepomembno za temo, ki se je loteva. Zakaj?

V religiološkem smislu je ključni premik naredil John Locke, ker je nadaljeval tam, kjer se je ustavilo descartovsko mišljenje. Revolucionaren Descartov dokaz za obstoj (*»mislim, torej sem«*) ima v zvezi s problematiko najvišjih transcendenc zgolj vlogo metodične metafore, ki je v funkciji podcenjevanja empiričnih informacij. Ta egocentričnost je Descartesa pri vprašanju boga speljala le v obnavljanje spekulacij na način, kot se je takrat počelo že kakih dva tisoč let, od Aristotela dalje. Kajti racionalistično dvomljenje o vsem, kar je, je privedlo Descartesa do trditve, da je tudi sam nepopoln. Seveda se nam to nenehno potrjuje v vsakodnevnem izkustvu, a v zvezi s transcendenco je znotraj descartovske logike imela omenjena trditev dva daljnosežna sklepa: da človek ne more biti bog, ker če bi to bil, bi se ustvaril popolnega; in drugič, da je prav zavedanje lastne nepopolnosti dokaz obstoja nečesa popolne(jše)ga, sicer v nasprotnem primeru – če te popolnosti (boga) ne bi bilo – potem sploh ne bi bila možna človekova ideja (o) popolnosti, saj se ne bi mogla razviti iz nečesa tako nepopolnega, kot je človekova misel. In če je to res, je človekovo zavedanje popolnosti možno le na način, da so vse ključne ideje (na primer o bogu) dane človeku že z rojstvom, vrojene, ker se je lahko le na ta način iz svoje nedovršene pameti miselno povzpел do ideje popolnosti, boga. Že štiri desetletja za tem je John Locke zavrnil Descartesovo idejo o vrojenih idejah. Dokazuje, da kakršnakoli miselna spekulacija ni nekaj več od empirije, ampak obratno: vse ideje, ki so podlaga miselnim izpeljavam, pridejo iz čutenja. Ker nam je vse, kar je, kar obstaja, dostopno šele posredno preko izkušnje in čutil, je celotno naše vedenje – vključno z idejami in refleksijo – nekaj sekundarnega in proizvedenega od nas samih, ne pa prirojenega. S tem je Locke zavrnil Descartesove vrojene ideje in jih v sklopu človekovega spoznanja ontološko degradiral iz izvornih v posledične. Enako velja za boga: če je vse, kar vemo, le naknadni konstrukt oziroma (zgolj) predelan odsev izkustva, je tudi spoznanje boga le ideja o bogu, torej o tem, kar posledično sami skonstruiramo v soočenju z materialno stvarnostjo, do katere nikoli ne moremo do konca prodreti zaradi omejenosti čutil. Čeprav Locke boga sicer ne zanika, ga z empiristično logiko odločno zastre: vse, kar je, ostaja nespoznavno, saj se nam razodeva le na način približkov, s katerimi nas oskrbuje človeško omejen čutni aparat. Pri tem tudi bog ni izjema.

Problem: ker bi se nadaljnje potenciranje Lockove drže nedvomno končalo v odločnem ateizmu, obrne škof Georg Berkeley tako zastavljen empirizem v nasprotni ekstrem. Po njem je gotovo le, da resnično in zagotovo obstajajo zgolj vsebine našega izkustva, temelječe na predstavah, medtem ko za vse ostale stvari – vključno z materijo – velja, da so izmišljene (ta berkeleyevska logika predstavlja »kopernikanski« obrat znotraj empiristične filozofije). To, kar zaznavamo, je dokaz, da obstaja ta, ki zaznava, in ne dokaz za to, kar je zaznano; s tem se je Berkeley otresel materializma, ki ga je povzdigoval Locke in z zavrnitvijo ateističnih implikacij odprl empirizmu pot v spiritualistične vode. Hkrati je Berkeley utemeljeval boga s sklicevanjem na duševne zmožnosti, na primer: če velja, da zaznane stvari dokazujejo obstoj tistega, ki jih zaznava, in ko se zgodi, recimo, da ta, ki zaznava, neha zaznavati ter kljub temu iste stvari obstajajo še naprej – potem

ta pojav pomeni, da jih zaznava nekdo drug; kmalu vidimo, da iste stvari obstajajo še vedno, ko jih tudi ta drugi neha zaznavati pa tretji itd., nakar pridemo do tega, da je na koncu vsaka stvar le predstava v duhu boga. Brez njega nobena stvar ne bi bila možna, saj je božji obstoj logična izpeljava omenjenega postulata, da dejstvo zaznavanja dokazuje zaznavajočega in ne zaznavno (stvar, bitje). Krajše: realno ni materialno, pač pa psihično (vsebine naših izkustev).

Nakar Hume naredi še korak naprej in s tem spelje empirizem do skrajnih možnosti. Če je Locke prišel do sklepa o obstoju materialne substance posredno, ker sicer brez nje ne bi bilo osnove, s katere smo deležni prek čutil posredovanih informacij, in ko je Berkeley to zanikal, ker je resnično samo, kar je izkušeno – potem je Humov korak naprej lahko vodil le v dosledni skepticizem. Njegovo bistvo je v naslednjem: ker nam je stvarnost le posredno dostopna prek zaznav, ki jih v naši miselnosti variiramo dalje ter kombiniramo v obliki vtisov in idej, je resnična gotovost o tem, kaj je res in kaj ni res, nemogoča. Resnično je le dejstvo, da ne moremo vedeti, kaj je resnično, saj nam je vsa zunanost dostopna le posredno, redukcionistično, popačeno, tj. negotovo, medtem ko je »gotovost« naših notranjih konstruktov zgrajena na nepopolno posredovanih informacijah o nikoli neposredno dostopni zunanji realnosti. Zato o ničemer ne moremo biti zares prepričani, razen o tem, da zagotovo ni res tisto, kar drugi govorijo, da je res, vključno s trditvami o takšnem ali drugačnem bogu. In skozi ta poudarek je treba brati tudi *Naravno zgodovino religije*, sicer bomo presenečeni ob protislovnosti izpeljav, ki jih je v knjigi kar nekaj. Denimo, kako razumeti humeovsko logiko, ko po eni strani prepričljivo dokazuje (str. 49-59), kako je politeizem občutno bolj strpen od vsakršnega monoteizma; dokazuje, kako so »zablode« politeizma – na primer okrog nasilnih smrti – socialno manj destruktivne za družbo od »zablode« v monoteističnih konstruktih; dokazuje, kako je zatiranje človeka v imenu boga verjetnejše in skorajda nujno v monoteizmu, za razliko od politeizma, kjer bogovi niso tako oddaljeni in vzvišeni; kako si, spet nasprotno od politeizma, monoteizem z monopolom vrhovne religije bolj podreja človeško misel, da ta »služi ciljem praznoverja«; hkrati pa se v monoteizmu duši sproščenost in svoboda, saj se sorazmerno z božjo vsemogočnostjo večja strah vernikov, ker ni nič več skrito božjim očem; kako je prednost politeizma pred monoteizmom ravno v tej zastraševalni ekonomiji, katere značilnost je premosorazmernost:

- a) med strašnostjo božanstva in krotkostjo človeka,
- b) med nerazložljivostjo meril poslušnosti in sprejemanja, ki jih bog zahteva od človeka, ter človeško iracionalnostjo in dogmatizmom,
- c) med versko gorečnostjo in verskimi zmotami.

Po drugi strani pa se kljub vsemu naštetemu Hume deklarira kot vernik monoteizma in označi politeistične sisteme za rudimentarne ter za vrednostno nižje vrste verskih izrazov, ker so teološko nepopolni, saj v primerjavi z monoteizmom ne temeljijo na »bolj vzvišenih načelih« (str. 29). Politeizmu odreka celo status religije. Ima ga za praznoverje v slabšalnem smislu in ravno to je zanj »pravi ateizem«.

Najpomembnejše poante te protislovne knjige so tri: prvič, da je religija vrednota; drugič, da je vse to okrog religije »enigma, nerazložljiva skrivnost. Dvom, negotovost, neodločnost so edini rezultat naše kar najbolj natančne raziskave, ki zadeva ta predmet«, obravnavan v knjigi (str. 89). Prej smo videli, da navedena poanta ni slučajna, še manj leporečno mašilo, ampak načrtovan, sistematičen sklep, ki je povsem v skladu s Humeovo filozofijo skepticizma. Tretja poanta – logična konsekvence prejšnje – pa je spoznanje, ki si na Slovenskem šele utira pravico, da bi se ga jemalo resno. Nanaša se na razumevanje vere in boga: »namesto, da bi duhovniki popravljali te izprijene ideje človeškega rodu, so jih mnogokrat pripravljeni pospeševati in spodbujati. Čim strašnejše je predstavljeno božanstvo, tem bolj krotak in ubogljiv njegov služabnik postane človek« (str. 85).

Ne pozabimo: z rekatolizacijo pod vodstvom nadškofa dr. Rodeta je podoba katoliškega boga na Slovenskem odločno retardirala iz koncilsko prenovitvenih, novozaveznih poudarkov in staro-

zavezo surovost in zastraševanje. Temu dejstvu večinska katoliška inteligenca zaradi neznanih razlogov ne ugovarja, večinska nekatoliška inteligenca pa ga načrtno ignorira, da se ne bi spet zapletla v kulturnobojne teme. V tem smislu ostaja obravnavano Humovo delo – sicer zastarel in protisloven relikv iz začetkov novoveške misli – izredno aktualno za slovenske razmere.

Andreja Prebil

Franco Cardini: Evropa in islam – zgodovina nekega nesporazuma.

Ljubljana: Založba /*cf., Modra zbirka – Delajmo Evropo, 2003

317 strani (ISBN 961-6271-53-9), 4.000 SIT

prevod Miro Bajt, spremna beseda Jacques Le Goff

Namen knjige *Evropa in islam* je obnoviti pot, ki jo je naredila Evropa, da je prišla v stik z islamom. Avtor opredeli načine in razloge za njuno srečanje, zgodovinski razvoj njunih odnosov, pluralnost vidikov, popuščanj, predsodkov in dezinformacij, ki so oblikovale in določale pogled Evrope na islam. Franco Cardini v svojem delu opozarja, da gre predvsem za to, da se razjasni zgodovinski odnos med Evropo in islamom, in se ga prikaže v luči, ki ne bi smela postati predmet zahodnih (ameriških) pojmovanj islama kot fundamentalistične in nasilne religije, kajti upoštevati je treba celotno (skupno) zgodovino, ki se je odvijala na evropskih oziroma islamskih tleh. Islam, o katerem je tukaj govor, je predvsem islam mediteranskega sveta. S tem islamom je Evropa zelo hitro stopila v stik in z njim dolgo časa (še danes) ostala v zvezi. Poudariti velja avtorjevo opombo – ki kljubuje nekaterim zahodnim koncepcijam islama kot »poenostavljenega modela«, v katerega spada ves muslimanski svet – da islam nikakor ni homogena realnost. Tako kakor obstaja več krščanskih svetov, obstaja tudi več islamskih, ki se sicer zavedajo globoke enotnosti, ki povezuje občestvo vernih (*uma*).

Knjiga se prične z izčrpnim opisom zgodovine poseganja islama na evropska tla. Naj povzamem zgolj najpomembnejše. Cardini opozarja, da se je pustolovščina z islamskim zavojevanem Sredozemlja pričela potem, ko so Arabci napadli (med letoma 633 in 640) Sirijo, Palestino, Egipt in Ciper ter nato (vse do leta 711) skupaj z Berberi osvajali Pirenejski polotok (ali *Al Andalus* – deželo vandalov, kot so jo poimenovali v Afriki). Zato je počasi začelo nastajati, med razdrapanimi višavji Pirenejev in Kantabrijskega gorovja, žarišče krščanskega odpora. Te sredozemske napade in vojne na polotoku je Evropa upravičeno imela za »izziv«, na katerega je morala »odgovoriti«, in sicer s križarskimi odpravami. Vendar so bili Saraceni hitrejši. Od 8. stoletja so se vrstili napadi na Baleare, Sicilijo, Sardinijo in Palermo. Različne politične zmede in šibkosti majhnih sredozemskih držav, ki so jih spretno in učinkovito izkoriščali, so bliskovite vojne vpade le pospešile. Z zavzetjem Sirakuze in Taormine so se prvič približali Rimu in leta 846 vanj celo vdrli. Toda muslimanska osvajanja so se na tem območju zlagoma pričela izčrpavati in ustavljati. Predvsem zaradi oslabitve avtoritete abasidskega kalifata iz Bagdada (pomemben je vpliv tudi drugih konkurenčnih kalifatov, ki so nastajali takrat – na primer sunitsko omajadski in šiitsko izmaelitski), zaradi nastanka nove neodvisne egipčanske sile, zaradi neprestanih vstaj karidžitov in karmatov – dveh izredno fanatičnih in puritanskih sekt, zaradi ekspanzije Seldžuških Turkov, itd. Medtem pa se je zgodila še epizoda »mučencev iz Kordove«, ko so okoli leta 850 v Kordovi umorili približno petdeset moških in žensk, ker so kljubovali muslimanski prepovedi, ki ne dopušča pridigati zoper postavo Preroka. O tem sicer strokovnjaki še danes razpravljajo, ali – in koliko – so dogodki iz te epizode vplivali na genezo zamisli o križarskih vojnah, oziroma – še bolj zapleteno vprašanje – o sveti vojni *tout court*. Avtor dela namreč opozarja, da se je v Španiji pripravljalo ozračje, ki je med koncem 11. in 12. stoletja zagotovilo dozorevanje orjaških

vojaških odprav in kolektivnih verskih ter duhovnih osvajanj – že omenjenih križarskih vojn.

Na stik islamske in evropske kulture je pomembno vplivala tudi zgodovinska okoliščina muslimanske polastitve Jeruzalema (ali *Al Kuds*, po Meki in Medini tretje pomembno mesto za sunitski islam in eno prvih tudi za šiitski), ki je bila sicer dolgo časa spoštovana oziroma tolerirana, v luči mednarodne politike vse do arabsko – izraelskih vojn med letoma 1948 in 1967. Omenjena okoliščina je po Cardinijevem mnenju še dodatno vplivala na pričetek križarskih pohodov, predvsem pa se je z letom 1033, domnevno tisočletnico Kristusove smrti in vstajenja, ponovno razvnelo apokaliptično pričakovanje in strah pred izpolnjenostjo usode vsega človeštva. Množica oboroženih vojakov in romarjev, imenovanih *cruce signati* po simbolu križa, prišitem na obleko, je v dveh letih prepotovala Anatolijo in Sirijo, in se leta 1099 zgrnila nad Jeruzalem, ki ga je 15. julija v naskoku zavzela. »Franki« so mesto popolnoma preplavili in pobili vse muslimanske ter judovske prebivalce (in nato kritizirali tam živečo skupnost – češ, da je sprijena ter islamizirana). Na tem mestu avtor zastavi vprašanje, ali so *mesto hoteli povzdigniti v cerkveno gospostvo ali ga celo neposredno podrediti oblasti rimske cerkve?* V Jeruzalemu se je potem zamenjalo osem kraljev, preden so ga muslimani – ko so si opomogli od presenečenja – spet zavzeli. Tako so v 12. stoletju vzklili vse bolj prazni evropski upi, da bi Jeruzalem znova z orožjem iztrgali muslimanom.

Glede na to, da živimo v času medijskih podob oziroma reprezentacij, jih avtor ne pozabi omeniti v kontekstu tedanjega časa. Zastavlja vprašanje: *kakšna je bila podoba, kakršna se je kazala v besedilih, ki opisujejo muslimane v zvezi s prvo križarsko vojno?* »Pogansko« etiko so si svoj čas zamišljali kot narobe obrnjeno krščansko, še zlasti kar zadeva mesene užitke (čezmerno uživanje in pohotnost Saracenov). Stereotipne podobe takratne evropske reprezentacije islama so vključevale čaščenje hudiča, Mohameda kot heretika in čarovnika, islam kot izkrivljeno resnico, kot vero nasilja in vojne (Tomaž Akvinski), po drugi plati je bil Averroes prikazan kot brezbožnik in sovražnik Kristusa, Arabci kot magi – vse to je pripomoglo k temu, da so krščanske kulture obravnavale muslimanske kulture zelo skeptično in nejeverno. Cardini opozarja, da je tovrstna propaganda križarske vojne še pospešila (bilo jih je pet), te pa so nedvoumno zakoreninile spiralo obojestranske sovražnosti, ki se je kasneje še stopnjevala v času otomanskega imperija, ko so *padla* velika mesta, kot so Konstantinopol, Negropont, Beograd, Granada, Zahara. Papež Pij II. je tedaj oblikoval tezo – katere sklepov se morda spočetka niti sam, niti njegovi sodobniki niso zavedali – da je bila Evropa v pravem pomenu sedež krščanstva – *patria in domus* – oziroma se je enačila s *christiana religio*: za kristjana je veljal vsakdo, ki se je imel za Evropejca. Po drugi plati pa na neenotnost krščanstva tudi v tem vidiku opozori reformacija – Luther je na primer v predgovoru k neki zbirki muslimanskih besedil razločeval med graje vrednim islamskim verovanjem in njegovo spoštovanja vredno moralno prakso – ko se tehtnica vrednotenja islama premakne na pozitivno stran: *Turek* je postal fascinantna oseba, ki je slovela po svoji srčnosti, pogumu in vojaški disciplini. V nasprotju z nepopisnim spektaklom zmede in podkupljivosti v evropski vojski so sultanove armade takrat postale vzor reda, varčnosti, zmernosti, predvsem pa se niso predajale *barbarskemu besenju*, ki je bilo značilno za zahodnjake.

Cardinijevo delo se zaključuje z opisom dogodka, ki se je zgodil 2. novembra leta 1917, ko je britanski minister za zunanje zadeve James Balfour poslal pismo bančniku Lionelu Walterju Rothschildu, častnemu predsedniku *Svetovne sionistične organizacije*, in mu v njem zagotovil, da britanska vlada z naklonjenostjo gleda na ustanovitev judovskega *national home* v Palestini. Gre za eno izmed prelomnic, ki je vzgojila danes pereče arabsko-izraelsko vprašanje. Prav to vprašanje – poleg spremembe v demografskih in ekonomskih ravovesjih, širitve Evrope, migracij, nastajanja novih manjšin ipd. – je močno zapletlo in globoko spremenilo odnose med Evropo in islamom. »Če bo islam to, kar bodo iz njega naredili muslimani, bo Evropa tisto, kar bodo iz nje znali narediti Evropejci«, je ena izmed ključnih ugotovitev avtorja, ki sproža vrsto vprašanj. Eno izmed pomembnih je dilema, ali bo v prihodnje evropska kulturna in politična tvorba močna in homogena – tako na gospodarskem kot na družbenem področju – in v svojem morebitnem

ponovnem odkrivanju krščanskih korenin (za kar se močno zavzema papež Janez Pavel II.) tudi ekskluzivistična, nacionalistična in neobčutljiva tako za številne lastne kot sosednje kulturne in politične identitete. Upati je, da bo propaganda, pretežno posredovana prek ameriške popularne kulture, ostala doma izključno v Ameriki. Tudi v tem pogledu je čas, da evropska identiteta postopoma sestavi *protiutež* svetovnemu hegemonu, saj bo le tako, čeprav razširjena in fragmentirana, ostala še naprej *evropska*.

Lucija Mulej

Martin Luther: Tukaj stojim – teološko politični spisi. Ljubljana: Krtina, zbirka Temeljna dela, 2002
190 strani (ISBN 961-6174-42-8), 2.800 SIT
 prevod Božidar Debenjak

Socialno-politično pedagoška študija, povzeti spisi opusa Luthra, umeščena v teološki diskurz dobe preloma in temačnosti srednjega veka, zlasti v luči *Malleusa Maleficaruma* (*Kladiva, ki ubija čarovnice*), nakazuje heteronomnost momentov časa, ki morda ni tako zelo oddaljen.

Leto 1486 z dominikancema Sprengerjem (ki je bil med drugim tudi dekan univerze v Koelnu) in Institorisem naznani čas »*kladiva, ki ubija čarovnice*«. Ne gre samo za boj proti herezijam, pač pa zlasti za boj proti tistim mislečim, ki s poznavanjem stanja stvari kot takih, pomenijo motnjo. Parafrazirano: predvsem grožnjo za *kolektivno nezavedno*. Eden takih je bil Martin Luther. Rojen novembra 1483 v kraju Eisleben pri Mansfeldu v Turingiji, v osrednji Nemčiji, očetu kmetu, ki se je kasneje zaposlil v rudniku bakra in postal premožen rudarski podjetnik. Ker je sinu želel omogočiti boljše življenje, ga je poslal na šolanje. Potekalo je v latinščini in kljub mojstrstvu, ki ga je dosegel v tem jeziku, je nemščina vendarle ostala njegov najljubši jezik (kar lahko razberemo iz spisov *O prevajanju*).

Poleg študija klasične in sholastične filozofije se je Luther posvečal nominalizmu. Ti dve smeri, kasneje tudi krščanski humanizem, močno vplivajo nanj in na njegov odnos do Boga in *Biblije kot Božje besede*. Leta 1502 je diplomiral, 1505 pa magistriral. Oče je želel, da bi sin študiral pravo, vendar je Luthra mikalo versko življenje. Kmalu je opustil študij prava in julija 1505 vstopil v avguštinski samostan v Erfurtu. Istega leta je veliko njegovih soolcev umrlo za kugo. To je v njem zbudilo tesnobne misli in začel se je ukvarjati z vprašanjem zveličanja in pogube. Dve leti kasneje je bil posvečen v duhovnika, 1509. leta je drugim diplomam dodal še diplomu iz bibličnih študij in začel obetavno kariero kot univerzitetni predavatelj. Doktoriral pa je iz teologije 1511. leta in pričel na univerzi v Wittenbergu z vrsto predavanj o bibličnih knjigah – o Psalmih, in o Pavlovih pismih Rimljanom, Galičanom in Hebrejcem.

Med tem časom se je njegova tesnoba glede vprašanja zveličanja, kljub zvestemu opravljanju meniških dolžnosti, poštenju in samokaznovanju, stopnjevala. Nepremagljivi občutek lastne grešnosti ga je silil v dela pokore, kar pa ga ni prepričalo o tem, da bi bil zaradi raznih askez *bližji nebesom*. Soočen s svetopisemskimi zahtevami po Božji pravičnosti, kjer je Bog sodnik, človek pa, četudi brez osebnih grehov, dedič Adamove grešne narave in nagnjenja k grehu, je pričel razumevati „*dobra dela*“, za katera si človek v skladu z Božjim zakonom prizadeva, kot umazana, sebična in pokvarjena. Teologi, na katere se je opiral Luther, so takrat menili, da je človekovo zveličanje delno v njegovih rokah in sicer v opravljanju dobrih del. Toda prek svojega začetnega stališča o Božji pravičnosti je prišel do prepričanja, da je plod dobrih del poguba in ne zveličanje. To je (poleg previda Biblije) osrednji temelj, na katerem je Luther gradil neposredno konfrontacijo proti odpustkom. O tej problematiki lahko še danes beremo v njegovem

obsežnejšem spisu *Nova vera*, kjer se ni dotaknil le »svobode človeka kristjana«, pač pa zlasti izboljšanja krščanskih razmer. Moto teh pisanj (temeljijo zlasti na Pavlovih pismih) bi lahko strnili v znamenitem stavku, da namreč *dobra dela ne delajo človeka dobrega, pač pa dobri ljudje delajo dobra dela*. To pa je tudi srčika »brumnosti« – gre za termin, ki ni lahko prevedljiv, vsekakor ne more biti povzet s *pobožnostjo*, kajti beseda izraža odnos do skupnosti, soljudi ter vestno in voljno izpolnjevanje dolžnosti. *Brumen* je navsezadnje tisti, čigar življenje je Bogu dopadljivo. Ne pa tudi tisti, ki skuša *brumnost* doseči z deli dobrega, kar se mu morda najočitneje razjasni ob odhodu v Rim.

Ko je Luther leta 1510-1511 (domovino je zapustil zgolj takrat) obiskal Rim, je doživel kopico razočaranj. Ugovarjal je zlasti popačenosti nauka in zavajanju ljudi z odpustki. Pri tem pa Luther ni vedel, da je ozadje prodaje odpustkov velika denarna prevara osemletne nabiralne akcije za gradnjo bazilike Sv. Petra v Rimu. V poglavju *Nova vera* (spis o *Schmalkaldskih artiklih*) zlasti kritizira koncilarizem, ki je že skoraj avtarkičen: »Če bi take glavne stvari duhovskega in posvetnega stanu, ki so proti Bogu, obravnavali na koncilu, bi pač imeli vse roke polne dela, tako da bi pozabili na otročarije in norije o dolgih duhovniških oblačilih, verskih tonzurah, širokih pasovih, škofovskih in kardinalskih klobukih ali palicah in podobnem glumaštvu« (str. 103). Luther tudi sicer zelo jasno nakazuje dvoličnost duhovščine v vseh spisih, ki so zbrani v pričujoči knjigi.

Z vidika sociologije religije je potrebno poudariti Luthrovo opažanje o splošnem nezaupanju v koncile, ki se vleče že od časa *velike shizme zahoda* (1054) – koncil v Konstanci tako na primer postane usoden za sklicatelja papeža Janeza XXIII., ki je bil odstavljen, kot zlasti za češkega protestanta Jana Husa, ki ga je Rimokatoliška cerkev sežgala na grmadi. Znano je, da je bil Hus podvržen angleški Wycliffovski »hereziji«, začel je pridigati apostolsko uboštvo, zavračal pridobitništvo Rimokatoliške cerkve, nakup služb in trgovino z odpustki (to gibanje se je v 16. stoletju v veliki meri porazgubilo v reformaciji). Kakorkoli, nezaupanje v papeže botruje nezaupanju v koncile – kajti Husa so leta 1415. obsodili na grmado in ga tudi usmrtili, čeravno mu je rimsko-nemški cesar **Sigismund** pred koncilom zajamčil varstvo. Luther je v tem smislu imel več sreče. Poleg zaščite s strani Friderika Saškega, ga je svetovalec Johann von Staupitz, ki je je uvidel srčko problematike in Luthrove sposobnosti, odvezal služabniških opravil v samostanu in mu priporočil v branje že omenjena Pavlova pisma. V njih je Luther končno našel rešitev svojih težav, predvsem v Pavlovem izreku: „Pravične rešuje vera.“ Tako tudi tri gesla reformacije – *solus Christus, sola scriptura* in *sola fides* – posamezniku v roke polagajo zahtevna in odgovorna merila o tem, da naj posamezna prepričanja vodijo do ravni veljavnosti. Tudi zato je Luther izpostavil pomen prevajanja Biblije v ljudem razumljiv jezik.

Pred spopadom z oblastmi konec oktobra 1517 je deloval kot pastor, pridigar in spovednik Wittenberžanov. Takrat je sestavil znamenitih 95 točk ali tez, in jih najverjetneje pribil na vrata grajske cerkve v Wittenbergu, ki so služila kot uradna oglasna deska univerze. Teze so hitro natisnili in s tem omogočili njihovo širjenje tudi drugod. Leta 1518 je Luther opozoril papeža Leona X. na zlorabe v zvezi s prodajo odpustkov in ga pozval, naj jih s svojo avtoriteto prepreči. Luther je bil do svojih predstojnikov sicer zelo spoštljiv, vendar je papež v njegovi kritiki odpustkov videl napad na svoj finančni sistem ter oblast nad verniki – moč sojenja, odpuščenja in podeljevanja odveze. Vsi ti dogodki so povzročili zaostritev Luthrovega odtujevanja od papeštva in katoliške cerkve. Dogajanje pa ni ostalo brez odziva. Poleg ostalih mu je zlasti nasprotoval dominikanec Silvester Prierias v *Dialogih* objavljenih leta 1518. Tako je bil razglašen za krivoverca in papež si je zelo prizadeval, da bi prišel v Rim in preklical (zavrnil) svoj nauk. To prizadevanje je spodletelo, ker ga njegov vladar in zaščitnik, volilni knez Friderik Saški ni hotel izročiti v sojenje. Friderik je imel zelo veliko oblast – svoje podložnike je bil sposoben ščititi tudi pred rimskim sodiščem. Ker Lutra niso uspeli premamiti za odhod iz rodne dežele, so nalogo zasliševanja na nemških tleh zaupali mestecu Ausburgu in kardinalu Kajetanu. Ta svoje naloge ni opravil po zamislih Rima, iz česar sledi naloga aretacije plemiču Karlu von Miltitzu. V teh mesecih je Luther ponovno našel

zavetje (pri svojem volilnem knezu) in ta zaščita se je nadaljevala zlasti v nevarnem obdobju med leti 1520-21. V Leipzigu je 1519 leta potekala razprava med Luthrom in njegovim kolegom Andresom Carlstadtom na eni strani, in Johannom Eckom na drugi. Razpravo so začeli pri temi o svobodni volji in odpustkih, razvila pa se je v raziskovanje cerkvene avtoritete. Luther je vse bolj zavračal papeževo avtoriteto.

Tako je leta 1520 napisal tri dela z naslovi *Krščanskemu plemstvu nemške narodnosti*, *Babilonska sužnost Cerkev* in *Kristjanova svoboda*, kar je povzročilo še večji prepad med Luthrom in Rimom. Rim je pripravil bulo *Exsurge Domine*, ki je pomenila pogojno izobčenje in nudila šestdeset dni za predajo. To listino je decembra 1520 sežgal, kakor je tudi papež sežgal njegove knjige. Temu je sledil poziv cesarja Karla V, naj nadležni protagonist javno nastopi pred nemškim občinstvom. Od tod tudi izrek »*Tukaj stojim, ne morem drugače*«. Pred komisijo Reichstaga je nastopil sredi aprila, kjer so zahtevali preklic vsebin iz njegovih knjig. V dolgem govoru je Luther napravil razloček med svojimi pisanji: glede vzgojnih spisov (o veri in dobrih delih, o zakonskem življenju in dobičkarstvu itd.) preklic ni potreben, glede ostrine polemik pa se je bil pripravljen opravičiti – toda ostalega ni zmožgal preklicati. Obrazložil je namreč, da bi bil pripravljen preklicati vsa svoja dotedanja dela, če bi ga ali Sveto pismo ali pa *luč razuma* prepričala o lastni zmoti. Zato parabola »*Tukaj stojim, ne morem drugače*« ni zgolj parabola reformatorja, intenzivnega misleca in izjemno dobrega protoetnografa (Luther je namreč imel izjemno intuicijo opazovanja, kar je zlasti razvidno v selekciji pravega materiala Svetega pisma, tj. evangelijev), pač pa tudi človeka, ki je stal za svojimi besedami in dejanji.

Zaradi odpora do oblasti sta cesar in Reichstag maja podpisala *Wormski edikt*, ki je „*menih*“ izobčil. S pomočjo Luthrovega glavnega zaščitnika ga je dočakal skrit na odročnem gradu v Wartburgu. Tu je pričel s prevajanjem Biblije v nemščino. Proti koncu 1521 leta ga je mestni svet povabil v Wittenberg, da bi odpravil tamkajšnji nered. Brez odobravanja svojega volilnega kneza se je Luther spomladi 1522 vrnil v Wittenberg in s številnimi sijajnimi pridigami in s svojim izjemnim ugledom skoraj sam napravil red – versko reformacijo je bilo v Wittenbergu moč zaznati v številnih oblikah: *službo Božjo* so poenostavili in opravljali v nemščini, pridige so postale pogostejše, katekizmi in cerkvene himne so bile napisane v nemščini.

V zaključku velja opozoriti, da s pričujočim prevodom zbirka *Temeljnih del* založbe Krtina nudi temeljit vpogled v Luthrovo ustvarjanje, ki je obeleženo z zgodovinsko noto o religijski, kulturni, politični, socialno-pedagoški luči tistega časa. V Luthrovi zbirki spisov je tako zbranih šest *Spisov o Svetem pismu*, trije *Spisi o prevajanju*, štirje *Spisi o novi veri*, *Polemika o papeškem primatu* ter spisa o tem, kaj pomeni *živeti krščansko*. Za današnji čas je zlasti zanimiva *Razprava o zakonskem življenju* ter spis *O kupčiji in dobičkarstvu* – delo torej ni namenjeno zgolj teološko naravnanim, pač pa vsem tistim, ki v preteklosti iščejo vzroke za sedanjost.

Literatura:

M. Mullett (1995): *Luther*. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.

Ksenija Šabec

Angelo Ara, Claudio Magris: Trst, obmejna identiteta. Ljubljana:

Študentska založba, zbirka Claritas, 2001

283 strani (ISBN 961-6356-72-0), 5.900 SIT

prevod Marija Luisa Cenda, spremna beseda Igor Škamperle

Angelo Ara (rojen 1942), profesor moderne zgodovine na univerzi v Paviji, in Claudio Magris (rojen 1939), profesor nemške literature na univerzi v Trstu, sta leta 1982 izdala knjigo *Trst*,

obmejna identiteta (Trieste. Un'identità di frontiera). Čeprav delo ni sistematičen zgodovinski oris »papirnatega mesta«, kot ga avtorja imenujeta, pa gre za toliko bolj izčrpen in temeljit sklop dvanajstih esejističnih zapisov o kulturni zgodovini Trsta, ki najpomembnejšim historičnim dejstvom dosledno sledijo z imagološko študijo, torej obravnavo literarnih del in likov najvidnejših tržaških ustvarjalcev devetnajstega in dvajsetega stoletja.

Knjiga, ki je v slovenskem prevodu izšla z že skoraj pregovorno, v tem primeru devetnajstletno zamudo, namreč temelji na predpostavki, da tržaška literatura, na katero se avtorja stalno opirata, ni »samo« literarna praksa, ampak pridobi v Trstu eksistencialno vrednost in bivanjski smisel, saj življenja ne samo odraža, ampak ga tudi osmišljuje.

Univerzalen značaj in pomen, ki ga je Arovi in Magrisovi knjigi nedvomno treba priznati in zaradi katerih je delo, ne glede na svojo specifično topiko, v prvem desetletju tretjega tisočletja nemara celo aktualnejše, kot je bilo ob izidu, avtorja dosežeta z analogijo sodobne družbe in mesta, katerega identiteta zlasti po dveh zgodovinskih mejnikih, novembru leta 1918, ko je Trst priključen italijanski državi, in oktobru leta 1954 z londonskim memorandumom, postaja vse bolj razdvojena, obrobna, odtujena in »nikogaršnja«. Odmaknjenost in obrobnost Trsta sta namreč le zrcalni sliki položaja sodobnih družb nasploh in formalističnega meščanskega življenja posameznika znotraj njih. Ljubezniva površnost sodobnega načina življenja tako postane krinka odsotnosti poglobljenega bivanja, konvencionalna in dostojna obleka v skladu z zapovedanimi normami in formami, ki človeku pomaga pretvarjati se, da je pod njenim videzom skrivnostna esenca, čeprav dobro ve, da tam ni ničesar. Razkrivanje te navideznosti in pretvarjanja sodobnih družb še najbolj uspeva literarni govornici, kar ne nazadnje dokazujejo besede Scipia Slataperja, tržaškega pisatelja »treh duš« (slovanske, italijanske in nemške), kot sebe imenuje avtor knjige *Moj Kras*, ki je leta 1912 pisal Sibilli Aleramo: »*Ko pride kdo k nam, ga peljemo po teh sivih ulicah in se čudimo, da ne razume.*«

Kljub zgodovinskim razlogom, ki botrujejo dejanski gospodarski stagnaciji in provincialnosti Trsta po letih 1918 in 1954, ko postane mesto periferija na skrajni vzhodni meji Italije, pa vodijo ti tudi v psihološko in ne zgolj povsem realno razdvojenost tržaškega meščanstva med stremljenjem po sijaju iz preteklosti in nepomembno resničnostjo sedanjosti. Sovražnost ali vsaj nezadovoljstvo z italijansko državo – njenim funkcionarjem in politikom, ki so se v obdobju »jadranskega« oziroma »tržaškega« vprašanja po drugi svetovni vojni pogajali s tedanjo Jugoslavijo in zahodnimi silami, predvsem ZDA in Veliko Britanijo, o ozemeljski razdelitvi Julijske krajine, je bila neznana celo njena zemljepisna lega – je tržaško prebivalstvo v pretežni meri preusmerjalo v nestrpnost do Slovencev (in Hrvatov) in z lastno zaprtostjo, predsodki in zamerami onemogočalo italijansko-slovenski dialog. »Tržaškost« in ne (več) »italijanskost« je postala izraz (najbolj v stranki *Lista za Trst*) neke vrste »avstrijskosti« Trsta, njegove srednjeevropske duše oziroma habsburškega, cesarskega mita, torej mita o odsotnosti in pogrešanju preteklega časa. Vse to je po Arovem in Magrisovem mnenju znamenje napetega in zagrenjenega ozračja v mestu, »ki še ni prebolelo krize svoje identitete, čeprav je od leta 1918 minilo že več kot šestdeset let«. Omenjeni mit o minuli zlati dobi Trsta, ki je v avstrijskem cesarstvu zlasti po zaslugi Marije Terezije prerasel v pravi trgovski emporij in stičišče številnih etničnih, narodnih in verskih skupnosti, čeravno je kulturna mnogonacionalnost mesta ostajala predvsem pojav elite in torej izjema, ne pa pravilo, je tako postal osrednja referenčna točka tržaškosti, nemara iluzorično podkrepjen zgolj z dejstvom, da je Trst od šestdesetih let prejšnjega stoletja vsaj za tako imenovane Slovence predstavljal trgovski *axis*, izložbo kapitalističnega Zahoda in podobo potrošniške družbe.

Prav obsesivno poudarjanje mita o tržaški posebnosti in identiteti izobčenosti iz italijanske države ter nesamoumevni gotovosti o tem, kateri domovini Tržačani pravzaprav pripadajo, so marsikaterega posameznika, bodisi Italijana ali Slovenca, ukalupili v »užaljeno eksistencialno-nacionalistično togost«, pred katero ni ostala imuna niti tržaška literatura. Ta je namreč z eksplisitno obravnavo tržaškosti postala tržaška literatura o tržaškosti, kar je – tako avtorja – nemalokrat jalovo početje, ki vodi v stereotipiziranje, tавтоlogijo, samopoveličevalno avtarkijo, zaprtost vase,

domnevno nerazumljivost zunanjih opazovalcev mesta in klišejskost. Do preseganja tovrstne togosti sicer prihaja zlasti med mlajšo generacijo tržaških pisateljev in pesnikov, vprašanje pa je, ali skupni dialog ne obstaja zgolj na literarni ravni, medtem ko je vsakdanja resničnost zanj še vedno razmeroma nedovzeta.

Največji dosežek, ki ga delo Angela Are in Claudia Magrisa slovenskemu bralnemu občinstvu prinaša in na katerega najbolj zgovorno opozarja prav poznavanje njegovega prevoda, pa je bržkone dejstvo, da je Trst, za Slovence nekoč simbolno mesto, po ljudskem številu leta 1910 z upoštevanjem mestnih in okoliških prebivalcev celo največje slovensko mesto, večje od Ljubljane, skupaj s celotnim tako imenovanim zamejskim slovenskim prostorom v Italiji od kulturne zavesti matičnih Slovencev in slovenske države danes tako nemarno daleč. Ob velikih imenih srednjeevropske književnosti in umetnosti na sploh, ki prihajajo iz tržaškega okolja, ostajajo izobraževalni učni programi slovenskih osnovnih in srednjih šol prazni listi papirja, na katerih le redkim uspe prepoznati imena pisateljev in pesnikov: Scipia Slataperja, Itala Sveve, Umberta Sabe, Angela Vivanteja, Giannija in Carla Stuparicha, Biagia Marina, Enze Bettize, Fulvie Tomizze, Carolusa L. Cergolyja, Bobija Bazlena, Vittoria Vidalijs, Ippolita Nieve, slikarja Vita Timmela, psihoanalitika in Freudovega učenca Edoarda Weissa in drugih.

Pričujoča knjiga je namreč poglobljen prikaz nekaterih najustvarjalnejših avtorjev, ki so živeli in delali v Trstu, napisan z vidika italijanskih piscev. Oznaka »Slovani«, ki se je Ara in Magris vsaj za slovenskega bralca najbrž še vedno prepogosto poslužujeta, ko opisujeta prisotnost predvsem slovenskega in hrvaškega, v manjši meri tudi srbskega prebivalstva v Trstu, moteče spominja na stereotipno dojemanje in posplošeno reprezentiranje treh različnih sicer slovanskih narodov, ki so na Tržaškem pridobili slabšalno oznako *Slavi*, *Schiavi*, *Schiavoni*, izvirajoč iz semantične asociacije izraza *Slavi* s *Schiavi*, torej sužnji. Kljub temu pa avtorja pomembno opozorita tudi na za večino italijanske populacije neznane v tržaškem prostoru nastale slovenske literarne in umetniške dosežke Srečka Kosovela, Avgusta Černigoja, Vladimirja Bartola, Borisa Pahorja, Alojza Rebule, Cirila Zlobca, Iga Grudna, Marija Kogoja, Pavla Merkuja in Maksa Fabianija.

Šele prebiranje in poznavanje stvaritev avtorjev obeh obrazov "dvojne duše" Trsta lahko morebiti prispeva k vzpostavitvi sobivanja slovensko-italijanskega dialoga, obema matičnima državama, Sloveniji in Italiji, pa pomaga razumeti, kar ni uspelo dojeti zahodnoevropskim predstavnikom ob povojnem razreševanju statusa "teh nekaj ribiških vasi na istrski obali", kot je sporna ozemlja ob italijansko-jugoslovanski meji označil tedanji ameriški pogajalec Llewellyn E. Thompson, ko so se predvsem Američani zgražali, "čemu toliko razpravljanja in nasprotovanja zaradi teh nekaj kvadratnih metrov ozemlja".

Blaž Lenarčič

Drago Kos (ur.): Sociološke podobe Ljubljane. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Teorija in praksa, 2002
112 strani (ISBN 961-235-112-0), 2.250 SIT

Knjiga *Sociološke podobe Ljubljane*, ki jo je uredil Drago Kos predstavlja nekakšen dodatek oziroma stranski produkt raziskave, katere rezultati so bili objavljeni v publikaciji *Pogledi na Ljubljano: ideje o razvoju; esejistična anketa* (uredil Drago Kos, 2001). Vendar je, za razliko od publikacije *Pogledi na Ljubljano*, večina besedil knjige *Sociološke podobe Ljubljane* rezultat medsebojnih razprav sodelavcev *Centra za prostorsko sociologijo*, spodbujenih z analizami in komentarji že omenjene raziskave. Kot gostja med prostorskimi sociologi pa sodeluje Tanja Rener s tekstom o ljubljanski mladini in njenih načinih preživljanja prostega časa.

Avtor prvega prispevka z naslovom *Razprava o mestu* je urednik zbornika Drago Kos. V prispevku se sprašuje, zakaj v največjem slovenskem mestu, v katerem je zbranega precej intelektualnega potenciala, skorajda ni razprave o problemih mesta? Večina tovrstne razpravljalke energije se namreč izčrpa že v ponavljajočih se razglabljanjih o prometnih zagatah mesta. Ko in če se kdo oglasi, pa gre večinoma za *žolčne fatalistične izbruhe*, ki jih lahko prebiramo v pismih bralcev različnih časopisov in revij. Po Kosovih ugotovitvah je prav ravnodušnost javnosti eden najbolj očitnih simptomov, da mestna energija ugaša, kar ima lahko dolgoročne negativne posledice. V nadaljevanju prispevka išče avtor vzroke za tovrstno *urbano anemijo* v razmerju med modernizacijo in urbanizacijo. Na tem mestu ugotavlja, da Ljubljani manjka urbane kulture, katere glavni element je toleranca, ki predstavlja pogoj za odprto družbo. Vzroke za to med drugim išče tudi v intenzivno odvijajočih se procesih suburbanizacije in dezurbanizacije v Sloveniji, ki zmanjšujejo potencial urbane kulture in s tem tudi tolerance. Kos namreč ugotavlja, da ta dva procesa v že tako majhni Ljubljani predstavljata precej več kot zgolj prostorski problem. Z upadanjem fizičnega obsega urbanosti se zmanjšuje absorbcija drugačnosti, to pa je v relativno zaprtem družbeno-kulturnem okolju precej neugodno. Tovrstni problem avtor na zelo zanimiv način prikaže na precej aktualnem primeru načrtovanja islamskega verskega in kulturnega središča v Ljubljani.

V svojem prispevku *Ljubljana: konec ali začetek urbanosti?* pa, za razliko od Kosa, Marjan Hočevar verjame in upa v reurbanizacijo in posledično tudi v to, da bo Ljubljana sčasoma postala *pravo mesto*. Bistvo Hočevarjevega prispevka predstavlja tematika, ki je med urbanološkimi in urbano-sociološkimi diskusijami aktualna že skoraj pol stoletja. Tako avtor analizira vse bolj prevladujoče stališče javnosti, da je ljubljanska *mestnost kot način življenja* v krizi.

Prispevek Marjana Hočevarja je razdeljen na dva dela. V prvem delu avtor napravi *retrospektivo krize prave urbanosti*, kjer ugotavlja, da postaja Ljubljana vse večja, obenem pa ima sorazmerno vse manjši pomen njeno tradicionalno središče. V tem smislu avtor hudomušno ugotavlja, da je staro mestno jedro že postalo predmestje BTCja. V nadaljevanju avtor problematizira prevladujoči vzrok kriznosti ljubljanske urbanosti, ki naj bi bil star zgolj nekaj let, ter ima izvor v pojavu *suburbanih konzumpcijsko-komercialnih centrov*. Po avtorjevih ugotovitvah namreč tiči pravi vzrok krize ljubljanske urbanosti, kot načina življenja v tem, da Ljubljana v vsej svoji zgodovini ni uspela razviti izrazitejših klasičnih značilnosti in vrednot tipične urbane centralnosti. Medtem ko predmestna nakupovalno-zabavišna središča le dodatno, ne pa tudi vzročno, zmanjšujejo *prizoriščni* pomen tradicionalnim centralnim predelom mesta.

V drugem delu prispevka se Hočevar sprašuje, kaj storiti glede omenjenih problemov? Po njegovih ugotovitvah se urbanost s svojimi specifičnimi lastnostmi v razmerah univerzalizacije dostopnosti (postfordistična prizoriščnost) iz predhodne nujne potrebe in vnaprejšnje danosti (fordistična prizoriščnost) preoblikuje v življenjskostilsko izbiro/neizbiro posameznikov oziroma skupin. In z namenom, da bi v Ljubljani prišlo do stopnje, ko bi bilo mogoče reči, da je v tem mestu prisotna urbanost kot način življenja, avtor ponuja rešitev v obliki celovitega, premišljenega načrta funkcijske diferenciacije, ki vključuje regulacijske in spodbujevalne finančne ter druge ukrepe. Cilj tega načrta pa bi bil postopno nekonfliktno segmentiranje dveh ljubljanskih prostorskih, družbenih in kulturnih sfer: množičnih potrošnih koncentratov na obrobjih mesta in storitveno-bivanjsko ter prizoriščno usmerjenih centralnih območij Ljubljane.

Pavel Gantar v svojem prispevku z naslovom *Tranzicija, identitete in urbani razvoj Ljubljane* poglobljeno sociološko komentira obdobje, v katerem se je spremenila logika delovanja družbenega sistema in njegovih podsistemov. Avtor najprej analizira razmerja med postsocialistično družbeno transformacijo in urbani procesi, kjer ugotavlja, da so domala vsa mesta oziroma urbana območja v prvih letih obdobja tranzicije doživela pravi šok, ki so ga povzročili razpad socialnih mrež, gospodarstva, ter proces prestrukturiranja politične in gospodarske moči. Zaradi tega je prvo obdobje postsocialistične transformacije v večini nekdanjih držav socialističnega bloka predstavljalo prehod s slabega na še slabše, kar se je odsevalo tudi v mestni in grajeni infra-

strukтури (slabo vzdrževanje, drastičen upad stanovanjske gradnje, naraščajoča stanovanjska stiska itd.). Gantar nadaljuje razpravo na konkretnem primeru Ljubljane, in sicer z opisom procesov, ki so pomembno vplivali na nove razmere, v katerih se je mesto znašlo po propadu socializma (osamosvojitve Slovenije, reforma lokalne samouprave in politične institucionalne spremembe). Njegova ocena je, da je Ljubljana kar dobro prestala obdobje tranzicije. Težave, s katerimi se trenutno sooča, pa so predvsem posledica razkoraka med hitrostjo ter spreminjanjem družbenega in političnega okolja, ki presega transformacijsko dinamiko grajenih struktur. Na koncu avtor zgoščeno opredeli še nekatere značilnosti in probleme družbenoprostorskega razvoja Ljubljane v preteklem desetletju (ljubljski AC obroč, nakupovalno središče BTC, razvoj vzhodne Ljubljane ter problem prometa). Prispevek zaključuje z analizo, kako se omenjenih problemov loteva prvi urbanistični dokument (Prostorska zasnova mesta Ljubljane), ki se po več kot petnajstih letih loteva prostorskega razvoja mesta tudi na konceptualni ravni.

V zadnjem času smo v Sloveniji priča neenakemu *"boju"* med vedno šibkejšim središčem in razvojno izredno dinamičnim in potrošniško uspešnim obrobjem mesta. Kljub temu, da ima mestno središče v primerjavi s suburbanimi prostori potrošnje določene prednosti (na primer historični ambient) so te prednosti slabo izkoriščene in za veliko število ljudi prepoznane kot neuporabne z vidika vsakdanjega življenja v mestu. Analize spreminjanja urbanih in suburbanih prostorov potrošništva se je lotil Matjaž Uršič v prispevku *Veliko mesto majhnih nakupov – "to je moje mesto"*. Avtor v prvi vrsti išče vzroke za preusmerjevanje velikega števila potrošnikov iz mestnega središča v območja nakupovalnih centrov. Obenem pojasnjuje tudi posledice tovrstnega preseljevanja potrošnikov za mestno jedro (predvsem zmanjševanje pomena urbanega mestnega središča za opravljanje vsakdanjih prostočasnih aktivnosti). Z vključitvijo kulturnega potrošništva (kinodvorane, gledališča ipd.) v prostore potrošništva na mestnih obrobjih je prišlo do pomembnega premika v ponudbi nekaterih prostočasnih dejavnosti, ki jih je od sedaj naprej mogoče opravljati tudi izven mestnega jedra. Poleg tega pomembno vpliva na delovanje in utrip v mestnem središču tudi podaljševanje delovnega časa v nakupovalnih središčih, in poslovanje prostorov množičnega kulturnega potrošništva, ki ponujajo zabavo in sprostitve tudi po zaprtju trgovin v nakupovalnem centru. Med vzroki, ki so pomembno prispevali k tovrstnem razvoju nakupovalnih središč v Ljubljani avtor izpostavi predvsem naslednje: obilica prostora, boljša prilagoditev avtomobilski uporabi, izkoristek lege ob stičiščih najprometnejših cest, slabo razvit javni promet (LPP). Morebitno rešitev oživitve (starega) mestnega jedra Ljubljane vidi Uršič v čimprejšnji izgradnji ustreznega sistema javnega prevoza, ki bi olajšal dostopnost do mestnega jedra in spodbudil nadaljnji razvoj mestnega središča.

Iz vasi kablov nas v info-urbani habitat v svojem prispevku pripelje Franc Trček. Avtor najprej opozori na nostalgичne, predinformatične modele razvoja Ljubljane, ki jih ponujajo različni strokovnjaki za družbeno-prostorske tematike in nenazadnje tudi mnenjski voditelji iz esejistične ankete prostorskega razvoja Ljubljane. V nasprotju z njimi Trček razmišlja o Ljubljani kot o informacijsko-urbanem habitatu. O Ljublj@ni, kot informacijskem vozlišču, ki bo s kombinacijo oblikovanja e-vsebin in delovanja v kibernetskem prostoru na eni strani, ter na drugi strani informatičnemu modelu razvoja prilagojenim javnim, delovnim, bivalnim, izobraževalnim ter prostočasnim habitatom vzpostavljalo informatično mesto. V ta namen izhaja avtor v svojem razmišljanju iz nekaterih indikatorjev informacijsko-telekomunikacijske infrastrukturne opremljenosti ter spoznanj o prisotnosti kibernetskih vsebin o Ljubljani in v Ljubljani. S tem namenom v prvem delu besedila analizira trenutno stanje in potrebne ukrepe za izboljšanje informatizacije Ljubljane, v drugem delu besedila pa se ukvarja s prosto-časovnimi in družbeno-prostorskimi spremembami (predvsem njihov vpliv na reorganizacijo urbane dogodkovnosti in prizoriščnosti), ki jih nove ITK omogočajo in povzročajo.

Prosti čas ljudi, je čas za razreševanje različnih konfliktov v družbeni sferi, za druženje in vzdrževanje socialnih mrež ipd., in s tem nujno zaznamuje utrip mesta. Zato so mestna središča dober seizmični instrument sociabilnosti oziroma vitalni organ mestne socialnosti. S prostim

časom mladih v Ljubljani se v zadnjem besedilu v knjigi z naslovom *"Dobimo se na Prešercu": Prosti čas mladih v Ljubljani* ukvarja Tanja Rener. Na podlagi empiričnih podatkov raziskave o prostem času mladih v Ljubljani, ki jo je leta 1997 izvedla raziskovalna skupina *Centra za socialno psihologijo*, avtorica ugotavlja, podobno kot Kos v prvem prispevku, da je za sodobno generacijo mladih v Ljubljani bolj kot karkoli drugega značilen kompleks resignacije, apatije in umika v zasebnost. Empirični podatki so pokazali prevladovanje pasivnih oblik pritožnih dejavnosti (mladi v prostem času največ gledajo televizijo, poslušajo glasbo in se pogovarjajo po telefonu), ter majhno težnjo po fantaziji, originalnosti in vznemirljivem življenju. Večinsko držo anketiranih dijakov lahko označimo kot *"stvar me ne zanima, pustite me (nas) na miru"*. Zato tudi bolj cenijo mir, varnost, domačnost kot pa tveganja, sprejemanje izzivov, dinamično življenje (str. 108). Po besedah Renerjeve so se nekdanja družbena gibanja (iz 60ih, 80ih in 90ih let prejšnjega stoletja) mladih porazgubila v zasebne anonimnosti, ali prešla v institucionalno politiko raznih strank. Tovrstna (ne)dogajanja so najbolj prizadela prav urbano mladino, ki se je znašla na razpotju med frustracijo brezperspektivnosti in imidžem urbanega življenja tako, da za sedaj raje ostajajo v varnih mejah vsakdanjega potrošništva, šol in množične kulture. Kljub vsemu pa sedanje apatije in večinskega nezanimanja mladih za aktivnejše preživljanje prostega časa ne moremo pripisati neposredno njim, temveč celotnemu družbenemu kontekstu, v katerem poteka naše (urbano) življenje.

Vsi avtorji prispevkov v knjigi *Sociološke podobe Ljubljane* soglašajo s tem, da Ljubljana doživlja usodne strukturne spremembe. Obenem pa je iz vseh besedil tudi razvidno dejstvo, da je Ljubljana nekoliko posebna urbana skupnost, če je ta posebnost razvojno perspektivna, pa se bo pokazalo v naslednjih desetletjih.

Vsebinsko gledano zbornik *Sociološke podobe Ljubljane* predstavlja odlično gradivo za *razpravo o mestu*. Avtorji prispevkov so obdelali zelo aktualne in pomembne teme, ki se ne dotikajo zgolj prebivalcev Ljubljane. Njihovi prispevki in delo kažejo tudi na to, da še vedno obstajajo ljudje, ki si želijo, da bi bile stvari drugačne, ki verjamejo in upajo, da se bo razvila argumentirana in interaktivna komunikacija o urbanih vprašanjih ter prisilila mestno oblast k razreševanju problemov. Izbira naslovnice knjige *Sociološke podobe Ljubljane* na prvi pogled izgleda nekoliko provokativno, morda prav z namenom, da mobilizira javnost, da bi se končno pričela konstruktivna javna diskusija o (družbenih) problemih slovenskih urbanih krajev.

Franc Trček

**Srna Mandič, Maša Filipovič (ur.): Stanovanjske študije. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Znanstvena knjižnica, 2002
202 strani (ISBN 961-235-113-9), 3.000 SIT**

V znanstveni monografiji z naslovom *Stanovanjske študije* se skupina sedmih raziskovalk in raziskovalcev loteva pri nas sorazmerno redko obravnavanega raziskovalnega področja – stanovanjske tematike. Mogoče je razlog za relativno marginalnost stanovanjskih študij pri nas neko privzeto stališče politike, da se je s privatizacijo stanovanjskega fonda v veliki meri rešil stanovanjski problem, kar pa seveda ni res. Stanovanjske politike v osmišljanju praks družbenega razvoja v državah Evropske unije spadajo gotovo med temeljne politike boja proti socialni izključenosti.

V recenzirani monografiji skupina petih avtoric ter dveh avtorjev, ki prihajajo iz treh različnih znanstveno-raziskovalnih ustanov (*Center za proučevanje družbene blaginje* na Fakulteti za družbene vede, *Ekonomska fakulteta* v Ljubljani in *Urbanistični inštitut* Republike Slovenije)

poskuša zapolniti to odsotnost stanovanjske tematike v interdisciplinarni strokovni javnosti.

Monografija je smiselno razdeljena v tri tematske sklope: *Razvojni trendi*, *Artikuliranje problemov in ranljivost skupin* ter *Primerjalne analize*. V prvem sklopu nas v treh prispevkih raziskovalke s Fakultete za družbene vede seznanijo z razvojnimi trendi na področju razvoja socialnih storitev in stanovanjskih politik. Uvodoma nam Srna Mandič predstavi kakovostni razvoj področja socialnih storitev in njihov vpliv na stanovanjske politike. Pri tem avtorica deli stanovanjsko politiko na njen jedrni in dopolnilni del. Jedrni del politike »sestavljajo ukrepi, ki so splošen okvir za delovanje akterjev na ravni države«, dokler so dopolnilni del politike ukrepi, »ki dopolnjujejo splošno stanovanjsko politiko z vidika ciljev socialne in/ali družinske politike«. Iz primerjalne analize politik so razvojno zanimive ugotovitve avtorice o krepitvah pristojnosti nižjih lokalnih ravni teritorialne oblasti (lokalne vlade, mestne uprave) ter o povezovanju in medsebojni koordinaciji storitev, ki jo – po mnenju recenzenta – pogrešamo pri nas.

V drugem prispevku znotraj sklopa nam Ružica Boškič predstavi načine krepitve moči običajno deprivilegiranih skupin na stanovanjskem področju. Prispevek v uvodnem delu na zanimiv način poda pogosto »nevidno« težave in ranljivost, ki mu sledi analiza tveganosti stanovanjskih situacij. Te so v veliki meri posledica dohodkovne nemoči, a tudi neustrezne zakonodaje. V zaključku nam avtorica ponudi model krepitve moči, ki naj bi zamenjal birokratski model. Znotraj modela krepitve moči bi prizadeti akterji z urejeno zakonodajo, pridobivanjem znanj ter z oskrbovanjem iz različnih virov izboljšali svoje pozicije na stanovanjskem področju.

V zadnjem delu tematskega sklopa pa Maša Filipović analizira razvojne trende javnih politik na primeru stanovanj za starejše. Pomembna ugotovitev analize je, da se tradicionalna slika o starejših kot o neki homogeni in pretežno obnemogli populaciji lomi. To ugotovitev bi bilo potrebno prenesti tudi v javne politike usmerjene v različne kategorije starostnikov za katere je večinoma značilno, da si želijo kar se da dolgo ohranjati avtonomijo svojega bivanja.

V drugem delu monografije sledi sklop artikuliranja problemov in ranljivosti skupin. Uvodoma avtorici Ružica Boškič in Maša Filipović predstavita rezultate raziskave o ranljivosti na stanovanjskem področju, kakor jo zaznavajo organizacije, ki se srečujejo z vprašani ranljivosti. Sumarna ugotovitev raziskave je, da »so pojavne oblike težav raznovrstne, po drugi strani pa jih doživljajo ljudje kot posamezniki in tudi kot pripadniki različnih skupin«. Analizirane organizacije same pa so dokaj nemočne v zvezi z viri, ki jih imajo na voljo pri reševanju problemov. Sledi članek Maše Filipović, Barbare Černič Mali in Richarda Sendija o bivanju za starejše, v katerem avtorji izhajajo iz demografskega dejstva o starajoči se družbi. V poglavju prikažejo nekatere nove oblike bivanja starejših, za katere je značilno, da poskušajo s prilagoditvami omogočiti, da starejši ohranijo avtonomijo svojega bivanja, kar se da dolgo. Drugi del poglavja pa obravnava rezultate raziskave o Željah starejših na stanovanjskem področju v Sloveniji, ki jo je izvedel Urbanistični inštitut za Nepremičninski sklad pokojninskega in invalidskega zavarovanja. Šlo je za kombinacijo pisemske ankete med najemniki stanovanj Nepremičninskega sklada in telefonsko anketo na vzorcu splošne populacije prebivalcev Slovenije starejših od 50 let. Temeljna ugotovitev ankete je, da si velika večina anketirancev želi ostati v svojem stanovanju ali hiši do konca svojega življenja, če pa bi se že selili, bi se selili v bližino svojega sedanjega bivalnega okolja.

V zadnjem prispevku znotraj tematskega sklopa pa se Jure Debevc ukvarja z najemniki denacionaliziranih stanovanj pri nas. Kot ugotavlja že uvodoma, gre za perečo in težko problematiko skupine državljanov, ki jih avtor označi za »eno največjih žrtev slovenske tranzicije«. Bistvo težav vidi avtor v dejstvu, da na eni strani neprofitni najemniki po naravi statusa ne spadajo v zasebni sektor, kar povzroča, da so najemna razmerja konfliktna in nestabilna, na drugi strani pa to konfliktnost omogoča tudi zakonodaja, ki sočasno postavlja najemnika v močno podrejeni položaj.

Monografijo *Stanovanjske študije* zaključuje tematski blok primerjalne analize Srne Mandič o trendih v najemnem sektorju srednje in vzhodne Evrope, Andreje Cirman o prednostih in slabostih lastniškega in najemnega stanovanjskega statusa in Ružice Boškič o naboru ukrepov stanovanjske politike v petih evropskih državah (Švedska, Finska, Avstrija, Francija, Nemčija).

V zelo primerjalno-analitičnem pristopu, ki prežema celotno monografijo tako pri analizah politik kot pri analizah njihovih posledic – tj. družbenih praks, se bralcu vedno bolj kristalizira ugotovitev, da je hitrica ob privatizaciji stanovanjskega fonda, katere namen je gotovo bilo zagotavljanje družbenega miru, s svojim “*horuk*” pristopom navidezno sicer uspešno reševala problem za večino sedanjih lastnikov stanovanj, a je hkrati odpirala celo vrsto novih problemov in hkrati z zelo neparitetno napisano zakonodajo postavljala večino sedanje najemniške manjšine v izrazito podrejen položaj. Ta manjšina, ki je mogoče sicer zanimiva za polnjenje novinarskih stolpcev in televizijskih problemskih oddaj, pa spet ni tako številčna in tudi (žal) ne tako organizirana, da bi predstavljala resno grožnjo samozadostnosti slovenske politike na vseh teritorialnih ravneh. Tako so na primer dobro znani primeri, ko najemniki neprofitnih stanovanj ob pogosto naraščajočih povišanih najemnin izražajo svoje nedohajanje situacije oziroma finančno nemoč, a jih izvršilna oblast gladko zavrača z izjavami o dolgi čakalni listah ter *off-record* izjavah tipa, “*lahko spokate, če vam kaj ni prav*”.

Kljub tehtnosti in poglobljeni preglednosti monografije pa je moteče, da je pisana v nekoliko pretirano suhoparnem znanstvenem tonu. Vsekakor bi pridobila na kvaliteti, če bi vključevala več perečih primerov iz prakse (na primer v obliki izjav prizadetih) ter analize (ne)uspešnosti in dolgotrajnosti njihovega reševanja. Za bolj poglobljeno razumevanje družbenih praks pa bi verjetno bila končno že potrebna tudi poglobljena analiza delovanja gradbenega lobija kot skupine pritiska. Vsekakor pa gre za monografijo, ki začenja postavljati stanovanjske študije na mesto, kamor tako s stališča razvojnih politik kot tudi s stališča problematičnosti in konfliktnosti družbenih praks na stanovanjskem področju spadajo – med ključne javne politike.

Valentina Hlebec

Srečo Dragoš, Vesna Leskošek: Družbena neenakost in socialni kapital/ Social Inequality and Social Capital. Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, zbirka Politike, 2003
91/101 strani (ISBN 961-90932-0-8), 2.900 SIT

prevod Olga Vuković

Matej Makarovič (ur.): Socialni kapital v Sloveniji. Ljubljana: Sophia, zbirka Sodobna družba, 2003
240 strani (ISBN 961-6294-48-2), 4.000 SIT

ključne besede: socialni kapital, družbena neenakost, socialna politika

Avtorja, Srečo Dragoš in Vesna Leskošek, oba doktorja sociologije in socialna delavca, sta v monografiji z naslovom *Družbena neenakost in socialni kapital* opozorila na nekatera negativna dogajanja v slovenski družbi po spremembi političnega sistema. Knjiga je razdeljena v pet poglavij, ki sta jim dodani še dve prilogi ter prevod v angleški jezik, tiskan v obratni smeri.

Prva tri teoretska poglavja uvedejo pojme ideologije, družbene neenakosti in socialnega kapitala. Avtorja s teoretično in operacionalno razčlenitvijo pojma ideologije pripravita primerno konceptualno orodje za obravnavo družbene neenakosti. V drugem poglavju utemeljita razločevanje med družbenimi razlikami in družbeno neenakostjo, ki je posledica družbenega spodbujanja in nagrajevanja nekaterih razlik z neenakomernim porazdeljevanjem pomembnih in omejenih družbenih dobrin, kot so bogastvo, moč ali ugled. Avtorja kritično opozorita na nekatere ideološke konstrukte, ki so danes povezani s pojmom družbene neenakosti – gre za ideologije unificiranja,

ekonomiziranja in minimaliziranja, s katerimi skušajo družbeni akterji upravičiti obstoječo porazdelitev družbene neenakosti. Z enostavnimi kazalci, kot so na primer deset odstotkov najbogatejših in najrevnejših v posameznih družbenih sistemih, ali na primer viri dohodkov prvega in zadnjega dohodkovnega decila, pokažeta, da je družbena neenakost neodvisna od tipa nacionalne ekonomije ali njene dinamičnosti in ekonomske uspešnosti, da so z denacionalizacijo pridobili le nekateri, ki predstavljajo nov sloj bogatašev, ki je do svojega bogastva prišel z rojstvom in ne z lastnim delom ter da se revščina v Slovenija hitro povečuje med najbolj ranljivimi družbenim skupinami.

V tretjem poglavju avtorja operacionalizirata teoretični in metodološki instrument za opazovanje družbene neenakosti s pojmom *socialnega kapitala*. Izhajata iz Bourdieueve definicije socialnega kapitala, ki je operacionalno razčlenjen v tri lastnosti socialnih mrež ali omrežij. Socialno omrežje predstavlja vir pomembnih resursov, ki pa mora biti za določenost stopnjo uspešne in učinkovite uporabo le-teh tudi ustrezno dosegljivo za pripadnike socialnih mrež. V četrtem poglavju so predstavljeni rezultati obsežne akcijske raziskave različnih skupnosti v Ljubljani. Raziskavo so izvedli študenti Visoke šole za socialno delo v sodelovanju z Mirovnim inštitutom. Osebnih intervjuje so opravili s kontaktnimi osebami, predstavniki organizacij, neformalnimi skupinami, krajanami in krajanami ter opisali značilnosti opazovanih, slučajno izbranih mestnih, primestnih in obrobni skupnosti. Analize kažejo, da so v vseh skupnostih izgubili skupne prostore, kar dolgoročno zmanjšuje povezanost in komunikacijo ter možnosti za skupne akcije prebivalcev. Posledično je slabša tudi seznanjenost z relevantnimi informacijami, saj je v večini skupnosti izmenjava informacij pretežno ustna. Izguba prostorov je deloma posledica denacionalizacije, deloma pa pridobitniške oddaje skupnostnih prostorov različnim najemnikom. Osrednji prostori v skupnostih so tako gostilne, cerkev ali gasilski dom. Fizična dostopnost do mestnih resursov, denimo javnih služb, uradov, izobraževanja ipd. ter možnost vplivanja na mestne odločitve o skupnostih je boljša v mestnih skupnostih, kjer pa je usmerjena bolj porabniško kot ustvarjalno. Vseeno pa je izolacija in osamljenost manj problematična v mestnem jedru ravno zaradi boljše dostopnosti. Razlika med mestnimi in obrobni skupnostmi se kaže tudi v opremljenosti z vodovodom, kanalizacijo, mestnimi avtobusi ali trgovinami z živili. Prav tako je v obrobni skupnostih slabši učinek intervencij javnih služb. V vseh skupnostih poznajo le delo patronažnih sester zaradi centralizacije drugih socialnih služb. Skupnosti razdelita na aktivne, pasivne in konfliktno. Konfliktnih skupnosti skoraj ni, aktivne in pasivne pa se med seboj precej razlikujejo glede na samoiniciativnost in udeležbo krajanov. Med aktivnimi organizacijami najdemo društvo upokojencev, gasilska društva, Rdeči križ in Karitas ter društva podeželja in turistična društva, ki pa so aktivna predvsem v obrobni skupnostih. Avtorja ugotavlja, da se je v obdobju tranzicije povečala socialna neenakost tudi na mikro nivoju in predlagata nekaj konkretnih ukrepov za zmanjševanje socialne neenakosti, začevši z zagotavljanjem dostopnosti skupnostnih prostorov ter ponovno vzpostavitev vertikalnih struktur, ki bi bile odzivne za interese krajanov.

Knjiga predstavlja celovito študijo družbene neenakosti v povezavi s socialnim kapitalom, ki je izjemno dobro teoretično utemeljena in empirično izpeljana. Metodološko bolj zahteven bralec bi v opisu raziskave pričakoval še dodatne informacije o izvirnem merskem instrumentu in narejenih prilagoditvah ter informacije o načinu iskanja anketiranih oseb. Predvsem iskanje kontaktnih oseb je za raziskave socialnih mrež kritičnega pomena, saj je položaj osebe v strukturi socialnih mrež ključen za poznavanje vsebine interakcij, ki v mrežah potekajo. Avtorja sta kritično osvetlila nekatere manj bleščeče in navzven skoraj nevidne plati tranzicije. Obravnavana problematika je sicer del vsakdanjega življenja konkretnih prebivalcev Slovenije, le redko pa je tako lucidno prikazana s strani v Sloveniji delujočih in pišočih družboslovcev.

Omnibus člankov, ki so objavljeni v knjigi z ambicioznim naslovom *Socialni kapital v Sloveniji*, je uredil Matej Makarovič. Pet avtorjev je prispevalo teoretične in empirične študije socialnega kapitala na različnih področjih. Razmišljanja o teoretskih in metodoloških zagatah pri študiju socialnega kapitala obravnava Frane Adam in Borut Rončević v prvem vsebinskem poglavju.

Avtorja ugotavljata, da se raziskovalci v vse številnejših aplikacijah koncepta socialnega kapitala, težko znajdejo v preobilju teoretičnih in operacionalnih definicij. Kritično predstavita tri teoretične tradicije v preučevanju socialnega kapitala (Bourdieu, Coleman in Putnam) in v nadaljevanju razpravljata o težavah z operacionalizacijo in merjenjem tega koncepta ter omenita pomembne svetovne raziskave, ki izhajajo iz različnih konceptualizacij tega pojma. Mikro (analiza omrežij) in makro (Putnam) raziskovalna pristopa se najpogosteje pojavljata v raziskovalnih programih. Avtorja v sklepnem delu kritično razpravljata o pričakovanjih v zvezi s pojasnjevalno močjo in dometom koncepta ter poudarita, da je socialni kapital razumeti kot del širšega modela z več socio-kulturnimi spremenljivkami in multilinearimi ter krožnimi odnosi med viri, dimenzijami in posledicami socialnega kapitala.

S povezavo med politiko in socialnim kapitalom se ukvarja Matevž Tomšič, ki za konceptualni okvir izbere Putnamovo definicijo socialnega kapitala. V uvodnem delu izpostavi povezanost kakovosti političnih institucij in socialnega kapitala ter opozori na pojav ti. negativnega socialnega kapitala, ki je dediščina političnih sistemov, kjer neučinkovito delovanje državnih institucij povzroči nezaupanje državljanov v zaščito njihovih pravic in pripelje do visoke stopnje korumpiranosti, nezaupanj državljanov v politiko in tako zmanjša tudi njeno učinkovitost pri izvajanju politik. Z analizo sekundarnih podatkov, ki so merili Putnamove razsežnosti socialnega kapitala – (ne)zaupanje v državne institucije, prepričanje o majhnem vplivu navadnih državljanov na politične odločitve, nizko stopnjo volilne udeležbe in nizko stopnjo političnega angažmaja na lokalnem nivoju, ugotavlja, da Slovenija v tem pogledu zaostaja za primerljivimi tranzicijskimi državami. V sklepu tudi predlaga nekaj ukrepov za okrepitev socialnega kapitala, na primer izboljšanje izobrazbene strukture v državnem sektorju ali večjo pluralnost medijskega prostora. Avtor v članku ne predstavi nobenih primerljivih podatkov o teh spremenljivkah, tako da se bralec sprašuje, kakšna je dejanska vloga teh faktorjev v odnosu med politiko in socialnim kapitalom – ali so to res razlogi za primerjalno slabše stanje socialnega kapitala v Sloveniji?

Darka Podmenik v naslednjem poglavju predstavlja vzporednice med konceptoma aktivno državljanstvo in socialni kapital. Obetajoča primerjava definicij in indikatorjev aktivnega državljanstva ter dimenzij socialnega kapitala ostane le na ilustrativnem nivoju. Tako tudi interpretacija rezultatov raziskave o aktivnih državljanih Slovenije ne poseže v možne empirične in teoretične povezave med socialnim kapitalom in aktivnim državljanstvom.

Matej Makarovič za študijo socialnega kapitala znotraj organizacij izpostavi naslednje elemente: okrepljena komunikacija v formalni in neformalni obliki, opolnomočenje, slabitev statusne hierarhije in zmanjševanje razlik v denarnem nagrajevanju. Prisotnost le-teh v slovenskih organizacijah avtor preverja na sekundarnih podatkih mednarodne raziskave o upravljanju človeških virov, o kateri izvemo zgolj, da je bila narejena leta 2001 v okviru Cranefield Network. Avtor ugotavlja, da bi bilo potrebno za zagotovitev ugodnih pogojev za razvoj socialnega kapitala spodbujati neposredno komunikacijo, zmanjšati poudarek na simbolih moči in statusa, oblikovati smotno politiko nagrajevanja in spodbujati timsko delo. Uporaba sekundarnih podatkov je s stališča raziskovalca zelo ekonomična, a vendar je korektno ob uporabi takih podatkov navesti izvajalca raziskave in avtorja primarne objave podatkov. Nujno je tudi opisati vzorec (in ostale metodološke značilnosti) primarne raziskave, saj le tako izvemo, ali je možno sklepanje na populacijo oziroma ali lahko pri interpretaciji ugotovitev govorimo o »povprečnem« slovenskem podjetju.

Borut Rončević v obsežnejšem članku o socialnem kapitalu in njegovi vlogi pri oblikovanju gospodarskih strategij in podjetniških grozdov v Sloveniji uporabi kvalitativni pristop, saj vzpostavi kompleksen in večnivojski teoretski model, ki ga ne bi bilo mogoče v celoti preverjati na kvantitativnih podatkih. Avtor v model vključi večje število akterjev (gospodarstvo, sindikate in državo, infrastrukturo za reprodukcijo znanja, intermediarne organizacije in nevladne organizacije), ki so v medsebojni interakciji, za katero morajo biti izpolnjene nekatere predpostavke. Akterji se delijo na mikro in makro akterje, povezave med akterji predpostavljajo hkrati ohranjanje notranje

integriranosti akterjev in sposobnost komunikacije z drugačnimi akterji. V modelu obravnava štiri tipe socialnega kapitala – integracijo in povezovanje (ki sta pomembna za razvijanje notranje avtonomije na mikro nivoju ter oblikovanje povezav in koalicij) ter integriteto in sinergijo (ki sta pomembni na nivoju družbenih podsistemov prav tako za vzdrževanje določene stopnje družbene diferenciacije in povezovanje med družbenimi podsistemi). V empiričnem delu se avtor osredotoči na pomen socialnega kapitala kot ključnega resursa, ki omogoča sodelovanje med akterji v okviru podjetniškega grozda. S polstrukturiranimi intervjuji so zbrani podatki o vlogi različnih akterjev pri oblikovanju razvojnih strategij, odnosu do tujega kapitala in EU ter njegovega vpliva na gospodarstvo, o povezovanju v okviru podjetniškega sektorja, o oblikah koordinacije znotraj podjetij in o sodelovanju med podjetji in raziskovalno-razvojno sfero. Sistematična in dosledno izpeljana analiza desetih intervjujev pokaže, da v Sloveniji še ne prihaja do oblikovanja razvojnih koalicij, ki bi omogočale heterarhično komunikacijo med zainteresiranimi akterji, hkrati pa bi nezainteresirane spodbujale k vključitvi v *policy* procese. Ključna ovira za hitrejši razvoj je pomanjkanje socialnega kapitala in tudi pomanjkanje tehnokratskih kompetenc.

Sonja Kump se v prispevku z naslovom Socialni kapital in izobraževanje odraslih ukvarja z aplikacijo teoretske razprave o socialnem kapitalu na področje izobraževanje odraslih. Avtorica odpira enake teme, kot avtorja teoretskega članka na začetku zbornika, ki pa jih zaokroži z drugačnimi poudarki in razširi na področje izobraževanja. Skozi prizmo kritične teorije družbe izpostavi negativne strani socialnega kapitala, ki jih v navdušenju nad tem konceptom pogosto spregledamo. Poglobi tudi razpravo o odnosu med socialnim in človeškim kapitalom, in predstavi dostopne podatke o povezavi socialnega kapitala in izobraževanja. V sklepnem delu ugotavlja, da imajo bolj izobraženi večje zaloge socialnega kapitala tako na individualni kot na skupinski ravni in izpostavi potencialno emancipatorno vlogo izobraževanja odraslih.

Urška Vidovič v zadnjem vsebinskem poglavju preučuje povezave med socialnim in človeškim kapitalom v študentski populaciji. Izhaja iz Bourdieujeve in Colemanove definicije socialnega kapitala ter poveže socialni, človeški in kulturni kapital in učenje z vključitvijo skupnostnega dela. Povezave med omenjenimi dejavniki preverja z kvantitativnimi in kvalitativnimi metodami. Anketne podatke, zbrane med dodiplomskimi študenti FDU in FHŠ (vzorec ni reprezentativen), analizira z več multivariatnimi metodami. S faktorsko analizo avtorica preveri, ali/in kako dobro zastavljena vprašanja merijo razsežnosti socialnega in človeškega kapitala. Z razvrščanjem v skupine poišče skupine podobnih študentov, glede na posedovanje posameznih faktorjev kapitala. Rezultate kvantitativne analize dopolnjuje s spoznanji, ki so jih prispevali študentje v fokusnih skupinah. Potrdi tudi hipotezo, da je socialni kapital pozitivno povezan s človeškim kapitalom. Avtorica tudi ugotovi, da je z zalogami človeškega in socialnega kapitala povezana očetova izobrazba, materina pa s številom knjig, ki jih študent poseduje v osebni knjižnici. Prispevek povzema avtoričino diplomsko nalogo, ki je bila zaradi kakovosti nagrajena s fakultetno Prešernovo nagrado in Znanstveno nagrado Pomurja za najboljše pomursko diplomsko delo s področja družboslovja oziroma humanistike.

Knjigo *Družbena neenakost in socialni kapital* avtorjev Sreča Dragoša in Vesne Leskošek odlikuje koherenten in konsistenten pristop k preučevanju povezav med družbeno neenakostjo in socialnim kapitalom. Prav tako gre za zaokroženo celoto v smislu dovršenosti teoretičnega in empiričnega pristopa k preučevanju izbrane teme. Zbornik *Socialni kapital v Sloveniji* pa po drugi strani lahko opišemo kot kolaž teoretičnih in empiričnih pristopov k preučevanju socialnega kapitala. Avtorji v člankih, ki vsebujejo tudi empirične raziskave, uporabijo različne teoretične in operacionalne definicije socialnega kapitala, različne kvalitativne in kvantitativne metode, primarne in sekundarne podatke, ter tudi komparativne študije. H kakovosti zbornika bi precej prispeval enak nivo kakovosti implementacij raznovrstnih metod. Boljše so tiste študije, kjer so bili podatki zbrani z namenom preučevanja socialnega kapitala. Poskusom komparativnih študij lahko opazimo kar nekaj metodoloških pomanjkljivosti, na primer osnovna zahteva za resno obravnavanje raziskovalnih izsledkov je teoretično in operacionalno utemeljen izbor primerjanih

držav – na tem namreč temelji logika pojasnjevanja ugotovljenih razlik ali podobnosti; spremenljivke, ki jih v modelu ne primerjamo, le težko utemeljimo kot pojasnjevalne spremenljivke za najdene razlike med obravnavanimi državami; dosledno upoštevanje metodologije izvirnih študij je predpogoj za veljavnost in splošljivost rezultatov sekundarne analize. Vsekakor pa se avtorji lotevajo različnih področij in odpirajo teme, ki bi jih kazalo v prihodnje dosledneje raziskovati.

Tina Kogovšek

**Vida Miloševič Arnold, Milko Postrak: Uvod v socialno delo. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Scripta, 2003
197 strani (ISBN 961-6446-20-7), 5.700 SIT**

**Darja Zaviršek, Jelka Zorn, Petra Videmšek: Inovativne metode v socialnem delu – opolnomočenje ljudi, ki potrebujejo podporo za samostojno življenje. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Scripta, 2002
316 strani (ISBN 961-6356-74-7), 7.000 SIT**

Ključne besede: socialno delo, metodologija socialnega dela, pomoč, socialna politika

Uvod v socialno delo Vide Miloševič Arnold (njeni področji zanimanja sta predvsem socialno delo s starimi in supervizija v socialnem delu) in Milka Postraka (ukvarja se z metodami socialnega dela in socialno antropologijo), oba sta zaposlena na Fakulteti za socialno delo, je klasičen »začetniški« učenik. Seveda ne začetniški v smislu kritike avtorjev, ampak začetniški v smislu knjige, ki študenta v začetku študija uvede v temeljno disciplino, ki jo v nadaljevanju pogloblja nekaj let.

V prvih osmih poglavjih avtorja predstavi temeljne elemente socialnega dela. V uvodnem poglavju v zgodovinski perspektivi na kratko orišeta glavna izhodišča socialnega dela kot humane dejavnosti. V nadaljevanju sledi opredelitev temeljnih pojmov: kaj je socialno delo, socialna politika, socialna varnost, socialno varstvo, socialni problem, socialne storitve ipd. Tretje poglavje opisuje vire socialnega dela, ki segajo od zelo splošnih družbenih pojavov (avtorja jim pravita posredni viri), kot so družina, običaji, morala in religija ter filozofski tokovi in družbena gibanja, do bolj specifičnih, bolj neposredno na socialno delo vezanih virov: solidarnosti, samopomoči, dobrotelčnosti, socialnovarstvene funkcije države in znanosti. Četrto poglavje obravnava proces profesionalizacije socialnega dela, ki ga avtorja obravnavata z vidika več teoretskih modelov in v zgodovinski perspektivi. V nadaljevanju so obravnavane temeljne vrednote, načela, cilji in etika socialnega dela. Nadvse dobrodošlo je, da je poleg splošne obravnave teme etike v knjigi priložen Kodeks etike socialnih delavk in delavcev Slovenije. Šesto poglavje obravnava metodologijo socialnega dela. V sedmem poglavju je postavljen tako rekoč »idealni model« socialnega delavca: v kakšnih vlogah nastopa, kakšne spretnosti in lastnosti mora posedovati, katere so »zaželeni« osebnostne značilnosti ter katerih etičnih načel naj bi se socialni delavec držal. V osmem poglavju so v zgodovinski perspektivi opisani modeli socialnega dela, od prvotnega tradicional(istič)nega do sodobnejših modelov, na primer holističnega ali socialno-konstruktivističnega, ki kažejo, da tudi socialno delo kljub svoji relativni mladosti stopa v korak s sodobnimi teoretskimi tokovi v sorodnih disciplinah.

Kot že rečeno, je socialno delo kot praktična dejavnost in kot znanost relativno mlada disciplina. V tem kontekstu je v knjigi še čutiti potrebo po utemeljevanju relevantnosti, zrelosti, znanstvenosti, avtonomnosti in kar je še podobnih atributov, s katerimi si določena disciplina

lahko začne lastiti naziv »prave znanosti«. Gre za isti proces, skozi katerega so starejše družboslovne sestre socialnega dela stopile pred ne tako davnim časom. Socialno delo se je tako začelo kot praktična dejavnost filantropsko naravnanih posameznikov ali organizacij, sčasoma pa je dobilo tudi svojo specifično strokovno teoretsko osnovo, sprva bolj ali manj izposojeno od tedaj že uveljavljenih znanstvenih disciplin (sociologije, psihologije, antropologije itd.), kasneje pa tudi že utemeljeno na lastnih znanstveno raziskovalnih naporih.

Učbenik zaokrožita zaključni poglavji, v katerima je predstavljena in tudi kritično ovrednotena zgodovina socialnega dela v Sloveniji pred in po II. svetovni vojni. Knjiga sistematično in pregledno predstavi temeljne teoretske in praktične prvine socialnega dela, hkrati pa ji ne manjka tudi širše kritične (samo)refleksije manjkov te discipline. Ta kritična nota se kot rdeča nit plete skozi celotno knjigo. Tako avtorja na več mestih ob poudarjanju pozitivnih izhodišč in elementov socialnega dela, te iste elemente tudi problematizirata in jih postavi v širši družbeni in zgodovinski kontekst. Tako denimo večjo vlogo države pri reševanju socialnih težav lahko razumemo kot pozitivni premik k širši, bolj sistematični skrbi za blaginjo vseh ljudi. Po drugi strani pa lahko ta pojav obravnavamo tudi v *foucaultovsko kritični perspektivi* kot proces poskusov nadzora in discipliniranja ljudskih množic. Precejšnja pozornost je posvečena tudi vrednotam in ciljem socialnega dela. Socialno delo v vseh zgoraj omenjenih prvinah tako ne nosi le pozitivnih konotacij, ampak je lahko (je bilo in je še vedno, v nekaterih družbah bolj v drugih manj) še kako ideološko pogojeno (na primer še posebej v svojih začetkih z različnimi krščanskimi doktrinami, v socialističnih sistemih z marksistično ideologijo itd.). Bodoči socialni delavec tako že na začetku svojega študija poleg spoznavanja temeljnih pojmov socialnega dela dobi tudi vsaj osnoven uvid v pasti in zanke svojega poklica.

Če je *Uvod v socialno delo*, razumljivo, klasično učbeniško spoznavanje s temeljnimi elementi socialnega dela kot praktične in znanstvene discipline, so *Inovativne metode v socialnem delu* nadgradnja tega, tako v smislu pristopa kot obravnavane teme. Tudi pri tej knjigi sta že iz naslova razvidni njena tematika in ambicije, namreč da se ukvarja predvsem z metodami v socialnem delu, vendar na nekem višjem nivoju. Na določen način gre za nadgradnjo obstoječih metod v skladu s sodobnimi principi teorije in prakse, ne le na področju socialnega dela, temveč tudi v sorodnih disciplinah. V tem smislu je knjiga uspela integracija tako teoretičnih kot praktičnih vedenj različnih disciplin, ki izhajajo iz različnih znanstveno-raziskovalnih in/ali praktičnih interesov avtoric. Prvi dve v večji meri delujeta v akademski sferi, na Fakulteti za socialno delo – Darja Zaviršek kot profesorica med drugim predava vsebine s področja socialne antropologije in študij spolov, Jelka Zorn pa se kot asistentka ukvarja s skupnostno skrbjo in socialnim delom z etničnimi skupinami. Tretja, Petra Videmšek, pa izhaja iz praktične sfere (društvo Ozara) in se ukvarja predvsem z razvijanjem metode individualnega načrtovanja, ozaveščanjem hendikepiranih na področju spolnosti in spolnih zlorab ter delom na področju duševnega zdravja.

Inovativne metode naredijo preskok k postpozitivističnim teoretskim in metodološkim načelom, kot so na primer: pustiti, da se izrazijo različne življenjske zgodbe (glasovi), relativizacija (pogosto samoumevno nadrejene) pozicije strokovnjaka/raziskovalca in vzpostavljanje enakovrednosti vloge uporabnika, pomembnost perspektive uporabnika same na sebi, problematizacija samoumevnosti »naravnosti« oziroma »normalnosti« katere koli (ponavadi prevladujoče) pozicije (po spolu, etnični ali kulturni pripadnosti, spolni usmerjenosti ipd.), pa tudi aktiv(istič)no zavzemanje za pravico uporabnikov (posebej deprivilegiranih) do v vseh pogledih polnega, samostojnega življenja ter njegovo dejansko uresničitev. Profesionalni socialni delavec tako ni več v nadrejeni vlogi tistega, ki ve več in bolje, kaj je za uporabnika/laika najustrežnejše, ampak dopušča in celo spodbuja izražanje njegovega lastnega pogleda, izkušenj ter aktivacijo lastne moči in znanja, da razreši svojo težavo.

S tem pa smo že pri eni od pglavitnih rdečih niti knjige, ki je zapisana tudi v podnaslovu: opolno-močenju ljudi. Socialno delo v sodobnem času bi moralo in dejansko tudi vedno bolj presega svoje bolj tradicionalistične in v veliki meri tudi problematične elemente. Sodobna teorija in praksa,

ne le v socialnem delu, ampak tudi širše, vesta veliko preveč, da bi še lahko vztrajali pri strogo hierarhičnem odnosu profesionalcev/uporabnikov, prevladi vedenja profesionalca, ki »ve bolje«, ki pogosto vodi v bolj ali manj prikrito (ali vsaj neproblematizirano in samoumevno) nadzorovanje, discipliniranje ter prilagajanje uporabnika sistemu in s tem njegovo odvisnost od pomoči, nesamostojnost ter na daljši rok okrnjeno zmožnost za samostojno, samozavestno, odločno (ali z besedo avtoric, asertivno) soočanje z vsakodnevnimi življenjskimi izzivi.

Inovativne metode so prav toliko kot metodološki priročnik hkrati tudi delovni zvezek, skozi katerega so posejane praktične vaje, s katerimi bralec lahko aplicira omenjena sodobna postpozitivistična teoretska in metodološka načela. Pohvalno je, da so v knjigo vključeni številni konkretni primeri praviloma resničnih življenjskih zgodb, ki slikovito dopolnjujejo knjigo. Po drugi strani pa ravno ti primeri še kako resno in celo boleče opozarjajo, da so tudi okolja, ki se sicer imajo za napredna, odprta, strpna itd., še kako prežeta s samoumevnimi, a močno problematičnimi diskriminatornimi, stigmatizirajočimi in paternalističnimi načini razmišljanja in ravnanja.

Čeprav etnografska metoda predstavlja posebno poglavje na koncu knjige, lahko rečemo, da je z duhom etnografske metode prežeta celotna knjiga. Kot etnografska metoda zahteva metodološko in ponavadi tudi teoretsko fleksibilnost, avtorice že v uvodu poudarijo, da je knjiga sama sestavljena »interaktivno« in da je bralec nikakor ni zavezan brati linearno od začetka do konca. Metode se medsebojno prepletajo in dopolnjujejo, zato avtorice celo priporočajo »preskakujoče« branje. V tem smislu jo na koncu tudi zašpičijo z noto odprtosti in nezaključenosti. Zasnova priročnika ne samo omogoča, ampak celo spodbuja ustvarjalno branje in uporabo. Bralec/uporabnik lahko tako sam postane soavtor in ustvarjalec novih pristopov, metod.

Knjiga z naslovom (pa tudi eksplicitno v uvodnem poglavju) sicer daje vtis, da je narejena predvsem za praksa, bodisi še študenta ali pa že profesionalnega socialnega delavca (ali koga v sorodnem pomagajočem poklicu). Vendar se ob branju že zelo hitro izkaže, da jo lahko s pridom zase uporabi tudi laični bralec, bodisi uporabnik socialnih storitev bodisi oseba, ki v danem trenutku niti nima posebne potrebe po storitvah socialnega dela (na primer »trening« asertivnega vedenja). Hkrati pa tako laika kot profesionalca skozi celoten tekst opozarja na različnost življenjskih izkušenj in stilov posameznikov ali družbenih skupin ter na pasti samoumevnosti v vsakdanjih življenjskih situacijah, ki kaj hitro, včasih nehoti (vendar še vedno nedopustno), vodijo v stigmatiziranje, diskriminatorne prakse ter stereotipizacijo in tabuizacijo določenih tem in/ali ljudi. S tem pa bralca tudi senzibilizira za probleme, ki jih sicer morda niti ne bi opazil, ga »sili« v (samo)refleksijo, hkrati pa tako skozi teoretični razmislek kot praktične vaje nakazuje poti premagovanja stereotipov, predsodkov, nevednosti ali manjkov. V tem smislu *Inovativne metode* predstavljajo tudi neke vrste »učbenik za osebno(stno) rast« bralca ali celo »terapevtski priročnik«.

Gregor Starc

Zoran Kanduč: Onkraj zločina in kazni. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Koda, 2003

352 strani (ISBN 961-6446-34-7), 5.400 SIT

Zoran Kanduč se v svoji knjigi *Onkraj zločina in kazni* na svojevrsten način loteva neprizanesljive kritike politike vladanja in nadzorovanja v sodobni potrošniško naravnani slovenski in širši zahodni družbi, in že na začetku opozori bralca/bralko, da gre predvsem za njegov subjektiven pogled na različne vidike nasilja. Temu primerna je tudi celotna naracija, saj je napisana v zelo osebnem tonu, podkrepljena s številnimi miselnimi prebliski in izrazi, ki bi jih bolj konservativno

bralstvo utegnilo ožigosati kot žaljive ali nespodobne. Seveda pa jih nikakor ne gre jemati kot zmerljivke, ampak kot učinkovite stilistične popestritve, ki resne družbene probleme pomagajo predstaviti na bolj hudomušen, zanimiv in zaradi svoje jezikovne slikovitosti tudi lažje razumljiv način.

V prvem poglavju Kanduč predstavi temelje svoje argumentacije, družbeno funkcioniranje sodobnih *homo-sapiensov*, *-oeconomicusov*, *-faberjev*, *-consumensov* in *-seksualcev* zgradi na ideji, da se sodobno (počlovečeno) bivanje na planetu Zemlja vrti okoli treh podpornih stebrov: strahu, varnosti in kaznovanja. Sodobna oblika vladanja po Kanduču temelji na strahu. Strah je osnovno čustvo, ki se ga najmlajši pripadniki družbe naučijo že zelo zgodaj in na njegovi podlagi zrastejo v ubogljive (prestrašene) ali neubogljive (uporne) posameznike, ki so zaradi svojega nekonformizma pogosto tako tudi kriminalizirani. Norma idealnega posameznika v današnji družbi je namreč prvi izmed obeh. Osnovno sporočilo ideologije sodobnega sveta je, da nikjer in nikdar nisi popolnoma varen in da je to pomembno bolj kot kadarkoli prej. Reakcije ljudi na takšna sporočila so dobro opazna, a seveda slabo zaznana. Otroci v mestih se na primer ne igrajo več na (nevarnih) javnih prostorih, ampak jih po šoli dnevno in množično odvažajo na razne tečaje, vadbe in druge plačljive oblike zapravljanja ustvarjalnega časa, ne hodijo več sami v šolo, ampak jih tja pripeljejo starši ali kakšni drugi *varnostniki*, ki tudi sami živijo v nenehnem strahu. Tukaj pa se pojavi zanimiv paradoks, saj ti ne živijo v strahu pred nevarnostjo, ampak pred izgubo varnosti, ki je postala osnovna človeška vrednota tudi v ekonomskem smislu. Tako nas danes tolažijo ideje o varnih soseskah, ki zgolj dvigujejo cene nepremičninam, posebne službe, ki proti plačilu varujejo varnost ljudi in njihovega premoženja (večinoma varujejo predvsem idejo varnosti, ne pa dejanskih ljudi in premoženja), varne finančne naložbe, varna prehrana, varen seks in še marsikaj drugega. Strah pa poskušamo vcepiti tudi tistim posameznikom, ki bi utegnili ogroziti občutek varnosti prestrašenih. Palica, ki jih doleti ob morebitni kršitvi, je seveda kazen, ki mora biti vzgojna in mora služiti za zgled drugim potencialnim rabljem varnosti. Prijazno sporočilo – ki je v resnici grožnja oziroma ultimat – se potemtakem v Kandučevem slogu lahko glasi: Če boš pridna, se ti ne bo nič zgodilo, če boš poredna, te bomo spravili v red “milom ili silom”, če pa ti bo kdo kaj hudega storil (na primer te ustrelil v glavo), ne skrbi, mu bomo že mi dali vetra in poravnali račune.

Strah seveda ne učinkuje le prek izražanja iracionalnih reakcij, ampak, kar pravzaprav pogrešamo v knjigi in bi avtor lahko bolj jasno poudaril, prek procesa racionalizacije, ki našim iracionalnim dejanjem daje videz racionalnosti. Kot je verjetno povsem pravilno ugotovil Norbert Elias, je človeški razum, ki naj bi človeka ločeval od drugih živali, bolj mit kot resničnost. Razuma ni, je zgolj racionalizacija, ki zamaskira nerazumna človeška dejanja, jih zglati in jih naredi logična, razumljiva in samo po sebi umevna. Celo država s svojim birokratskim aparatom, ki je že po naravi strašljiv, funkcionira v strahu pred najmočnejšo silo sveta – pred kapitalom. Ta namreč *aparatchike* straši s svojo nenehno grožnjo: Če mi ne boste omogočili, da vaše državljane izkoriščam po svoji volji, in če jih ne boste prepričali, da je to dobro, pravično in edino mogoče, bom šel raje v sosednjo ali kakšno bolj *RAZUMevajočo* (beri: napredno, kulturno, civilizirano, pametno, boljšo) državo. Kapitalizem s svojim kapitalom na ta način sam postane agresor, ogroževalec varnosti države in njenih prestrašencev, ki se močno bojijo, da bi kapital deloval kot ženina grožnja v dovtipu o družinskem prepiru, v katerem ta zabrusi možu: “Bom vse pobrala in šla!” medtem ko se mož svojega ustrahovanja loti z grožnjo: “Bom vse pustil in šel!”

Na tak način Kanduč vpelje problematiko strukturnega nasilja, ekonomije in družbenega nadzorstva, ki ga natančneje analizira v drugem poglavju in ga zoperstavi veliko bolj zaznavnemu (in seveda bolje prodajanemu ter strašljivemu) neposrednemu osebnemu nasilju. *Bushizem* in njegova vojna proti terorizmu, ki ogroža *vsakogar* (a ta vsakdo pomeni zgolj kapital) v tem smislu postane neločljivo povezana z vzdrževanjem oblastne pozicije. Terorizem je trenutno glavni grešni kozel, ki legitimira oblast, a če bi obstajal človeški razum s svojo logiko, terorizma ne bi smel imeti/označiti za nič bolj kriminalnega od kapitalizma. Slednji je namreč zgolj zelo

sofisticirana oblika strukturnega kriminala s to prednostjo, da ni zaznan kot kriminal, temveč kot povsem legitimna stvar. Če bi vzeli za primer zgolj najhujšo obliko kriminalnega dejanja – odvzem človeškega življenja – bi kapitalizem in terorizem bolj enakopravno sodelovala v tekmi doseganja večjega zla. Postavilo bi se namreč vprašanje, kaj bolj ogroža življenja ljudi? Ali nekaj tisoč naključnih prestrašencev, ki vsako leto postanejo žrtve teroristov, ali nekaj milijonov delavnih prestrašencev, ki umrejo v delovnih nesrečah, za posledicami slabih delovnih pogojev in stresa na delovnem mestu ter ostalih zahtev sodobnega potrošniškega načina bivanja delavcev, zaradi katerega zbolijo oziroma se začnejo kontinuirano uničevati v *ekonomsko učinkovitem* ritmu življenja (oziroma umiranja), hranjenja (oziroma zastrupljanja s hitro hrano) in podobno? Enostavna matematična operacija seštevanja poda nedvomen rezultat, ob tem pa je potrebno poudariti, da bi bilo tudi žrtev terorizma manj ali celo nič, če bi celoten sistem človeške produkcije in potrošnje deloval drugače. To pa se ne bo zgodilo, dokler bodo morali biti ljudje pri svojem delu najprej podložni, ne pa kreativni in dokler bo delo veljalo za osnovno pravico in dolžnost. Delo namreč ukinja svobodo in prek šole disciplinira že otroke, da zrastejo v *pametne* odrasle (več znaš, bolj te lahko izkoriščajo), in da so kljub razvoju tehnologije, ki danes ljudem pravzaprav omogoča, da bi delali veliko manj kot včasih, pripravljeni delati več na račun svojega prostega časa. Stanje nedela je zatorej ob vsem tem treba še čim hitreje, dražje in čim bolj učinkovito preživeti, da bi lahko spet delali. Globokoumen nasvet staršev: "Pridno se uči, da ti ne bo treba delati," bi se v resnici moral glasiti: "Pridno se uči, da boš lahko nenehno delal."

V zadnjem poglavju se Kanduč loti problematike družine, partnerskih razmerij, otrok in nasilja. Ta del knjige bi brez večjih težav lahko predstavljal samostojno izdajo, saj je vsebinski prelom med prvima dvema in tretjim poglavjem nekoliko preveč očiten, ob tem pa se nekatere avtorjeve ideje začenjajo tudi ponavljati. Kljub temu avtorju ni mogoče očitati zniževanja tempa pritegovanja bralcev/bralk z zanimivim, a v slovenskem prostoru žal redkim načinom pisanja. Knjiga je vsekakor primerna za vse, ki jih zanima kritika sodobne družbe, ki iščejo navdih za glodanje njenih *gnilih stebrov*, ki si želijo bolje razumeti, zakaj se včasih znajdejo v *gnusnih položajih*, a se jim upira poseči po dolgočasnih, samoreprezentiranih visokoznanstvenih socioloških delih, saj ob branju radi tudi uživajo.

Valentina Hlebec

**Jože Ramovš: Kakovostna starost – Socialna gerontologija in gerontagogika. Ljubljana: Inštitut Antona Trstenjaka, SAZU, 2003
582 strani (ISBN 961-6128-25-6), 8.600 SIT**

Obsežno monografijo Jožeta Ramovša o kakovostni starosti je izdal *Inštitut Antona Trstenjaka*, ki se že vrsto let ukvarja tudi s problematiko starejših, predvsem z ustanavljanjem in vodenjem medgeneracijskih skupin za kakovostno starost in osebno družabništvo z osamljenimi starimi. Avtor je socialni delavec, ki se praktičnemu in raziskovalnemu delu s starejšimi predaja že dobrih petnajst let. Sedaj dela kot raziskovalec in predstojnik na Inštitutu Antona Trstenjaka za psihologijo, logoterapijo in antropohigieno in kot profesor za predmetno področje zasvojenosti na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani. Objavil je številne poljudne, strokovne in znanstvene prispevke s področja preventivnega dela z mladimi, družino in starimi ljudmi, medgeneracijskih odnosov, priprave na kakovostno starost ter problematike zasvojenosti.

Monografija je zastavljena zelo ambiciozno, saj s skoraj 600 stranmi opisuje praktične in teoretske vidike socialnodelavske obravnave starih. Prvi del knjige je namenjen opredelitvi kakovostne starosti. V štirinajstih poglavjih avtor najprej definira pojem kakovostne starosti, opozori na tabu

starosti in marginalizacijo starih ljudi. Sledi opredelitev večdimenzionalnega modela celostne podobe starostnika in njegovih potreb ter možnosti in življenjskih nalog v starosti. V naslednjem poglavju je predstavljen koncept socialnih omrežij in iz njih izhajajoča vpetost posameznika v vsakdanje življenje in okolje. Socialni patologiji in staranju je namenjen manjši obseg, saj tudi patološki pojavi v starosti predstavljajo le majhen drobec življenjske mavrice. V poglavju, ki sledi, so navedeni demografski podatki o staranju prebivalstva v svetu in pri nas. Naslednja štiri poglavja pa so namenjena sistematični predstavitvi priprave na starost. Avtor začne s tem, kako naj se posameznik pripravlja na kakovostno starost in nadaljuje s pripravo države in civilne družbe na vse večje število starostnikov. Nato so predstavljeni sodobni programi za kakovostno starost kot so: starostna pokojnina, programi in organizacije za samostojne ljudi v tretjem življenjskem obdobju (za zaposlitev in delo, za medsebojno povezovanje starostnikov, za izobraževanje, rekreacijo in šport, za potovanja, počitnice in razvedrilo, za medgeneracijske odnose, za pripravo za upokožitev, za stanovanjske zadrage ali stanovanjske skupine), pomoč na domu in drugi programi za delno samostojne stare ljudi (usposabljanje družine s starim družinskim članom, pomoč in nega na domu, zagovorništvo in inšpekcijske službe za preprečevanje nasilja nad starimi ljudmi, centri za pomoč na daljavo, varovana stanovanja), programi za popolno oskrbo v starosti (domovi za stare ljudi, oskrbniške družine, dnevno varstvo in hišne skupnosti), programi za pomoč v sklepnem obdobju življenja, programi in organizacije za razvoj gerontologije in ozaveščanje prebivalstva o kakovostnem staranju ter krajevni medgeneracijski centri. Štirinajsto poglavje je v celoti namenjeno mreži medgeneracijskih programov za kakovostno staranje na področju medčloveških odnosov.

Drugi del knjige je namenjen teoretični zasnovi socialnodelavske gerontologije in gerontogike. Avtor najprej opredeli socialni imunski sistem z navezavo na socialne težave in stiske, posameznikove socialno imunske sposobnosti in pripravljenost na samopomoč. V naslednjem poglavju govori o namenu prostovoljskega dela ter načinih in problemih, s katerimi se soočajo prostovoljci. Sledita metodično in teoretično poglavje. V metodičnem poglavju so predstavljeni načini dela v socialnodelavski gerontologiji, od dela s posameznim človekom do skupinskega in skupnostnega dela. V teoretskem poglavju avtor na prvo mesto postavi judovsko-krščansko izročilo in kulturno izročilo o starosti v umetnosti. Temu sledita dve teoretični izhodišči avtorjeve zasnove socialnodelavske gerontologije, tj. personalistična filozofija in izbor treh avtorjev s področja socialne psihologije. Knjiga se zaključí s pregledom izbora slovenskih avtorjev s področja gerontologije.

Obsežna monografija je po daljšem časovnem obdobju prva, ki se celovito in vsestransko ukvarja s tematiko starosti na področju socialnega dela. Avtor želi oblikovati način socialnega dela s starostniki, katerega osnovno vodilo je verovanje kot temeljna človeška kategorija in krščanska veroizpoved kot prevladujoča v ožjem in širšem socialnem prostoru v Sloveniji. Med miselnimi viri tako zasnovane gerontologije sta navedena na prvem mestu *Sveto pismo* in izbor literarnih del, na drugem mestu pa znanstveni avtorji s področja filozofije in psihologije (str. 433). Pohvalno je, da avtor to svojo sicer legitimno utemeljitev knjige na krščanstvu eksplicitno izpostavi. Velja pa z nekaj družboslovno kritične note tudi dodati, da takšen pristop vendarle vnaša določeno mero ideološke pristranosti, s katero se marsikateri družboslovec, socialni delavec ali tudi starostnik – uporabnik ne bi strinjal. Sprašujemo se, ali utemeljevanje socialne gerontologije in socialnega dela s starostniki na sicer večinski veroizpovedi (avtor izpostavlja podatek, da se je v zadnjem popisu 61,1% prebivalcev opredelilo, da so krščanske veroizpovedi), resnično vzpostavlja odprt človeški dialog in plodno sodelovanje med kristjani, pripadniki ostalih slovenskih verskih skupnosti in nevernimi, ali pa morda potencialne uporabnike socialnovarstvenih storitev deli na večinske in manjšinske? Zastavlja se vprašanje, ali potemtakem za domnevno ostalih 40% prebivalcev potrebujemo laično socialno gerontologijo? Ne pozabimo tudi na druge veroizpovedi. V današnji kulturno in svetovno nazorsko čedalje bolj raznoliki družbi pripadnost večinski kulturi,

religiji, svetovnemu nazoru, etniji ipd. ne more biti dovolj dober razlog za utemeljevanje storitev, ki so namenjene celotni populaciji. Javna mreža ponudnikov storitev mora biti namenjena vsem, tako verujočim kot tudi neverujočim. Sodobno socialno delo v Sloveniji naj bi bilo utemeljeno na teoretskih in praktičnih izhodiščih (na primer Arnold & Poštrak: *Uvod v socialno delo*, 2003; Zaviršek & Zorn & Videmšek: *Inovativne metode v socialnem delu*, 2002), ki presegajo enostranske, pa čeprav večinske ideološke usmeritve.

Najbolje zasnovani in napisani sta poglavji o sodobnih programih za kakovostno starost v Sloveniji in mreži medgeneracijskih programov za kakovostno starost. Obe poglavji podajata sistematičen pregled obstoječih programov v našem prostoru ter njihovih prednosti in pomanjkljivosti. Vendar bi si bralec želel večjo natančnost pri uporabi posameznih izrazov in navajanju virov. Za vrednotenje storitev, ki jih nudijo centri za pomoč na daljavo, so bile v zadnjih desetih letih narejene kar tri evalvacije, katerih rezultati so bili objavljeni tudi v delih, ki jih avtor sicer navaja v drugih poglavjih monografije, ne pa tudi v poglavju o sodobnih programih za kakovostno staranje (na primer Hojnik-Zupanc: *Samostojnost starega človeka v družbenoprostorskem kontekstu*, 1999 ali Hojnik-Zupanc & Kramberger: *Organizirana pomoč na domu za stare ljudi v Ljubljani*, 1996). Kljub izčrpnemu naboru literature bralec mestoma pogoša pregled sodobnejših, tudi domačih virov s tega področja. Tako denimo pri preučevanju socialnih omrežij med novejšimi viri v tekstu najdemo prepogosto samo avtorjeve vire, čeprav je bilo na tem področju v zadnjih dvajsetih letih objavljenih kar nekaj znanstvenih publikacij (na primer Iglič: *Egocentrične socialne mreže*, 1988; Hojnik-Zupanc: *Samostojnost starega človeka v družbenoprostorskem kontekstu*, 1999; Dragoš: *Socialne mreže in starost*, 2000), narejenih več raziskav in številne diplomske naloge.

Ambiciozno zastavljena monografija je objavljena v času, ko se položaj starostnikov v slovenski post-tranzicijski družbi ponovno izpostavlja. Zagotovo je bila objavljena ob pravem času, saj kljub vse večjemu številu objavljenih parcialnih del, manjkajo celovite publikacije, ki bi se sistematično ukvarjale s problematiko staranja in starostnikov. Vsekakor je to delo, ki ga bo, ne glede na omenjene omejitve, prebral vsak, ki se s problematiko staranja poljudno, strokovno ali znanstveno ukvarja.

Ilija Tomanič

**Tomo Korošec, Monika Kalin Golob, Simona Zatler, Melita Poler, Maca Jogan, Gregor Tomc: Razžalitve v tiskanih medijih. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Znanstvena knjižnica, 2002
164 strani (ISBN 961-235-099-X), 2.500 SIT**

Zbornik *Razžalitve v tiskanih medijih* osvetljuje del zaskrbljujoče medijsko pravne prakse poosamosvojitvenega obdobja, tj. razraščanje števila »medijskih tožb« zaradi razžalitev, žaljivih obdolžitev in obrekovanj na eni, ter visok delež oprostilnih sodb oziroma dopuščanja javnega žaljivega izražanja novinarjev na drugi strani.

Kot vzrok za nizko stopnjo jezikovne kulture javne besede in permissivno sodno prakso se kaže predvsem pomanjkanje demokratične prakse javne kritike in njene pravne zaščite, vendar opotekajoči koraki mlade demokracije in njenih organov razmaha obravnavanega pojava vsekakor ne morejo (ne smejo) opravičiti. Kot avtorji prepričljivo dokazujejo, je slovenska sodna praksa v devetdesetih »jezikovno gorjačenje« novinarjev dopuščala tudi v primerih, ko je bila žaljivost besedila (s pomensko-stilnega vidika) nesporna. Kot pravi Korošec, se vsiljuje sklepanje »da se sodni senati skoraj vedno izogibajo obsodilnih sodb, da se ne bi izpostavili očitku, da zatirajo svobodo izražanja in dušijo prepotrebno družbeno kritiko« (str. 6). Tovrstno interpretacijo (in s

tem pritisk) so pomagali ustvarjati tudi mediji sami, ko so obravnavo »razžalitvenih medijskih tožb« uokvirili v diskurz nevarnosti omejevanja svobode izražanja.

Zbornik izhaja iz v jezikoslovju temelječe raziskave, ki je želela opozoriti na dejstvo, da »javna raba besed, ki žalijo /.../ zastruplja duhovni prostor; ki ga v nemajhni meri gradi ravno publicistika, predvsem njena dnevno poročevalna dejavnost« (str. 4). Kombinacija novinarske in sodne prakse, ki smo ji bili priča v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, nakazuje na krizo moralnega reda družbe v prehodu ter ohlapnost v razumevanju temeljev in delovanja demokracije. Kaže namreč družbo, ki se ni pripravljena sprijazniti z dejstvom, da vsaka svoboda vedno predpostavlja oziroma temelji tudi na pripadajoči odgovornosti. To pa nam razkriva kolektiviteto, ki se na podlagi samovoljne (in vprašljive) reinterpretacije »polpretekle zgodovine« kot »družbe odgovornosti brez svobode« želi čimbolj naučiti »družbe svobode«. Kar je tu problematično je, da pri tem popularni zgodovinski spomin v interpretaciji preteklosti še uspe locirati oba pola (svobodo in odgovornost), v lastnem razumevanju sedanjosti pa umanjka prav protipol pridobljeni svobodi javne besede – javna odgovornost novinarskega delovanja.

V osnovi nam zbornik v prispevkih Toma Korošca, Monike Kalin-Golob in Simone Kralj Zatler ponuja jezikovnostilsko analizo in sodne utemeljitve primerov medijskih kršitev zoper čast in dobro ime, ki jih dopolnjuje etična (Melita Poler-Kovačič), sociološka (Maca Jogan) in kognitivna (Gregor Tomc) kritična analiza obravnavane problematike. Kazenski zakonik RS v 169. členu določa, da je lahko novinar obsojen razžalitve samo v primeru, da je iz načina izražanja in drugih okoliščin razvidno, da je dejanje razžalitve storil z namenom zaničevanja. Kar z drugimi besedami pomeni, da tožniku za obsodbo novinarja ni dovolj dokazati le, da je bilo objavljeno besedilo (objektivno) žaljivo, ampak mora dokazati tudi (subjektivni) namen razžalitve, katerega pa novinar praviloma zanika.

Korošec in Kalin-Golobova v svojih prispevkih dokazujeta, da je tovrstna obravnava razžalitev z jezikovnega in stilističnega vidika nedopustna ter z analizo primerov pokazeta, da si sodišča poljubno razlagajo nesporna jezikoslovna dejstva slovenskega jezika. Ugotavljanje namena žalitve oziroma zaničevanja kaže na temeljno nerazumevanje novinarskega dela – dejstva, da je sporočanje v množičnih medijih »rezultat namernega, k cilju usmerjenega izbora med sredstvi jezikovnega sestava« (str. 31). »Stil je izbira z namenom,« opozarja Kalin-Golobova in zato: »žaljivo izbrana beseda posledično kaže namen zaničevanja tako označene osebe« (str. 35). Tako Korošec kot Kalin-Golobova dokazeta, da se indic namere zaničevanja, ki ga zahteva naše sodstvo, kaže že v samem izboru žaljive besede, saj ima novinar za ubeseditev vselej na izbiro tudi nežaljiva jezikovna sredstva. Žaljiva ubeseditev brez namena zaničevanja je, kot opozarja Korošec, možna le v primeru tvorčeve duševne neuravnovešenosti ali neznanja slovenskega jezika, v drugih primerih pa je z jezikovnostilno analizo mogoče razpoznati stilno zaznamovanost jezikovnega sredstva (primer tabela na str. 16) oziroma njegovo (ne)primernost za stilno pravilno in etično primerno publicistično pisanje. Podobno tudi Kalin-Golobova opozarja, da bi le upoštevanje stilistične analize izbranih jezikovnih sredstev sodiščem lahko objektiviziralo njihovo vsakokratno presojo in določanje kazenske odgovornosti (str. 45).

Prispevek Simone Kralj Zatler, ki je med vsemi prispevki najmanj odkrito kritičen do medijske in sodne prakse, je pregled »medijskih tožb« na slovenskih sodiščih med leti 1995 in 1999, pri čemer ugotavlja, da se v Sloveniji tisti, ki menijo, da sta bila njihova čast in dobro ime prizadeta v katerem od medijev, v nasprotju s tovrstno prakso v tujini, ne zatekajo k civilnim, ampak h kazenskopravnim tožbam (str. 47). Avtorica izpostavi pomen posameznih sodnih odločitev, še posebej razzsodb Vrhovnega sodišča RS, na nadaljnji razvoj sodne prakse in posledično na prihodnje ravnanje družbenih akterjev. Tako lahko zmanjšanje tožb zaradi razžalitev konec devetdesetih pripišemo ne toliko izboljšanju novinarske prakse kot predvsem redkim obsodilnim sodbam, ki so postavile dejansko ločnico med dovoljenim in nedovoljenim.

Po drugi strani pa bi morala biti prepoved objave razžalitev za novinarja etična dolžnost, saj je etično mišljenje eden od temeljev kakovostnega novinarstva. Novinarjeva moralna odgovornost

izhaja iz dejstva, da v sodobnih družbah posamezniki večino informacij o svetu dobimo prav iz medijev. Zato poleg pravic in dolžnosti, ki jih predpisujejo pravne norme, mediji prevzemajo nase tudi moralno odgovornost do državljanov in družbe. Ta odgovornost pa, poudarja Poler-Kovačičeva, za novinarja nastopa pred njegovo svobodo. Avtorica ugotavlja, da je potrebno dostojanstvo človekove osebe vselej spoštovati, tudi v primeru ti. *ostre kritike*, saj »lahko novinar učinkovito in prepričljivo izraža svoje mnenje ali ostro kritiko tudi nežalljivo, z nevtralnimi, stilno nezaznamovanimi besedami« (str. 152).

Maca Jogan se zavzame za zagotavljanje sistemske moralne varnosti posameznikov, ki z neustreznimi razzodbami medijskih žalitev obstoječe sodne prakse ni zagotovljena. Z nevtraliziranjem oziroma zanikanjem aktivne vloge novinarja kot tvorca besedila in posledičnim zmanjševanjem njegove moralne odgovornosti, odpove sodstvo kot vrhovni skrbnik moralnega reda družbe. Zato se avtorica zavzame za uporabo jezikovnostilnih in sociolingvističnih metod za zagotavljanje objektivnejših sodb ter za varovanje in ohranjanje temeljnega moralnega reda v družbi (str. 119).

Podobno tudi Gregor Tomc nasprotuje pojmovanju, da je za žalitev potreben namen žalitve, saj s pozicije kognitivnega družboslovja občutenje užaljenosti posameznika ni odvisno od intence sporočevalca, ampak od tega, ali sporočilo rani posameznikovo moralno samopodobo. Tomc opozarja, da je zakonska dikcija preohlapna in tako dopušča pretirano mero sodniške samovolje ter se zavzema za njeno omejevanje skozi taksativno določitev seznama žaljivih besed, ki bi ga morali izoblikovati in s časom spreminjati družboslovci, psihologi in jezikoslovci (str. 136).

Zbornik *Razzalitve v tiskanih medijih* se ponuja kot izhodišče za refleksijo o potrebnih spremembah zakonodaje, predvsem pa sodne prakse, vendar bi za kaj takega potrebovali malo celovitejši pregled problematike. Raziskava je želela s študijo primerov analizirati in komentirati nekaj zgledov, ki so doživeli sodno obravnavo (str. 32), to pa ima za posledico večkratno obravnavanje istih zgledov – kar sicer omogoča večplastnejši pogled na obravnavane primere, hkrati pa izpostavlja zgolj peščico primerov in s tem osiromaši bralčev vpogled v obravnavano problematiko. Po drugi strani sta s tem pristopom izpuščena vsaj še dva pomembna pogleda – kot prvo ne izvem, koliko so razzalitve razširjene v sodobnem slovenskem novinarskem sporočanju nasploh, kot drugo pa ne dobimo podatkov o primerih razzalitev, ki so bili zaključeni z izvensodnimi poravnjavami. Jezikovnostilska analiza slednjih, četudi težje dostopnih primerov, bi utegnila biti vsaj toliko pomenljiva, kot tistih s sodnim epilogom.

Pri tako očitni potrebi po spremembi zakonskih določil in sodne prakse bi vsekakor pričakovali večjo udeležbo pravne stroke, vendar utegne ta manjko biti prej simptomatičen kot naključen. Tudi zato je z vidika sinteze in programskih nastavkov posameznih avtorjev problematična odsotnost predgovora k zborniku, ki bi lahko obravnavano problematiko elegantneje kontekstualiziral. Vendar nam zbornik kljub temu ponuja temeljito kritiko pravne prakse s spornim in nedopustnim moralnim naukom napačnega razumevanja svobode izražanja in (medijske) moči brez odgovornosti.

Tina Kogovšek

Jack Goody: Evropska družina. Ljubljana: Založba /cf.*, Modra zbirka – Delajmo Evropo, 2003**
271 strani (ISBN 961-6271-56-3), 3.800 SIT
 prevod Polona Mesec, spremna beseda Jacques Le Goff

Evropska družina angleškega antropologa Jacka Goodyja sodi v prvi v slovenščino prevedeni paket zbirke *Delajmo Evropo*. Zbirko so v nekaterih drugih jezikih že izdali drugi evropski zalo-

žniki (Beck, Blackwell, Critica, Laterza in Le Seuil), pri nas pa zanjo v okviru *Modre zbirke* skrbi založba /*cf. Kot v predgovoru zbirke pravi njen urednik, znameniti francoski zgodovinar Jacques Le Goff, je zbirka nekakšna zgodovinska samorefleksija Evrope – kaj so (bile) njene zgodovinske prednosti, v čem so se pojavljale težave. Pri tem zbirka ni namenjena le ozkim akademskim krogom ali intelektualni, gospodarski in politični eliti, temveč naj bi jo bralo širše občinstvo. Evropa, ki ima za sabo burno, uspešno, pa tudi krvavo zgodovino, je bila in je pomemben akter globalne zgodovine. Po drugi strani pa vlaga ogromno energije v moderni evropski združevalni projekt, ki ne more biti uspešen, če nima razčiščenih pojmov o svoji preteklosti, o svoji identiteti, svojih razvojnih potencialih in ovirah. Tako kot je združevanje Evrope relativno počasen, včasih mukotrpen proces, poln kompromisov in zastojev, tako tudi še ni izčiščena zgodovina Evrope. Od tod tudi naslov zbirke, ki daje vedeti, da je tudi zgodovinopisje o Evropi šele »delo v nastajanju«, hkrati pa ima ambicijo vsaj delno odgovoriti na vprašanje, kaj je evropska identiteta, kaj so njeni viri in kakšna se kaže njena prihodnost.

Goody se je lotil zgodovine evropske družine. Že uvodoma skromno izjavi, da po svoji izobrazbi in preteklem raziskovanju morda ni najustreznejša izbira za temo te vrste. Po drugi strani pa lahko v njegovo obrambo rečemo, da ima kot antropolog, ki je veliko raziskoval v Afriki in nekoliko manj v Aziji, dovolj drugačen pogled, drugačen horizont vedenja, da lahko morda še bolj izostreno kot specializiran zgodovinar Evrope, opazi specifične evropske družine. Če te sploh obstajajo, da bi dejansko lahko govorili prav o specifično »evropski« in ne morda »azijski« ali »afriški« družini. Avtor namreč v tekstu dokaj učinkovito in po svoje paradoksalno spodbije pojem, ki se nahaja v naslovu knjige.

V njegovem pristopu se prepletata zgodovinski in antropološki pogled (tudi sam uvodoma delo označi kot »antropološkozgodovinski esej«). Nekaterim poglavjem je tako izhodišče zgodovinska perspektiva – v teh poudari tista zgodovinska obdobja oziroma njihove značilnosti, ki so po njegovem mnenju ključnega pomena za oblikovanje določene oblike evropske družine: dediščino stare Grčije in Rima, prihod krščanstva, specifične germanske ureditve, reformacijo in njen nasledek protireformacijo ter proces industrializacije in razvoja kapitalizma. V drugih poglavjih, v katerih razmišljanje strne okrog antropoloških konceptov, kot so poročni vzorec, dota, sistemi dedovanja itd., pa da prednost antropološki perspektivi.

Goody že v prvem poglavju razbije nekatere mite o lastnostih, ki naj bi evropsko družino razločevale od družin v drugih kulturah. Tako na primer skozi optiko primerjalnih študij ugotavlja, da si Evropa ne more lastiti »izuma« jedrne družine ali majhnega gospodinjstva, niti ne otroštva ne čustvene topline (med zakoncema ter med otroki in starši), ne materinske ljubezni. Vsi ti pojavi naj bi bili po prevladujočem mnenju celo tesno povezani z modernizacijo in razcvetom kapitalizma ter primerjalno prednostjo Evrope v teh procesih. Goody to mnenje problematizira oziroma ne najde trdnih dokazov, da bi bila ti. *evropska družina* eden od ključnih dejavnikov razvoja kapitalizma. Tako sta na primer jedrna družina in majhno gospodinjstvo obstajala v različnih obdobjih in različnih družbah ter nista specifično vezana na kapitalizem. Začetki industrializacije so celo spodbujali rodnost in velike družine, ker so številni otroci zanjo predstavljali pomemben vir dohodka. Tudi iz tega razloga bi težko rekli, da je šele moderni kapitalistični sistem prinesel bolj ljubeč odnos do otrok, saj kot delovna sila verjetno niso bili nič manj izkoriščani kot v prejšnjih obdobjih. Prav tako denimo sestavljene družine, ki nastanejo z večkratnimi porokami in ločitvami, niso izključno sodoben fenomen, ampak so obstajale tudi v bolj oddaljenih zgodovinskih obdobjih.

Iz Goodyjeve razprave lahko razberemo, da v okviru evropske družine pravzaprav obstaja več razlik kot podobnosti oziroma, da prve delujejo kot bolj ključne. Obstajalo je veliko različic družinske strukture in njihovega delovanja, tako v časovni kot geografski perspektivi (osi sever-jug in vzhod-zahod). Če pa se osredotočimo na še natančnejše delitve, lahko najdemo še vrsto drugih spremenljivk, ki so vplivale na različne vzorce družinskega življenja. Tako so se na nekaterih območjih Evrope vzpostavili različni družinski vzorci v ruralnem in urbanem okolju,

ponekod jih je določal tudi način preživljanja (različni sistemi kmetovanja) ali socialni sloj (ns primer razlike med aristokracijo in kmečkim slojem v srednjem veku).

Kot enega ključnih zgodovinskih dejavnikov, zaradi katerega se je Evropa vendarle začela bistveno razlikovati od drugih okolij, Goody šteje prihod krščanstva, katerega norme so, kljub upiranju prebivalstva in sporom v kompetencah med cerkvijo in državo, imele dolgotrajen in globok vpliv na delovanje evropske družine. Po drugi strani pa celo krščanstvo kot v večjem delu dominantna religija, ni imelo enakega vpliva povsod po Evropi. V precejšnjem delu Evrope je bil pomemben tudi vpliv islamske (na primer Pirenejski polotok, Malta, Sicilija, del Balkana) in judovske vere, koder so se izoblikovali drugačni družinski sistemi kot v pretežno krščanskih delih Evrope.

Naslednji veliki premik, ki je imel velik vpliv na oblikovanje družine, je bil proces sekularizacije in zaton vpliva cerkve v obdobju od renesanse naprej. Ta proces je močno razrahljal cerkvene norme glede poroke, ločitve, ponovne poroke, dedovanja itd. Na to se že kmalu vežejo procesi prvotne industrializacije in zametki kapitalizma, ki so spet bistveno posegli v strukturo in delovanje družine. Pa tudi logika razvoja znotraj samega kapitalističnega sistema je imela zelo različne vplive na družinsko življenje. Kot je bilo že omenjeno, je prvotna industrializacija spodbujala večje družine, kasneje s (med drugim) prepovedjo otroškega dela in z razmahom obveznega šolanja ter emancipacijo žensk pa so manjše družine spet postale ekonomsko bolj smiselne.

Knjiga po formi ni neka strnjena, koherentna in sistematična zgodba o evropski družini (iz Goodyjevih besed bi lahko sklepali, da to niti ni bil namen), temveč se je avtor primerjalno analitično lotil posameznih spornih točk raziskovanja družine v Evropi. V tem smislu *Evropska družina* nikakor ni preprosto branje in zahteva precejšnjo mentalno koncentracijo in bralčevo aktivno sestavljanje avtorjevih argumentov v bolj jasno in celovito sliko. Najbrž pa je to tudi, morda predvsem, posledica dejstva, da imajo elementi, ki naj bi bili *differentia specifica* ti. evropske družine vrsto izjem in skupnih točk z oblikami družin v drugih, neevropskih kulturah. Goody tako na vrsti primerov pokaže, da so domnevno tipične poteze evropske družine pravzaprav bolj mit ali stereotip kot pa zgodovinsko dejstvo in da je oznako »evropska« treba jemati s precejšnjo merico soli.

Andreja Prebil

Jernej Pikalo: Neoliberalna globalizacija in država. Ljubljana: Založba

Sophia, zbirka Sodobna družba, 2003

224 strani (ISBN 961-6294-51-2), 4.000 SIT

Knjižni prvenec Jerneja Pikala se ukvarja s problemi teorije države, političnih konceptov in globalizacije. Lahko bi rekli, da je njegova knjiga obogatila skupek znanj, teorij o globalizaciji s tem, ko si je avtor v njej postavil naslednja vprašanja: *od kod pravzaprav kar naenkrat govor o globalizaciji, kdo si je ta svetovni fenomen sploh izmislil, kakšen je verjetni odgovor na različne razprave o vlogi države v današnji politiki, kdo ima pri uveljavljanju načel o svobodnem trgu koristi in kdo ne?* S svojimi odgovori je presegel pojmovanje globalizacije kot mita, kot nadaljevanje starih trendov ali kot nepolitični produkt svetovnega trga, in s predstavitvijo povezanosti države ter neoliberalne globalizacije močno oslabil tezo, da moč posameznih držav postaja »utvara«. Po načinu razmišljanja je sledil britanskemu politologu in sociologu Anthonyu Giddensu, ki je v svoji knjigi *Tretja pot* med drugim zapisal, da se »oblast sicer manj enači z vlado – v smislu nacionalne vlade – in vedno bolj v širšem nadnacionalnem kontekstu. Poleg tega globalizacija ni naravni proces, ampak je (bil) njen razvoj ves čas aktivno spodbujan od različnih vlad, gospodarskih korporacij in nevladnih organizacij« (Giddens, 2000: 40).

Pričujoče delo v uvodu najprej razjasni pojma liberalizem in neoliberalizem, v nadaljevanju pa se ukvarja z vprašanjem o neoliberalni globalizaciji oziroma neoliberalnim govorom o globalizaciji. Avtor pravi, da je definirati sam pojem liberalizma zelo težko, saj je le ta produkt nekaj stoletij zgodovinskega razvoja. Obstajajo namreč različne liberalne tradicije, ki vsebujejo prav tako različne koncepcije subjekta, avtonomije, pravic in dolžnosti subjektov ter prave narave in oblike skupnosti. Za primer navede primerjavo med angleškim liberalizmom iz 17. in 18. stoletja, katerega ideali so bili verska svoboda, toleranca, vladavina zakona in politične pravice, in današnjim liberalizmom, ki se ukvarja z dvema glavnima temama: z zavračanjem arbitrarne avtoritete in s svobodnim izražanjem človekove osebnosti. Pri pojmu neoliberalizem pa že samo ime pove, da gre za nov pogled v stari zgodbi. Neoliberalizem gradi na prepričanju klasičnega liberalizma, da so izključno tržne sile tiste, ki bodo prinesle blaginjo, svobodo, demokracijo in mir vsemu človeštvu. Odnos med državo in trgom, ki postaja čedalje bolj globalen, je osrednja tema, s katero se avtor, s pomočjo neoliberalnega diskurza, ukvarja. Neoliberalci trdijo, da država nima dovolj zmožnosti pri nadzoru globalizacije, zato je treba slediti principu *laissez faire*. Neoliberalen pristop h globalizaciji zagovarja torej popoln umik državne regulative na področju meddržavnega in globalnega pretoka denarja, blaga, storitev in kapitala, ukinitve državnega nadzora nad cenami, plačili in menjalnimi razmerji tujih valut. Avtor pa, ravno nasprotno, želi s svojim delom pokazati, da država v procesih globalizacije *ne propada, ampak celo pridobiva na svoji moči*. Zato v poglavjih po kratkem uvodu, opiše ti. *čudoviti svet teorij globalizacije* in sam diskurz neoliberalne globalizacije.

Preden preide na predstavljanje ključnih dokazov v prid njegovi, zgoraj omenjeni tezi, nam prikaže še nekaj splošnih dejstev, ki se tičejo globalizacije. Namreč, upoštevati je treba njeno večplastnost (ne moremo govoriti o eni sami globalizaciji, ampak kar o večih globalizacijah) in tudi različne vzroke, ki so nas do nje sploh pripeljali (tehnološke spremembe, novi načini podjetniškega organiziranja načina razmišljanja, razvoj kapitalističnega sistema proizvodnje, nastanek in vpliv industrializacije itd.). Pri tem omeni njene pozitivne in negativne posledice, kot so: izgubljanje moči države, suverenosti, avtonomnosti in legitimnosti, erozija trdnih političnih identitet, naraščajoča neenakost v in med družbenimi razredi ter na drugi strani, vzpon vladnih povezav, spodbujanje demokracije in gospodarskega razvoja, izobraževanja, zmanjševanje moči avtoritarnih vladavin in stroškov, ki zadevajo pretok informacij. Nato sledijo primeri neoliberalnega diskurza globalizacije, kjer ljudje različnih ideoloških orientacij, poklicev in družbenih položajev govorijo o vlogi države v globalizacijskih procesih. Neoliberalni globalizacijski diskurz ima nekaj skupnih značilnosti. Za zgodbe te vrste je značilno *teleološko* dojemanje procesa globalizacije. Tehnologija naj bi bila tista, ki bo pripeljala do boljšega jutri. Poleg tega se globalizacija v neoliberalnih zgodbah prikazuje kot *esencialna*, kot nujen okvir, ki ne omogoča alternativ. Spremembe v načinu delovanja svetovnih gospodarstev, naftni krizi v sedemdesetih letih, razpad brettonwoodskega sistema so glavno in pomembno opozorilo številnim družbam, da kaj kmalu naredijo še zadnji in poslednji korak h globalizacijskim procesom, saj drugače ne bo šlo. Globalizacija naj bi težila tudi k *konvergenци* (poenotenju), bila naj bi *instrumentalne narave* (se nagibala k posploševanju predstavljanja njenih procesov in posledic), *benigna*, z blagimi in pozitivnimi posledicami.

V tretjem poglavju avtor bralcu predstavi metodološke nastavke za analizo globalizacijskega diskurza. Zgodba se nadaljuje s problemi pozitivizma, hermenevitične metode, konceptualne analize Quentina Skinnerja in filozofije besedila. Pozitivizem se, na poti do ti. objektivnega vedenja ukvarja z empiričnimi podatki, ki so zbrani s pomočjo opazovanja in merjenja, hermenevtika pa si postavi vprašanje, ali je naše vedenje o družbenem brez kategorije – »namena, namere, misli«, ki so botrovali nastanku nekega družbenega pojava – sploh mogoče. Hermenevtika, ki izhaja iz grške besede *hermeneuein* in pomeni »tolmačiti, oznaniti, interpretirati«, obravnava vse to, kar pozitivistična struja strogo zavrača. V skladu s prvo avtor omeni Quentina Skinnerja, sicer predstavnika hermenevitične tradicije, ki je naredil pomemben korak naprej v interpretaciji političnih

tekstov. Z vpeljavo hermenevtičnega postopka v preučevanju politične misli je poudaril pomen vsesplošnega družbenega, kulturnega in lingvističnega *sobesedila*. Vprašanje, ki si ga Skinner zastavi je, ali je za razumevanje nekega besedila dovolj tekst, ali je pomembno še kaj drugega? Da bi se pri interpretaciji besedil izognili pastem, kot so predsodki, stališča, vpelje pomen sobesedila za razumevanje samega besedila. Zato se morajo upoštevati konvencije, želje, namere, ideologija in ideje nekega avtorja. Nazadnje sledi še filozofija teksta, ki vključuje še štiri podobna besedila: besedilo, s katerim se ukvarjajo zgodovinarji (sodobno besedilo); besedilo, ki ga je napisal avtor (zgodovinsko besedilo); besedilo, ki ga je želel napisati (želeno besedilo); ter besedilo, ki naj bi ga avtor napisal (idealno besedilo).

Z različnimi pogledi na državo (marksizem), s postkantovskim empiricizmom v obravnavanju družboslovnih konceptov, s problemi naturaliziranosti neoliberalnega diskurza in odsotnostjo želje, nas avtor počasi pripelje (v poglavju, ki se imenuje prvo branje) do razumevanja države in globalizacije v hermenevtični luči. Bralcu pokaže, da je mogoče gledati in teoretizirati odnos med državo in globalizacijo ter kapitalističnim sistemom tudi na drugačen način – ne da bi pristajali na neoliberalne poglede. Zato posebej izpostavi koncepte suverenosti posamezne države in trga kot pomembnega za razumevanje vloge države v globalizacijskih procesih. Iz zgodb liberalno-demokratske države avtor sklene, da je suverenost države tako *de jure* kot *de facto* omejena. Pri tem pa se vpraša naslednje: ali je sploh že kdaj katera država bila popolnoma suverena, ali je danes katera država sploh suverena? Dodamo lahko primer, da je denimo suverena država v angleškem in v veliki množici drugih primerov več kot problematična. Brez pretiravanja je mogoče reči, da v realnosti ni nikoli obstajala. In zelo vprašljiva je trditev neoliberalcev, ki pravijo, da se z večanjem intenzivnosti odnosov med državami zmanjšuje ali propada državna suverenost. Tudi zato, ker je hermenevtično – kritično gledano ta koncept izvzet iz zgodovinskega okvira, oziroma iz zgodovinskega sobesedila, ki ga le ta zahteva. Prav tako avtor dela zavrne tezo neoliberalcev, ki spet trdijo, da so gospodarske sile nekaj, česar ni dobro zaupati politiki. Njihov pojem svobodnega trga, kot nevidne roke in naravnega stanja, naj bi bil tak že od nekdaj. Toda tovrstno dojemanje trga zna biti zgodovinsko problematično. Zgodovina namreč uči, da še noben trg v njej sami ni bil svoboden po naravi stvari same. Svobodni trg *ni naravno stanje*, politična regulacije pa ne umetno. Je konstrukt državne moči v enaki meri kot reguliran trg. *Laissez faire* se torej uvede z dejanjem politične moči, podobno kot protekcionizem in ne nastane preprosto v procesu evolucije. Trg je imanentno družbeni odnos, ki bi ga liberalci in neoliberalci v svojih zgodbah radi prikazali kot nekaj objektivno delujočega, neodvisnega od volje ljudi in delujočega po naravnih zakonih (kot menjavanje letnih časov). Svobodni trg za svoje delovanje potrebuje močno, centralizirano državo, ne pa njene minimalnosti. V (hermenevtični) luči povedanega, pravi Pikalo, ne moremo več govoriti o tem, kaj globalizacija hoče od države, kakšne pogoje bivanja ji zastavlja, ampak je treba vprašanje obrniti in se vprašati, *kaj država (generično) in države (specifično) hočejo od globalizacije?* Poglejmo si samo primere držav vzhodne Azije in njihovo močno ter aktivno državno – tržno politiko.

V naslednjem poglavju sledi kritika zgoraj omenjeni Skinnerjevi hermenevtični metodi. Vprašanje namena in sobesedila postane posebej pereče, če se zavedamo razlike med pisnimi in ustnimi izjavami, ki jih Skinner kar enači. Napisano ne zacementira dogodka govorjenja, ampak samo »povedano« govorjenega, tisto, kar napišemo, ime povedanega. Poleg tega se v pisnem diskurzu avtorjev namen in pomen prenehata prekrivati zaradi časovne distance. S psihoanalitskega vidika pa je vprašljiv tudi sam namen, kajti avtorji nimajo vedno prvega in najvišjega privilegija dostopa do pomena lastnih izjav. Tudi jezik vsekakor ni nevtrarno orodje, ki ne bi bilo vpeto v kulturo in epistemično realnost nekega časa. S hermenevtiko odkrijemo le del zgodbe (kdo je kaj rekel in zakaj je to rekel) in takšna analiza diskurza, v našem primeru, vloga države v globalizaciji, ostaja zgolj na analitični površini, ki se ne sprašuje o tem, na kakšen način se diskurzi oblikujejo. Kot rešitev avtor knjige predlaga genealogijo, ki zavrača branje »s subjektom« (kdo je kaj rekel). Različne izjave so odvisne tudi od samega načina oblikovanja le teh, od odnosov med

posameznimi izjavami in njihovimi transformacijami. Pojma države in globalizacije nista bila nikoli pomensko fiksirana. Na ravni genealogije si potem raje postavimo naslednje vprašalnice: *kdo je tisti, ki govori o neoliberalni globalizaciji; kdo ima pravico, da govori to vrsto jezika; od kod govori (zdravnik, manager, politik, itd.); od kod takšen diskurz pridobi legitimni vir in točko uporabe; kakšna je situacija, iz katere govori (govornik/poslušalec)?*

V zadnjem, drugem branju ali sklopu različnih podpoglavij, se avtorjevo delo konča s spoznanjem, da je koncepcija posameznika tista, ki ima pomembno vlogo pri oblikovanju znanj o politoloških fenomenih. Posameznika avtor enači z atomom, ki se povezuje z drugimi atomi, ne da bi pri tem spremenil svojo lastno identiteto ali notranjo strukturo. Genealoško gledano je torej odločitev za predstavljanje globalizacije posledica liberalnega iskanja temeljev za svoje projekte izven politične teorije (globalizacija kot stvar, predmet, ki preprosto *je*, ustvarjena brez kakršnekoli politične akcije). Govorijo pa tisti, ki imajo od nje koristi in obratno, tisti, ki jih nimajo. Tudi pogosto navajanje mednarodnih ustanov in organizacij, kot so na primer Svetovna banka, Svetovna trgovinska organizacija, Mednarodni monetarni sklad ipd. jim omogoča govor z mesta univerzalnega in posledično, impliciranje nevtralnosti ter nepolitičnosti. Ampak na koncu se vseeno izkaže, da imajo neoliberalna globalizacija, globalisti in antiglobalisti vsekakor zelo jasno željo in namen.

Literatura:

Anthony Giddens (2000): *Tretja pot: prenova socialne demokracije*. Ljubljana: Orbis.

Milan Hosta

Andy Miah: Genetically Modified Athletes – Biomedical Ethics, Gene Doping, and Sport. London: Routledge, 2004 208 pages (ISBN 0415298806), 19.99 GBP

Avtor dela Andy Miah, predavatelj na škotski univerzi Paisley, je del svojega akademskega angažmaja posvetil tudi področju filozofije športa. Predvsem ga navdušujejo tehnološko-komunikacijske inovacije in različni aspekti kiber-kulture. Središčna os njegovih prevpraševanj sodobne stvarnosti je etika. In to etika v smislu iskanja humanega, ki dopušča premikanje mej in si ne zatiska oči pred protislovnostjo človekove narave. V svoji knjigi *Genetically Modified Athletes* prevprašuje temelje antidoping strategije, ki se vse večkrat izkazuje za pomanjkljivo utemeljen dogovor mednarodnih športnih in drugih institucij. Ob tem išče odgovore na vprašanja, ki si jih mnogi sploh še niso zastavili, kljub temu, da gre za očitno neizogibne stvari, ki lahko pomembno vplivajo na šport in človeško bivanje nasploh – vprašanja o človekovi naravi, smislu športa in manipulaciji s samim seboj in z drugimi povezujejo knjigo v koherentno celoto.

Tehnologizacija športa je imperativ, ki ga predpostavlja dosežek. Zanimivo bi bilo raziskovati, kako se športni rekviziti, pripomočki in druga oprema zlijejo s človekom, ki se na ta način zavestno prelevi v športnika in vstopi v svet igre. Športna industrija cveti, razvoj številnih novih tehnologij in materialov narekuje nove oblike gibanja, odpira nove dimenzije »telesnega« in se pri tem ozira na edini ekonomsko sprejemljivi kriterij – dobiček. Prav tako pa je dobiček, čeprav ne zgolj v finančnem smislu (namreč tudi doživljajski, socialni, statusni) imperativ športniku, ki se včasih premalo premišljeno poslužuje vseh tehnoloških modalitet. Miah se usmeri k genetiki, ki ima ambicijo postati tehnologija 21. stoletja. Namreč trend gensko spremenjenih živil je že mimo, klonirane živali so realnost, kiber-človek pa post-humana prihodnost. Genetsko spremenjenih športnikov najbrž še nekaj časa ne bo na igriščih, kljub temu pa je že dolgo splošno znano, da je kar nekaj športnih zvezd sodobnega časa zraslo iz *ljubezni do genov* (oziroma do

genetske predispozicije) in ne do partnerja. Mar nam torej Miah zastavlja vprašanja, na katera je že odgovorjeno? Genetika je relativno nova znanstvena veda, ki z vstopom v novo tisočletje in odkritjem človekovega genoma odpira nova obzorja človeštva. Večino razmišljanj se usmerja k medicinsko-terapevtski uporabi genskih tehnologij, vsekakor pa lahko z njenim razvojem pričakujemo tudi druge uporabe in zlorabe. Tudi zato v Miahovem delu ne gre za imaginarne spekulacije, temveč za tehten in argumentiran pristop, ki upošteva zakonitosti tehnološkega razvoja in naravo športnih tekmovanj.

Miah knjigo razdeli na štiri dele. V prvem delu nas uvede v problematiko dopinga, pri tem pa poudarja na neizogibnost uporabe takih ali drugačnih »spodbujevalcev« (tehnološki, farmakološki in drugi pripomočki) športnega nastopa. Drugi del je posvečen konceptualizaciji genetike v športu ter interesni politiki. V tretjem delu avtor išče etično pozicijo, po kateri bi se lahko opredelili do uporabe genske tehnologije. Zadnji del pa na podlagi povedanega oceni sedanje stanje, pod vprašaj postavi antidoping kampanje in predlaga nekaj možnih ukrepov.

Avtor se že na začetku distancira od napihnjenih naslovnih rumenega tiska, ki iščejo senzacije in govorijo o »superatletih«, ki bi lahko s pomočjo genske manipulacije denimo pretekli sto metrov pod šestimi sekundami. Kot nalogo si zastavi vprašanje, ali je termin doping sploh primeren za označevanje genetskih sprememb in ali je antidoping pravi odgovor na prihajajoč pojav? Številni argumenti antidoping kampanj temeljijo na neškodljivosti oziroma zavarovanju zdravja, kar izhaja iz utečene medicinske prakse. In vendar se zavedamo, da je šport praksa, ki mnogokrat predpostavlja določeno mero tveganja, zato je škodljivost njen sestavni del. Na tem mestu Miah oblikuje etično izhodišče svoje razprave – gre za modifikacijo *principa škodljivosti*. Tako postavi premiso, ki pravi, da naj šport ne bi vseboval nepotrebno tveganje, kar mu v nadaljevanju omogoči utemeljevanje različnih oblik genske tehnologije v športu – bodisi kot sprejemljivih bodisi kot nesprejemljivih. Prepoznati je namreč treba dejstvo, da je genska tehnologija samo podaljšek že uporabljenih tehnoloških dosežkov, ki kažejo česa je človek zmožen. Tudi zato je potrebno dodati, da je glavno vprašanje (po mojem mnenju tudi eno najpomembnejših etičnih vprašanj športa), ki si ga avtor postavi kot iztočnico v prvem delu, ali nam etika športa ponuja kaj bolj smiselnega pri problematizaciji genske manipulacije v športne namene, kar bi šlo onkraj medicinske etike in skrbi za zdravje?

Pri konceptualizaciji problematike v drugem delu se Miah nasloni na kategorije, ki jih postavi Munthe (2000): a) Genomika kot uporaba genske tehnologije za izboljšanje metod spodbujanja uspešnosti nastopa s pomočjo proizvodnje učinkovitejših substanc in trenažnih tehnik. b) Modifikacija telesnih celic kot spreminjanje nedednih celic, na primer celic mišičnega tkiva. c) Manipulacija izvornih celic kot spreminjanje dednega materiala ob začetku življenja. d) Genetska predselekcija kot uporaba informacij genotipa osebe z namenom ugotavljanja primernosti za šport v dobi zarodka ali zgodnjega življenja.

Če povzamemo, genomika omogoča informiranost o specifičnih potrebah in značilnostih posameznikovega metabolizma in drugih športno pomembnih fizioloških procesih. To seveda omogoča proizvodnjo substanc, ki bi bile usklajene s športnikovimi zahtevami na molekularnem nivoju – nekakšna »dietna fnomehanika«, ki pripomore k kakovostnejšemu treniranju in hitrejši regeneraciji. Modifikacija telesnih celic je metoda, ki bi omogočila, da se na primer genetski zapis rdečih krvničk spremeni tako, da bi spodbudili vzdržljivost, ki jo sicer dosežemo z vnosom eritropoetina. Manipulacija izvornih celic bi se zaradi svoje kompleksnosti najverjetneje izvajala zelo zgodaj v življenju. Ker gre za modifikacijo dednega zapisa, v tem primeru etično vprašanje sega preko integritete posameznika, ki pa hkrati sploh ni bil udeležen pri posegu – zato ne more biti odgovoren za svoje stanje. Zadnja kategorija govori o selekciji, kjer bi se primernost ocenjevala glede na genetske predispozicije oziroma nagnjenost k določenim kriterijem uspešnosti. V tem delu avtor obravnava tudi različne interese – interesi športnika, staršev, športne institucije in politike, medicine itd. in jih podvrže filozofski analizi, ki jo pogreša pri antidoping kampanjah.

Osrednji del problematike, ki je hkrati tudi filozofsko najbolj zahteven, je iskanje etične pozicije, ki nam ponuja moč argumentirane opredelitve. Avtor trdi, da je treba iskanje etičnih meja pri uporabi genetike v športu začeti z vprašanjem, kaj sploh pomeni biti človek, kaj je humano? S tem se avtor postavi na tisto stran strokovnjakov, ki se ne zadovoljijo z etiko, ki zagovarja popolno in zaprto avtonomijo športne prakse. *Biti športnik* je vselej treba razumeti znotraj *biti človek* in zato mora etična pozicija vselej iti preko interesov prvega. V tem delu se Miah osredotoči na iskanje filozofskih argumentov, ki jih izpelje iz konceptov humanosti, spoštovanja in avtonomije. V nadaljevanju skozi opredelitve osebnosti in identitete privede misel do *avtentičnega* – dileme, ki je avtor ni ravno najbolj posrečeno razrešil. V tej razpravi je *avtentično* zgolj orodje, ki nam pomaga k cilju, vendar cilja ne dosežemo, saj vemo – cilj je pot. In vendar avtor sam pokaže na nedovršenost koncepta avtentičnega na praktičnem primeru, kjer bi športnik v želji po uspešnem nastopanju, v skladu s svobodno izbiro najboljše možnosti za doseg svojih ciljev, posegal po doping. Tako, avtor povzema po Butrynu (2002), bi bil sposoben delovati na svoji *avtentični* ravni. Tu pa se nam postavi vprašanje razumevanja avtentičnosti, ki ga je treba obravnavati z vso bivanjsko iskrenostjo in doživljajsko občutljivostjo – če sledimo Heideggru. Miah se noče zadovoljiti z argumentom zdravja in neškodljivosti pri antidoping kampanjah, saj pravi, da lahko nekatere metode dopinga pripomorejo k večji stopnji zdravja športnikov. Manipulacija s celicami bi lahko omogočila večjo odpornost za bolezni ali poškodbe – tako bi športnik lahko dosegal boljše rezultate. Tu bi pričakovali globlje razumevanje delovanja človekovega organizma v smislu kontinuiranega stalnega dinamičnega vzpostavljanja ravnovesja in doslednost do argumenta avtentičnosti.

V zaključku Miah napove konec antidoping kampanj, ki že sedaj težko sledi uvajanju novih tehnologij v športu. Bolj kot bodo metode zapletene, bolj bo odkrivanje posegalo globoko v osebnost in telo, in vse bolj bo v ospredju vprašanje temeljnih človekovih pravic – o čemer športna institucija ne more samovoljno odločati. Vpogled v genski zapis omogoča razkritje najintimnejših informacij in človekovih značilnosti, ki se ne manifestirajo nujno, kajti ostanejo lahko zapisane zgolj kot možnost oziroma nagnjenje. Torej nič dejanskega ne povedo o človeku, dokler so skrite. Seveda Miahovih predlogov ne gre nekritično sprejemati, saj stvari zdaleč niso tako enostavne. Ne glede na sedanjo antidoping politiko, je potrebno postaviti mejo. Ob tem pa se pridružujemo avtorju, da je treba premisliti, kakšen šport si želimo in katerega od možnih bo športna politika podpirala. Namreč določenih stvari enostavno ni moč prepovedati – sodobno *gladiatorstvo* je realnost naše družbe, lahko pa sistemsko in moralno podpremo tiste, ki jih odobravamo in so pripravljeni »igrati« po predpisanih pravilih. Premikanje meja človekovih zmogljivosti je od nekdaj nevarno početje, hkrati pa bi bilo krivično postavljati meje tistim, ki so pripravljeni iti preko. Genetsko spremenjeni športniki so, sledeč Miahu, pričakovana generacija rekorderjev, ki bodo nadaljevali tradicijo športni eliti pripisanega gesla – *citius, altius, fortius*. V tem pogledu gre za knjigo, ki združuje aplikativno raven športne prakse s temeljnimi bioetičnimi ter medicinskimi pogledi prežetimi s filozofsko pronicljivostjo misli. Je knjiga, ki več odpira kot zapira: kdo lahko ustavi človeško željo? Kako uskladiti želje s potrebami? Kako lahko ukrotimo duha drugače kot s telesom?

Literatura:

- C. Munthe (2000): *Selected Champions: Making Winners in an Age of Genetic Technology*. In T. Tannsjo and C.M. Taburrini (eds.): *Values in Sport: Elitism, Nationalism, Gender Equality, and the Scientific Manufacture of Winners*. London and New York: E&FN Spon, p. 217-231.
- T. Butryn (2002): *Cyborg Horizons: Sport and the Ethics of Self-Technologization*. In A. Miah and S.B. Eassom (eds.): *Sport Technology: History, Philosophy and Policy*. Oxford: Elsevier Science, p. 111-133.

Boštjan Šaver

**Ellis Cashmore: Sports Culture. London, New York: Routledge, 2003
482 pages (ISBN 0-415-28555), 29.95 USD**

Avtor pričujoče knjige Ellis Cashmore trenutno deluje in raziskuje na Univerzi v Staffordshire v Veliki Britaniji, kjer med drugimi tudi poučuje predmeta *Culture, Media and Sport in Sociology of Sport*. Cashmore je doktoriral na znameniti *London School of Economics* s temo o rastafarijanskem gibanju v Angliji – kar je predstavil tudi v svojem monografskem prvencu *Rastaman* leta 1979. Kasneje je na svoji akademski poti objavil vrsto knjig, ki so povezane s tematiko rase, etnij, mladine in športa – za ilustracijo jih naštejmo le nekaj: *The Logic of Racism, No Future: Youth and society, Making Sense of Sports, Out of Order? Policing black people, The Black Culture, Sport Psychology, Beckham*. Ko uvodoma omenjamo njegovo biografsko beležko, pa ne smemo pozabiti na zanimivo opazko. Danes že številni akademiki in raziskovalci prek spletnih strani podajajo informacije o sebi in lastnih biografskih ali bibliografskih drobcih, vendar se le peščica predstavlja na estetsko in vzorno izdelanih predstavitenih straneh. Tovrstna peščica se nemara zaveda, da je osebna predstavitev v sodobnih medijih prav tako del celostne podobe posameznika, kot denimo skrbno objavljeni rezultati akademskih raziskav. V ilustracijo, kaj naj bi bila dobra spletna promocija nekega akademskega imena, navajam Cashmorovo predstavitevno spletno stran (<http://www.staffs.ac.uk/elliscashmore/>).

Delo *Sports Culture* je napisano kot enciklopedija, ki pokriva številna področja povezana s športom: od znamenitih osebnosti, posameznih tematik, dogodkov in organizacij, do zgodovinskih, družbenih in kulturnih kontekstov. Tudi zato je dopolnilni naslov knjige: *An A-Z Guide*. V tej luči Ellis uvodoma zastavlja vprašanje, ki je neposredno tudi povezano z naslovom knjige: kaj je športna kultura oziroma kultura športa? Posredno odgovarja, da živimo v kulturi, v kateri predstavlja šport vse pomembnejšo vlogo. Namreč prehod od marginalne do centralne družbene vloge je v pomembni meri opazen, tj. šport kot osrednja družbena institucija se na ravni posameznika odraža tako v strukturi prostega časa in porabi denarja, po drugi plati pa na institucionalni ravni že dolgo predstavlja jedro kapitalističnega posla, političnih interakcij in globalnega povezovanja. Najboljši primer takšne sinergije so nedvomno *Olimpijske igre*, ki poleg omenjenih združujejo še pomembno simbolno in mitološko dimenzijo.

Avtor opozarja, da številne primerjave, ki institucijo športa v človeški družbi enačijo z živalskim svetom in tekmovalnimi rituali preživetja v svetu narave, niso ravno rdeča nit pričujoče knjige. Namreč teme, ki jih razčlenjuje v delu so tesno povezane z značilnostmi kulturnih artefaktov in načini vpenjanja le teh v svet športa. Pri tem kot izhodiščno točko začrta znamenito ti. *Tylorjevo definicijo kulture* iz teoretskega polja antropologije: v takšnem izhodišču je kultura opredeljena kot kompleksna celota, ki vključuje znanja, prepričanja, umetnost, zakonske in moralne opredelitve, običaje in druge potenciale in navade, ki jih pridobi človek kot pripadnik družbe. V isti sapi pa dodaja, da je Tylorjeva definicija kulture skupaj z opredelitvijo Harryja Kerboja (tj. kultura kot *naučeni del človeškega obnašanja*), izjemno prikladna za teoretsko pristopanje k športu kot kulturi. Potemtakem – opozarja Ellis – kultura športa predstavlja ne le jedro tekmovalnosti, podobno kot ga najdemo v svetu narave, temveč vse tiste dogodke in teme, ki ga obkrožajo in ga utemeljujejo. Drugače povedano kultura športa vsebuje vse zgodovinske okoliščine, na katerih šport temelji, hkrati pa tudi spremembe in tranzicije, v katerih se odražajo številni simboli, miti, jezikovni in ostali označevalci. Tudi zato je potrebno takšno kulturo prepoznati in se jo naučiti brati. V kontekstu vsakdanjega življenja bi to pomenilo, da je potrebno v svetu medijev, zabave, spektakla, *enklav življenjskega stila* (kot Ellis povzema Roberta Bellaha in njegove opazke o kompleksni in fragmentirani družbi v postmodernem etru) ipd. posamezne elemente kulture športa najprej prepoznati, nato pa ločiti in razčleniti. Seveda

je v tradicionalnem pogledu šport služil predvsem zabavi in prostemu času, vendar kot opozarja Ellis, je sodobna institucija športa obarvana pretirano ekonomsko, politično, religiozno, nacionalno, globalno ipd., da bi dandanašnji ne bila deležna temeljitih akademskih raziskav.

Kot smo že omenili, posamezni enciklopedični sestavki knjige tako osvetljujejo predvsem izbrane teme, posameznike, dogodke, organizacije v družbenem in kulturnem kontekstu. Tako denimo najdemo številne podatke, ki kontekstualizirajo institucijo športa kot kulturo – denimo podatke o manj znanih filmih o svetu športa, ozadja in povezave številnih sodobnih kulturnih fenomenov športa od zgodbe o košarkarju Jordanu do vzpona znamenite Knightove korporacije *Nike*. Glavna polja kategoriziranja so tako slavni športniki – od Hanka Aarona do Emila Zatopeka, pomembni mediji – od televizijske mreže ABC do znamenite mreže ESPN, pomembne športne institucije – od nogometnega *AC Milana* do kolesarskega *Tour de France*, značilnosti športa – od tveganja do konceptualizacije starosti, sodobni fenomeni popularne kulture – od *Ameriških gladiatorjev* do ti. *temnopoltih atletov*, pomembni teoretiki in teorije v športnih študijah – od klasika Norberta Eliasa do konceptualizacije ti. *muskularnega krščanstva*. Vsekakor je v akademskem pogledu dobrodošlo branje pričujočega dela skupaj z ostalimi sistematičnimi projekti v sodobnih športnih študijah, kakršnega denimo predstavlja delo *Handbook of Sport Studies* (2000), ki sta ga uredila Coakley in Dunning. Dodati pa je še potrebno, da bralca v posameznih kategorijah usmerja avtor z navajanjem raziskav in člankov, ki še dodatno posegajo v izbrano kategorijo oziroma vejo športa.

V pomembni meri najdemo v knjigi *Sports Culture* tudi poglavja o temni plati kulture športa, od drog do razčlenjevanj številnih oblik rasizma, ksenofobije ali seksizma. Ellisovo delo v tem aspektu v pomembni meri vključuje ne le britansko in skromno kontinentalno evropsko šolo športnih študij, temveč več desetletno delo razvite ameriške šole športnih študij, ki predvsem s pomočjo konceptualnega orodja ti. *kritičnih študij* razčlenjuje pojave v športu in kulturi, povezane s številnimi oblikami izključevanja, stereotipizacije, izkoriščanja, ideologiziranja sodobne družbe in vsakdanjih pojavov. Nekatera dela, ki lahko služijo kot spremljajoča bibliografija takšnih branj, so denimo zbornik *Reading Sport – Critical Essays on Power and Representation* (2000), ki sta ga uredili Birrell in McDonald, ali pa delo *Power and Ideology in American Sport – A Critical Perspective* (1998) znamenitega seniorja ameriških študij športa Georga Sagea.

Na koncu velja omeniti še avtorjevo opozorilo, da gre za delo, ki obdeluje teoretsko polje, v katerem so številne koordinate še neznanka – tudi zato dodaja, da bo delo v prihodnosti deležno številnih izboljšav in dopolnjevanj. Vsekakor ga je moč že sedaj toplo priporočiti, tako kot popoldansko kratkočasenje s slikoviti podatki iz sveta športa kot tudi uporabno referenco in vodilo pri družboslovnih in humanističnih potopih v svet ene izmed mnogih kultur, ki jo danes označujemo z besedo *šport*.

Milan Hosta

**Janez Strehovec (ur.): Teorije igre pri Johanu Huizingi, Rogerju Cailloisu in Eugenu Finku. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Koda, 2003
361 strani (ISBN 961-6446-36-3), 5.900 SIT**

prevod Seta Knop, Suzana Koncut, Jaša Drnovšek, spremna beseda Janez Strehovec

Končno – igre je konec, zdaj gre zares. Sistematični izbor treh teorij o igri bo spremenil našo igro, igro vseh, ki jih zanimajo teorije igre. Johan Huizinga, Roger Caillois in Eugen Fink so vsekakor vredni, da jih uvrstimo na seznam literature teoretskega polja v slovenskem jeziku. Urednik Janez Strehovec je po ključu, ki povzema bistvene poudarke posamezne teorije in hkrati

zadovolji po obsegu, odprl vselej aktualno problematiko igre in zavesti o njej. In tako se prava igra pravzaprav šele začne.

Knjiga je razdeljena na štiri dele. V prvih treh delih si po kronološkem zaporedju (Huizinga – *Homo Ludens*, Caillois – *Igre in ljudje* in Fink – *Igra kot simbol sveta*) sledijo izbrana poglavja omenjenih avtorjev. Če je prvo delo bolj zgodovinsko antropološko, je drugo predvsem sociološko in tretje filozofsko. Tako urednik z izborom avtorjev predstavi kompleksnost teorije igre, ki se napaja na nerazrešljivi in neubesedljivi celovitosti igre kot igre, ne da bi se pri tem soočili s paradoksom. V zadnjem, četrtem delu pa urednik povzame temeljne značilnosti posamezne teorije in v razmišljanje vplete še druge sodobnike. Elementi igre in radoživi duh igre namreč vse bolj očitno stopajo v samo naravo dela, še posebej dela oprtega na sodobne tehnologije.

Homo ludens nosi pomenljiv in provokativen podnaslov: *O izvoru kulture v igri*. Huizinga je poskušal osvetliti socialno funkcijo igre, pri čemer se je zavedal paradoksalnosti pojava: »*Slednji element, vic igre, se upira vsakršni analizi, vsakršni logični interpretaciji.*« Pričeti razmislek o igri s predpostavko o njeni razprti in nedeljivi celovitosti, ki ne dopušča zunanje racionalne utemeljitve, lahko upravičimo samo v igri sami. Saj kot pravi Huizinga, že sam obstoj igre potrjuje nadlogični značaj našega položaja v kozmosu. Šele na podlagi tega nam je izvor kulture v igri bolj jasn. Da bi zamejil obliko igre nasproti drugim pojavom, avtor išče formalne značilnosti, ki pa se izmikajo sferi kategoričnih nasprotij, saj kot pravi, je igra ne-umna. Na prvo mesto postavi svobodno udejstvovanje, ki pomeni izstop iz »običajnega/pravega« življenja v začasno sfero lastne naravnosti. Igra se igra znotraj določenih časovnih in prostorskih meja, smisel pa je v njej sami. Znotraj sveta igre vlada poseben red, brezpogojen red iz katerega izhajajo še nekatere druge značilnosti igre: napetost, pravila, avtonomnost itd. Na tem mestu pri Huizingi pogrešamo kategorijo etosa igre, ki presega strogi formalizem. Vsekakor nastavki za vpetost etosa, kljub poudarjenemu formalizmu v *Homo ludensu* so, saj kot pravi igra »*nekako teži k temu, da je lepa.*« Velik poudarek Huizinga namenja agonu, kultu in svetemu. Tako skozi agon utemeljuje igralno modalnost, tekmovalnost pa označi kot funkcijo ustvarjanja kulture.

Caillois označi Huizingovo definicijo igre za obenem preširoko in preozko ter preseže zgolj agonalni karakter in nujnost pravil. Ob bok agonu (tekmovanje) postavi še aleo (sreča), mimicry (posnemanje) in ilinx (zanos, vrtoglavica), za pravila igre pa mu zadostuje že »kot-dak«, ki ima popolnoma enako funkcijo kot dejansko pravilo. Caillois postavlja osnove sociologije, začenši z igro; pri čemer gre za formalno klasifikacijo iger, ki se zaključijo kot oris sociologije. Pravi, da je igra celovit pojav, zato je malo znanosti – od pedagogike do matematike, od zgodovine do sociologije – ki je ne bi mogle obravnavati iz različnih vidikov. Seveda bi, kot pravi Caillois, ne glede na teoretično in praktično vrednost rezultatov dobljenih v posamezni obravnavi, rezultati ostali brez vsakega resničnega pomena, če jih ne bi vselej razumeli v odnosu na glavni problem, ki ga predstavlja nedeljivi svet igre. Ob poskusu definicije igre Caillois izpostavi šest značilnosti: svobodna, ločena, negotova, neproduktivna, urejena s pravili in fiktivna. Sicer pa igro razdeli na že prej omenjene štiri vrste, ki jih v nadaljevanju preplete med seboj, saj niso vse igre »čiste« v tem smislu – pokaže tudi na prepovedane kombinacije (na primer agon in ilinx). Tako celo predlaga, da bi lahko družbe razvrščali po tipu iger, ki prevladujejo. Pravi, da v družbah nereda (*primitive družbe*) prevladujejo igre tipa ilinx in mimicry, pri urejenih družbah (Inki, Azteki, Rimljani) pa se bolj očitno pojavljata agon in alea. Caillois na kratko opredeli tudi dve vrsti igralne modalnosti oziroma igralnega pristopa: *paidia* in *ludus*. S svojo klasifikacijo iger je Caillois hvaležno čtivo, ki razgrne strukturo igre in nam pokaže tudi na momente, ki kvarijo igro.

Vsi vemo, kaj je igra, kako izgleda, kako se je lotiti in kako jo igrati. Fink pa nas na grob način prebudi iz te lahkotnosti bivanja z nevzdržnimi vprašanji: Je vprašanje o tem, kar je v sebi nevprašljivo, sploh mogoče? Je igra sploh vredna filozofije? Fink nam hitro zapolni praznino, ki je nastala s temi vprašanji ter nas tako popelje v svojo igro: »*Človekova igra ima svetovni pomen, kozmično transparentnost in je ena najjasnejših podob sveta naše končne tubiti. Ko se človek igra, ne ostaja v sebi, torej zaprtem območju svoje duševne notranjosti, temveč v kozmični gesti*

ekstatično izstopa iz sebe, in tako smiselno razlaga celoto sveta» (str. 245). Svet, ki obsega vse, kar je, kjer se zbirajo vse zamisljive in nezamisljive stvari ter dejanja, vsi procesi in substance, je svet, ki ga Fink utemlji ob primerjavi z igro, ker drugače tudi ne gre. V takem vseobsegajočem svetu je potem vse znotrajsvetno, tudi smisel. Kot pri igri ne gre iskati smisla zunaj nje, tudi pri svetu ni smisla onkraj sveta. Igra je utemeljena sama v sebi in cilj igre je del igre. V tem vidi Fink filozofsko vrednost igre, ki simbolizira svet: »Svetovno vladanje vesoljne moči se dogaja brez vzroka in cilja, nesmotno in nesmiselno, brez vrednosti in brez načrta. To so temeljne poteze sveta, ki odsevajo v človekovi igri« (str. 329).

S tem je nekako trojček teorij zaokrožen, saj nam Huizinga predstavi kulturo kot igro, Caillois skuša igro funkcionalno osmisliti, Fink pa nas prepriča, da je vse skupaj le igra sveta. In kaj nam ostane? Samo še to, da resno igramo svoje življenje. Sicer bi vse bilo zgolj igra.

Literatura:

Roger Caillois (1965): *Igre i ljudi: maska i zanos*. Nolit, Beograd

Tomaž Boh

Moritz Csáky: Ideologija operete in dunajska moderna. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, zbirka Vita Activa, 2001
271 strani (ISBN 961-90754-3-9), 5.200 SIT
 prevod Klabus Vital, spremna beseda Igor Grdina

V knjižni zbirki Vita Activa je izšel prevod knjige z izvirnim naslovom »*Ideologie der Operette und Wiener Moderne*«, ki fenomen operete, kot zabavnega glasbenega žanra, katerega vrhunec predstavljajo dela Offenbacha in dunajskih mojstrov na čelu z dinastijo Strauß in nekoliko kasnejšim Lehárjem, postavlja v širši družbeni okvir. Poleg specifičnih značilnosti operete, ki jo ločujejo od *resnejše sestre* opere ter notranje diverzifikacije zvrsti, kjer se osredotoča na razlikovanje med Offenbachovo pariško opereto ter zlato in srebrno opereto dunajskega obdobja, se avtor knjige posveča predvsem družbenemu ozadju nastanka in oderskega uspeha operete. Avtor ugotavlja, da zgodovinarji večinoma poskušajo rekonstruirati preteklost na podlagi čisto določenih obstoječih pisnih virov, pri čemer pripisujejo posebno težo političnim, socialnim in gospodarskim faktorjem, hkrati pa mnogokrat pozabljajo na področja, ki so bila prava vsebina vsakdanjih izkušenj in kulturne samopredstave ljudi določenega obdobja. Med ta področja lahko prištevamo tudi opereto, kot eno najpomembnejših oblik razvedrila v obdobju druge polovice 19. stoletja. V njenih izraznih oblikah kakor tudi vsebinah lahko zaznavamo kulturne povezave, ki so bile značilne za individualno in kolektivno samopodobo v času njihovega nastanka in prav tako, v prenesenem pomenu, za predstavo o sebi vse do sedanjosti (str. 11).

Opereta kot specifični glasbeni žanr ni nastajala in cvetela v družbenem vakuumu, temveč je bila odraz in hkrati pomemben soustvarjalec družbene realnosti v obdobju vrhunca dunajske operete, okrog leta 1900. Ideologijo operete sta na prelomu 19. stoletja določala predvsem dva dejavnika, in sicer a) glasbeno in tematsko je predstavljala idejo o celotni regiji monarhije in b) bila je instrument za vsebine moderne (str. 201). Opereta je plodno uspevala v družbenem okolju avstro-ogrske monarhije, kjer se je mnogoetnična struktura države ter mešanje različnih kultur najjasneje odražalo ravno v glasbenem žanru operete, ki je dopuščal vpletanje različnih nacionalnih glasbenih posebnosti in izročil. Na splošno je torej opereta kot posebna umetniška zvrst monarhije oziroma srednje Evrope dejansko predstavljala kompleksen sistem etnične in kulturne pluralnosti v regiji. Avtor ugotavlja, da je bila zato opereta morda edina, zagotovo pa zadnja umetniška zvrst monarhije kot celote. Bila je produkt etnično-kulturne pluralnosti v srednjeevropski regiji, žanr,

v katerem se je zrcalil kulturni spomin narodov in kultur v tem prostoru, primer za akulturacijo in kulturno difuzijo v času, ko so disociativne, centrifugalne tendence, ki so prav tako izhajale iz te pluralnosti, že grozile, da bodo razbile regionalno povezanost. S polomom cesarstva ob koncu prve svetovne vojne in spremenjenimi družbenimi razmerami je opereta kot glasbena zvrst v veliki meri izgubila svojo družbeno aktualnost in postala bolj ali manj nostalgichen spomin na preteklost, na zlato obdobje »obdonskega cesarstva«, ki je kljub notranjim napetostim in nesoglasjem med narodi vzpostavljala enotno srednjeevropsko platformo kulturnega življenja – ki je omenjeni prostor združevalo v zaokroženo, sebi lastno celoto. Po zlomu starega političnega sistema je dunajska opereta izgubila družbeno podlago ter družbene plasti, iz katerih je izhajala, katerim se je imela zahvaliti za svoj obstoj in na katere se je vseskozi naslanjala. Po letu 1918 je opereta torej ostala brez svojega »notranjega smisla« (str. 199).

Razvoj operete je bil pogojen z nastankom in vzponom posebnega meščanskega družbenega razreda v 19. stoletju, ki je tovrstno zabavo percipiral kot sebi lastno. Opereta kot značilna umetniška zvrst srednjega meščanskega razreda je bila v marsičem predstavnica kulturne in politične miselnosti in »trobilo« nazorov ter hrepenenj v čisto določenih socialnih plasteh (str. 20). Ob svojem nastanku je imela opereta tudi socialnokritično in politično funkcijo, saj je postavljala občinstvu pred oči realnost socialnih in političnih razmer ter s tem »držala monarhiji ogledalo« – na zabaven in veder način je kritizirala družbene in politične razmere, v katerih se je meščanska družba znašla ob koncu 19. stoletja.

V uvodnem poglavju se avtor posveti opereti kot glasbenemu žanru ter primerja njen »ugled« z drugimi glasbenimi zvrstmi, še posebno opero. Ključni očitki kritikov operete se nanašajo prevsem na njeno domnevno plehkost in na banalnost besedil. Vendar avtor ugotavlja, da kljub očitanim pomankljivostim opereta predstavlja odziv na družbeno realnost, kjer s pomočjo karikiranih likov in komičnim predstavljanjem družbenih pomanjkljivosti opozarja na tegobe vsakdanjega življenja. V nadaljevanju podrobno analizira povezavo med meščansko družbo in glasbenim žanrom operete. Glasbeno zvrst postavi v socio-kulturni kontekst tedanjega časa ter nakaže neposredno povezavo med novim srednjim meščanskim slojem, ki je pomenil odmik od buržoazne tradicije, tako po nastanku kot po finančni podlagi. Ambiciozna želja tega razreda po »preboju« v višji družbeni razred plemstva je bila ena tistih tematik, ki je bila v operetah najpogostejše posmehljivo obdelana. V tretjem poglavju se tako osredotoči na opereto kot odraz (ogledalo) družbe in politike. Natančneje razdela razlikovanje med zlato in srebrno dobo dunajske operete, ki pa se predvsem razlikujeta po času nastanka in upoštevanju strogih norm orkestracije in besedila, za obe pa je značilna velika mera (ne)prikrite družbene kritičnosti. Omenjene prvine avtor analizira na primeru nekaterih konkretnih operet in s pomočjo konkretnih primerov pokaže na *družbeno angažiranost* operete. V delu, ki ga posveča opereti in ironiji izhaja iz spoznanja, da zna kultura v nekem določenem času in prostoru določiti vrednostne norme, ki se izkazujejo na konkretnem političnem področju, na primer v konkretnih pravno-političnih vedenjskih pravilih, ki sicer zahtevajo kazni za neupoštevanje, vendar to zbuja splošno nezadovoljstvo. Iz tega izhaja, da se ironija pojavlja kot »psihični ventil«, s katerim posamezniki ali celotni družbeni sloji sproščajo svojo notranjo napetost – v primeru operete so se tako norčevali iz utesnjenosti socialno-politične realnosti (str. 77). V naslednjem poglavju avtor umesti opereto v kontekst dunajske moderne, kjer opereto razume predvsem kot njen zunanji izraz. Ena ključnih točk, ki se jih avtor loteva v knjigi je pogled na srednjo Evropo, kot heterogeno regijo, ki kljub različnostim ravno prek operete doživlja svojstveno povezanost. Kljub protislovni koherentnosti regije, ki se je odražala v politični in kulturni, jezikovni in upravni ter legitimnostni pluralnosti, se je v operetah pojavljalo mnogo premišljeno uporabljenih folklorističnih elementov posameznih regij, kar se je odražalo v številnih glasbenih citatih. V nadaljevanju sledi dokaj podroben pregled kulturno zgodovinskega razvoja, ki izpostavlja dilemo redukcionističnega vs. totalitarističnega gledanja na ta razvoj v okviru »obdonske monarhije«. In kdo so bili ključni protagonisti promoviranja pluralnosti in vnosa nacionalnih prvin v dunajsko opereto? Predvsem skladatelji in kapelniki, ki

so bili v vojaški službi kot vodje orkestrrov prisiljeni v pogoste improvizacije in hitra prilagajanja na različne razmere, hkrati pa so zaradi večje mobilnosti od večine drugih umetnikov predstavljali dragocen »medij« prenašanja različnih izročil.

Ob koncu knjige sledi še spremna beseda Igorja Grdine, ki k omenjeni tematiki doda še pogled z zornega kota Slovenije, kot nekdanj integralnega dela monarhije in z njo povezanega kulturnega prostora. Tudi slovenskih dežel opereta kot glasbena zvrst ni pustila ravnodušnih, kar nekaj slovenskih skladateljev se je namreč spoprijelo s tem glasbenim žanrom in tudi tu je bila vsebina podobno kot drugje v veliki meri odraz aktualnih družbenih razmer.

Knjiga na zelo zanimiv in izviren način prikazuje soodvisnost nekega glasbenega žanra in družbenih razmer v času njenega nastanka. Opereta je kljub svoji navidezni lahкотnosti in šaljivosti mnogo več kot glasbena zvrst, je ogledalo in kritika obdobja ob koncu 19. stoletja, je refleksija takratnih družbenih problemov in političnih dogajanj. Knjiga odpira novo perspektivo razumevanja glasbe in analizira umeščenost nekega glasbenega fenomena v širši družbeni kontekst. Dobrodošel dodatek k knjigi je zgoščenka, na kateri so posneti znani odlomki operet slovenskih in tujih avtorjev, kar tudi bralcu, ki ni najbolj seznanjen z glasbenim žanrom operete približa praktično podobo obravnavane glasbene zvrsti.

Simona Kustec Lipicer

Alenka Krašovec: Oblikovanje javnih politik – primeri kulturnih politik v Sloveniji. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Znanstvena knjižnica, 2002
260 strani (ISBN 961-235-106-6), 4.200 SIT

Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije: Slovenski nacionalni kulturni program – predlog. Ljubljana: Nova revija, 2000
105 strani (ISBN 961-6352-14-8), 2.580 SIT

Ključne besede: kultura, kulturna politika, oblikovanje politik, nacionalni kulturni program

S preučevanjem kulture se ukvarjajo različne znanstvene discipline s številnimi znanstveno-raziskovalnimi poudarki. Eno izmed posebnih področij preučevanja kulture je tudi politološko, katerega verjetno najbolj zaznamuje preučevanje politike (*politics*) in javnih politik (*public policy*) s teorijo politične kulture, za katero Almond (2000) pravi, da se je začela razvijati vzporedno s politično znanostjo že mnogo pred našim štetjem. Kljub prikazanemu prevladujočemu razumevanju politoloških vidikov kulture skozi teorijo politične kulture, pa bomo recenzirani deli interpretirali preko posebne politološke discipline analize politik (*policy analysis*), katere bistvo je v razumevanju in pojasnjevanju kulture in kulturnega delovanja kot posebne zvrsti javne politike.

Analiza recenziranih del kaže, da je kulturo kot javnopolitični fenomen možno razumeti vsaj na dva različna načina. Na eni strani kot (*politično*) *zagovorništvo* javne politike (Predlog Nacionalnega programa za kulturo – v nadaljevanju NPK, in Resolucija o nacionalnem programu za kulturo 2004-2007 – v nadaljevanju RNPK), na drugi strani pa kot *znanstveno-raziskovalno oziroma analitično* razumevanje procesov oblikovanja kulturnih politik (Oblikovanje javnih politik: primer kulturnih politik v Sloveniji). Smiselnost hkratne recenzije obeh del se nam zdi izjemno dobrodošla, saj ponovno odpira stalno prisotne dileme o vlogi in poslanstvu analitikov pri analiziranju javnih politik. Tako denimo Weimer in Vinning (1991) ugotavljata, da lahko govorimo o vsaj treh različnih vlogah, ki jih sprejemajo analitiki, s tem posredno pa tudi treh različnih zvrsteh analize, ki jih analitiki s svojim pristopom podajajo. Avtorja ločita med na-

slednjimi tipi analitikov: 1) objektivnimi tehniki, 2) zagovorniki naročnika in 3) zagovorniki tematike. Vzporedno s prikazanim recenzija obeh del podpira sklepe avtorjev o hkratni prisotnosti različnih vlog in motivov, ki jim pri preučevanju istega javnopolitičnega področja oziroma problema sledijo analitiki. Delo Alenke Krašovec »*Oblikovanje javnih politik: primer kulturnih politik v Sloveniji*« prikazuje zlasti vidik *objektivnega tehnika*, katerega ključni namen je priprava objektivne analize ter objektivnih nasvetov o možnih rešitvah ali posledicah javne politike. Ključni smoter avtoričinega dela je ugotavljanje značilnosti kulturnih politik z vidika raznolikih politoloških, in bolj osredotočeno policy analitičnih teorij in konceptov. Avtorico zanimajo procesi v fazi oblikovanja kulturne politike v Sloveniji, ki jih analizira preko dveh kulturnih zakonov, sprejetih leta 1994: Zakona o uresničevanju javnega interesa na področju kulture in Zakona o filmskem skladu RS. Krašovecova procese oblikovanja obeh zakonov analizira s politološkim konceptom javnopolitičnih aren oziroma podaren, ki jih razume kot: »*javnopolitični prostor, v katerem delujejo določeni igralci z namenom razrešitve nekega javnega (družbenega) problema in oblikovanja javne politike ali pa zgolj uveljavitve svojih interesov oziroma interesov tistih, ki jih predstavljajo*« (Krašovec, str. 8).

Odloči se za analizo štirih ključnih podaren: strankarske, parlamentarne, vladne in uradniške ter interesno-skupinske, kjer jo prvenstveno zanima, katera od preučevanih podaren je imela največjo moč pri oblikovanju omenjenih kulturnih zakonov. Analiza dejavnikov moči (stalnost delovanja, formalno določene funkcije in pristojnosti, strokovno znanje in komunikacija z drugimi podarenami) v zahodnih demokracijah in nadalje na konkretnih primerih v Sloveniji pokaže, da je moč izrazito *izmuzljiva* kategorija, zato kot nujni predpogoj za izvedbo legitimne študije zahteva čimbolj natančne teoretične in metodološke zamejitve.

Delo Alenke Krašovec med drugim ponovno pokaže, da brez hkratnega poznavanja politološke teorije in politične prakse delovanja vpletenih igralcev ter tudi vsebine preučevanih javnopolitičnih (pod)področij analitiki in tudi politiki ne bi uspeli zaobjeti širine preučevane javne politike z obeh zornih kotov. V našem primeru ti drugi zorni kot predstavlja predlog *Nacionalnega kulturnega programa*, ki ga je s svojo ekipo pripravljala nekdanji minister za kulturo, pokojni dr. Rudi Šeligo. Njegovo vsebino v nasprotju s prikazanim politološkim delom beremo predvsem kot prikaz političnih smernic razvoja kulturne politike v Sloveniji v prihodnosti. To poslanstvo avtorja po klasifikaciji Weimerja in Vinninga uvršča v tip analitika, ki na eni strani zagovarja interese svojega naročnika (ministrstva, op. S.K.L.), po drugi strani pa tudi promovira lastni koncept »dobre družbe« oziroma izbrano javnopolitično tematiko (kulturo, op. S.K.L.). Dokument se poglobljeno loteva analize zgodovinskega razvoja kulture in njene politike v Sloveniji ter nadalje analizira načela, cilje in stanja na posameznih področjih kulturne politike. Kljub temu, da se zdi recenzirana knjižica neaktualna, glede na tekoče politične dogodke, izpostavljamo njeno veliko idejno in tudi vsebinsko vrednost, saj je predstavljala izhodišče za pripravo in tudi dokončni sprejem *Resolucije o nacionalnem programu za kulturo 2004-2007*, ki ga je Državni zbor na predlog Ministrstva za kulturo sprejel 27. februarja 2004. V obeh omenjenih političnih dokumentih lahko zaznamo preplet politične volje s strokovno podkovanimi ekspertizami, kar nenazadnje potrjuje tudi RNPK v uvodnem poglavju, kjer je zapisano, da: »*Nacionalni program za kulturo opredeljuje javni interes za kulturo in področja kulture, na katerih se kulturne dobrine zagotavljajo kot javne dobrine. Določa splošne prioritete kulturne politike in odgovarja na ključne razvojne probleme na posameznih področjih kulture, kot jih je izpostavila Analiza stanja na področjih kulture in predlog prednostnih ciljev (Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, 2002), ki je strokovna podlaga pričujočemu programu (RNKP, 2004)*».

Podobno kot predlog NKP tudi dejansko sprejeta RNKP določa Splošne prioritete kulturne politike za obdobje 2004-2007, kjer razberemo, da so javnopolitično določena naslednja prioriteta kulturna področja: 1. Slovenski jezik, njegova raba in razvoj, 2. Spodbujanje kulturne raznolikosti, 3. Zagotavljanje dostopnosti kulturnih dobrin in pogojev za ustvarjalnost, 4. Kulturna vzgoja kot ustvarjalna vzgoja in kot vzgoja za ustvarjalnost, 5. Izobraževanje za poklice v kulturi, 6. Kultura

kot kategorija razvoja: kultura kot generator gospodarskega razvoja, človeških virov, kvalitete življenja in socialne kohezivnosti, 7. Neposredna podpora ustvarjalcem, 8. Informatizacija v kulturi, 9. Posodobitev javnega sektorja v kulturi, 10. Sodelovanje z nevladnimi organizacijami. Analitično vrednost predlaganih prioritetenih področij predstavljajo tudi formalno opredeljeni kazalniki za spremljanje dejanskega izvajanja omenjenih področij, ki hkrati pomenijo tudi zbir objektivno pridobljenih podatkov za nadaljnje vrednotenje uspešnega in učinkovitega izvajanja javne politike na zastavljenih prioritetenih področjih. S podobno analitičnim pristopom RNKP v četrtem poglavju opredeljuje tudi javni interes za kulturo, ki se v RNKP zagotavlja skozi splošne prioritete kulturne politike ter skozi cilje in ukrepe na posameznih področjih kulture, kjer so kot področja javnega interesa za kulturo določeni uprizoritvene, glasbene, vizualne, intermedijske umetnosti, knjižnična dejavnost, knjiga, mediji in avdiovizualna kultura, varstvo kulturne dediščine, narodni skupnosti, romske skupnosti, druge manjšinske etnične skupnosti in priseljenci, Slovenci zunaj Republike Slovenije, ljubiteljske dejavnosti in mednarodno sodelovanje. V nadaljevanju dokumenta sledijo dodatne analitične dimenzije prikazanih področij, razdelanih s cilji, ukrepi, kazalniki in pričakovanimi učinki.

Pregled izbrane monografije in obeh političnih dokumentov je pokazal, da je analiza javnih politik tesno povezana s poznavanjem dejanskih političnih dejavnosti oziroma obratno. Če ena raven ne upošteva pravilnosti, do katerih se s poglobljenimi analizami, čeprav različnim poslanstvom dokoplje druga, potem lahko ugotovimo, da niso bila upoštevana vsa relevantna znanja o javnopolitičnih procesih na nekem področju.

Javnopolitičnim igralcem in drugim zainteresiranim na področju kulturnih politik bi lahko na podlagi prikazanih recenzij sporočili, da v njih lahko zasledijo:

- 1) *Politične vidike kulturne javne politike*: opredelitev političnih prioritet oziroma vsebin, ciljev, instrumentov za doseganje ciljev, kazalnikov za preverjanje uresničevanja zastavljenih ciljev na ključnih področjih kulture.
- 2) *Znanstveno-raziskovalni sklepe kulturne javne politike*: dejavniki moči na področju kulturnih politik so pomembni in hkrati razpršeni. Večina vpletenih igralcev kot dominantno podareno prepoznava parlamentarno (v procesih oblikovanja Zakona o filmskem skladu RS) ter vladno podareno (v procesih oblikovanja Zakona o uresničevanju javnega interesa na področju kulture). Hkrati pa se ugotavlja, da med uradniško in parlamentarno podareno obstoji največje soglasje o njunem obvladovanju in/ali monopoliziranju posameznih dejavnikov moči (Krašovec, str. 228).

Literatura:

- A. Almond, Gabriel (2000): *The Study of Political Culture*. V: Crothers, Lane in Lockhart, Charles (ur.). *Culture and Politics – A Reader*. New York, St. Martin's Press, str. 5-21.
- Resolucija o nacionalnem programu za kulturo 2004 – 2007* (2004), sprejeta na 34. redni seji, 27.02.2004. Ljubljana: Državni zbor RS. [URL dostop: http://www.dz-rs.si/si/aktualno/spremljanje_zakonodaje/sprejeti_akti/sprejeti_akti.html]
- L. Weimer, David in Vinning, R., Aidan (1991): *Policy Analysis: Concepts and Practice*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall.

Boštjan Šaver

**Amelia Jones: Body Art – uprizorjanje subjekta. Ljubljana: Maska/
Študentska založba, zbirka Transformacije/zbirka Koda, 2002
420 strani (ISBN 961-90309-7-4), 6.900 SIT**

prevod Aleksandra Rekar, spremna beseda Bojana Kunst

Slovenski prevod pričujočega dela Amelie Jones nikakor ni naključje, še posebej če imamo v mislih številne alternativno označene umetniške prakse, ki so se v tranzicijskem desetletju globoko zakoreninile na slovenskih tleh in so tesno povezane tudi z zgodbo o primeru Kapelica. Tovrstno povezavo bomo sicer skušali poudariti v drugem delu recenzije, uvodoma pa velja dodati, da je avtorica knjige, ki sicer poučuje zgodovino umetnosti na kalifornijski univerzi Riverside, do sedaj izdala in uredila vrsto knjig, tesno povezanih s postmodernistično umetnostjo – *Postmodernism and the En-Gendering of Marcel Duchamp* (1994), *Body Art: Performing the Subject* (2000), *Feminism and Visual Culture* (2003), *Performing the Body/Performing the Text* (1999), *Irrational Modernism: A Neurasthenic History of New York Dada* (2004). Amelia Jones uvodoma opozarja, da njeno delo ni pregled zgodovine *body arta* ali *performansa*, temveč predvsem študija posameznih primerov in subjektivnih struktur, ki oblikujejo tudi dojemanje vizualne kulture (str. 29).

Kot ustrezen teoretski model razčlenjevanja posameznih študij primerov avtorica predstavi poststrukturalistični model razsrediščenega subjekta, za katerega meni, da je skladen z zapletenimi razmerji in preobrazbami v novejši zgodovini in v sodobnih premikih v politiki, družbi in kulturi. Hkrati pa uvodoma še opozori na lastno konceptualizacijo polja *body art*, tj. opozarja, da sta tako izraz *performans* kot *body art* ustrezni in primerni sopomenki, saj ju v sodobnih umetniških praksah pogosto uporabljamo za označevanje enakih ali podobnih umetniških zvrsti. V obeh primerih gre za obliko umetniškega izražanja, ki je kot umetniška zvrst v javne institucije dokončno zakorakala v šestdesetih letih dvajsetega stoletja. Pri tem je zanimivo, da je zgodovina performansa lahko podobno kot zgodovina gledališča rekonstruirana le preko skript, tekstov, fotografij in opisov opazovalcev. Kot pravi ameriška teoretičarka performativne akcije Goldberg (1978) lahko, kar je bilo nekoč moč videti ali slišati, danes rekonstruiramo le skozi imaginacijo. Po drugi plati pa zametki dokumentiranega performansa segajo v leto 1909, ko je italijanski umetnik F.T. Marinetti izdal v pariškem dnevniku *La Figaro* znameniti prvi futuristični manifest – takrat je zgodnje futuristične performanse okarakteriziral bolj manifestne kot praktične in bolj propagandne kot produkcijske.

Hkrati pa Jonesova poudarja, da je ravno besedni označevalec *body art* že na imenski ravni pomemben, saj poudarja *udeleženosť telesa skupaj z vsemi rasnimi, seksualnimi, spolnimi, razrednimi ipd. praksami* (str. 32). V tej povezavi prav tako poudarja, da so študije primerov omejene predvsem na dela, ki so nastajala od šestdesetih do sredine sedemdesetih let. Dodamo lahko, da gre predvsem za ameriško videnje izbranega obdobja domnevno alternativnega umetniškega ustvarjanja, ki je bilo v skladu z duhom takratnega časa angažirano predvsem na družbeno in kulturno kritičen način. Danes močna šola kritične teorije je namreč na ameriških tleh pognala že pred drugo svetovno vojno, ko so na oni strani luže delovali znameniti pripadniki *kritične teorije* ali *Frankfurtske šole družbene teorije*, v drugi polovici 20. stoletja pa so se klasične kritične študije umaknile številnim teoretskim žepkom, ki jih narekuje polje sodobne družbe – od športnih, etničnih in rasnih študij do spolnih študij in študij umetnosti, kamor tudi posega pričujoča knjiga.

Delo je tako razdeljeno na pet poglavij. V prvem je predstavljen kratek teoretičen ekskurz na področje postmodernizma, subjektivitete in *body arta* – poglavje predstavlja zgodovinsko in teoretsko bazo s fenomenološkim, feminističnim in poststrukturalističnim stebrom, ki vključuje teoretična opažanja od Derridaja in Goffmana do Merleau-Pontyja, Jaya in drugih. Pri tem velja

dodati, da poglavje na številnih mestih dopolnjujejo praktični primeri, ki še dodatno utemeljujejo postmodernistični pristop Jonesove oziroma ontologijo *body arta* kot tako. Pri tem Amelia Jones predstavi na subtilen način tezo – če jo ovijemo v Bandinellijeve besede, ki parafrazirajo znamenitega nemškega filozofa – da je spričo vseh grozot dvajsetega stoletja, obeh svetovnih vojn in atomskega orožja, človek kot tak dokončno spoznal, da je *Bog mrtev*. Kot odgovor brutalnim vojnám in konfliktom so se tako manifestirale številne umetnostne avantgarde, ki predstavljajo upor proti čutni izkušnji (krvave) realnosti, videni s človeškim očesom, tj. upor proti gospostvu razuma. Tudi zato je ob neki priliki Marcuse (1981) omenil svet umetnosti, ki je bolj resničen od resničnosti oziroma Ilett (1994) v kontekstu umetniških ekscesov, da postmodernizem pomeni natanko to, da nikoli ni potrebno izreči obžalovanja ali razlagati lastnih idej.

V drugem poglavju avtorica predstavlja umetniški pristop kontroverznega Jasona Pollocka, ki je po njenem mnenju v umetnostnem diskurzu deloval kot nekakšna os med *modernističnim genijem in postmodernističnim performativnim subjektom*. Umeščanje slikarja Pollocka v polje *body arta* Amelia Jones utemeljuje z Rosenbergovo interpretacijo, da na platno v določenem trenutku ni več sodila slika, temveč dogodek. Z drugimi besedami akcijsko slikarstvo predstavlja vdor umetnikovega telesa na platno, telesno gibanje pa je tisto, ki uprizarja (str. 98). Poglavje *Pollockov performativ* tako avtorica podrobno umešča v številne kontekste in dogodke tistega časa, pri tem pa se izvrstno naveža na poglavje o telesu v akciji – umetniškem delovanju Vita Acconcia. Avtorica izpostavi kot ključno dimenzijo njegovih projektov vidik kritične razgradnje domnevne avtoritete heteroseksualnega, belega moškega umetnika (str. 133). V kontekstualizaciji sodobnega časa pa takšni projekti opozarjajo predvsem na dejstvo, da sodobni družbeni pojavi *tipa Beckham* niso nekaj izrazito novega – vsaj ne novega do te mere, kar ne bi pred desetletji znala že obdelati in napovedati umetniška praksa. Hkrati pa avtorica v tem delu izvrstno povzema *bodyartistično* problematiziranje spolno utemeljene moškosti in usmerjenost k logiki heteroseksualne matrice.

V zadnjih dveh poglavjih razglablja o *body artu* in telesih v devetdesetih letih, in o tem, kaj naj bi bil feministični *body art*, predvsem na primeru umetniške prakse Hannah Wilke, ki se je ukvarjala pretežno s preučevanjem spolno opredeljenih subjektivitet prek udejanjanja svojega telesa. Jonesova ugotavlja, da ponovno rojstvo umetniške zvrsti *performansa* oziroma *body arta* zasledimo v devetdesetih letih – vendar se tokrat znajde v fundamentalno drugačnem (tehnološkem) okolju in času. Drugače povedano, kar je nekoč šokiralo, je ob prelomu tisočletja postala povsem samoumevna stvar in del *mainstream* kulturne dogme. Hkrati pa je vzpon v devetdesetih tudi v luči novih medijev vplival na odprt pretok med lokalnimi in globalnimi okolji. Ponovni svetovni vzpon je tako obeležil tudi vzpon umetniške zvrsti na slovenskih tleh. Ko omenjamo *body art* v slovenskem kontekstu pa nikakor ne smemo pozabiti na znamenito galerijo Kapelica, ki je v številnih pogledih orala ledino oziroma jo dokončno spremenila v široko gaz na tem področju v Sloveniji. Umetniški vodja galerije Jurij Krpan si je tako v začetku kot izhodišče postavil zgolj eno vodilo – v galeriji so predstavljali umetniške instalacije, performanse in *body art*, ki smo jih sicer redko videvali v ostalih slovenskih galerijah. Med pomembnejšimi umetniki, ki so tako nastopili v Kapelici lahko omenimo Marcel Li Antuneza Roco, Vlasto Delimar, svetovno odmevnega Stelarca, tudi Ron Atheya in Orlan, Iva Tabarja, Ryoichi Hayashi, Stephena J. Shanabrooka, Rajka Bizjaka, Gorana Bertoka, Darija Kreuha in številne druge.

Poleg sistematične študije ameriškega *body arta* delo odlikujejo tudi številne fotografije posameznih umetniških dogodkov – vsekakor tekst zelo slikovito dopolnjujejo in radovednega bralca nemudoma pritegnejo. Po drugi plati pa knjigo zaznamujejo tudi številne opombe, ki so verjetno ravno zaradi obsežnosti predstavljene v knjigi kot končne opombe – kot take pa so precej nepregledne in neprijazne. Vsekakor pa temeljito dopolnjujejo teoretični model in dodatno tlakujejo razpoke v odgovorih na številna vprašanja o sodobni umetnosti, njeni družbeni umeščenosti in kulturni (o/za)mejenosti. Tudi takšna, podobna in komplementarna, ki si jih je nekje že postavil Žižek (1997), ko se je spraševal, kako to, da je moški, ki najde intenzivno izpolnitev v tem, da strada in se biča, v zgodnjem krščanstvu veljal za asketskega mučenika in svetnika, danes pa se

kaže kot mazohistični perverznej? Na drugi ravni je podobno retorično vprašanje naslovil tudi na (post)moderno umetnost – kako je na primer mogoče, da danes perverzni ritual prebadanja in rezanja lastnega telesa, ki bi ga še pred desetletjem odpravili kot gnusno zasebno monstroznost, lahko uprizorimo javno in ga predstavimo kot umetniški performans?

Literatura:

RoseLee Goldberg (1978): *Performance*. NewYork.

Rose Ilett (1994): *Deconstructing Disability*. Art & Design, no. 9/10.

Herbert Marcuse (1981): *Estetska dimenzija*. Školska knjiga, Zagreb.

Slavoj Žižek (1997): *Kiberprostor ali možnost prekoračiti fantazmo*. Problemi, št. 7-8, str. 21-39.

Maruša Pušnik

Serge Halimi: Novi psi čuvaji. Ljubljana: Maska, Mirovni inštitut in Inštitut za sodobne družbene in politične študije, zbirka Mediakcije, 2003

156 strani (ISBN 961-90309-9-0), 2.000 SIT

prevod Jana Pavlič, spremna beseda Rastko Močnik

Novinarstvo lahko označimo kot matrico za serijsko izdelovanje interpretacij sveta in resničnosti, v katerih živimo. Novinarska proizvodnja in razširjanje interpretacij sta dandanašnji globoko usidrani v kapitalističnem družbeno-ekonomskem kontekstu, ki je resda historično specifičen, a si je v sodobnih družbah izboril vladajoče mesto. Logika komercializacije in industrializacije, v zavetrju katerih novinarstvo mirno plove s tokom, je preplavila številne sfere človeških življenj, odnosov in razmerij – popuščala ni niti založništvo, univerzi, akademski misli. Kljub vsemu pa novinarske prakse in mediji še zdaleč niso prazne posode, ki bi pod namernimi in načrtno premišljenimi pritiski kapitala zgolj prenašali ter propagirali kapitalistično insceniran blagovnoprodukcijski sistem in fetišistično strukturo potrošnje. Nasprotno, novinarji in medijski delavci so eni izmed osrednjih aktivnih soudeležencev v tej igri, saj prek novičarske oziroma medijske dejavnosti dnevno reproducirajo diskurzivni sistem kapitalističnih družbenih razmerij. Pod krinko zgolj 'služiti ljudstvu' proizvajajo in vzdržujejo govorico tega diskurza kot najbolj legitimno javno govorico – javni kod, ki postavlja družbeni fetišizem za vrhovno resnico modernih družb. Takšno novinarstvo zmore posameznika nagovarjati zgolj kot potrošnika in ni sposobno niti artikulirati niti mobilizirati kritične javne mase. Slovenski prevod knjige francoskega novinarja, urednika, novinarsko-medijskega analitika in kritika Serga Halimija *Les nouveaux chiens de garde*, ki je v originalu izšla leta 1997 in čez noč postal uspešnica, tako prihaja v trenutku, ko je medijsko kritiko potrebno še posebej vzpodbujati, da ne zamre. Halimijevo neprizanesljivo kritično pričevanje o stanju v novinarstvu potemtakem v prvi vrsti služi kot klic njegovim stanovskim kolegom po refleksiji tega stanja, a hkrati tudi kot podjig za mobilizacijo kritičnega naboja širšega občinstva.

Čprav so *Novi psi čuvaji* napisani kot nacionalno specifični, saj knjiga tankočutno razčlenjuje razmere v francoskem novinarstvu, jo je mogoče preslikati v razmere slovenskega novinarstva ali kateregakoli drugega novinarstva na svetu. Knjiga je analiza občega stanja in usmeritve novinarstva, saj je njen domet več kot zgolj popis lokalnih specifičnosti. Navajanja primerov iz novinarske prakse se tako ne razgubijo v svoji množičnosti, ampak avtor na njihovi osnovi poišče širše, obče, sistemske zakonitosti sodobnih novinarskih praks. Knjiga bralcem prinaša kritiko kapitalizma kot ekonomskega sistema in kot družbenega razmerja, ko na konkretnih primerih

ponazarja, kako se je ta vrasel v novinarstvo. Postal je konstitutivni del same prakse novinarskega poročanja. Halimi z neusmiljenim razgaljanjem navad, miselnosti, strukture poročanj francoskih novinarjev in novinark to prikaže kot obči trend v sodobnem tržnem novinarstvu. Že iz uvodnega zapisa je jasno razvidno, kam nas bo popeljalo Halimijevo pero: "Danes tisti, ki prikrivajo, bolj pogosto uporabljajo maskerko in mikrofon kot pa govorniški oder. /.../ Varujejo interese gospodarjev sveta. So novi psi čuvaji. Razglašajo pa se za 'proti-moč'" (str. 11). Ob sprehodu skozi nize konkretnih primerov novinarskega poročanja od poveljevanja evropskih politik od paternalistične kolonizacije bližnjega vzhoda in tretjega sveta nasploh, skozi ilustrativne opise odnosov bolesterne ubogljivosti in ponižnosti novinarjev pred političnimi ali gospodarskimi oblastniki, skozi razkritja sistema zvezdniskih novinarjev in množice prijateljskih vezi, soodvisne vpljivosti ter tajnih sporazumov med novinarji (tudi z založniki in univerzitetnimi profesorji), ki drug drugega propagirajo, ko se med sabo intervjuvajo, recenzirajo, citirajo, se bralec seznani s sodobno novinarsko kulturo. Halimi se dotika tudi ekonomsko-socialnega statusa novinarskega področja in opozarja na vse večja nesorazmerja med zaslužki novinarskih zvezd in zaslužki anonimnih honorarnih novičarskih delavcev, ki se za dumpinške plače prostituirajo za morebitne trenutke slave. Izriše podobo novinarja kot psa čuvaja, ki pohlevno in ubogljivo varuje tržno-potrošniško miselnost in zaradi slepega verovanja v to ureditev kot naravno ureditev sveta ni sposoben kritičnosti.

Kljub poznavanju medijskih, komunikacijskih in socioloških teorij, saj je bil Halimi učenec in asistent francoskega sociologa Pierra Bourdieuja – zato verjetno ni naključna podobnost med njegovim delom in Bourdieujevim delom *Na televiziji* – pa na tem mestu Halimiju zmanjka kritične teoretsko-analitične sape, ki bi mu omogočila prehod v širše teoretsko polje osmišljanja analiziranih odnosov. Novinarstvo bi namreč lahko postavili v širši kontekst od tistega, ki ga rekrutira avtor, ko svojo sicer prodorno analizo teoretsko usidra na ravni transmisijskega modela linearne zveze med kapitalom in novinarji. Zaključuje namreč, da so informacije in novinarji pravzaprav last elite. Odnos med podkupljenimi novinarji in njihovimi lastniki razloži kot odnos, v katerem novinarji brezpogojno podpirajo in čuvajo gospodstvo (ob)lastnikov. Njegovo delo se potemtakem izteče v analizo linearnega odnosa, v katerem lastništvo oziroma kapital vpliva na poročanje medijev. Halimijevo analitsko imaginacijo in bogastvo konkretnih primerov iz prakse je zato dobro opleniniti s sodobnejšimi teorijami, ki črpajo tako iz kulturnih študij kot iz politične ekonomije in ki lahko njegovo delo popeljejo v radikalno vrednostno kritiko novinarske dejavnosti in medijske kulture.

Novinarstvo se je dandanes znašlo v srži blagovno-produkcijskega sistema in znotraj fetišistične strukture potrošnje. Novinarska praksa se brezmejno vdaja estetiki, ki postaja blagovna estetika, saj se trži v ekonomskem in kulturnem smislu. Estetizirane novinarske reprezentacije vsebini vzamejo ostrino in kritičnost, saj novinarji nanjo gledajo zgolj in predvsem kot na formo, kot na kulturno in ekonomsko uporabno (menjalno) vrednost. Novinarstvo je tako preoblikovano v čisti dizajn in postaja industrija proizvodnje estetiziranih interpretacij. Halimijeve primere, ki kot levičar nedvomno črpa tudi pri Marxu, bi namreč zlahka brali tudi skozi to optiko, v kateri novinarji ne bi bili razumljeni kot tisti, ki živijo zgolj z iluzijo svobode, ker so upravljeni od globlje ležečih kapitalskih interesov. Takšno avtorjevo implicitno predpostavko o predobstoječi veliki ideologiji, ki vodi vse niti v družbi, bi lahko reinterpreterali kot tisto, kjer tudi novinarji in medijski delavci delujejo kot veliki ideologi tega sistema, saj so aktivno vpleteni v to igro. Kapitalistični družbeno-ekonomski sistem je namreč historično specifičen, saj ni vnaprej določeno, katera ideologija bo zasedla vodilni položaj v družbi. Vsaka je vpletena v nenehno bitko za hegemoni položaj. V spremni besedi h knjigi, ki njeno vsebino postavlja v širši teoretski kontekst, Rastko Močnik spretno zapiše: novinarstvo in novinarje moramo razumeti hkrati kot orodje, kot tistega družbenega agensa, ki ta boj izpelje, a tudi kot področje, na katerem se ta boj odvija. Kapitalistična resnica si v družbi vseskozi znova zagotavlja svoj hegemoni položaj, tudi v novinarstvu in drugih medijih, kjer nenehno poteka boj za hegemono interpretacijo sveta, in ne zgolj skozi skrite pritiske (ob)lastnikov na novinarje. Zato je potrebno novinarje obravnavati kot aktivno vpletene (svobodne)

akterje v procese reproduciranja fetišistične strukture sodobne družbe. Prav zaradi tega je še bolj potrebna radikalna kritika, saj novinarstvo s sabo prinaša tudi potencial, da prevrže dominantni položaj določenega režima resnice, ki pa ga ne smemo omejiti samo na ekonomijo ali socialno politiko, saj v njegovo reproduciranje ni vpeta le ena sistemska sestavina.

Halimi se kot eden redkih kritike novinarske prakse loteva iz notranjosti prakse same, kot praktik od znotraj horizonta ideologije, ki jo ta praksa reproducira, kar je nedvomno velika odlika njegovega dela. Zastavlja vprašanja, kot na primer: "Ali je še mogoče biti novinar in izražati z neoliberalizmom kakršno koli nestrinjanje?" (str. 71), ki vodijo v kraljestvo kritične misli. V sodobnem svetu se namreč vse bolj širijo konformistične misli, ideje se vedno bolj uniformirajo, kompleksnost sveta pa izginja, saj se svet tudi prek novinarskega diskurza vedno bolj poenostavlja. Prav to Halimija vodi do sklepa, da se pospešuje siromašenje javne diskusije. Novinarstvo sicer kopiči vedno več informacij, a ne prihaja do kontekstualizacije te vednosti, ki je ne znamo več vključiti v umetnost življenja in prav to tudi paralizira kritiko. Če gremo korak dlje od Halimijevih opisov praks novičarskih delavcev, ki serijsko in rutinsko reciklirajo ene in iste osebnosti, ideje in mnenja, lahko zatrdimo, da z vse bolj razširjeno glasnostjo novinarskega poročanja prihaja pravzaprav do procedure molka, saj so novinarji vedno bolj uniformni v miselnosti in nivelizirani v radikalnosti. Konec koncev vsi sedimo pred podobami istega sveta in to vleče kritično množično zavest navzdol. Morebitna tleča želja po družbenih spremembah nenehno zadeva ob to oviro. Subverzivni odpor proti represivnim aparatom, kamor lahko prištejemo tudi medije, ali proti velekapitalistični miselnosti, če parafraziramo Marxa, se lahko tako začenja samo z radikalno kritiko znotraj miselnosti kapitalističnih razmerij.

Serge Halimi, ki je izviren, dosleden in jasen v zapisovanju primerov iz novinarske prakse, zagotovo ponuja takšno subverzivnost in izzivalnost v mišljenju, disidentne opise stanja obstoječega novinarstva, pronicljivost in zbadljivost. Ponuja neposrednost v kritiki, mestoma celo radikalno kritičnost, ko se nenehno pomika po margini dovoljenega in toleriranega razmišljanja v današnji družbi. Knjiga zato sodi na seznam obvezne študijske literature za vse že obstoječe ali bodoče upapolne novinarske, medijske, tržne, politične in kulturne delavce, saj jo lahko beremo tudi kot njihove lastne zgodbe o tem, kako se kapitalistična družbena nasprotja prelagajo v posameznika samega, kjer vsak sam postaja svoj lastni kontrolor in aktivni reproducent moderne fetišistične družbe.

Tina Kogovšek

Josep Fontana: Evropa pred zrcalom. Ljubljana: Založba / *cf., Modra zbirka: delajmo Evropo, 2003

191 strani (ISBN 961-6271-54-7), 3.600 SIT

prevod Miro Bajt, spremna beseda Jacques Le Goff

Evropa pred zrcalom eminentnega zgodovinarja katalonskega rodu Josepa Fontane je del zbirke *Delajmo Evropo*, (v Sloveniji jo v Modri zbirki izdaja založba /*cf., v drugih jezikih pa Blackwell, Critica in druge), ki je neke vrste družboslovna in humanistična samorefleksija Evrope. Po eni strani je Evropa v veliki meri prav skozi svoj združevalni projekt naredila precejšnje korake naprej na veliko področjih, hkrati pa se sooča z novimi prihodnjimi izzivi, marsikateri pa je pravzaprav že realnost (na primer velike migracije iz revnejših dežel, redefinicija vloge Evrope v mednarodni skupnosti in politiki itd.). V tem kontekstu je ponovni razmislek o zgodovinskem spominu, ki ga ima Evropa o sami sebi in drugih, skorajda nujna, saj se bo sicer težko učinkovito spopadla z izzivi, ki jih prinaša sodobnost. Zbirka sloni na korektnih znanstvenih standardih,

vendar je pisana v bolj sproščenem jeziku, s čimer naj bi laže dosegla širše občinstvo in ne le ozkih krogov akademske elite.

Delo J. Fontane preizprašuje mentalne podobe, ki jih je Evropa zgodovinsko ustvarila o sebi in drugih/drugačnih. Knjigo zastavi kot serijo poglavij – zrcal, ki si sledijo v bolj ali manj linearnem zgodovinskem zaporedju. Vsako od zrcal nosi v sebi močno kritično ost, tako da se bralcu v nekaterih primerih zazdi, kot da bi se znašel v steklenem labirintu zabaviščnega parka, ki mu kaže ne le obrnjeno, ampak včasih celo do neprepoznavnosti izkrivljeno podobo. Tako kot vsako naslednje zrcalo v labirintu pokaže drugačno groteskno podobo nas samih, tako vsako od zrcal Evrope pokaže svoj način zgodovinskega ali filozofskega prirejanja realnosti določenega zgodovinskega obdobja. Fontana s konkretnimi primeri neusmiljeno ponazori, kako smo »Evropejci« v vseh zgodovinskih obdobjih, od »uradnega« začetka t.i. evropske civilizacije v grško-rimski kulturi do modernega časa, prirejali in olepševali svoje dosežke ter si po drugi strani pogosto prilastili dosežke drugih, zamolčali njihov pravi izvor in jih slikali v izrazito temnih, včasih pa tudi v skrajno demoničnih barvah. Tem skušnjavam niso ušli niti veliki kanonizirani misleci evropske civilizacije, tako rekoč »zvezdniki razsvetljenstva«, kot sta na primer Voltaire in Montesquieu. Prvo, »barbarsko zrcalo«, na primer, kaže na že zgodnje brisanje heterogenega, predvsem pa ne samo evropskega izvora naših prednikov ter da so naši biološki predniki relativno pozni prišleki na današnje evropsko ozemlje. Tradicionalno evropsko zgodovinopisje poskuša najti ali poudariti neke vrste »čisto« evropsko identiteto in tako rekoč inherentno superiorno evropsko »raso«, kateri gre zasluga za ves nadaljnji izjemni razvoj evropske civilizacije. Kot pravi Fontana, ima ta interpretacija svoj vir v podobi, ki so jo geografsko in politično zelo razdeljeni Grki ustvarili o sebi, da so vsaj približno ustvarili neko svojo kolikor toliko enotno identiteto. Tako so v »deformiranem zrcalu azijskega barbara« lahko videli sebe kot zgled omike in visoke kulture. Fontana nazorno pokaže, tako na primeru »barbara« kot drugih pojmov/podob v drugih zgodovinskih obdobjih, kako se nek sprva relativno nevtralen izraz, kot je na primer beseda za tujca (beseda »barbar« je sprva označevala nekoga, ki se ne zna tekoče izražati v grščini), spremeni v izrazito negativno označen pojem neciviliziranega divjaka.

Spoznanje, da je ta, kot tudi druge obravnavane podobe, izkrivljena, pravzaprav ni novo. Gre za serijo samopodob Evrope, katerih relativnost je vsaj deloma že prodrla tudi v širše laično vedenje. Vendar kolikor se vsaka sama zase zdi pač le neko bolj ali manj nedolžno spodletelo poenostavljanje zgodovinskih dejstev, se nanizane in kritično ovrednotene druga ob drugi razkrijejo kot konsistenten, nenaključen vzorec in mentalna podlaga za konkretna dejanja, ki prinašajo večinoma vse prej kot neproblematične posledice (na primer preteklo fizično iztrebljanje prvotnih ljudstev ali moderne »mehkejš« različice kulturnega in/ali gospodarskega uničevanja). Tako je tudi pripisovanje »zgodbe o uspehu« evropske civilizacije nekakšnim samo za Evropejce tipičnim biološkim, psihološkim, družbenim in še kakšnim značilnostim le poenostavljen mit, ki zanemari pogosto katastrofalno kulturno in/ali ekološko opustošenje, ki ga je ta zapustila za sabo.

Skozi celotno knjigo Fontana (podobno kot to na primer stori tudi J. Goody v isti zbirki na temo evropske družine) razkriva neko bolj navidezno kot pa realno evropsko enotnost in enovito identiteto. Od že omenjene navidezne enobarvnosti grško-rimske civilizacije do enotnosti krščanstva, vsesplošne stagnacije mračnejšega srednjega veka vse do modernega, na znanosti in razsvetljenem razumu utemeljenega časa. V nobenem od zgodovinskih obdobjih ni bila prevladujoča barva le bela ali črna, temveč je vedno obstajal cel spekter vmes, ki pa je bil pogosto zamolčan, spregledan ali vsaj zelo zanemarjen. V tej luči nihče, ki vsaj malo pozna ta zrcala evropske ideologije, ne more biti zares presenečen nad sodobnimi fiaski evropske politike (na primer nezmožnost hitrega in učinkovitega reagiranja na točkah napetosti in spopadov po svetu ali celo znotraj same sebe, kot so krvavi razpad Jugoslavije, rasistični in drugi izpadi nestrpnosti). Dejstvo, da se Evropi lahko »zgodijo« fenomeni tipa »Buttiglion« ali podobne lokalne politične variante, kaže, da so izkrivljena evropska zrcala še kako vgrajena v evropsko dušo in skupnost.

V zadnjem poglavju nas Fontana s sintezo prejšnjih poglavij in navezavo na probleme sodobnih družb popelje »zunaj zrcalne galerije«. Skozi nekatere nedavne in tudi še aktualne primere (na primer ljudski upor v mehiški deželi Chiapas, zniževanje stroškov proizvodnje s selitvijo v Tretji svet in izkoriščanjem tamkajšnje podcenjene delovne sile, problematika priseljencev v Evropi itd.) pokaže, kako so zgodovinske mentalne sheme Evrope pomanjkljive, pristranske in zato nezadostne za učinkovito pojasnjevanje takih sodobnih pojavov.

Po drugi strani pa Fontana ugotavlja, da je vzporedno z vladajočo mentaliteto in družbeno prakso skoraj vedno tudi v podrejenih slojih prebivalstva, obstajal (in obstaja tudi danes) tok (ali jih je bilo celo več), ki je kritično gledal na obstoječe razmere in sanjal o boljši, pravičnejši družbi. Kar je lahko, ob zavedanju pasti ogledovanja v olepšujočem zrcalu, dovolj dober obet za bolj optimističen pogled v prihodnost Evrope.

Alenka Švab

Mirjana Ule, Metka Kuhar: Mladi, družina, starševstvo: spremembe življenjskih potekov v pozni modernosti. Ljubljana: Založba FDV in Center za socialno psihologijo, zbirka Psihologija vsakdanjega življenja, 2003
156 strani (ISBN 961-235-151-1), 3.510 SIT

V knjižni zbirki Psihologija vsakdanjega življenja, na Fakulteti za družbene vede, je pred kratkim izšla knjiga, v kateri se avtorici, Mirjana Ule in Metka Kuhar, lotevata obravnave spreminjanja pomembnega segmenta življenjskega poteka v pozni modernosti. V fokusu njunega razmišljanja so tranzicije v oblikovanje družine prokreacije oziroma tranzicije v starševstvo pri mladih. Knjiga obsega 156 strani in je razdeljena na dva avtorska dela. Prvega, ki predstavlja glavne spremembe življenjskih potekov v pozni modernosti, je skupaj z uvodom v knjigo napisala Mirjana Ule, drugega, ki se osredotoča na predstavitev sprememb v Sloveniji, pa je napisala Metka Kuhar.

Prvi del je razdeljen na tri glavna poglavja. V njih avtorica *Mirjana Ule* konceptualizira spremembe mladosti in življenjskih potekov v pozni modernosti. V prvem poglavju, *Vloga življenjskih potekov v moderni družbi*, najprej opredeli pojem življenjskih potekov in statusnih prehodov ter procese institucionalizacije življenjskih potekov. Sledi konceptualizacija prehodov, pri čemer avtorica loči med dvema vrstama prehodov v življenjskih potekih: prehodi v socialnem položaju oziroma statusni prehodi ter prehodi v socialni udeležbi posameznika oziroma interakcijski prehodi. Kljub razlikam med obema vrstama prehodov, je skupna lastnost prehodov dejstvo, da so danes izrazito tvegani. O tveganosti avtorica razmišlja še v zadnjem delu prvega poglavja, pred tem pa kot bistvene značilnosti (pozno)modernih življenjskih potekov izpostavi izbirnost ter individualizacijo.

Drugo poglavje se ukvarja z značilnostmi mladosti in mladih – odraslih v današnjem času. Teoretiki mladine ugotavljajo, da se moderna mladost kaže kot obdobje psihosocialnega moratorija. Čeprav posameznik v življenjskem poteku večkrat vstopa in izstopa iz različnih moratorijev, pa je za mladost specifično to, da je družbeno institucionaliziran moratorij, in sicer v treh smereh: mladost kot moratorij v smislu zgolj enega od obdobjev v življenjskem poteku; mladina kot moratorijska socialna skupina; oblikovanje značilnih življenjskih stilov in habitusov znotraj institucije mladosti. Avtorica nato analizira postadolescenca kot posebno obliko mladosti in predstavi glavne teoretske interpretacije tega obdobja. Glavni problem tega obdobja je uskladiti samopodobo z družbenimi pravili, kar lahko mladi izražajo v obliki zavzemanja politično radikalnih pozicij, čeprav to ni nujno. Raziskave mladine, tudi pri nas, so pokazale, da je lahko odziv tudi zavračanje

samopodobe, kar naj bi se začelo dogajati predvsem v devetdesetih letih prejšnjega stoletja. Sodobna mladost se kaže kot obdobje negotovosti in identitetne zmede, statusna neusklajenost mladih pa se najbolj kaže v času iztekanja mladosti. Za današnji čas je značilna ekonomska odvisnost mladih, ki se podaljšuje in hkratna vedno zgodnejša socialna neodvisnost. Kot ugotavlja avtorica, ostaja mladost obdobje globalne odvisnosti od odraslih, institucij, ki se vpletajo v življenje mladih, pa je vedno več. V nadaljevanju avtorica analizira prehode v odraslost in pri tem ugotavlja, da so se dogodile pomembne spremembe v institucijah, ki so do sedaj definirale prehode v odraslost: spremembe v družini, izobraževanju, v sferi dela, v politiki ter vsakdanjem življenju. Prehod med mladostjo in odraslostjo ni več oster in jasen, ampak zamegljen, obdobje mladosti pa ni več ključnega pomena za oblikovanje osebnosti. V zadnjem delu drugega poglavja avtorica ugotavlja, da se je spremenila tudi sama odraslost. Govori o novi odraslosti kot posledici socialnih, ekonomskih in tehnoloških sprememb. Danes je težko odrasti na način, kot je bilo to značilno za pretekla desetletja. Nekateri avtorji (na primer Côté) interpretirajo kot krizo odraslosti in ne krizo mladosti. To naj bi bilo posledica dejstva, da so danes identitete ljudi pod močnimi pritiski sodobnega potrošniškega kapitalizma. Socialni označevalci, ki so včasih omogočali tranzicijo v odraslost, so po mnenju Mirjane Ule, izgubili pomen in tako nimamo več jasnih definicij odraslosti. Njihovo mesto zavzemajo individualni označevalci.

Tretje poglavje je namenjeno obravnavi sprememb v zasebnosti in družinskem življenju, med njimi pa so izpostavljeni proces deinstitutionalizacije družine, spremembe v starševstvu in vloga žensk v procesih družinskega spreminjanja. Kot najpomembnejše družbene spremembe današnjega časa avtorica označi prav spremembe v vsakdanjem življenju posameznikov – na področju seksualnosti, ljubezni, partnerstva, odnosov in starševstva. Družina se pluralizira, pomemben fenomen pa je deinstitutionalizacija, s čimer označujemo upadanje pomena zakonske zveze in družine kot institucije. Avtorica podobno kot ostali teoretiki sodobnih družinskih sprememb opozarja, da ti procesi nikakor ne pomenijo izginjanja družine. V tem smislu deinstitutionalizacijo ne razumemo kot nekaj negativnega. Zoževanje institucionalnih funkcij družine namreč ustvarja prostor za individualizacijo življenjskih potekov družinskih članov. Spreminja se tudi starševstvo. V preteklosti sta bila zakonska zveza in starševstvo tesno povezana med seboj, danes se odločitev za starševstvo vse bolj prestavlja na kasnejša obdobja življenjskega poteka, zakonska zveza pa hkrati izgublja na pomenu. Spremenili so se motivi za odločitev za otroke in so danes povezani predvsem s psihološko utilitarnostjo otrok. Imperativi starševstva narekujejo vedno večjo pozornost do otrokove blaginje v vseh ozirih. Ključne agentke v družinskih spremembah so gotovo ženske. Njihova vloga v družini in pa izven nje (na primer množično zaposlovanje) se je v zadnjih nekaj desetletjih pomembno spremenila. Kot ugotavlja Mirjana Ule, spremembe v življenjskem poteku žensk ne producirajo samo novih žensk in mater, ampak tudi nove stare mame, kar povezujemo s spremembami v tretjem starostnem obdobju (na primer podaljševanje življenjske dobe). Spremembe v ženskih vlogah so postavile pod vprašaj spolno delitev dela, predvsem v zasebnosti. Vendar pa se tu še ni dogodil premik v večjo simetričnost. Avtorica tu odgovornost usmerja predvsem na oblikovalce družinskih politik, ki bodo morali iznajti takšne ukrepe za usklajevanje dela in družine, ki bodo upoštevali tudi spremenjena razmerja med spoloma.

Drugi del, avtorice Metke Kuhar, sestavljajo štiri glavna poglavja. Prvo, krajše, z naslovom *Mladi med omejitvami in izbiro*, predstavi glavne trende podaljševanja mladosti kot pomembne spremembe življenjskih potekov pozne modernosti in jih prikaže v luči dileme ujetosti mladih med možnostmi izbire ter omejitvami oziroma stranskimi učinki sprememb življenjskih potekov. Avtorica tu kot prvo značilnost predstavi glavne spremembe v spolnih vlogah, ki so prisotne tudi v Sloveniji. Tak primer je množično zaposlovanje žensk, ki pa ima v Sloveniji že dolgo tradicijo. Avtorica ugotavlja, da kljub temu, da se velik delež žensk, tudi z majhnimi otroki, zaposluje, te spremembe niso nujno vodile v spremembe spolne delitve dela v družini, kar v feministični teoriji poznamo kot fenomen dvojne obremenjenosti žensk. Res pa je, da se spremembe vseeno

dogajajo in so najbolj zaznavne prav pri mladih. Kot drugo značilnost navaja razpetost mladih med odvisnostjo (od staršev) ter osebno avtonomijo, ki je po mnenju avtorice eden izmed najbolj določujočih vidikov življenja mladih odraslih. Pri tem pa so opazne razlike med različnimi evropskimi državami. Medtem ko mladi v skandinavskih državah dom zapuščajo že v zgodnjih dvajsetih letih, se mladi v državah južno Evrope v družini orientacije zadržujejo še v zgodnjih tridesetih letih svojega življenjskega poteka. Kar je skupno vsem državam pa je izredna raznolikost različnih bivanjskih aranžmajev, ki pa vsi po vrsti odražajo določeno (ne nujno vedno ekonomsko) odvisnost mladih od staršev. Kot tretjo značilnost podaljševanja mladosti avtorica identificira upadanje rodnosti oziroma rodnostne spremembe nasploh. V vseh zahodnih družbah je zaznati upadanje rodnosti, zviševanje starosti matere ob rojstvu prvega otroka, te spremembe pa vplivajo na zamikanje vseh drugih tranzicij, na primer v prvo zaposlitev, preselitev v lastni dom, stabilno partnersko zvezo itd.

V drugem poglavju Metka Kuhar predstavi glavne modele prehodov iz mladosti v odraslost, vendar se pri tem zaveda, da obstajajo med državami pomembne razlike glede prehodov mladih v odraslost, razlike pa so očitne tudi znotraj posameznih držav. Identificirani modeli prehodov v odraslost so naslednji: sredozemski, nordijski, srednjeevropski, anglo-ameriški ter postkomunistični. Avtorica opozarja, da so situacije v posameznih državah preveč kompleksne, da bi jih lahko preprosto umeščali v določen model. Neka država je tako umeščena v določen model glede na to, katere značilnosti prehoda mladih v odraslost so primarne. V poglavju podrobneje predstavi značilnosti vsakega modela ter situacije v posameznih državah, ki se umeščajo v konkretnega od naštetih modelov.

Tretje poglavje *Mladi odrasli v Sloveniji* je osrednje v drugem delu knjige. Tu so predstavljeni trendi sprememb v prehodih mladih v odraslost pri nas. Trendi so identificirani na podlagi izsledkov raziskav o mladini, ki jih kontinuirano izvaja skupina raziskovalcev Centra za socialno psihologijo (Fakulteta za družbene vede) pod vodstvom profesorice Mirjane Ule ter na podlagi uradnih statističnih podatkov in nekaterih drugih podatkovnih virov. Poglavje odpira pregled družinskih sprememb v Sloveniji kot jih beleži uradna statistika. Mednje štejem pluralizacijo družinskih oblik, zviševanje povprečne starosti ob prvi poroki, zmanjševanje števila porok, naraščanja števila izvenzakonskih rojstev, zviševanje povprečne starosti matere ob rojstvu prvega otroka itd. Sledi predstavitev rezultatov ankete *Mladi, družina, starševstvo*, ter rezultatov kvalitativne raziskave (fokusne skupine ter globinski intervjuji), ki ju je Center za socialno psihologijo izvedel v letu 2003. V anketi je sodelovalo 158 študentov in 127 študentk Univerze v Ljubljani. Kot kažejo podatki je prioriteta v življenju študentov in študentk razvijanje lastne osebnosti (to se zdi pomembno 93,3% vprašanih), sledi pa dosežena izobrazba. Na tretjem mestu je urejena partnerska zveza, otroci pa so pomembni dobri polovici vprašanih. Avtorica ugotavlja, da mladi danes razvijajo nova stališča do kombiniranja zasebnega in poklicnega življenja: »aktivno investiranje v poklino prihodnost pomeni aktiviranje prostega časa, celo brez žrtvovanja zabavne komponente tega časa« (str. 101). Raziskava je pokazala veliko diskrepanco med željo, da bodo študenti čez deset let živeli na svojem ter dejanskim deležem mladih, ki živijo na svojem. Rezultati raziskave so med drugim potrdili domneve, da zakonska zveza izgublja socialni pomen in se tudi ne povezuje z rojevanjem otrok. Odločanje o otrocih je postalo stvar osebne izbire, med anketiranimi pa le 25% študentk in 40% študentov misli, da morajo imeti otroke za izpolnitev svojega življenja. Hkrati se dvigujejo tudi zahteve starševstva. Mladi ocenjujejo, da je starševska vloga zelo zahtevna v vseh pogledih. Delitev družinskega dela bi morala biti po ocenah mladih enakomerna, tako tudi ocenjujejo, da si bodo delo v lastnih družinah delili s partnerjem oziroma partnerko.

Kvalitativni del raziskave se je spustil v vsebinsko analizo odnosa mladih glede starševstva in tranzicije v družino prokreacije. Analiza je potrdila, da mladi visoko cenijo partnerstvo, zdi se jim tudi pomembno v smislu socialne integracije, socialne in emocionalne podpore, in celo boljšega ekonomskega položaja. Zanimivi so tudi rezultati o razlogih za podaljšano bivanje pri

starših: pogost razlog je pomanjkanje denarja za preselitev na svoje, bivanje pri starših je udobno, odnosi med mladimi in njihovimi starši pa so manj konfliktni kot so bili pri prejšnjih mladih generacijah. Posebno podpoglavje je namenjeno analizi dejavnikov odločanja za starševstvo in tu so na podlagi kvalitativnega dela omenjene raziskave identificirane naslednje skupine razlogov: ekonomski razlogi (dohodek, stanovanje, stroški skrbi za otroke), preokupacija z delom (zahteve službe), osebnostni razvoj (samouresničevanje), izkoristiti prosti čas zase, imperativi starševstva (starševstvo kot velika odgovornost), emancipacija žensk, problem dnevnega otroškega varstva.

Knjigo zaključuje poglavje o družinski politiki in ukrepih, ki naj bi lajšali tranzicije v odraslost oziroma starševstvo. Evropske družinske politike so zelo različne (med drugim tudi zaradi različnih blaginjskih sistemov), vendar pa vse, tudi slovenska, vključujejo ukrepe za lažje usklajevanje dela in družinskega življenja, sistem družinskih servisov, še posebej pa otroškega varstva, ukrepe politike enakih možnosti, v nekaterih državah pa se oblikovalci družinskih politik poslužujejo tudi medijskih kampanj za promoviranje the ukrepov. V kratkem komparativnem pregledu nekaterih ukrepov družinske politike avtorica Metka Kuhar ugotavlja, da imamo v Sloveniji relativno dobro družinsko politiko, ki se lahko primerjamo z družinsko politiko skandinavskih držav.

Pričujoča knjiga se ponaša z natančno in vsestransko analizo pomembnih fenomenov družinskega življenja. Družinsko življenje nasploh doživlja pomembne preobrazbe, vendar pa se zdi prav tranzicija v odraslost ter oblikovanje družine prokreacije najbolj zanimiva. Avtorici sta se spustili v analizo fenomena spreminjanja družinskega življenja, kjer so spremembe najbolj očitne – v življenjskih potekih, ki se pluralizirajo – in to v tistem specifičnem segmentu življenjskega poteka, ki se spreminja najbolj radikalno in posledično vpliva tudi na druge segmente življenjskih potekov. Družinski poteki so danes vse prej kot moderni in linearni – postajajo izrazito nepredvidljivi, raznoliki in prav mladi so pomembni »določevalci« te raznolikosti – vsaj v segmentu, ko gre za njihove prehode v družino prokreacije.

Avtorici sta opravili kompleksno analizo, vključno s pregledom in refleksijo najpomembnejših teorij in interpretacij sprememb na področju mladine, starševstva ter življenjskih potekov v tem segmentu. Lotili sta se analize trendov tako v Sloveniji kot v tujini, ter še posebej analize družinske politike. Knjiga je dragocena med drugim zaradi komparativnega pristopa, ki omogoča umestitev družinskih trendov pri nas v širši evropski kontekst. Vemo, da so trendi spreminjanja družinskega življenja v Sloveniji podobni tistim v zahodnih državah, vendar pa se tudi zavedamo, da raznolike socialne, kulturne in druge okoliščine, ustvarjajo razlike med posameznimi državami. Nenazadnje tudi zaradi različnih pristopov v oblikovanju družinske politike, kar izpostavljata tudi avtorici. Knjiga je pomembna tudi zato, ker na enem mestu predstavlja tudi relevantne ugotovitve iz vrste raziskav o življenju mladih v Sloveniji, ki jih Center za socialno psihologijo kontinuirano izvaja že vrsto let. Izsledki ene novejših raziskav o starševstvu in mladih, ki so jo izvedli raziskovalci Centra, tako dopolnjujejo in poglobljajo informacije o spreminjanju družinskega življenja, ki smo jih doslej navadno pridobivali zgolj iz uradnih statističnih podatkov. Ti pa so, kot vemo, zelo omejujoči, pomanjkljivi in le redko odražajo najnovejšo spremembo.

Knjiga Mirjane Ule in Metke Kuhar je tako dragocen in pomembne prispevek v preučevanju sodobnih družinskih trendov pri nas. Navdaja nas lahko z optimizmom, da zadnja leta naraščajoče število raziskav in publikacij s področja družinskega življenja vendarle obeta postopen razvoj študij družine tudi pri nas. Knjigo priporočamo v branje vsem, ki se strokovno ukvarjajo z družinskim življenjem in mladimi – tako raziskovalcem na teh področjih kot oblikovalcem družinske politike, ki bodo, upamo, izsledke pričujoče knjige tudi uporabljali. Knjiga bi morala biti obvezno čtivo študentom različnih področij družboslovja, še posebej pa sociologije. Dragocena bo pri pisanju diplomskih in drugih nalog, še posebej za tiste, ki jih zanimajo vsakdanje življenje, družinsko življenje, mladi ter družinski poteki.

Nikola Janović

Janez Strehovec: Umetnost interneta: umetniško delo in besedilo v času medmrežja. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Koda, 2003 350 strani (ISBN 961-6446-35-5), 7.900 SIT

Če smo *Tehnokulturo, kulturo tehna* (1998) brali kot uvod v teorije nove kulture – kulture tehna, moramo Strehovčovo novo delo *Umetnost interneta* (2003) brati kot posebno edicijo umetniškega področja tehnokulture – internetsko umetnost. Internetska umetnost kot nosilka sodobne (nove) umetnosti tako označuje prelom, ob katerem se konstituirata tako nova publika kot nova teorija. Zato ne čudi, da je prav ambicija pričujočega dela pokazati na vrsto novomedijskih umetnostnih praks in obrazložiti teoretske probleme, ki izhajajo izključno iz sodobne novomedijske (digitalne) umetnosti. V tem smislu pridobiva nova konceptualizacija umetniškega dela v času medmrežnih diskurzov in komunikacij nove rasežnosti (postestetsko idr.) in oblike (nova besedilnost idr.), kar vpliva tudi na samo estetiko tovrstne umetnosti in splošno na samo razumevanje estetskega v kibernetičnih digitalnih umetnostih in kulturi vmestnikov. Še več, vpliva na razvoj samih teorij znotraj kibernetične kulture, ki implicirajo vprašanja o novi političnosti ter vprašanja o novi večplastni artikulaciji družbene moči. Vse te vsebine združuje *Umetnost interneta* in na ta način postavlja tisto novo (virtualno) realnost, skozi katero se intenzivno artikulirajo in prepletajo umetniška, kulturna, družbena, politična idr. vprašanja, ki vse bolj določajo naš družbeno deljeni in posredovani življenjski svet.

Femenološko-estetski pristop (utemeljen v fenomenologiji N. Hartmanna, M. Dufrenna, R. Ingardna idr.) Strehovcu omogoča misliti sedanjost (pojmovanje časa, prostora, snovi, predmetov in posameznika) kot povečane in pospešene zaznave, omogočene z vmestniki, ki jo zahteva povečana resničnost. Povečana resničnost je tako celota dane resničnosti in umetnih resničnosti, ki jo oblikujejo t.i. pametni stroji, vključeni v pogon mediatizacije sveta. Ob tej povečani resničnosti, se spreminja zaznava, in se bogati v modusu estetskega. Le-ta predvideva opazovanje sleherne stvari kot podobe, kar implicira dvojno gledanje – *shiftanje* od modusa praktičnega stališča v estetsko. Na tem mestu imamo tako opraviti z novim *zdajem* – povečano sedanjostjo (h kateri sodita tako preteklost kot prihodnost sveta), ki je poglobljena rasežnost »umetnega časa« (kiberčasa, ki je realni tehnični čas). Zato Strehovcu pomeni imeti realnost v modusu podobe širitev same realnosti-kot-jo-poznamo s svetovi podob in dopolnitev časa s časi umetnih svetov (pluriverzum). Tako je ta (obogatena) povečana realnost priča procesov komodifikacije (prehod k menjalni vrednosti blaga), estetizacije (svet le kot estetski fenomen) in virtualizacije (prekodiranje stvari v podatkovne entitete), ki so privedli do subtilnih oblik umetno realnega.

Ena od teh oblik subtilno umetno realnega je nedvomno hipertekst (digitalna oziroma medmrežna besedilnost), kot ga je tematiziral Landow v *Hyper/Text/Theory* (1994). T.i. novo besedilnost je potrebno razumeti kot družbeno kritiko ustanov moči in hierarhij, ki so izšle iz nezadovoljstva nad medijem tiskane knjige in diskurzov hierarhičnih misli. Tovrstna usmeritev je utemeljena v podmeni skupnega polja dogajanja v sodobnih znanostih, ideologijah, umetnosti in novomedijskih tehnologijah. Zato produkcija internetskih besedilnosti zahteva dejansko prisotnost bralca/bralke v smislu biti-v-tekstu, tj. v vključenosti v tekstno pokrajino. Skupna karakteristika te profukcije je obrat od apoliničnega k dionizičnemu, od linearnih struktur h kaotičnosti, disperznosti, ritualu k tehnopoju. V tem smislu Strehovec govori o subverzivni *on-line* kulturi, ki raste na razvrednotenju tradicionalnosti in novemu doživljanju osvobojanja povezanega z novo obliko pismenosti (vprašanje jezika in njegovega konteksta: *hypertext – hyperpoesis – hyperpoetics*).

Strehovčev poskus približati se (umetnostnim) posebnostim medmrežnega medija je potrebno razumeti kot prelom z vrsto tradicionalnih medijev, s katerim nastane (se oblikuje) novo (sa-

mosvoje) področje (umetnosti tj. umetniške prakse), za katerega je potrebno šele iznajti vrsto konceptov, ki bodo sposobni zajeti rastočo produktivnost teh medijev. Lev Manovichev (*The Language of New Media*, 2001) tako predstavlja odskočno desko za teoretiziranje o novi estetiki virtualnih čutov, ki temeljijo na podatkovnih entitetah in omogočajo vrsto digitalnih učinkov (poptopitev, interaktivnosti, digitalnih kompozicij, daljinske prisotnosti idr.) značilnih za internetsko kulturo.

Za internetsko kulturo, utemeljeno v t.i. novomedijskih posebnostih, je značilna (načelna) dostopnost večine gradiv, intertekstnost, soobstoj kulturnih dokumentov in zunaj kulturnih vsebin, deskanje (igra) kot oblika dostopa, relativizacija izvirnikov (avtorja, imena, znamke) ter vzajemna multipla odpiranja in prečkanka kiberprostorov (hyperlinkanje). Navedene medmrežne pojave, ki so del t.i. tehnokulturnega področja moramo razumeti po načelu tehnā (kibernetike) kot širitve in pospešitve področja zaznavanja, oblikovanja in reprodukcije. Kibernetško področje zaznavanja, pospešitve in reprodukcije tako nedvomno implicira (nov) tehnološko z ljudmi in stroji konstruiran resničnostni svet, kjer se stroji in ljudje integrirajo v razširjeni koncept življenja, s ciljem osmišljanja širšega področja umetnega življenja in delovanja (na primer interpretacije podatkov, vojskovanja idr.) Zato je medmrežno tehnokulturo potrebno razumeti v smislu uveljavljanja softverske logike, ki je omogočila premik od stabilne k rizomatski in tekoči konceptualni umetniški situaciji, projektu, dogodku, vmestniku, programu; od teksta k performansu in procesu (nastajanja novega znanja) ter njunim kvaliteta (raziskovanje); od linearnosti k mozaični kompleksnosti; od umetnin ločenih od življenja k življenjskim umetninam svetovnega spleta; od umetniškega artefakta k umetniški storitvi, ki je skrajno individualizirana; od umetnosti kot področja estetskega k postestetskemu kot raziskovalnem; od modernistične umetnosti k umetnosti v interakcijah (z ekonomijo, politiko, tehnološkimi in novimi mediji); od athesis k poiesis (od površinskega k umetniškim intervencijam – str. 55). Na ta način je nova umetnost postala izziv ne samo za samo umetnostno teorijo (primer menjave paradigem – glej katalog *Documente II*, 2002), temveč tudi za same ustvarjalce in porabnike le-te.

(Tradicionalne) Umetnosti ni več, postala je zgodovinska. Zamenjava paradigem je umetnost popeljala iz umetnosti-kot-jo-poznamo (lep videz) h kot-da-umetniškemu delu, tj. k raziskovalni, meddisciplinarni, teoretski, politično-aktivistični in umetniško procesualni dejavnosti kot konceptom, ki posebej problematiko časa in probleme realnosti (ker je sama resničnost tudi mutirala – glej Boris Groys *Logik der Sammlung*, 1997). Obrat k umetniško kodiranim digitalnim entitetam, vmestnikom in procesom ustreza trendovski senzibilnosti današnjih uporabnikov, ki jih Strehovec členi na: umetniško znanost, alternativno obliko komuniciranja, s trendi povezano religioznost in političnost aktivističnih (alternativnih) skupin.

Namesto stabilne umetnosti imamo opraviti z umetniškimi deli, ki to več niso. Za sedanjost umetnost je značilna njihova nematerialnost, procesnost in časovnost (na primer Net.Art). Tako tudi prostor novomedijske umetnosti ni nekaj danega (kot je to muzejski prostor), temveč je projekt-v-času, ki se tekoče in razpršeno artikuliira na dinamičnem medmrežju kot prostoru razstavnosti. V tem smislu Strehovec pravi, da je umetnost izgubila/opustila svojo funkcijo predstavljanja in se obrnila k sebi. Avtopoesis in samonanašanje tako postaneta generatorja sodobne umetnosti, saj se vse bolj ukvarja z medijem, v katerem deluje in na ta način oblikuje svojo metamedijsko pozicijo. Umetniško delo zato funkcionira kot vmestnik, njegov uporabnik postane sodelavec, ki v interakciji z njim preko vmestnika sodeluje v procesu (kibernetška umetnost in igra).

Preusmeritev k softveru potisne v ozadje poesis in omogoči vznik aesthesis (stimulativni percepciji), kar omogoča aktivno umetniško intervencijo – oblikovanja današnje kulture digitaliziranih informacij. Praksa softverske umetnosti tako vizualizira tisto, kar je komercialno prikrito, tj. internet v izvirniku (koda in njeno estetsko razsežnost). Zato Strehovec govori o destabilizaciji objekta, za katerega postaja značilna rizična in netrivialna recepcija, komunikacijska razsežnost dela (pred razstavo), estetika bližine in igriva narava umetniške komunikacije (str. 87). Igra tako postane del sodobne interaktivne reprezentacije in najbolj avtentična oblika kibernetške kulture

nasploh, ki omogoči vznik t.i. softverske avantgarde (tehnologija kot kultura). Le-ta po Strehovcu tematizira problematiko avantgarde avantpopa (ki se povezuje z radikalnim in subverzivnim evropskim avantgardnim gibanjem 19. stoletja in ne z zgodovinsko umetniško avantgardo 20. stoletja), tako da vnaša nove oblike za predstavitev resničnosti in nove postopke videnja sveta (glej Manovich, *Avantgarda kot programska oprema*, 2001). Tako utelešenje avatgardističnih postopkov v sami programski opremi omogoča tudi novo izkustvo sveta in modeliranje resničnosti.

To izkustvo sveta opredeljujejo ne le nova umetnost, temveč le-ta v povezavi z novo politiko, novo ekonomijo, informacijsko družbo, tehno znanostjo in novimi življenjskimi slogi. Kot pravi Strehovec, v ospredje stopata umetnostna ekonomija in umetnostna politika, ki pomagata potencialnemu artefaktu, da z relevantno modaliteto družbene moči zasede mesto umetnosti ali pa ga razglasijo za profano umetnost. Ta umetnost uporablja nove prakse, nove oblike komuniciranja, se deteritorializira, preusmerja k novim funkcijam in v skrajni instanci prevzema funkcijo umetniškega političnega aktivizma in raziskovanja, tako da vzpostavlja novo angažirano publiko nove pismenosti ter na ta način zavrača modernistično avtonomijo umetnosti.

Delo *Umetnost interneta* priporočam v branje vsem tistim, ki jih zanima sodobni (femenološko-estetski) pogled na umetniško delo v času medmrežja, tako kot tistim, ki si želijo spoznati sodobne teorije tehno kulture in teorije kibernetске umetnosti.

Boris Kragelj

Tanja Oblak: Izzivi e-demokracije. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Javnost, 2003

159 strani (ISBN 961-235-138-4), 3.510 SIT

V knjižni zbirki *Javnost* je nedavno izšla prva samostojna znanstvena monografija Tanje Oblak, prodorne znanstvene delavke na Centru za raziskovanje družbenega komuniciranja in docentke na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani. V svojem prvem »velikem delu« avtorica skupaj, na enem mestu, predstavi rezultate svojega večletnega raziskovalnega dela na področju kritične analize izzivov, ki jih za demokracijo in njene komunikacijske procese prinaša nesluten razvoj in uporaba interneta. Pod naslovom *Izzivi elektronske demokracije* se tako skriva urejena študija o tem, »na kakšne načine utegne pojav interaktivnih računalniških tehnologij preobraziti obstoječe oblike javnih delovanj in spremeniti naša razmišljanja in tradicionalne predstave o demokraciji«. Delo je zasnovano na slovenskem prevodu avtoričine odmevne doktorske disertacije, po posameznih delih pa je bilo že objavljeno tako v domačih, kot tudi uglednih tujih znanstvenih revijah.

V uvodu nas avtorica najprej seznani s pomenom in obsegom pojma elektronske demokracije, ki je, kot pravi sama, vse prej kot enoznačen. V okvir elektronske demokracije štejemo vse vrste najrazličnejših razprav in praktičnih poizkusov, ki učinke novih informacijsko komunikacijskih tehnologij na politične spremembe prikazujejo kot približevanje k novi vrsti demokracije: virtualni, digitalni, kibernetiski, teledemokraciji, oziroma najsplšneje, elektronski demokraciji. Vse omenjene oblike elektronske demokracije naj bi nastale z implementacijo novih komunikacijskih tehnologij v obstoječe demokratične procese, vendar pa ima ta implementacija več poti in lahko poteka na več različnih načinov. Tako tudi pojem elektronske demokracije nima ene same podobe, ampak v različnih kontekstih zajema različne pojave: komuniciranje s političnimi predstavniki in javnimi institucijami prek računalniškega omrežja, razpravljanje v računalniško posredovanih forumih, elektronski dostop do informacij v javnem interesu, oblike množičnega elektronskega glasovanja ipd. Avtorica v svojem delu *Izzivi e-demokracije* nato preko različnih teoretskih predpostavk in analize konkretnih primerov podob elektronske demokracije v stvarnem svetu

išče odgovore na dilemo, kako in v kolikšni meri razmah komunikacijskih tehnologij v svojih najrazličnejših oblikah zares spodbuja razcvet demokracije. Jedro njenega dela predstavljajo štiri ločeni deli – po obravnavani tematiki sicer dokaj samostojne razprave, na sicer enotno temo elektronske demokracije.

Najprej so bralcu predstavljeni *konteksti in zgodovina podob e-demokracije*, v katerih se avtorica sistematično loteva historične analize različnih teoretskih perspektiv o elektronski demokraciji in z njo spreminjajočih se odnosov med državljani in državo. Razprava teče od prvih utopičnih idej futuristov in teledemokracije v sedemdesetih in osemdesetih letih, ki temeljijo na modelu neposredne demokracije, do kritične analize prvih implementacij novih komunikacijskih tehnologij in teoretiziranja o deliberativnih potencialih e-demokracije, ki se pojavijo v devetdesetih in se opirajo na predstavniški model demokracije. Konča se s konceptualno konvergenco, ki kot zadnji trend nastopa s pojmom *digitalne demokracije*, političnim hibridom združevanja raznovrstnih elementov iz različnih modelov demokracije.

V drugem delu avtorica s primerjavo *javne sfere in kibernetkega prostora* ponuja, kot pravi, ustrezen teoretski pristop k obravnavi in pojasnjevanju demokratičnosti novih komunikacijskih in participacijskih procesov, ki nastajajo s pomočjo interaktivnih računalniških tehnologij. Razprava se optimistično začne z idejo o elektronski javni sferi, ki bi na temeljih interaktivnosti, odzivnosti in odprtosti računalniško posredovanega komuniciranja, lahko predstavljala obetaven poligon, ki bi vključeval vse predpostavke demokratičnega življenja, konča pa se s pesimistično ugotovitvijo o »normalizaciji« *kibernetkega prostora*: tj. strukturnimi spremembami interneta, ki so preobrazile njegov značaj od politično nedolžnega medija, k organiziranim oblikam političnega prezentiranja. Posledica tovrstne normalizacije je prehod demokratičnosti kibernetkega prostora iz ekskluzivnih, nestrukturiranih, tekstualno podprtih, interaktivnih in dialoških komunikacijskih praks, v enosmerne, množično organizirane, monološke, politične reprezentacije v obliki spletnih strani.

Teoretska razprava o *elektronski javni sferi* se nato v tretjem delu preusmeri k pregledu konkretnih primerov *novih političnih prizorišč na spletu*, torej k analizi empiričnih izkušenj z implementacijo novih tehnologij v demokratične družbene procese. Nasproti so predstavljeni svetovno prepoznavni elektronski participativni projekti namenjeni delovanju državljanov, lokalnih skupnosti in predstavnikov civilne družbe, ter kritičen vpogled v reprezentacijo političnih institucij na svetovnem spletu. Na tem mestu se razprava o elektronski demokraciji neposredno dotakne tudi slovenskega prostora, kjer, kot kažejo predstavljeni podatki, ne moremo govoriti o razširjenosti politične participacije prek svetovnega spleta. Na eni strani gre razlog za to iskati v pasivnosti političnega delovanja samih državljanov (aktivnosti le teh na spletu so omejene zgolj na iskanje in sprejemanje informacij o političnih zadevah), na drugi strani pa v pomanjkanju posredovanja samih interaktivnih možnosti pri predstavljanju političnih institucij na svetovnem spletu (le te so bolj usmerjene k samopredstavljanju, kot pa vzpodbujanju aktivnega in vključujočega razpravljanja o aktualnih političnih zadevah).

V zadnjem delu se avtorica z vprašanjem *moči in nemoči računalniškega komuniciranja* problemsko omeji na sam srž komunikološke perspektive proučevanja elektronske demokracije, ter teoretsko in empirično analizira računalniško posredovane razpravljalne forume, ki naj bi v tehnološkem smislu predstavljali popolna okolja, v katerih se lahko oblikujejo in javno izražajo številna mnenja, preverjajo argumenti, izmenjujejo stališča in ideje, kar vse je z vidika ključnih teorij komuniciranja ključnega pomena za demokratizacijo sodobnih družbenih procesov. Skozi soočanje samoumevnih demokratičnih možnosti razpravljalnih forumov na eni strani, in realno prakso na drugi, se izkaže, da njihova demokratična narava ni samoumevna, temveč je lahko le rezultat premišljene zasnove in sodelovanja vseh vpletenih akterjev. Računalniško posredovano komuniciranje ima ob svojih prednostih tudi določene omejitve, tako da njegovi učinki niso uniformni, temveč v veliki meri odvisni od družbenih okoliščin in narave družbenih razmerij, v katere se jih vpeljuje.

Tanja Oblak v svojih *Izzivih e-demokracije* multidisciplinarno, kritično in z ostrino, v svojevrstnem slogu prikaže ključne teoretske dileme, ki jih sprožajo dosedanji in novi pomisleki o razmerju med razvojem informacijsko komunikacijske tehnologije in spremembami demokratičnih družbenih procesov. S pregledom praktičnih izkušenj na tem področju opozori na pomembne omejitve pri realizaciji idej elektronske demokracije in sklene svojo razpravo z ugotovitvijo, da *elektronska demokracija ni projekt, ki bi tekmoval z obstoječimi demokratičnimi sistemi, temveč je bolj kot ne skladen z njimi in zastavljen tako, da bi odpravil njihove pomanjkljivosti*. Nove komunikacijske tehnologije s tem prej dopolnjujejo obstoječa politična razmerja, kot pa jih korenito spreminjajo v smislu idej neposredne ali plebiscitarne demokracije. Tudi v tem pogledu je delo v slovenskem prostoru prvenstveno, saj predstavlja enega prvih sistematičnih korakov k poglobljenemu raziskovanju vloge novih komunikacijskih tehnologij v javnem delovanju oziroma komuniciranju državljanov z oblastjo in obratno. Ko taki *Izzivi e-demokracije* ne ponujajo končnih odgovorov, postavljajo pa številna vprašanja in nove izzive, s katerimi avtorica meče rokavico drugim raziskovalcem in jih spodbuja k nadaljnjemu proučevanju fenomena elektronske demokracije.

Tina Kogovšek

**Sonja Klemenčič, Tanja Možina, Tanja Vilič Klenovšek: Ponudimo odraslim kakovostno izobraževanje – Kazalniki kakovosti. Ljubljana: Andragoški center Slovenije, 2003
119 strani (ISBN 961-6130-55-2)**

**Tanja Možina, Sonja Klemenčič, Valentina Hlebec: Ponudimo odraslim kakovostno izobraževanje – Vprašanja za presojanje kakovosti. Ljubljana: Andragoški center Slovenije, 2004
97 strani (ISBN 961-6130-58-7)**

Komplet priročnika in vprašalnikov *Ponudimo odraslim kakovostno izobraževanje* (POKI) je del oziroma nasledek razvojnega projekta za presojanje in razvijanje kakovosti izobraževanja odraslih in pravzaprav sodi v širši kontekst uveljavljanja modelov ocenjevanja kakovosti izobraževanja v slovenskem prostoru v zadnjem času. Publikacija se zgleduje po podobnem projektu v sistemu izobraževanja mladine v okviru Ministrstva za šolstvo in šport (*Modro oko: ugotavljanje in zagotavljanje kakovosti v vzgoji in izobraževanju*). Avtorice prihajajo z Andragoškega centra Slovenije (Sonja Klemenčič, Tanja Možina, Tanja Vilič Klenovšek) ter s Fakultete za družbene vede Univerze v Ljubljani (Valentina Hlebec). Sonja Klemenčič je vodja tematskega področja Kakovost izobraževanja odraslih, v zadnjih letih pa se intenzivneje ukvarja z razvojem in vpeljevanjem modela za presojanje in razvijanje kakovosti v izobraževanju odraslih. Temeljno področje razvojnega in raziskovalnega dela Tanje Možina je prav tako razvijanje kakovosti in evalvacije v izobraževanju odraslih in v zadnjih letih prav tako sodeluje pri razvoju že omenjenega modela. Tanja Vilič Klenovšek pa razvija področje svetovalne dejavnosti v izobraževanju odraslih (je tudi vodja tematskega področja Informiranje in svetovanje v izobraževanju odraslih). Valentina Hlebec je strokovnjakinja za družboslovno metodologijo, analizo socialnih omrežij, socialno oporo ter socialno gerontologijo in je kot metodologinja že sodelovala v številnih temeljnih in aplikativnih znanstveno raziskovalnih projektih.

Komplet je zasnovan kot pripomoček vsem, ki na tem področju želijo preveriti kakovost svojega dela in v ta namen tudi zbrati konkretne empirične podatke. Večina vprašanj je nastala v okviru omenjenega projekta v letih 2001 do 2003, uporabljena pa so tudi vprašanja iz nekaterih

drugih raziskav v tistem času (ta so posebej označena). Spekter uporabe in s tem njihova uporabna vrednost je zelo širok. S pomočjo tega instrumentarija je možno zbirati podatke o ravni kakovosti izobraževanja odraslih v vseh fazah procesa, od njegovega načrtovanja do izpeljave. Glavni namen vprašalnikov je sicer samoevalvacija, večina pa jih je uporabnih tudi za zunanjo evalvacijo. Kakovost lahko preverjamo tako na ravni celotne izobraževalne organizacije kot na ravni posameznega izobraževalnega programa, predmeta, modula ali sklopa. Z njim si lahko pomagajo tako vodstva izobraževalnih organizacij kot tudi posebne skupine za evalvacijo kakovosti in posamezni učitelji.

Vprašanja so sistematično razvrščena po področjih, podpodročjih in kazalnikih. V pomoč pri njihovi uporabi je priročnik, ki je sestavni del zbirke. Tako v priročniku kot v vprašalnikih je njihovo oštevilčenje enako, tako da potencialni uporabnik hitro najde zglede mogočih vprašanj s področja, katerega kakovost želi preveriti. Vprašanja so razvrščena v šest večjih področij (doseganje ciljev kurikula, izobraževalni proces, udeleženci, učitelji, izobraževalna organizacija in partnerji, vodenje in upravljanje), ki se naprej delijo na podpodročja in kazalnike. V priročniku so posamezna področja, podpodročja in tudi kazalniki podrobno predstavljeni in opisani – kaj je namen presojanja kakovosti ter kakšni so načini presojanja in, v primeru ugotovljenih pomanjkljivosti, razvijanja kakovosti na določenem (pod)področju.

Zbirka še ne vsebuje vprašanj za vsa področja, saj je objavljeni nabor rezultat specifičnih interesov in potreb izobraževalnih organizacij, vključenih v projekt POKI. Ker je bilo eno glavnih načel projekta sprotno preverjanje instrumentov v praksi, so vključena le vprašanja, ki so bila že praktično preizkušena in na podlagi teh izkušenj tudi spremenjena ali dopolnjena. Po drugi strani pa je zbirka namenoma oblikovana kot mapa, kar omogoča njeno nadaljnje dopolnjevanje z novimi ali izboljšanimi obstoječimi vprašanji. V skladu z dobro metodološko prakso je za posamezen pojav oblikovanih več vprašanj, uporabnik pa med njimi izbere tista, ki se mu za njegove potrebe zdijo najprimernejša (na primer bolj podrobno razdelane možnosti odgovorov ali bolj posplošena informacija). Vprašanja pokrivajo širok spekter različnih vrst (na primer vprašanja odprtega in zaprtega tipa), ki omogočajo uporabo različnih metod zbiranja podatkov, od za izvedbo (in kasnejšo analitično obdelavo) relativno preprostih (na primer anketa z večjim delom zaprtih vprašanj) do zahtevnejših (na primer polstrukturirani intervju, ki zahteva usposobljenega spraševalca in pri katerem je tudi urejanje in obdelava podatkov zahtevnejša).

Za celovito oceno kakovosti izobraževanja je pomembno, da njegove različne vidike preverimo pri različnih akterjih, ki v tem procesu sodelujejo. To načelo upošteva tudi ta instrumentarij, saj pokriva najpogostejše segmente izobraževalnega procesa, kot so, na primer, uporabniki storitev, učitelji, ravnatelji/direktorji izobraževalnih organizacij za odrasle, delodajalci in drugi. Zbirka pa načeloma omogoča pripravo ustreznih vprašanj tudi za druge možne subjekte v tem procesu (na primer starši mlajših odraslih, svetovalni delavci), kar pa je prepuščeno izvajalcu samoevalvacije.

Del uvodnega opisa vprašalnikov so tudi napotki, kako iz posameznih sklopov in vrst vprašanj sestaviti posamezen merski instrument. Ti kar se da strnjeni, sistematično urejeni in jasno napisani napotki metodološko še tako neizkušenega uporabnika prijazno vodijo skozi vse faze sestave konsistentnega merskega instrumenta. Ta del tako uporabniku, na primer, svetuje, naj razmisli, kakšen je namen načrtovane evalvacije, kateri vrsti vprašancev je instrument namenjen, kakšna vrsta instrumenta je najprimernejša (na primer glede na njegovo poznavanje raziskovane teme, stopnjo usposobljenosti tistih, ki bodo podatke analizirali, stopnjo izobraženosti vprašancev), kako naj posamezne sklope smiselno strukturira in podobno. V tem kontekstu so v dodatno pomoč uporabnikom dobrodošli primeri že narejenih merskih instrumentov.

Sestavni del kompleta je tudi CD-ROM, na katerem so natisnjena vprašanja tudi v elektronski obliki in tako namenjena za takojšnjo uporabo. Poleg vprašanj so na elektronskem mediju tudi tehnična navodila, ki računalniško manj večjemu uporabniku olajšajo sestavljanje in urejanje vprašalnikov.

Gledano v celoti je *Ponudimo odraslim kakovostno izobraževanje* skrbno pripravljen, jasno, logično sistematiziran ter opisan in, ne nazadnje, tudi oblikovalsko dodelan metodološki pripomoček za (samo)evalvacijo na področju izobraževanja odraslih. Uporabljajo ga lahko tako v empiričnem raziskovanju izkušeni in usposobljeni uporabniki kot tudi taki, ki s tem nimajo veliko izkušenj. V času, ko so (še posebej) anketni vprašalniki postali zelo priljubljen in razširjen način merjenja družbenih pojavov tudi v metodološko bolj ali manj laični sferi, so take publikacije dober zgled, kako zasnovati kakovosten merski instrument. Po drugi strani pa prispevajo tudi k osveščanju laične (in vsaj deloma tudi strokovne) javnosti, da so tudi merski instrumenti na področju družboslovja, podobno kot, denimo, patentni na področju tehnike, intelektualna lastnina in rezultat dolgotrajnega, visoko strokovnega dela ter da temu pritiče tudi ustrezna zaščita avtorskih pravic.

Metka Kuhar

**Mirjana Ule: Socialna psihologija. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Psihologija vsakdanjega življenja, 2004
453 strani (ISBN 961-235-159-7), 5.850 SIT**

Od vseh disciplin v družbenih vedah je najtežje opredeliti socialno psihologijo. Obstaja veliko definicij, kaj socialna psihologija je, oziroma kaj bi morala biti. Nekateri trdijo, da to sploh ni disciplina, temveč konglomerat medsebojno šibko povezanih tem in študij. Drugi pa dokazujejo, da je to samostojna disciplina s koreninami v psihologiji, sociologiji in filozofiji, toda z lastno zgodovino in tematskim področjem. Zagovorniki prve teze bodo prav gotovo kaj kmalu pritrdjevali drugi tezi, ko bodo vzeli v roke četrto izdajo med študenti in tudi med širšo strokovno javnostjo priljubljenega dela *Socialna psihologija* Mirjane Ule. Prenovljena izdaja ohranja vse prednosti prejšnjih izdaj (*Temelji socialne psihologije*, 1994, 1997, 2000) ter prinaša dodatne, zelo dobrodošle vsebine. To delo pokriva področje socialne psihologije obsežno, sistematično in uravnoteženo. Avtorica številnih odmevnih knjig (med zadnjimi *Sodobne identitete*, 2000; *Spre gledana razmerja. O družbenih vidikih sodobne medicine*, 2003; *Mladi, družina, starševstvo* – v soavtorstvu z M. Kuhar, 2003) z intelektualno koherentnim in domiselnim načinom pisanja, predstavitev klasičnih in najnovejših raziskav, relevantnih in osebnih primerov, kratkih zgodb, znanih psiholoških eksperimentov, slovarčkom na koncu vsakega poglavja ter pestrim slikovnim gradivom bralcem omogoča poglobljeno razumevanje pomena socialnopsiholoških pojavov in socialnih problemov. Knjiga je celo za bralca brez predznanja informativna in razumljiva, čeprav zahteva pozorno branje. Tudi strokovnjake s področja družbenih in humanističnih ved spodbuja k intenzivnemu razmišljanju in razpravljanju.

Posebna prednost knjige je spretna integracija pretežno ameriške *mainstreamovske* psihološke socialne psihologije, simboličnointerakcionistične in socialnokonstrukcionistične sociološke oziroma societalne socialne psihologije, pa tudi alternativnih perspektiv, kot so teorija socialnih reprezentacij, kulturna psihologija in teorija socialne identitete. Uletova trdi, da je sama strokovno bolj usmerjena v societalno ali sociološko socialno psihologijo, še najbližje so ji novejšše teoretske tradicije družbeno angažirane socialne psihologije, kot so feministična, diskurzivna in narativna. Po mojem mnenju se z integrativno in kritično teoretsko usmeritvijo dviga nad meje sodobnih »socioloških« socialnopsiholoških pristopov. Uspešno pojasnjevanje kompleksne dinamike obeh dimenzij, tako individualne, kakor tudi kolektivne, nudi uvid v dvojno strukturiranje socialnega življenja. En vir te strukturacije so misleči in čuteči posamezniki oziroma posameznice, drugi pa socialno organizirane, diskurzivno konstituirane skupine. Uletova je s svojo teoretično fleksibilnostjo dosegla, da sta se obe dimenziji stare debate akter-struktura oziroma posameznik-

družba praktično sesedli ena v drugo. Njen epistemološki trud je obrodil sadove na ključnih socialnopsiholoških temah, ki so obenem naslovi posameznih poglavij knjige: od spoznavnih procesov in konstrukcije socialnega sveta; stališč, stereotipov, predsodkov in diskriminacij; medosebnih odnosov, altruizma, agresije in nasilja; procesov socialnega vplivanja, socialne moči, nadzora, poslušnosti in podrejanja; psihologije skupin in odnosov med skupinami; psihologije množic do značilnosti sodobnega človeka kot psihološkega subjekta. Že po naštetih temah gre nedvomno pritrditi avtoričini tezi, da je socialna psihologija izredno aktualna znanstvena disciplina, saj segajo njena spoznanja danes na praktično vsa področja vsakdanjega in javnega življenja. Mnoge teme predstavljajo prelome v razmerju posameznika do družbe in so izvor temeljnih človeških etičnih dilem. Uletova prikazuje tudi, kako so ti fenomeni odvisni od zgodovinskega obdobja in prostora.

Posebej velja izpostaviti prvo poglavje o oblikovanju sodobne socialne psihologije, v katerem Uletova sama poudari, da prisega na ploden "teorijski eklekticizem", torej upoštevanje določene teorije tam, kjer je najmočnejša, in na področju, kjer se zdi najbolj primerna. Po njenem mnenju se namreč socialni psihologiji ni posrečilo najti teoretsko povsem ustreznega modela človeka, modela družbe in modela odnosa človek-družba. Znotraj discipline nenehno nastajajo nova teoretska in praktična področja ter metode, ki kljub občasnim medsebojnim ostrim kritikam strpno soobstajajo in oplajajo ena drugo. Avtorica meni, da do dovršenega modela človeka ne more pripeljati niti dovršena teoretska konstrukcija. Tak model se po njenem mnenju lahko razvije le skozi dolgotrajno refleksijo sprememb v socialni praksi ljudi v sodobnih družbah. Uresničitev tega cilja ni samo naloga teoretikov, temveč tudi kulturne in duhovne artikulacije družbenih procesov modernih družb.

In prav ta knjiga lahko odigra pomembno vlogo kot sredstvo senzibiliziranja slovenskega prostora, saj prinaša znanja, ki pripomorejo k boljšemu razumevanju in spreminjanju relativno komplicirane družbene realnosti, v kateri se nahajamo. Spodbuja nas k novim načinom opazovanja družbenega sveta okrog nas. Kot pravi avtorica: "Socialna psihologija je veliki akcijski eksperiment psihologije z družbo, ker s svojimi spoznanji vsaj posredno vendarle spreminja družbo" (str. 51). S svojo kritičnostjo in refleksivnostjo Uletova predstavlja socialno psihologijo kot moralno-etično in tudi kot politično znanost. Po mojem mnenju je njeno delo ni le razlagalno, ampak tudi praktično in emancipatorno. Pripelje lahko do uvidov in ugotovitev, ki pomembno pomagajo k boljšemu samorazumevanju, samozavestnemu in odgovornemu vodenju življenja, osmišljanju življenjskih situacij, oblikovanju socialnih odnosov, komunikacij, delovanju v skupinah.

V socialni psihologiji so nekateri problemi bolj zaostreni kot v drugih psiholoških disciplinah. Uletova na primer z razčlenjevanjem pogojev in strukture moči, družbene konstrukcije predsodkov in diskriminacij ter konfliktnih interesov različnih skupin empatično izpostavlja družbene nepravilnosti in zatiranje. Ker opozarja na ideološke in politične kontekste se izogne pogosti, pozitivistični ali interpretativistični tendenci depolitizacije nevarnih »mikroideologij vsakdanjega življenja«. Njena knjiga subtilno opozarja na premik medijev izražanja predsodkov ter na nove oblike diskriminacij v sodobnih družbah. Aktualna je tudi pri razlagi ozadja množičnega družbenega nasilja in psihologije vojn. Na podlagi ugotovitev, da sta kritična distanca ljudi in učinkovit odpor proti sistemu malo verjetna že pri nizki vpletenosti posameznikov v sistem, Uletova poziva, da se je treba kjerkoli in kadarkoli upreti oživljanju nasilnih političnih in socialnih programov.

Ker v recenziji ni mogoče predstaviti vseh konceptov, tem, teorij, ki so izčrpno prikazane v knjigi, izpostavljam še zadnje poglavje o družbenem konstruiranju subjekta, ki to temeljno delo odlično zaokroži. Subjekt pozne moderne živi drugačne oblike odnosov in ima drugačne subjektne strukture kot ljudje v tradicionalnih družbah. Moderna družba proizvaja vedno bolj individualizirane in razsrediščene subjekte s spremenjenimi identitetnimi strategijami. Identiteta kot socialni sistem osebe več ne traja določen čas, temveč jo je treba nenehno potrjevati in izpogojevati. Tisti, ki ne vedo ustvarjalno in zavestno zdržati nasprotij v sebi in v socialnem svetu, se znajdejo na krhkih tleh narcisistične subjektivitete in živijo med razsrediščenostjo in željo po trdni subjekt-

nosti. Uletova opozorja na pogosto paradoksalne oblike mehkega socialnega nadzora (na primer psihološke in medicinske intervencije), pa tudi na nujnost korekcije represivnih in izključevalnih oblik klasičnega socialnega nadzora: »Najti moramo načine, da prekinemo in ustavimo na videz začaran krog, s katerim družba označuje, klasificira, izključuje in izloča ter nadzoruje vedno nove kategorije ljudi, enkrat glede na starost, spol ali raso, drugič glede na življenjski stil, moralni status, življenjske prakse in tretjič glede na sposobnosti, fizične značilnosti ali psihična stanja ali kar nekatere pač moti.« (str. 310)

Če primerjamo vzoren primer socialne psihologije, ki se je razvijala na začetku 20. stoletja (na primer Mead, 1997) s knjigo *Socialna psihologija*, vidimo, da predstavlja sodobnejša verzija znatno kompleksnejšo podobo posameznika, pa tudi družbe in kulture. Torej še vedno potrebujemo socialno psihologijo; a ne kot ločeno disciplino, temveč kot metateoretsko področje. Avtorica dela namreč dokazuje, da socialna psihologija služi kot seizmograf, ki je občutljiv na nove družbene tendence in ki dokumentira vzajemno vplivanje med posameznikom oziroma posameznico in družbo. Nikakor pa to ni socialna psihologija, ki je zgolj tehnična ali objektivna podlaga znanja. Njena knjiga nudi novo analitično osnovo, ki bo prispevala k razcvetu socialne psihologije in ki bo nedvomno vodila nadaljnje socialnopsihološke konceptualizacije in raziskave.

Literatura:

G.M. Mead (1997): *Um, sebstvo, družba*. Ljubljana: Krt.

Dejan Jontes

Gregor Bulc: Proizvodnja kulture: vloga in pomen kulturnih posrednikov. Maribor: Subkulturni azil, zbirka Frontier, 2004 175 strani (ISBN 961-90872-9-1), 2.600 SIT

Knjižni prvenec Gregorja Bulca, asistenta na Fakulteti za družbene vede, je še en dokaz, da se polje medijskih in kulturnih študij na Slovenskem hitro razvija, vendar ne le v smislu kvantitete. Če je eden od urednikov prvega slovenskega učbenika o kulturnih študijah, *Coolture*, še poudarjal, da se mora tukajšnje ukvarjanje s kulturnimi študijami premakniti od golega prevzemanja (britanskega) konceptualnega aparata k njegovi kritični obravnavi (Stankovič, 2002: 66), je v primeru *Proizvodnje kulture* tovrstno opozorilo odveč. Premisa, iz katere pri svojem preiskovanju vloge kulturnih posrednikov izhaja Bulc, in sicer, da se »*plodno razpravljanje o kompleksnem odnosu med proizvodnjo in potrošnjo ne more osredotočiti le na politično-ekonomsko analizo proizvodnih odnosov ali zgolj na analizo različnih načinov, na katere posamezniki uporabljajo različne izdelke; prav tako ni dovolj, da skušamo s semiološkim pristopom (ali katero drugo tekstualno analizo) analizirati zgolj pomena kulturnih tekstov, neodvisno od tistih posameznikov, ki te tekste ustvarjajo in uporabljajo*« (str. 13-14), predstavlja namreč kritiko prevladujoče (semiološke) usmeritve kulturnih študij in opozarja na nerazrešen odnos med kulturološkim in politično-ekonomskim pristopom k analizi kulture in medijev.

Avtor skuša v prvem poglavju izhajajoč iz Williamsa definirati oziroma zamejiti koncept kulture, nato pa v poglavjih *Moderna*, *Fordizem in množična družba* ter *Postmoderna* analizira procese ločevanja ekonomije in kulture. Tu med drugim predstavi teorije množične družbe s kritikami množične kulture, kjer je v ospredju Adornova *kulturna industrija*. Kljub številnim točkam nestrinjanja Bulc poudarja, da Adornovih študij ne kaže hitropotezno zavreči (kot to počnejo mnogi znotraj kulturnih študij) zgolj zaradi njihove »*očitne elitističnosti*«. V *Potrošnji kot družbeni diferenciaciji* avtor obravnava klasične Bourdieujeve raziskave potrošnje in predvsem njegov koncept habitusa, v poglavju *Novi srednji razred* pa med drugim izpostavi tezo,

da »je vzpon potrošnje postmodernih dobrin povezan prav s kulturnimi preferencami novega srednjega razreda, ki ne le najboljše prenaša implozijo estetskega polja v družbeno in zabrisane meje med visoko in popularno kulturo, temveč ta dejstva uporablja kot predmet svoje ekspertize v simbolnih bojih s starimi, uveljavljenimi, dominantnimi razrednimi frakcijami« (str. 95), kar skuša v nadaljevanju pokazati tudi z analizo vloge kulturnih posrednikov.

Avtor se loti preučevanja vloge kulturnih posrednikov izhajajoč iz prepričanja, da je medijske in kulturne študije nujno razširiti na področje analize subjektivnih vidikov kulturne proizvodnje, še zlasti v smislu raziskav vrednot ter družbene vloge posameznikov, ki sodelujejo pri teh procesih. To je v osemdesetih letih prejšnjega stoletja v svojem modelu kulturnega krogotoka poudarjal tudi Richard Johnson, sicer naslednik Stuarta Halla na direktorskem stolčku danes legendarnega Centra za sodobne kulturne študije pri birminghamski univerzi. Po njegovem mnenju bi morali v kulturnih študijah tekstu odvzeti osrednje mesto predmeta preučevanja, odločno pa je na drugi strani nasprotoval tudi redukcionističnim analizam pogojev proizvodnje, saj ti pogoji ne vključujejo le materialnih proizvodnih sredstev in kapitalistične organiziranosti dela (kot to predpostavijo politični ekonomisti), temveč tudi že obstoječe kulturne elemente iz žive kulture (Johnson, 1996: 90-92). Vendar pa Johnson znotraj kulturnih študij nikoli ni dosegel vpliva svojega predhodnika in tudi smer raziskovanja (v glavnem) ni sledila njegovim napotkom, zato je to (p)ostalo izrazito zapostavljeno raziskovalno področje.

V tem delu Bulc izpostavi, da je obravnavanje kulturnih posrednikov kot predstavnikov določenega razreda ali razredne frakcije preživeto oziroma preozko – ker so ti poklici močno diferencirani, je treba različne panoge, v katerih se pojavljajo, obravnavati posebej, zato podrobneje analizira vlogo tega poklica v popularni, zlasti rock glasbi. Tu obravnava vlogo različnih kulturnih posrednikov, kot so denimo producenti zvoka, organizatorji koncertov, osebje za odnose z javnostmi, novinarji in drugi ter ugotavlja, da je tisto, kar dela kulturne posrednike v vsakem žanru popularne glasbe posebne, njihova specifična kultura. Kulturne posrednike v rocku, denimo, zaznamujejo posebne vrednote in stališča, ki jih Bulc poimenuje rock ideologija, to pa zaznamuje predvsem koncept avtentičnosti. Vendar avtentičnost nikoli ni samoumevna, »temveč se konstruira v medigri različnih diskurzov, ki jih proizvajajo glasbena industrija, glasbeniki, mediji in občinstva« (str. 133). Kulturni posredniki zato dajejo prednost izvajalcem, ki jih bodo lažje povezali z avtentičnostjo, to pa so seveda moški, ki so navadno reprezentirani kot »nepridipravi, večni uporniki in heroji težavnega življenja« (str. 133). Ključna ugotovitev tega dela je torej, da proizvodne kulture v nobenem primeru niso homogene, temveč so izrazito notranje diferencirane in podvržene napetostim, zato je treba njihovo vsakokratno vlogo pri reproduciranju ideologije obravnavati posebej. Tovrsten poudarek pa implicira, da že sam proces produkcije popularno-kulturnih izdelkov zaznamujejo trenja, kar – jasno – izključuje kakršnekoli predstave o homogenih in uniformnih branjah teh izdelkov.

Če ima osrednji del knjige zaradi tematike, še bolj pa zaradi avtorjevega sloga – ta namreč združuje bogato izrazje, za akademske tekste vse prej kot značilno jasnost in dosledno argumentacijo – učbeniški značaj, se v zadnjem delu knjige Bulc loti konkretne analize primera. Na primeru underground rock skupine Dead Moon opozori na vlogo kulturnih posrednikov pri reproduciranju (underground) rock ideologije. Z analizo radijskih oddaj, člakov, promocijskega materiala in osebnimi intervjuji pokaže na močno povezanost kulturnih vrednot in stališč vodilnih rock kritikov z medijskimi reprezentacijami obravnavane skupine. Tu avtor po našem mnenju kljub vsemu preveč poudarja vlogo in pomen enega samega kritika, in sicer Marjana Ogrinca, čeravno je ta v analiziranem primeru daleč najvplivnejši pri vzpostavljanju »posebne reprezentacije subkulture garažnega rocka« (str. 150).

Poleg izogibanja skrajnim obravnavam odnosa med strukturo in delovanjem ter osredotočanja na preučevanje doslej izjemno zapostavljenega področja – proizvodnje kulture kulturnih posrednikov, velja za zaključek kot prednost in presežno vrednost knjige izpostaviti še vztrajanje pri obravnavi kulturnih in medijskih študij kot političnega projekta. Smisel analiziranja vloge

kulturnih posrednikov ima namreč širši domet, in sicer iskanje povezave med njihovo vlogo v proizvodnji kulture in možnostmi vznika emancipatornih praks, ki jih številni kritiki kulturi, še posebej popularni, skorajda po pravilu in vnaprej odrekajo. Ravno to poudarja Bulc: »*Ključno vprašanje, ki nas torej zanima, ni, kako zaustaviti proces poblagovljenja kulture – ker to ni več mogoče –, temveč, kako odkriti tiste pozitivne plati poblagovljene kulture, ki imajo za potrošnike (še vedno) emancipatoren potencial. V občutni meri lahko ta potencial določajo prav sprecificirane kulturne vrednote, prepričanja in delovanja posameznikov, zaposlenih v kulturnoposredniških poklicih*« (str. 14). Skratka, veliko je možnosti za uspešno prakticiranje kulturnih študij in ohranjanje njihovega političnega potenciala, seveda z dovolj kritičnim pristopom (kar seveda velja tudi za druge pristope k medijem in kulturi), in ravno to je poanta, ki jo podčrta *Proizvodnja kulture*.

Literatura:

Aleš Debeljak et al. (ur.) (2002): *Cooltura. Uvod v kulturne študije*. Ljubljana: Študentska založba.

Richard Johnson (1996): *What is Cultural Studies Anyway?* V: John Storey (ur.): *What is Cultural Studies?* Arnold, London, str. 75-114.

Vesna Leskošek

Metka Kuhar: V imenu lepote: družbena konstrukcija telesne samopodobe. Ljubljana: Založba FDV in Center za socialno psihologijo, zbirka Psihologija vsakdanjega življenja, 2003 158 strani (ISBN 961-235-153-8), 3.510 SIT

Telo je zadnji dve desetletji ena osrednjih tem družboslovja in humanistike. Beremo ga lahko kot imaginarno knjigo, ki zadovolji različne interese. Telo je prepredeno s simboli in pomeni, je zemljevid zgodovine, je mesto reflektiranja kulture, je odsev političnega stanja držav in v zadnjih desetletjih odraz lastnih posegov vanj. Jemljemo ga kot projekt, ki ga lahko modificiramo, lahko mu dodajamo in odvezujemo. Telo postaja inertna masa, kombinacija živega (naravne telesne sestavine in tekočine) in mrtvega (umetne telesne sestavine in tekočine). Postavlja se vprašanje, kje se telo konča? So to konci rok in nog ali vrh glave? So odstriženi nohti še naše telo, kako je z izločki (sline, menstrualno krvjo, blatom in urinom) in kako z lasmi? Dopovedujejo nam, da imajo nevidne snovi (t.i. aure, energije) moč, ki presega materialno telo.

Učinek spoznanja, da lahko telo beremo, je viden v množici knjig na temo telesa v knjigarnah po svetu. Delček literature je najti tudi pri nas, vendar količina ne ustreza potešitvi dejanskega interesa, čeprav je treba omeniti, da so domači avtorice in avtorji napisali kar nekaj pomebnih del, ki so referenčna za pisanje o telesu. Nekaj jih je najti tudi v knjigi Metke Kuhar. Naslov njene knjige *V imenu lepote* dobro odseva vsebino, še več pa o njej sporoča naslovnica, na kateri različni ljudje vidijo različna sporočila. Vsi vidijo neverjetno lepo žensko telo, za katerega niso sigurni, da je povsem naravno. Ali pač? Čvrstost prsi in obrazni proporci, belina rok, dolžina trepalnic in vratu zamajajo prepričanje, ki bi bilo še pred dvema desetletjema povsem na strani naravnega. Na naslovnici vidimo žensko, ki spominja na Jezusa Kristusa, s kosom vate za čiščenje obraza (namesto hostije), ki jo z dvema prstoma drži na čelu, kot da bi se želela prekrizati. Ima na prečo počesane lase, ki kažejo razdelitev na levo in desno možgansko hemisfero in tako opozorja na spolne razlike, ki jih lepoti pripisujejo posamezne kulture, predvsem zahodna. Naslovnica sporoča, da je lepota postala nova vera, ki si podreja vedno več ljudi.

Težnje po modifikaciji telesa spadajo na čelo (deli telesa služijo jeziku za izražanje) znanstvenega interesa. Metka Kuhar se teme loti z osredotočanjem na lepotne ideale, ki so se čez

zgodovino spreminjali. Pokaže, da so s telesom manipulirali, ga oblikovali in spreminjali že pred stoletji, vendar takrat z večjo mero bolečine, ki je bila dolgotrajnejša, kot v sedanjem času. »Za lepoto je potrebno potrpeti« se je reklo takrat in se reče še danes. Le da je lepota pomenila različno v različnih časovnih obdobjih. Med Botticellijevo Venero in manekenkami (ali pevkami) danes je velika razlika, še največja v količini mase na višino. Tudi lepoto danes ženske še vedno merijo skozi pogled drugega, praviloma moškega. Ženske si postavljajo vprašanje: »Kakšna naj bom, da me bo opazil, še več, da me bo ljubil?« Ali pa: »Kakšna naj bom, da me ne bo tepel, poniževal in ogrožal mojega življenja?« Razlogi za takšna vprašanja so umeščeni v različna teoretska izhodišča. Nekateri vidijo razloge v ženskah samih (same si interpretirajo pogled ter reproducirajo telesne ideale), v kapitalu (lepotna industrija ustvarja nepopolno telo, da ga lahko izpopolni z vedno novimi izdelki), v moški moči in patriarhalni strukturi, ki ženske podreja in dela odvisne, zato se morajo preživeti s ponujanjem lastnega telesa.

Avtorica opozori, da zahtevanim telesnim idealom ne ubežijo niti moški. Mišičavost in depiliranje telesa postajata norma, ki moške spravljata v podoben položaj, kot ga izkušajo ženske že stoletja. Vendar preberemo tudi opozorilo, da so ideali za moške še vedno manj ekstremni in ne tako obsežni, kot za ženske. Ponujajo več svobode in ne zahtevajo obsežnih lepotnih operacij. Govor o »metroseksualcih« uvršča moške, ki negujejo svoj videz (uporabljajo kozmetiko) v urbane sredine in jih tako razloči od tistih, ki pravega pomena urbanosti ne razumejo. Pri ustvarjanju teh podob imajo ključno mesto mediji. Medijske konceptualizacije podobe Davida Beckhama so urbanosti dale nove razsežnosti. Mediji so tudi tisti, ki promovirajo in postavljajo standarde ženskega telesa. Oglaševanje najpogostejše analizirajo, ko raziskujejo telesne ideale. Mediji telo promovirajo kot projekt, ki ne pozna starosti. Diete, vadba in plastična kirurgija postajajo vedno bolj običajen odgovor za pomlajevanje telesa, da lahko konkurira novim zahtevam trga. Posledice okupiranosti s telesom najbolj pogosto ne rezultirajo v večji sreči, uspehu in osebem zadovoljstvu. Modifikacije namreč niso trajne, velika mera tveganosti pa je spretno prikrita. Izkaže se, da je pogled na telo subjektiven in pogosto ne odraža dejanskosti. Bulimija in anoreksija sta problema, ki polnita sprejemnice različnih terapij in skupin za samopomoč povsod po svetu in vedno pogostejše tudi pri nas. Razvija se nova storitvena industrija, ki blaži stranske produkte teženj po idealnosti.

V zadnjem delu knjige preberemo zanimive rezultate manjše raziskave o tem, kako svoje telo razumejo mlade ženske v Sloveniji. Prevladuje enotno mnenje, da mora biti telo vitko, postavno, z opaznimi mišicami in poudarjenim oprsjem, zagorelo, brez celulita, z lepo kožo, lasmi in zobmi. Takšno podobo so pripravljene pridobiti tudi z operacijami, predvsem pa z dietami in uporabo mnogih kozmetičnih pripomočkov. Mlajše ženske torej so ali bodo učinkovite potrošnice, ki se trudijo do idealov vzpostaviti distanco, vendar moč za to ni v njihovih rokah.

Knjiga je obsežna in pisana v razumljivem jeziku, je zanimiva in zajame velik razpon pojmovne razsežnosti idealov telesa. Čeprav ne ponuja novih refleksij temveč se osredotoča na smiselno uporabo relevantne literature, je lahko zelo dober študijski pripomoček in uvod v temo za tiste, ki se z njo začenjajo ukvarjati. Gre vsekakor za delo, ki bo pustilo sled v širši javnosti.

Roman Vodeb

**Metka Kuhar: V imenu lepote: družbena konstrukcija telesne samopodobe. Ljubljana: Založba FDV in Center za socialno psihologijo, zbirka Psihologija vsakdanjega življenja, 2003
158 strani (ISBN 961-235-153-8), 3.510 SIT**

Knjiga Metke Kuhar *V imenu lepote* predstavlja vrh ti. *študije spolov*, ki tematizirajo telo – predvsem žensko. Skozi izčrpno zgodovinsko deskriptivno analizo in analizo polpreteklih in sedanjih telesno-lepotilnih praks predstavi žensko telo kot trpeče in to prav na račun praks in/oziroma ideologij, ki se navezujejo na lepoto in lepotičenje. Veliko njenih interpretacij, ki se sklicujejo na »priznane avtoritete«, posredno obsoja moške subjekte kot ključne krivce, da se ženske tako fanatično zavzemajo za svoje lepo telo.

Avtorica se v večini poglavij loteva problema ujetosti ženskega telesa v različna kulturna pogojevanja, ki se tako ali drugače nanašajo na telesno lepoto. V uvodu celo napove, da bo skušala razkriti »*globlje pomena tega, zakaj se ljudje v tako veliki meri obremenjujejo s svojim videzom*« – vendar se ukvarja pretežno s tematiko predvsem obremenjevanja žensk s svojim telesnim videzom. Projekt ji v določenem kontekstu celo uspe, čeprav razočara tiste privržence psihoanalize, ki s Freudovimi koncepti (lahko) poglobljeno tematizirajo identične teoretske izzive. Problem lepote človeškega, bolje rečeno ženskega telesa, predstavlja namreč svojevrsten izziv za psihoanalizo. Freud sicer eksplicitno ni tematiziral ženske lepote, je pa o njej (in lepotičenju) posredno spregovoril skozi koncept narcizizma, ki je v osnovi vezan na lepoto ženskega (»preostalega«) telesa, kar avtorica celo bežno omeni. Na žalost pa se Freuda oziroma/in psihoanalize ne dotakne na tak način, da bi do izraza prišli vsi temeljni psihoanalitični koncepti z Ojdipovim kompleksom, kastracijo in narcizizmom na čelu. Prav ti koncepti so ključni za osnovno razumevanje kulturne intervencije v rituale lepotičenja (ženskega) telesa in ostalih telesnih praks, ki so tematizirani v knjigi. Na mnogih odsekih njenih interpretacij ali interpretacij določenih avtoritet, na katere se sklicuje, ko tematizira skrb za videz, (žensko) lepoto, bi bilo mogoče marsikateri indukciji oporekati. Kajti pri prebiranju knjige je namreč vseskozi čutiti tendenciozno obsojanje vseh tistih (kulturnih) *ideologij*, ki vzdržujejo oziroma obnavljajo *lep videz, lepotilne prakse in skrb za (lepo) telo*. Z navajanjem oziroma sklicevanjem na enako misleče avtorje in avtorice bralec dobi občutek, da Kuharjeva govori o »*zadnjih resnicah*« oziroma o *spoznanju* (povezanem s skrbjo za lepo telo), ki mu ni mogoče oporekati.

V knjigi je *skrb za lepo telo* vseskozi (morda nehote oziroma *nezavedno*) poudarjeno predstavljena kot *tiranija, tragična junakinja* pa je *ženska*. Mestoma sicer poudarja, da so marsikateri lepotilne prakse ženske sprejele kot *užitek*, vendar se njen komentar osredotoča na to, da je bila moško-središčna kultura tista, ki je ženskam vsilila tiranijo lepote. Kot alternativna se na tem mestu kaže že omenjena logika, ki je oprta na Freudovo psihoanalizo. Psihoanalitična teoretska alternativa, ki jo je v tem kontekstu mogoče legitimno vpeljati, se namreč nanaša na generalizirano fetišizacijo ženskega telesa s strani moškega. Znamenito povezovanje stopal, ki je bilo nekoč značilno za nekatere azijske kulture Kuharjeva ne poveže s konceptom *falosa* (kot *simbola* oziroma *nadomestne tvorbe za manjkajoči penis*). Prav koncept (transferiranega) *simbola* bi znal razgaliti ozadje oziroma etiologijo marsikaterih telesnih praks – tako moške kot ženske. Tudi s konceptom *simptoma*, kot znanilca »nečesa nezavednega«, bodisi *potlačeno-izrinjenega*, ali zgolj *libidinalnega*, bi lahko nakazali marsikatero etiološko ozadje številnih enigmatičnih telesnih praks. Tako se na primer *ne da vedeti*, ali je res cesar Li Yu iz dinastije Tang samoiniciativno zahteval od dvornih plesalk povezovanje nog v lok, ali pa mu je to zahtevo namignila oziroma »vsilila« kakšna (v *kastracijski kompleks* oziroma *hendikep*) ujeta (ženstvena) ženska. Kajti zdi se psihološko nelogično, da bi si kaj takega samoiniciativno izmislil nek moški. Prav tako se

ne da vedeti niti to, ali so moški nekoč (pred enim ali več stoletji) res erotično oziroma erogeno (v intimnih trenutkih seksualnih predigracij v svojih spalnicah) množično in z užitkom častili fetišizirana ženska stopala, jih seshljali (tako kot ženske penis), ali pa so v takšno čaščenje ujeti le nekateri (klasični) fetišisti. Tako kot današnje hujšanje mladih *debeluš*k ni enovita pobuda ene osebe, niti *debeluš*k samih, tako verjetno nekoč ni bila izključno pobuda mater po povezovanju dekličin stopal v lok – kot navaja avtorica dela – kaj takega se dandanes preprosto *ne da vedeti*. Če pa se razglaša kot *vednost* oziroma *zgodovinska resnica*, se to razglaša s »tihim« ali pa vsaj nezavednim *motivom*.

Marsikje bi bila dobrodošla tudi razmejitev med *vzrokom* in *učinkom*. Avtorica nemalokrat apodiktično spelje določene vzročno-posledične sklepe, ne da bi skušala osvetliti eventualne *nezavedne procese*, za katere se (iz psihoanalize) *ve*, da botrujejo marsikaterim markantnim družbenim oziroma kulturnim praksam – še posebno tistim, ki so vezane na (lepo žensko) telo. Vendar s psihoanalitičnega stališča bode to, da se iz mnogih kontekstov da razbrati, da naj bi bila tendenciozna kultura odločilna pri vpeljavi lepotilnih telesnih praks. Psihoanalitična logika temu nasprotuje – vsaj delno, v enem (esencialnem oziroma dispozicijskem) momentu, saj prepoznavo vplive kulture zgolj kot nekaj (bistveno) spremljajočega – nekaj, kar zgolj zamaje glavni tok dogajanja, ki je psihično pogojen in dispozicioniran na drugačen (anatomsko-kastracijski) način.

Legitimnost naše trditve bi bilo smiselno prav na tem mestu dodatno podkrepiti. Pa poskusimo. Če bi bila kultura res tako markantna pri sugeriranju lepotnih idealov, potem bi paciente, ki jih tarejo določeni simptomi z lahkoto ozdravili zgolj z opozorilom – na primer: »*Ne grizi nohtov, to je grdo!*« Vendar se takšne pridigarske fraze dotaknejo zgolj zavestih norm, nezavednega patosa (dejanskega vzroka) pa ne dosežejo. Da je vzrok nekega (simptomatskega) stremljenja *nezaveden*, pa *vemo* iz klinične psihologije oziroma psihiatrije. Če se torej nevrotskih simptomov ne da zdraviti s prigovarjanjem in sugestijami, potem je nelogično, da bi imelo kulturno »prigovarjanje« in reklamne sugestije tako fatalni vpliv na človeško obnašanje (stremljenje), kakršnega denimo predstavlja skrb za lepo telo ali lep telesni videz. Psihoanaliza »nekaj nezavednega«, esencialnega, dispozicijskega – vezanega na skrb za lepo telo ali lep telesni videz – eksplicitno pokaže. Če bi se resnično radi prebili do odgovora, kaj tiči onstran fenomenov telesne lepote oziroma ženske vizualne podobe, bi morali (vsaj) del študije knjige nameniti *nezavednim duševnim procesom* (in *dispozicijam*), ki zaznamujejo človekovo psihično doživljanje na področju stremljenja k telesni lepoti. *Razrešitev Ojdipovega kompleksa* (v povezavi z razvojem karakterenga ženskega *narcizma* ter širšim kontekstom *kastracije*) je namreč ključni moment, ki (po psihoanalitični logiki) razgalja enigma telesne lepote.

Informacije, ki jih najdemo v knjigi bodo pomagale marsikateremu bralcu oziroma študentu spoznati nekatere zgodovinske oziroma kulturne telesne prakse, ki so povezane predvsem z žensko. Na žalost (in na srečo ideologov določenih družbenih gibanj – v mislih imamo predvsem feminizem) pa knjiga pomaga vzdrževati in reproducirati nekatera *interpretacijska ozadja* telesnih praks oziroma *verjetja*, ki bi lahko bila (po psihoanalitični logiki) radikalno *drugačna*. Vseskozi se med branjem čuti *tiha jeza*, da je ženska v imenu lepote skozi mnoga zgodovinska in kulturna obdobja *trpela*. Moškemu, bolje rečeno, njegovemu telesu, je precej bolj prizanešeno, kar Kuharjeva dobro opazi – toda kaj, ko ne vpelje diskurza penisa. Če bi bil moški na tak način (karakterno) narcističen, kot je ženska, ga bi kultura oziroma oglaševalska industrija in mediji »povozila« na podoben način. Toda moški identitetni in *libidinalni adut ni telo* (tako kot pri ženskah), pač pa *penis* in njegovi *simbolni, falični* atributi. Johan Berger je že leta 1972 lepo (laično) povedal: »*Moški deluje, ženska se kaže*.« Že na začetku 20. stoletja pa je bil Freud bolj ekspliciten in precizen. S konceptom *Ojdipovega kompleksa* (in/oziroma *kastracije*) je utemeljil moško težnjo (infantilno dispozicijo) po »boljšosti« oziroma zmagovanju (tekmovanju), in žensko težnjo po »lejšosti« oziroma podleganju (karakternemu) narcizmu.

Morebiti avtorica sluti, da se bo некоč poglobljeno »spopadla« s študijem Freuda oziroma ključnih psihoanalitičnih konceptov, ki določene (lepotilne) telesne prakse predstavijo v popolnoma drugačni luči. Pričujoča recenzija je nekaj bistvenih replik nakazala – kritični bralec pa naj oceni, (v) kaj bo *verjel*. Kajti v končni fazi, gre vselej za *verjetje*, in tudi nizanju zgodovinskih »podatkov« moramo predvsem *verjeti*. Kakšna je etiologija določene zgodovinske ali kulturne (telesne) prakse (ki se dotika lepote), pa je sicer posebno poglavje. Ne glede na to, pa je na koncu potrebno tudi priznati, da toliko trdega dela in prebiranja (tuje) literature kot v knjigo *V imenu lepote* že dolgo ni vložil kakšen slovenski avtor.

Nikola Janović

Mladen Dolar: O skoposti in o nekaterih z njo povezanih rečeh: tema in variacije. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, zbirka Analecta, 2002
230 strani (ISBN 961-6376-12-8), 2.821 SIT

V knjigi *O skoposti* imamo opraviti z imaginarijem skoposti in njegovimi variacijami, ki jih avtor jemlje iz naše neposredne zgodovine (Sveto pismo), stereotipov (Židje in homoseksualci), filmskega platna (*Seven*) in literarne dediščine (Molière, Dickens, Balzac, Shakespeare). Analitična raven dela nam podaja pogled na genezo samega koncepta skopuha/skoposti in njegove transformacije skozi literarno zgodovinska obdobja. Temo skopuha/skoposti tako spoznamo v enajstih variacijah – sinhronih in diahronih presekih, ki ponazarjajo vrsto strukturiranj kolektivnih in partikularnih podob skopuha/skoposti v času rojevanja evropskega družbenega prostora in humanistične misli ter geneze kapitalističnega ustroja produkcije dobrin. Tema skopuha/skoposti se v analitskem korpusu navezuje na tiste fantazmagorične podobe človeške komedije/tragedije: krščanstva in ustroja kanona grehov, ki krojijo zahodno moralo; židovstva, objekta in subjekta sovražstva v svetu; ekonomsko-kapitalističnega diskurza, kot oderuškega in obrestniškega sistema trgovine in profita; ljubezni in prijateljstva (dar menjava), kot nasprotja ekonomsko-profitnemu diskurzu (pogodba) – torej na tiste fantazmagorične podobe, ki so še danes (vse)prisotne v našem vsakdanu.

Vprašanje, kako razumeti koncept skopuha/skoposti v zgodovini in kateri so tisti zgodovinski nastavki, na osnovi katerih danes razumemo ta isti koncept, se kaže kot osrednje vprašanje artikulacije odgovora v analizi skoposti. Odgovor na zastavljeno vprašanje avtor najde najprej v samem krščanskem kanonu grehov in nato v zgodovinski literaturi, torej tisti literaturi, ki je reflektirala sam pojav skopuštva v svojih literarnih formah.

Če je krščanski kanon sedmih grehov seznam človeških slabosti, torej človeških želja, ki so prestopile »mejo«, potem za greh zadošča že misel. Kajti mišljenje je dejanje, v katerem se generira presežek, ki sega čez mejo norme obnašanja. In ravno v tem se kaže *Etika želje*, ki jo je izpostavil *Lacan*: ne popustiti glede (svoje) želje! Po tem načelu se ravna skopuh – ne popusti glede svoje želje. Prvi klasični primer, ki ga Dolar navaja, je podoba *Moliérovega* Skopuha (1668), ki se ravna v skladu s svojo (Plavtovo) maksimo: še bolj kopiči! *Encore!* – in pooseblja tisto, čemur lahko rečemo fetišistični asketizem bogastva. Asketizem bogastva tako pooseblja paranoično naravnost skopuha pred razsipanjem, nesmotrnim trošenjem bogastva oziroma trošenjem nasploh. Na tem mestu skopuhu vdira njegovo nepopuščanje glede želje, ki se kaže v tiranskem kopičenju (denarja, zlatnikov kot obekta želje), ki izključuje potrošnjo. Ker pa taki podobi skopuha manjka tista uživaška nota – potrošnja, razsipništvo, ki je karakteristična za modernejši čas, Dolar naredi premik k neki drugi podobi skopuha – t.i. postmoderni figuri

skopuha. Ta skopuh v času virtualnega poslovanja, spekulativnega bogastva, v času dematerializacije denarja in bogastva, ne izgubi svoje realnosti. Izgubi le svoj stari fetiš in pridobi novi: trošenje. Trošenje postane korelat skopuštva, kajti brez trošenja ni profita, ni večanja bogastva! Skopuštvo doseže v dialektiki svoje nasprotje – potrošnja in dospe do sebe skopuštvo/trošenje. Ta privilegirana oblika skoposti je tisto, kar Dolar imenuje, formulirano v *Campebellovi* analizi potrošniškega duha, radikalno novo izhodišče sodobnega potrošništva, ki je vpeto v reklamni diskurz, s katerim so generirani novi modusi uživanja in prihranki ob nakupu novih produktov. V bistvu gre za mehanizem z dvojno zanko: za užitek ob trošenju, kot neekonomski užitek, in za užitek pri prihranku, kot ekonomični užitek. Ta odnos ustreza kratkemu stiku, fantazmatičnemu korelatu zapisanemu v *Marxovi* terminologiji menjalne in uporabne vrednosti: potrošnik se ujame v blagu, ki je več kot blago, ko plača ceno, ki je manj kot cena. In ravno s tem dvojnimi nagovorom nastopa skopost kot razvita univerzalna podoba našega časa.

Skopost v diskurzu psihopatologije vsakdanjega življenja Dolar bere skozi *Freudovo* analizo, ki se izteče v neskončno sodbo, kjer je sproducirana resnica zlata (bogastva): bogastvo kot zlato, je drek. Drugače povedano, zlato je iluzija, ki prikriva svojo pravo resnico, namreč da je iztrebek. Analnost je tako postala zastavek menjave – izločanje/zadrževanje, iz katere sledi, da je dvojica trošenje/skopost v zahodnoevropskem konceptualnem imaginariju korelat dvojici *avaritia* (skopost, zadrževanje zase in jemanje)/*caritas* (velikodušne ljubezni in razdajanja). V krščanski mitologiji geste *caritas* bi to pomenilo, da dajemo denar/iztrebljamo zato, da bi si rešili dušo, po drugi strani pa zadržujemo, zbiramo, kopičimo, da se na koncu ujamemo v obsesivno skrb za zbiranje presežka, ki daje največje ugodje in nas popelje v askezo (bogastva). In kaj je ta preseženi objekt? Je ravno presežek uživanja, ki nima pravega korelata in ga zato ni mogoče najti ne v denarju, niti se ga ne da kupiti z denarjem. Zato pa nikoli ne moremo povleči enačaja *denar=drek*, kajti ravno tisto, kar nam omogoča, da rečemo, da je v denarju nekaj več kot denar oziroma, da je v dreku nekaj več kot denar, je ravno tisti »več«, ki je pravi ekvivalent ljubezni. Zato Dolar pravi, da so vse zgodbe o skopuih obenem ljubezenske zgodbe, zgodbe, ki temeljijo na tisti menjavi, o kateri je pisal C.L. Strauss – menjavi dekle za denar: *Ljubezen je meja skoposti najprej v tem neposrednem pomenu, da se skopuh ujame v zanko, ko hoče ljubezen vpreči v svoje račune* (str 66).

Podoba oderuha o katerem govori Le Goff, je ena od podob, ki se veže na pred-kapitalizem. Presežek, o katerem govori Dolar je ravno profit od oderuštva, torej tisti profit, za katerega je Marx povedal, da žene kapitalizem naprej. In ker je kapitalizem smrtni greh *par excellence*, skopost ni nič drugega kot pregreha meščanstva oziroma tisto, kar meščanstvo nasploh definira. Ker pa vemo, da je meščanstvo že zdavnaj izbralo denar, je njihovo življenje obsojeno, da postane del množice denarja-brez-življenj. Delež meščanske zgodbe nista tako le denar kot zaklad skopuha in meščastvo, ampak le-ta v povezavi z mitičnimi potezami židovstva. Te mitične poteze nikakor niso tako nedolžne, saj vemo, da odražajo poteze sovraštva. Žid postane tako subjekt sovraštva kot objekt sovraštva, še najbolj pa postane sam osovražen. Poleg historičnih dokazov iz časa zgodnjega kapitalizma Dolar reinterpretira 12. stoletje kot fatalni val antisemitizma, v katerem so se porodile ideje o židih in židovstvu, ki se ohranjajo še v današnjih časih. In kaj se ohranja? Ohranja se implikacija skoposti z antisemitizmom, ki se kaže v preseženem objektu, v življenjski substanci, v tistem funtu mesa (ima svoj izvor v rimskem pravu), ki je ekvivalent obresti. Dolar zgosti problematiko židovstva-obresti-ljubezni-prijateljstva-sovrštva okoli te fantazmatične metafore, ki spremlja žide. Najdemo jo že v *Shakespearjevem* Beneškem trgovcu (1596-97), kjer sta na delu dve zgodbi (Porzijina izbira snubca in poroka z Bassanijem ter Shylock in njegovo posojilo Antoniju), ki ustrezata omenjeni dvojici *caritas*, metafori krščanstva, in *avaritia*, metafori židovstva. Sam naslov Shakespearjevega dela, kot pravi Dolar, vsebuje ekvivokacijo: kdo je beneški trgovec? In ker smo ugotovili, da je potrebno *caritas* in *avaritia* brati skupaj, moramo v beneškem trgovcu oba akterja preko ljubezenskega zapleta brati skupaj, da bi dobili odgovor. Ker pa je stari problem vseskozi posredi, se ekonomije in ljubezni ne da razplesti brez krvi – *funta mesa*.

Paradigmatska opozicija med *Staro* in *Novo zavezo* je torej vseskozi posredi, in niha med milostjo in ljubeznijo, črko zakona in maščevanjem, torej med caritas in avaritia. In ker smo lahko odrešeni le po milosti in nikoli po pravici, smo postavljeni v precep. Zato je zmotno misliti, da je *Kristus* zastavil funt mesa za nas. Dolar meni ravno nasprotno. Kristus je zastavil funt mesa zase, za odrešitev človeštva in je bil brez milosti pokončan po židovskem zakonu. Torej zastavil je telo za črko (zakona), da bi poravnal dolgove človeštva. Zato milost nastopi kot preseženo dejanje, kot ekvivalent profita, tako da imamo opraviti z objektom kot presežkom, ki pa ima dva obraza: kot nemogoči objekt presežka (funt mesa) in kot sublimni objekt presežka (milost). Ali kot pravi Sv. *Pavel*, Kristus ni plačal za naše grehe, on je logika plačila, kot nam pojasni Dolar, s katero lahko stopimo iz menjave, ki jo je razkrinkal Marx. Torej krščanska gesta caritas ni vpis v logiko milosti, temveč izstop iz nje, je zavrženje logike menjave, v kateri se pokaže pravi jaz post-krščanske držbe: ljubezen brez milosti.

Kaj pa židje in židovstvo? Odgovor je Dolar posredoval z *Marxovo* parafrazo iz »Židovskega vprašanja« (1843): da so s kapitalizmom kristjani postali židje, tako da so univerzalno začeli početi to, kar so od nekdaj očitali židom; žid pa je postal zaveden svojega pravega bistva ravno tedaj, ko je »nehal biti žid« in ni več kazal znakov židovske identitete (str. 212). Učinek tega pa je ravno nasproten. V moderni družbi novega antisemitizma (fašistični antisemitizem) pride do obrata, v katerem »osvobojeni-od-skopušstva-židje« postanejo šele židje, ki so preganjani in osovraženi.

*Na kratko še tole: knjigo toplo priporočam v branje ne le tistim, ki jih zanima psihoanalitski pristop k analizi diskurza, temveč vsem tistim, ki jih zanima bodisi geneza sodobnega koncepta skoposti (kulture potrošništva) in njegove zgodovinske refleksije v literaturi, bodisi židovsko vprašanje ali krščanska stereotipizacija, vprašanje identitete ali sodobna mitologija.

Roman Vodeb

Gregor Starc: Discipliniranje teles v športu. Ljubljana: Fakulteta za šport in Inštitut za kineziologijo, 2003
150 strani (ISBN 961-6405-37-3), 3.700 SIT

Gregor Starc je eden tistih mladih *športologov*, ki si je v svoji knjigi *Discipliniranje teles v športu* prizadeval *vedeti tisto, česar se ne da vedeti* – kajti entuziastične analize nekaterih športnih praks še vedno sodijo v pionirsko fazo. Avtor se loti telesa v športnih praksah in pravi, da je »telo edini materialni dokaz našega obstoja«. Brata Wachowski sta denimo v *Matrici* ravno nasprotno in eksplicitno stopila na stran Descarta in Kanta oziroma trditve, da je »edino dvom tisti, v katerega se ne spleča dvomiti« oziroma »mislim, torej sem (bivam, obstajam)« in da je »resnica (spoznanje) učinek subjekta« (in ne nekaj absolutnega) oziroma da »subjekt proizvaja svoje resnice«.

Apodiktičnosti se Starc mnogokrat ogiba, saj pravi, da se mu »zdi« oziroma da je takšno njegovo »mnenje«. Res je, *spoznanja* se ne da ujeti na tak način, da bi se nekaj vedelo zagotovo. Zato se tudi zdi vprašljivih kar nekaj avtorjevih dikcij – na primer tale: »...telesna vadba predstavlja skrb za izboljšanje telesa prek stroge discipline, ki je od ljudi zahtevala odrekanje in s tem dokazovala njihovo vero in moralno moč.« Pomislek, ki se nam vsiljuje v kontekstu koncepta discipliniranja telesa je tale: telesna vadba bi lahko predstavljala za ljudi predvsem zabavo, užitek in sprostitve, vsaj za nekatere – za tiste v vrhunskem športu tudi naprezanje za zmago. To, da nek zunanji opazovalec trdi, da je telo v tovrstnih telesno/gibalnih praksah disciplinirano sicer drži. Toda to je tudi (logična) posledica oziroma učinek vadbe.

O discipliniranih telesih se spleča (raz)govoriti predvsem takrat, ko vpeljemo pojem oziroma koncept »skrbno načrtovanega« in »tiho pričakovanega« oziroma »spontano učinkujočega«.

Renata Salecl je v delu *Disciplina kot pogoj svobode*, navezujoč se na Jona Elsterja, v kontekstu vzgoje ob koncu 80-ih let govorila o t.i. »bistveno drugotnem stanju« (BDS). Elster je tako v svoji knjigi *Sour Grapes* tej zakonitosti dal ime: *states that are essentially by-products*. Na ta način v kontekstu recenziranega dela, bi lahko mogoče avtor v svojih diskurzih ali ideoloških analizah prišel dlje, če bi ozavestil šibke strani koncepta »discipliniranja telesa«. Koncept discipliniranja telesa namreč postane zavajajoč, če se ne vpelje pojem »skrbno načrtovanega« in »tiho pričakovanega«, ter se ob tem teoretsko ne dotaknemo koncepta izjavljalne oziroma družbene pozicije. Nekritični bralci lahko tako v hipu »kupijo« tovrstno teoretizacijo telesa, ki je z razcvetom feminističnih študij postala modna, kot edino možno.

V paketu telesnega gibanja namreč res vidimo neko posledično discipliniranje. Toda, da bi o tem discipliniranju stekla poglobljena teoretska beseda, je dobro vedeti, kdo to discipliniranje zavestno ali pa nezavedno načrtuje. Drugače povedano za koga drugega jo kuje, načrtuje ali pa diktira. V tem pogledu avtor dejansko pove veliko »drugačnega« in v povezavi športa s fakultetnimi predavalnicami nekaj, kar odstopa od ustaljene ideologije. S tega vidika Starčeve analize nekaterih ideoloških praks niso ustaljeno moteče, temveč dobrodošle. Tudi zato se bodo odslej naprej *mnenja* še bolj kresala, kajti doslej so manjšinsko in drugače misleči bili pogosto simbolično »zažigani na grmadi«. V tem pogledu je avtorjev epistemološki doprinos hvale vreden. Seveda je pri tem skrb, da bo Starčevo epistemološko prizadevanje ostalo osamljeno, povsem na mestu, saj z vidika aktualnih in prevladujočih športnih politik predvsem posvečene izobraževalne institucije, denimo prav *Fakulteta za šport*, prek svojih avtoritativnih vzvodov narekujejo prepogosto enoznačno agendo v polju športa.

Očitno je, da na nekaterih mestih Starcu manjka psihoanalitično razumevanje stvarnosti, oziroma freudovski diskurz, saj se zdi, da je nekritično »kupovanje« Foucaulta povzročilo teoretski zdrs ravno v kontekstu »skrbno načrtovanega« in »tiho pričakovanega«. Nekaj podobnega najdemo tudi pri terminu »diskurz«, ki ga avtor uporablja takrat, ko bi pravzaprav morali dejati *ideologija športa*. Denimo morda bi bilo v kontekstu sokolstva bolje govoriti o ideologiji, ne pa o doktrini. Tako bi lahko podnaslova »Diskurz rekreativnega športa« in »Diskurz šolskega športa« preimenovali v *ideologiji* ene in druge veje športa, pri čemer se bi odprlo široko polje o *manifestni in latentni ter nezavedni ideologiji*, ki obvladuje oba segmenta športa. V mojem videnju je diskurz namreč predvsem »razprava, iz katere mora subjekt izstopiti«, da ga »ne spotakne« nezavedno hotenje ali ideja. Tudi na tej točki bi avtorju dela uporaba Freuda prišla prav. Po drugi strani se toliko bolj navezuje na Foucaulta, ki pa je pojem diskurza resnično uporabljal na podoben način kot Starc.

V že omenjenem »diskurzu šolskega športa« se avtorjeva misel nekoliko zaplete, predvsem pri interpretaciji koncepta »vzgoje«. Zanimive iztočnice na tem mestu daje angleški izraz »education«, ki namreč ne pomeni slovenske institucionalne »vzgoje«, temveč *izobraževanje* (z »vzgojnimi« učinki na osebnost). »Physical education« torej ne pomeni slovensko »športno vzgojo«. Tudi zato bi lahko avtor postavil pod vprašaj celotno konceptualno raven. Slovenski izraz »vzgoja« na angleško govorečem področju pomeni »up bringing« torej »gor-spravljanje«. Denimo ideološko nasičenost »realističnega vzgajanja v vsestransko razvito osebnost ali totalnega človeka«, kar je značilnost marksistične pedagoške paradigme, avtor dela presenetljivo ne omenja. Kljub temu, da je v svojih ideoloških analizah zelo izčrpen je preskok iz dobe sokolstva v današnji čas preširok.

Kot najbolj kritično in komplementarno lahko izpostavimo tezo, da je imperativ športa *zmagati* in ne disciplinirati telo. Drugače povedano *cilj športnikov je zmagati, ne pa disciplinirati telo*. Telo je podvrženo dresuri, treningu ali vadbi zato, da bi športnik zmagal. Ko se avtor opira na antropologa Južniča, je tej dikciji zelo blizu. Pri tem pa smo zopet pri konceptu »skrbno načrtovanega« in »tiho pričakovanega«. Druga kritična antiteza je ta, da avtor prevzema feministično interpretacijo konstrukcije spolov: ideja, da je spolna identiteta kulturno privzgojena. Drugače povedano, točka avtorjevega gledišča je profeministična, pri čemer gre za eno od najbolj popularnih sodobnih

liberalnih ideologij. Zavračanja koncepta »naravnosti«, kar je sicer dandanes v teoretskem neo-liberalizmu modno – do njega je kritičen celo Žižek – so danes pogosta pri številnih psihologih in filozofih. Seveda se tovrstne enigme ne da teoretsko razgaliti do zadnjih tančic dokončno resničnega, zato lahko še danes govorimo o tem, da imamo v znanosti svoja mnenja, pogosto tudi različna. Avtor odločno stoji za svojimi, ne »sedi pa na svojih ramenih« in tudi si ne poskuša »pogledati v tilnik« – kar bi bilo sicer s psihoanalizo in spoznavnim skepticizmom mogoče. Kljub vsemu in tudi zato je Gregor Starc spisal knjigo, ki jo je vredno brati, vredno pa je biti mestoma tudi kritičen do napisanega – kot pri vsaki knjigi.

Olga Dečman Dobrnjič

Roman Vodeb: Subjekt v ideologiji (športa). Trbovlje: Fit, 2002
157 strani (ISBN 961-90852-2-1), 3.255 SIT

Subjekt v ideologiji (športa) je tretja knjiga Romana Vodeba. V njej se loteva ideoloških praks, samega delovanja in narave ideologij, ki jih je moč zaslediti na področju športa. Izhaja iz Althusserjeve teorije ideološke interpelacije. Po tem konceptu je subjekt v ideologiji interpeliran (naslovljen) preko individua v subjekt. Althusserjevski teoretski pristop avtor poskuša obogatiti z nekaterimi ortodoksno freudovskimi psihoanalitičnimi koncepti. Avtor izhaja iz koncepta nezavedne želje in načela ugodja oziroma užitka. Znotraj tega koncepta trdi, da je užitek »tisti«, ki obvladuje tako samega človeka, kot tudi vsa družbena dogajanja, vključno z družbenimi in oblastnimi razmerji. Človekovo zavest, kolektivno podobo in individualni mir postavi v konceptu užitka v vlogo odvisnosti od nadrejenega, močnejšega nezavednega »tistega«, odvisnega od užitka.

Čeprav avtor trdi, da ideologija sama po sebi nima predznaka oziroma da se le-ta vzpostavi šele v odnosu do »že-užitka«, kot sam pravi, v smelem althusserjevsko-freudovskem konceptualnem dispozitivu eksplicitno izpostavlja, da je »pozitivna« družbena vloga ideologije lahko prepoznana v tem, da posamezne individualne subjektove užitke sinhronizira in kompatibilizira z že obstoječim užitkom – torej z »že-užitkom« »že-subjektov«.

Avtor na družbo gleda kot na uživajoči organizem oziroma mehanizem, ki se nezavedno, »samoizroča« gonu po doživljanju čim večje količine užitka. Avtor celo (teoretsko) govori o »aritmetični sredini družbenega uživanja«, ki jo lahko ustrezna ideologija zviša. Pomembno vlogo v tovrstnih družbenih dogajanjih imajo institucije. V institucionaliziranem omrežju družbenih subjektov imajo vse interakcije jasen skupni imenovalec: užitek oziroma željo (kot nezavedno namero) po doživljanju ugodja. Takšen konceptualni oziroma miselni pristop k teoriji ideologije je celo dobro mislen in logičen.

Užitek oziroma načelo ugodja, ki ga je tako strastno teoretsko vpeljal in zagovarjal Freud, je v Vodebovih teorijah okrepljen in se smiselno vtke v teorijo ideologije nasploh. To, da ideologija opravlja funkcijo »normalizacije« družbenih subjektov, se že nekaj časa teoretsko ve. Vpeljava načela ugodja (užitka) v obstoječo althusserjevsko teoretsko paradigmo pa je novost, za katero se zdi, da obstaja že od nekdaj. Vodeb jo eksplicitno izpostavi in reče: »*Težnja po doživljanju ugodja oziroma užitka je tista, zaradi katere se stvari na svetu sploh dogajajo (tako kot se).*« Torej: Užitek je »tisti« (krivec), zaradi katerega se vzpostavi ideologija.

To, da se je avtor odločil dati besedico »šport« v oklepaj, je zagotovo simbolično sporočilo. Svojo teoretsko paradigmo ponuja kot univerzalno. Avtor jo res predstavlja skozi šport – ker mu je ta transfer teorije užitka, če izhajamo iz misli njegovih prejšnjih teoretskih razprav, najbližji, toda paradigma, če jo seveda sprejmemo in priznamo, je evidentna tudi v umetnosti in človeški kulturi nasploh. Prav zato ima ta teoretski kontekst lahko širšo vrednost za teorijo ideologije.

Avtor je v analizah konkreten. Osredotoča se na sedanji ideološki trenutek v športu – na konkretne ideološke prakse in se v razmišljanju dotakne tudi real-socialistične misli in družbenega gibanja. Čeprav je vrednost njegove knjige predvsem teoretska, pa skozi ideološko analizo opozarja na spremembo družbenega sistema in na nove družbene tokove, ki terjajo nove ideološke prakse – takšne, ki ne bodo »štrlele« iz sedanjega domnevno liberalno-demokratskega družbenega okvirja, prežetega z zakoni in konvencijami o človekovih pravicah. Avtor govori o ideološkem »ne-iskanju in statičnosti«, celo konzervativnosti v slovenskem športu v dogodku zgodovinskega preloma, kakršnega je doživela Slovenija v zadnjem desetletju. Vodebna teorija se reflektira v kritiki (nasprotju) ideološkemu pristopu konceptualnih in spontanih ideologov slovenskega državnega in civilnega športa.

Očitno pa je, da avtor ni zgolj teoretik na področju ideoloških mehanizmov, ampak svojo teoretsko angažiranost razširja tudi na splošno družbeno v smislu znanstvene kritike. »Jezijo« ga, kot jih doživlja, sedanje rigidne in statične paradigme športne in vzgojne ideologije športa, ki so identične paradigmam iz sedemdesetih in osemdesetih let, in pa nepripravljenost širše in strokovne javnosti za njihove spremembe.

Za rigidnost oziroma nedinamičnost temeljnih ideoloških mehanizmov krivi prav subjekt – in to teoretsko tudi utemeljuje skozi nekatere psihoanalitične koncepte. Ali je dovolj prepričljiv, naj presodi bralec sam. Pomembno je, da nakaže smer, v katero napoti bralca v razmišljanje. To je smer subjektovega simptoma, torej njegovega užitka in nezavedne želje nasploh. Če bo knjiga postala (teoretsko) odmevna, lahko pričakujemo, da bo odmevna prav zaradi poudarka vpetosti subjektovega simptoma (skozi užitek in nezavedno željo) na družbeno strukturo ter njene mehanizme.

Ko avtor teorizira ideologijo športa oziroma o športu, pride do vprašanj o mehanizmih oblasti, državnega upravljanja in učinkov gospodarstva ravno na točki subjektovega simptoma in užitka. Oporo sicer išče v Foucaultovi teoriji vednosti in moči, vendar je po svoje originalen, saj se poskuša oddaljiti od Foucaulta ravno skozi vpeljavo užitka v ideološki diskurz. Glavni avtorjev teoretski poudarek se nanaša na učinke ideologije, na kompatibilnost in sinergijo učinkov posameznikov in učinkov različnih družbenih skupin. V filozofskem žargonu vpelje termin »žezžitka«, ki dobro predstavi poanto in družbeno funkcijo »pozitivne« ideologije. Iz subjektivnega stališča razkrinkava distinkcijo med »pozitivno« in »negativno« ideologijo ter funkcijo države v kontekstu vladanja in strategije oblasti. Avtor izpostavlja, da bi namesto nadzora nad užitki subjektov oziroma različnih družbenih skupin sodobne oblasti lahko temeljile le oziroma zgolj na dopuščanju ali celo na ponujanju (sublimiranih) učinkov. Avtor teoretsko izpostavlja, da je v gospodarskih praksah oblasti že od nekdaj mogoče jasno zaznati mehanizem »vzajemnost učinkov«, ki temelji na preprosti menjavi: *»Ti meni oblast, jaz tebi užitek.«*

Tudi v odnosu do šolskega vzgojenega aparata poskuša biti avtor alternativen. Z vpeljavo koncepta »ponižno pričakovanega« oziroma »spontano učinkujočega« namesto »skrbno načrtovanega« se skozi teorijo ideologije ponuja kot ideolog prakse. S teoretskimi alternativami s freudovskim predznakom razkrinkava iluzijo o vsemočnosti pedagoških projektov in vzgojnih institucij. Avtor se spotoma dotakne tudi problema učiteljevih oziroma vzgojiteljevih (pedagogovih) nezavednih investicij, dialektiko (identitetnega) užitka v akademskem pedagoškem diskurzu.

Kritičen je tudi do nekaterih pedagoških praks, ki se osredotočajo na ocenjevanje telesa in gibalnih sposobnosti. Vseskozi daje vedeti, da je v ozadju vsakršnih idej subjekt oziroma skupina subjektov, ki skrbi za svoj (identitetni) užitek – in to na mestu oziroma v točki svojega (lastnega) simptoma. Tudi ko predstavi artikulacijo med logiko institucije in nadzorom ter regulacijo otroških teles, je čutiti, da je subjekt s svojim simptomom, učinkom in nezavedno željo tisti, ki v ozadju – torej latentno – diktira in dirigira dogajanje. Tezo o manifestnem oziroma »fasadnem« delovanju institucij in družbenih praks in o skritem oziroma »latentnem« bistvu bralca napoti na psihoanalitično razumevanje logike, kar poudari s stavkom: *»Ni res, da je šola kriva za nevzgojeno mladino! Vzgoja je predvsem odsev družinskih (ljubezenskih) odnosov.«*

Avtor se torej na eni strani ponuja kot teoretik ideologije, po drugi strani pa tudi kot ideolog prakse. S kazanjem na družbene stereotipe se zavzema za družbene spremembe na področju slovenske športne politike, saj ga, kot pravi, moti ideološki anahronizem in ideološko neznajdenje konceptualnih in spontanov slovenskih športnih ideologov – tako civilnih, kot državnih. Morda prenačljeno, vendar odkritostrčno in deklarativno se avtor opredeli za ideologije, ki izhajajo iz civilne družbe in ki nimajo gospodarskih pretenzij. Ali pa? *Subjekt v ideologiji (športa)* je ob *Ideoloških paradigmah v športu (... ko poseže vmes država)* – Vodebovi prvi knjigi – v marsičem pionirsko delo: zaradi svojstvenega poseganja na področje ideologije športa kot občutljivega segmenta družbene kulture deležne posebne pozornosti je ideologija kot taka smiselna, le teoretsko prodreti moramo vanjo in spoznati njeno resničnost.

Lucija Mulej

Herve Le Bras: Kri in gruda: pregled teorij migracij v XX. stoletju.

Ljubljana: Studia Humanitatis, zbirka Varia, 2003

117 strani (ISBN 961-6262-43-2), 2.500 SIT

prevod Mateja Petan

Pričujoča knjiga slika stanje zavesti prejšnjega stoletja; aktualnost pridobi predvsem glede na kontekst novih družbenih formacij, od katerih najbolj v nebo vpijoč je brez dvoma proces globalizacije.

Več na zemljo je stara kot človeštvo samo; historično transparentno dejstvo identifikacije naših prednikov glede na teritorij in sorodstvene vezi, ki so bile neposredno implementirane v takšne in drugačne teritorialne sisteme, pričuje o pomenu grude in krvi. Zato geslo »*Blut und Boden*« gotovo ni naključno, favorizirano pa je zlasti z družbenimi spremembami informacijsko-komunikacijskih tehnologij, kjer govorimo o pojmu ubikvitete (vseprisotnosti). Razdor homogenih enot, kot so nacionalne države, ki se povezujejo v nadnacionalne konglomerate, za filozofijo »*Blut und Boden*« predstavlja vse prej kot tiho grožnjo. Prepoved nošenja muslimanskih rut med francoskimi osnovnošolkami islamskega porekla izpričuje strah pred izgubo heterogenosti (specifičnosti neke avtohtone skupine). Po drugi strani pa račun globalizacije, katere tipični proizvod je homogenizacija (generalizacija) identitet, preferenc in nenazadnje raznorodnih družbeno-političnih diskurzov, kaže na drugačne slike.

Francija in Nemčija sta v diskusijah o »globalni vasi« evropskega prostora očitne izjeme hipnega pregleda. Kar se prve tiče, je teritorialno samo-zavedajoča se država, ki ne dvomi v meje svojega ozemlja, pač pa v pestro sestavo njenih prebivalcev (Baski, Bretonci, Flamci, Alzačani, Korzičani), če izvzamemo za evropski prostor tipično fobijo pred tujci. Po drugi strani pa je Nemčija s svojim germanskim poreklom »avtohtonih« državljanov, torej, kar se tiče krvi, pomirjena, vendar pa ima težave z grudo, saj negotovost ozemlja sega (vsaj kar se tiče časa moderne) v zadnje aktualno obdobje problematike nenehnega spreminjanja mej med letoma 1870 in 1989. Nemčija in Francija imata zgodovinsko utemeljene vezi, ki se prepletajo že več stoletij. Tak primer je Alzacija, ki nas opomni na slovenske razmere. Alzacija – ali pripada germanskemu svetu, ki jo bo zase terjal zaradi krvi, ali pa državi francoski, ki grude ne bo izpustila iz rok? Ali podobno napisanemu – ali Slovenija sodi na južnoslovansko ozemlje ali pač k Avstriji, s katero je kot provinca odslužila časovno morda predolgo tlako?

Vendar pa majhne homogene države niti pod razno ne igrajo stranske vloge, morda celo strateško oporno točko za tisto, »kar v resnici gre«. Primeri majhnih, relativno homogenih držav, so številni. Podobno kot Alzacija in Slovenija, ki sta obremenjeni z ambivalenco, tudi Finska kot

hibrid pretekle zgodovine z Rusijo in sedanje navezave na Skandinavijo daje vtis nikogaršnje zemlje, vmesnega prostora imperialnih držav. Še bolj negotovo usodo najdemo v Nepalju kot vmesnemu ozemlju med Indijo in Kitajsko itd.

Manjše države imajo prednost in apostolsko vlogo medija pomiritve nasprotij, s čimer na videz paradoksalno premoščajo prepade in zagotavljajo kontinuiteto načel *grude in krvi*: tako nemški jezik združuje Alzacijo in francosko državo, Slovenija pa ohranja južnoslovanski jezik in je integrirana v evropsko skupnost. Kri in gruda sta torej pojma, ki imata različne navezave in jasne konotacije. Avtor meni, da »zemlja teži za tem, da prevlada nad krvjo, se pravi trdne meje nad kulturnimi in jezikovnimi skupinami« (str. 9). Z drugim delom izjave, tj. prevlade nad kulturnimi in jezikovnimi skupinami, se antropologi in lingvisti vsekakor ne bi strinjali (na primer ireverzibilnost primarne socializacije, kulturna transmisija, ireverzibilnost lingvističnih kodov, Govorica, Jezik itd.), če izjave seveda ne prezentiramo v drugačnem kontekstu. Kar se tiče obče geografsko-političnega, prejšnja izjava drži. Le Bras jo vpne v diskurz Alzacije in Slovenije, kjer naj se Alzacija vrne k Franciji, Slovenija v isto skupnost z Avstrijo.

Knjigo razdeli na štiri poglavja, kjer se v predgovoru sklicuje na reference novoveškega diskurza. Tu ga zanima pojem populacije in letnica 1752, ko je Hume izraz populacija uporabil v *Političnih razpravah*. Nadaljuje s terminološkim pregledom (uporaba pojma *the number of people* v 17. stoletju in negativna konotacija depopulacije). Stare Grke in njihovo štetje ljudstva primerja z živahnimi in duhovitimi komparacijami sodobne ekološko-(pre)osveščene družbe. Ne gre mimo eshatoloških diskurzov, kjer raziskuje štetje ljudstva po očakih Biblije. Opiše Hobbesovo razumevanje (in izrazito natančnost njegovega tajnika, Perryja, ki je uskladil število in substanco prebivalstva tedanjega časa – v Stari Grčiji namreč niso poznali kategorialnega štetja, pač pa štetje državljanov, ki je ponavadi vsaj za polovico manjše od dejanskega števila). Vsekakor ne pozabi na Malthusa, de Condorceta in de Tocquevilla (enakost, neenakost dobrin). Zanimivost tega poglavja je v pojmu demografije, ki se z razliko od opisanih gesel in terminov ne naslanja na ideologijo, pač pa na »znanstveni študij prebivalstva«, kot pravi sam (str. 13). Zaveda pa se, da je pojem demografije, ki govori o številu oseb danega trenutka na dotičnem ozemlju, kljub vsemu abstrakcija.

V prvem poglavju govori tudi o kolonizaciji in invaziji. To poglavje je specifično, in ni presenetljivo; bralec je prepuščen zgodovinskim dejstvom in duhu časa pozabljene preteklosti, kjer pa je potrebno priznati avtorjevo spretnost v eleganci naracije. V uvodu nas popelje v 19. stoletje, čeprav bralec avtomatično pričakuje daljše potovanje časovnega stroja. Kot Francoz opre na leto 1890, ko je njegov rod stagniral v rasti prebivalstva. Imigracija in z njo povezana naturalizacija pokažeta nacionalni imaginarij, kjer državljanstvo ni zgolj sklicevanje na posamične primere, pač pa sili k razmisleku o tem, kako se določa nacionalna vez in kako se nek narod ohranja.

Z letnico 1865 nas z de Lavergnom prepriča o starodavnih koreninah strahu pred prekomernim naraščanjem prebivalstva, kar radikalizira (vsaj na nivoju pisane besede) Malthus. V tem, konotacijsko negativnem ozračju, se združita dejanskosti v pojmih kolonizacija in emigracija. V tem času Francozom priporočajo strategijo odseljevanja (kljub majhni rasti prebivalstva) in leta 1899 pariško statistično društvo oznanja kolonialno širjenje. Seveda razmeji proces kolonizacije od emigracije, saj sta posledice divergentnih razvojnih premikov. Vendar pa je bila Francija za tedanji čas tipična vsaj kar se tiče manjše rodnosti glede na Anglijo in Nemčijo, in po francoskem prepričanju je emigracija vzrok za kolonialno moč in hkrati razlog za moč neke nacije. Kolonializem tik pred izbruhom prve svetovne vojne da odgovor na problematiko rasnih kategorij (tedanje debate o rumeni in beli rasi), ki je omogočila premestitev političnih antagonizmov v strah pred »rumenci«.

Vendar pa je odlika te knjige zlasti v dejstvu predstavitve strahu »stare Evrope«, kateri rodnost izrazito upada in kjer je nenazadnje že od leta 1865 v spisih Lavergneja jasno, da bodo bolj plodne rase naselile opustošene predele. Med te rase sodijo južnoslovanski narodi, Afričani in ljudje muslimansko-islamskega izvora. To problematiko avtor obravnava v preostalih poglavjih

– *Sistem veznih posod, Ljudstvo in ozemlje ter Arhitektura ljudstev*. Vsem je skupno sklicevanje na reference (post)maltuzijancev, zlasti na problematiko pozitivne evgenike (Francija) ter negativne (Nemčija); slednja je bila radikalizirana s holokavstom. Le Bras kot Parižan in vitez častne legije, kot direktor oddelka za metode in projekcije na INED ter vodja raziskav na Nacionalnem inštitutu za demografske študije skuša demografsko problematiko rešiti zamegljenih ideologij, ki so se zaostrele od druge svetovne vojne dalje. Poudarja, da so Francozi zmanipulirani z ideologijami; to tezo argumentira preko afere Rommel (rivalstvo med Francijo in Nemčijo, 1878), ki je v preobliki afere Bumedien razkrinkala svoj pravi značaj. Sovpadanje podobe umišljenega Francoza in podobe potomca tujca neevropskega porekla ni naključna. Gre za ambivalentno evolucijo ideje o vpadu (sistem veznih posod) ter na drugi strani še vedno aktualne Montesquiejeve geografsko antropološke teorije okolja. V pričujočem delu sledimo zlasti predstavi o tujcu, kjer gre za graditev tradicije, polne predsodkov in rasističnih tendenc *Mein Kampfa*. Torej izrazito aktualno delo v premislek strahu pred *feredami*, pred tujci neevropskega porekla, pred Judi, ki so siva eminenca prostozidarskih lož.

Nemci danes na primer sprejemajo več političnih beguncev kot katera koli druga odprta država na svetu. Ideologija »*tujcev treh koncentričnih krogov*« za Francoze kaže jasno tendenco, ki jo avtor prezentira skozi celotno delo (izsledki Nacionalnega inštituta za demografske študije) in nakazuje možnost, da postajamo tujci v lastnih deželah ne zaradi dejanskega »vdora« tujcev neevropskega porekla, pač pa zaradi pranja možgan, kar argumentira z Ratzelom in Renanom: »*človeška skupina si prilasti neko ozemlje, tako da se poveže zaradi vpliva nejasnih idej*«. Te nejasnosti, ki so skupne kolektivni zavesti neke skupine ali naroda so vsajene tudi z geslom *Blut und Boden*, kjer pogosto eno zmaguje na račun drugega.

Boštjan Šaver

**Nadja Zgonik: Podobe Slovenstva. Ljubljana: Nova revija, 2002
237 strani (ISBN 961-6352-41-5), 16.900 SIT**

spremna beseda Niko Grafenauer

Kot umetnostna zgodovinarica in docentka na Akademiji za likovno umetnost v Ljubljani se Nadja Zgonik ukvarja predvsem z raziskovanjem zgodovine slovenske umetnosti in njenim družbenim statusom. Pričujoče delo predstavlja pomemben dosežek v analizi in historični interpretaciji slovenstva, slovenske narodne in nacionalne identitete. Knjiga je razdeljena na štiri krovna poglavja, v katerih se avtorica posveti vidikom uresničitve slovenstva, nastanku in razvoju umetnostno-zgodovinske metodologije za obravnavo naroda, ikonografiji slovenstva in okoliščinam rojstva naroda. Uvodoma avtorica opozori, da ukvarjanje z narodom kot umetnostno kategorijo v resnici sodi v širši kontekst kulturne politike, zato ga lahko po njenem mnenju označimo s pojmom ideologije, pri čemer izpostavlja, da je v slovenskem narodnem prostoru imel kulturni nacionalizem vlogo pozitivne ideologije, saj je pripeljal do nastanka nacionalne države (str. 9). V tem aspektu hudomušno predlaga, da bi lahko kulturo sedaj, ko je že opravila svoje politično poslanstvo, odrešili službe v politične namene. Po drugi plati Zgonikova že v uvodu razdelja teoretski sociološki aparat, s katerim konceptualizira pojave, kot so narod, jezik, prostor, nacionalizem, ideologija: takšen teoretični aparat ji omogoča skozi celotno delo pronicljivo analizo tematskega področja. Tako na slikovit in jedrnat način povzame teoretsko iztočnico *zamišljenih skupnosti* Benedicta Andersona, *dihotomizacije nacionalizmov* Ernesta Gellnerja ipd. in jih ves čas dopolnjuje s primeri in podobami iz sveta umetnosti.

V prvem poglavju avtorica dela zastavi tezo, da je kulturni nacionalizem preddržavno stanje neke politične ideologije, saj so nacionalizmi v kulturi po njenem mnenju precej starejši pojav,

kot je denimo vključitev nacionalnih idej v politična gibanja. Navaja primer renesančnega nacionalizma v Firencah, ki se je začel instrumentalizirati in institucionalizirati prek razglašanja Florentincev za dediče antične kulture in naslednike starih Rimljanov (str. 18). Ravno nasprotno je obramba nacionalne kulture v nemškem svetu terjala identifikacijo z naravo, gozdom in podeželskimi kmečkimi navadami (str. 20). Slovenski primer ima podobne poteze kot germanski, vendar je zanj še posebej značilna specifika zavesti o pripadnosti skupnosti, ki jo po mnenju avtorice določa še posebej jezik. Hkrati pa se je ravno med prostorom romanske in germanske kulture, ter njunima imperialističnima kulturnima težnjama, razvil pri nas antagonizem, ki je že hkrati pomenil razliko med dvema izključujočima se možnostima. Avtorica povzema frankofonskega švicarskega pisatelja Charles-Ferdinanda Ramuza, ki v svojem obravnavanju problema identitete v razmerju med romanskim in germanskim svetom ne opredeli antagonizma le z različnostjo kulturnih izhodišč, temveč tudi s temeljno razliko med imperialistično in organicistično kulturo, in njunima različnima religioznima domenama (str. 22). V kontekstu slovenstva Zgonikova razvije zanimivo paralelo, ki jo uporablja slovenska literarna zgodovina: v književnosti 19. stoletja ločuje utilitarni in estetski tok. Prvi konstruira umetnike kot ustvarjalce, ki neuko občinstvo razsvetljujejo, zato je potrebno, da je tudi nivo umetnosti temu primeren; pri drugem pa velja, da ne smemo podcenjevati javnosti in morebiti nerazvitega kulturnega okolja (str. 25). Na tem mestu lahko le opozorim, da se podobne dihotomije pojavljajo tudi na drugih ravneh: denimo v kulturnih študijah je že dolgo časa petrificirana distinkcija med elitističnim in popularnim/množično-kulturnim pristopom percepcije kulture. V tej luči pa je še posebej zanimiva historična perspektiva nastajanja evropskih narodov, ki jo podrobno navaja in povzema tudi avtorica knjige. Denimo za Josipa Vidmarja je narodnost posebna notranja urejenost neke skupine, ki ni le abstraktna ideja, temveč živa ustvarjajoča moč in pomemben vidik ohranjanja ljudstva. Nadja Zgonik pri tem podaja dejstvo, da so krščanski socialisti in komunisti na koncept naroda gledali povsem drugače: z vidika univerzalizma rimokatoliške cerkve oziroma internacionalizma delavskega razreda so izpostavljali religiozno oziroma socialno identiteto pred nacionalno. Vsemu navkljub je prišlo z ustanovitvijo države SHS leta 1918 do prvih potez narodne kulturne samostojnosti Slovencev, ki je po mnenju avtorice povezana tudi s prvimi poskusi definiranja nacionalne identitete v slovenski likovni umetnosti.

V nadaljevanju se avtorica posveti tudi nastanku in razvoju umetnostno-zgodovinske metodologije za obravnavo naroda, pri čemer najprej sistematizira nemški koncept *die Stimmung*. Gre za koncept, ki predoča kulturno in mentalno mapo ustvarjalca, in s tem tudi vidik konstrukcije naroda kot takega. V bistvu koncepta gre za razpoloženje, vzdušje ali ujemanje – tako Zgonikova – pri čemer je zajeta celostnost čustvenega doživetja, ki se v človeku oblikuje v odnosu do okolice. Avtorica navaja slovenjenje koncepta z besedo *štimunga*. Obenem pa podaja, da je štimunga tudi filozofski problem, v okviru katerega jo Hegel definira kot krhko hipnost in bežnost vtisa. Pri tem je zanimivo, da običajni življenjski prostor ne omogoča doživetja tega popolnega občutja, štimungo namreč lahko občutimo ali doživimo le na vrhu gore, na obali ali v valovih glasbe (str. 62). Navedeni primer je eden izmed mnogih, s katerim so se po mnenju avtorice pričeli oblikovati pojmi, merila, teoretski pogledi in vrednotenja umetnosti. Tako je pregled konceptualne umetnostne genealogije v svetovnem vidiku v nadaljevanju dopolnjen z umetnostno geografijo in teorijo na Slovenskem: zgodovinski oris se razteza od Žige Zoisa, Riharda Jakopiča, Izidorja Cankarja do Franca Steleta in Naceta Šumija.

V poglavju ikonografija slovenstva je omenjena konceptualna genealogija slovenstva dopolnjena, pri čemer avtorica knjige ugotavlja, da je bila pri slovenski kulturi sicer kot njena značilnost največkrat poudarjena liričnost, čustvenost in zaverovanost vase. Vendar pri tem duhovna identiteta slovenskega prostora ni v enorazpoloženjskosti, temveč je zaradi raznovrstnosti vplivov takšna značilnost identiteta raznolikosti (str. 117). Takšno identiteto je zajemal tudi slovenski kulturni nacionalizem, tudi kot družbena ideologija skupnosti na preddržavni ravni: namreč če lahko narode delimo na državne narode z zgodovinskim in vojaškim ozadjem, in kulturne narode brez

pomembnih političnih prelomnic, potem je slovenski narod nedvomno kulturni narod. Na takšno pogosto uporabljeno iztočnico se opre avtorica, ko se posveti vidikom zgodovinskega mita: tezo podpre tudi s primerom slovenskih narodnih junakov. Denimo liki kot so kralj Matjaž, Peter Klepec, Martin Krpan so po njenem mnenju veliko bolj povezani z naravnimi silami kot pa političnim okoljem (str. 124). Tudi v tem oziru je zanimivo ozadje naravnega mita, kjer Zgonikova ugotavlja navezavo slovenskih impresionistov, kot sta Jakopič in Grohar, na krajino in naravo. Hkrati opozarja, da takšna odločitev izhaja iz identitete tistega naroda, ki se sklicuje na pravico do obstoja po naravnem pravu (str. 127). Pri tem je najbolj zanimivo, da lahko krajina postane prizorišče domovinskih čustev. Nadja Zgonik navaja primer Alp in gorskega sveta, ki je predstavljal veliko odkritje romantičnega časa: opaza, da so pusti gorski svet najprej kultivirali znanstveniki, šele nato umetniki. Tako so gore za časa romantike prvič postale samostojen slikarski motiv v zgodovini umetnosti (str. 128). Morda bi dodal le lastno opazko, da je že italijanski poet Petrarca beležil vtise o svojem vzponu na Mount Ventoux, ali pa Leonardo da Vinci opazke o o gorskem svetu v okolici Monte Rose. Vsekakor pa vzporedno z romantiko v umetnosti predstavlja razsvetljenje v krogu znanosti temelj odkrivanja alpskega in gorskega sveta. Zgonikova navaja, da so alpski pejsaž prvi določili za svoj nacionalni motiv Švicarji, sledili pa so jim ostali alpski narodi, tudi Slovenci. Denimo avtorica pri tem navaja primer domoljubnih pesmi Valentina Vodnika: v zbirki *Pesme za pokušino* je leta 1806 izšla tudi pesem *Veršac*, ki v ustaljeni interpretaciji predstavlja posvetitev neznanemu gorskemu vrhu, ki se spogleduje s Triglavom. Vodnikova izbira alpskih motivov pa je razumljiva tudi z drugega zornega kota, saj se je pesnik leta 1795 povzpел na vrh Triglava, kar je bilo v tistih časih precej bolj nevarno kot danes. V tem kontekstu menim, da ne bi smeli nikakor pozabiti tudi na Valentina Staniča, ki ni bil le izjemen alpinist tistega časa, temveč tudi pesnik, po katerem se je kasneje zgledoval še en pomemben buditelj slovenskega naroda – Slomšek. V luči alpskega pejsaža avtorica knjige izpostavlja tudi znamenitega slikarja Marka Pernharta, ki je bil po rodu Slovenec z avstrijske Koroške, in njegove znamenite panorame s Triglava, Velikega Kleka, Mangarta in Stola (str. 131). Zanj bi lahko dejali, da je vzorni lik slovenskega romantičnega umetnika, za katerega Zgonikova navaja, da je v stiku z naravo razbremenjen družbenih vezi in tako na podlagi razmišljujočega čutenja narave oblikuje spoznanje sveta. Pri tem je narava skrivališče svetega, namreč bolj ko se umetnik po njenem mnenju navezuje na naravo, bolj se zbližuje z bogom: tak odnos do narave pa je poganski in panteističen (str. 134). Avtorica knjige opozarja, da takšne poteze vzpostavljanja pomenoslovja narave pred zgodovino zaznamujejo še danes narodne simbolne figure. V izvrstnem pregledu nas tako seznani z genealogijo današnjih državnih simbolov, kjer stapljata simbolika Triglava in slovenskega morja (str. 136-146).

V zaključnem poglavju o rojstvu naroda Nadja Zgonik ugotavlja, da je organicistična kultura v slovenskem kontekstu pred imperialistično. Tezo podpira s primeri taborskih gibanj za časa slovenskega narodnega prebujenja, ko se politično dogajanje ni odvijalo v zaprtih sobanah, temveč na prostem, v naravnem okolju: družbenost takšnega gibanja je po njeni sodbi izvirala iz narave (str. 166). Kot najbolj značilno prezervacionistično organizacijo na Slovenskem, ki je težila k organicistični identiteti nacionalne kulture, omenja avtorica knjige Slovensko planinsko društvo (SPD), ki si je ob ustanovitvi leta 1893 za eno od svojih nalog postavilo tudi narodnostni program. Kulturni in narodni boj v do takrat ideološko nevtralnem prostoru slovenskih alp je bil tako zaznamovan s krčevitim prisvajanjem planinskih poti, posameznih vrhov, s postavljanjem planinskih koč, slikanjem markacij, in v končni fazi s planinsko fotografijo, za katero že Aleš Erjavec v svojih študijah ugotavlja, da je tesno povezana s slovensko nacionalno identiteto. Vsekakor v takšni konceptualizaciji izstopa že omenjeni Triglav, ki predstavlja v misli avtorice neuklonljivost in nepremagljivost slovenskega naroda: Triglav je stražar, ki nas varuje, in hkrati sidro, ki nas vpenja v domačo grudo.

V pričujoči izvrstni študiji Nadja Zgonik opozarja, da je zgodovinska vloga nacionalne umetnosti v tem, da predstavi narodovo zgodovino kot vrednoto, ki omogoča samorefleksijo tudi v širših združbah, kot je denimo prihajajoča evropska. Da bi pa bi do takšnega koraka sploh

prišlo, je potrebno v prvi instanci konceptualizirati slovenstvo in njegove podobe. Knjiga *Podobe slovenstva* nedvomno predstavlja takšen korak, v katerem avtorica na tenkočuten in sistematičen način vplete institucijo umetnosti in rdečo nit slovenstva, pri čemer pa ji uspe – kot tudi sama opozarja – zavzeti nevtralnou ideološko pozicijo. Vsekakor je potrebno izdatno pohvaliti tudi založnika, saj knjiga s svojo barvno slikovno opremo predstavlja redko izjemo v tovrstni praksi na Slovenskem: le želimo si lahko, da bi luč sveta zagledalo več takšnih del.

Novosti na knjižnem trgu namenjene recenziji (do decembra 2004)

Claude Levi-Strauss: *Divja misel*. Ljubljana: Krtina, 2004.

John Holloway: *Spreminjamo svet brez boja za oblast*. Ljubljana: Študentska založba, 2004.

Eric J. Hobsbawm: *Zanimivi časi – moje doživetje 20. stoletja*. Ljubljana: Sophia, 2004.

ur. Breda Luther, Vida Zei, Hanno Hardt: *Medijska kultura – kako brati medijske tekste*. Ljubljana: Študentska založba, 2004.

Immanuel Wallerstein: *Zaton ameriške moči*. Ljubljana: Založba /*cf, 2004.

ur. Maja Sunčič, Brane Senegačnik: *Antika za tretje tisočletje*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2004.

Maja Breznik: *Kulturni revizionizem – kultura med neoliberalizmom in socialno odgovorno politiko*. Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, 2003.

John Fiske: *Uvod v komunikacijske študije*. Ljubljana: Založba FDV, 2004.

ur. Ivan Svetlik, Branko Ilić: *Razpoke v zgodbi o uspehu – primerjalna analiza upravljanja človeških virov v Sloveniji*. Ljubljana: Sophia, 2004.

Leonardo Benevolo: *Mesto v zgodovini Evrope*. Ljubljana: Založba /*cf, 2004.

Tomaž Krpič: *Kognitivno delovanje človeškega telesa*. Ljubljana: Založba FDV, 2004.

ur. Mojca Pajnik, Simona Zavratnik Zimic: *Migracije, globalizacija, Evropska unija*. Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, 2003.

Ulrich Beck: *Kaj je globalizacija? Zmote globalizma - odgovori na globalizacijo*. Ljubljana: Krtina, 2003.

Pierre Bourdieu: *Sociologija kot politika*. Ljubljana: Založba /*cf, 2003.

Jean-Claude Milner: *Strukturalizem: liki in paradigma*. Ljubljana: Krtina, 2003.

Matjaž Uršič: *Urbani prostori potrošnje*. Ljubljana: Založba FDV, 2003.

ur. Frane Adam, Matevž Tomšič: *Kompendij socioloških teorij*. Ljubljana: Študentska založba, 2004.

ur. Igor Škamperle: *Ars magna: Alkimija med mitom in znanostjo*. Ljubljana: Nova revija, 2003.

Noam Chomsky: *Somrak demokracije*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2003.

Mitja Velikonja: *Mitografije sedanjosti: študije primerov sodobnih političnih mitologij*. Ljubljana: Študentska založba, 2003.

Aleš Debeljak: *Evropa brez Evropejcev*. Ljubljana: Sophia, 2004.

Jan Makarovič: *Antropologija ustvarjalnosti: biologija, psihologija, družba*. Ljubljana: Nova revija, 2003.

Edward Sapir: *Jezik: uvod v proučevanje govora*. Ljubljana: Krtina, 2003.

Benedict Anderson: *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2003.

- Hagen Schulze: *Država in nacija v evropski zgodovini*. Ljubljana: Založba /*cf., 2003.
- Walter Benjamin: *Izbrani spisi*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2003.
- Bogomil Ferfila: *Družboslovni preseki Avstralazije in Indonezije*. Ljubljana: Založba FDV, 2003.
- Franc Trček: *Problem informacijske (ne)dostopnosti*. Ljubljana: Založba FDV, 2003.
- Petra Svoljšak: *Soča, sveta reka: italijanska zasedba slovenskega ozemlja (1915-1917)*. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- France Vreg: *Politično komuniciranje in prepričevanje: komunikacijska strategija, diskurzi, prepričevalni modeli, propaganda, politični marketing, volilna kampanja*. Ljubljana: Založba FDV, 2003.
- Alojzija Židan: *Za kakovostnejša družboslovna znanja – didaktični in znanstveni prispevki*. Ljubljana: Založba FDV, 2004.
- Stanislav Andolšek: *Družbeni odnos kot proces (iz)menjave*. Ljubljana: Založba FDV, 2003.
- Sigmund Freud: *Vic in njegov odnos do nezavednega*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, 2003.
- Cirila Toplak: *Združene države Evrope: zgodovina evropske ideje*. Ljubljana: Založba FDV, 2003.
- Gershom Gerhard Scholem: *Poglavitni tokovi v judovski mistiki*. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Marko Milosavljevič: *Novinarska zgodba*. Ljubljana: Založba FDV, 2003.
- Janez Šušteršič: *Tranzicija kot politično gospodarski cikel*. Ljubljana: Založba FDV, 2003.
- Anton Žabkar: *Marsova dediščina: temelji vojaških ved*. Ljubljana: Založba FDV, 2003.
- Vlado Miheljak: *Spoznavni temelji psihologije*. Ljubljana: Založba FDV, 2003.
- Gisela Bock: *Ženske v evropski zgodovini*. Ljubljana: Založba /*cf, 2004.
- Andre Lacocque: *Misliti Biblijo*. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Michel Vovelle: *Ideologije in mentalitete*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2003.
- Igor Grdina: *Slovenci med tradicijo in perspektivo: politični mozaik 1860-1918*. Ljubljana: Študentska založba, 2003.
- Božo Repe: *Rdeča Slovenija: tokovi in obrazi iz obdobja socializma*. Ljubljana: Sophia, 2003.
- Antonio Negri, Michael Hardt: *Imperij*. Ljubljana: Študentska založba, 2003.
- ur. Niko Toš, Ivan Bernik: *Demokracija v Sloveniji*. Ljubljana: Založba FDV, 2003.
- Uroš Lipušček: *Ave Wilson: ZDA in prekrajanje Slovenije v Versaillesu 1919-1920*. Ljubljana: Sophia, 2003.
- ur. Vlado Miheljak: *Mladina 2000. Slovenska mladina na prehodu v tretje tisočletje*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport, Urad RS za mladino, Aristej, 2002.
- Maja Bučar, Metka Stare: *Inovacijska politika male tranzicijske države*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2003.
- Franc Mali: *Razvoj moderne znanosti: socialni mehanizmi*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2002.
- Paolo Rossi: *Rojstvo moderne evropske znanosti*. Ljubljana: Založba /*cf, 2004.
- ur. Peter Lovšin: *Punk je bil prej: 25 let punka pod Slovenci*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2003.
- Jasminka Dedić, Vlasta Jalušič, Jelka Zorn: *Izbrisani: organizirana nedolžnost in politike izključevanja*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2003.

ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS

Jana Urh

**Body between Observation and Participation:
A Contribution to Anthropology based on Field-work**

Text presents arrival on the field, where ritual as unrepeatabe event is observed and participated in such a way that methodological questions, objectives and problems can be raised. Body as possessed and observed occupies the attention of the anthropologist, while asking “who” and “what” can speak. Body is revealed as mortal one; it exists in the face of death, in the position of liminality, where decisions for politics of emancipation as well as politics of explanation are made. It occupies strategic position for the analyses of gathered material from the field. Author establishes a dialogue with speakers and writers of scientific texts while discussing several paradoxes of participant observation. Field is established as a surface, where body can learn to open a space for action and agency through articulation of differences without transcendence.

Key words: anthropology, fieldwork, participant observation, body, politics of explanation

Joca Zurc

**Gender Differentiation in Sports Syllabus and in
Leisure Motor/sports Activities of Pupils**

This text presents the results of research into the presence of learning differentiation according to gender in physical education lessons (Doupona Topič in Zurc 2003). The purpose of our research was to compare the presence of elements of gender differentiation in the syllabus with the results of a research on the motor/sports activity of male and female pupils attending the primary school. The research was carried out in December 2001 upon the sample of 194 respondents (Pišot et al. 2004a). The research confirmed that connections between the presence of learning differentiation according to gender in physical education lessons and content, frequency and form of the out-of-school motor/sports activity do exist.

Key words: young pupil, leisure, motor/sports activity, physical education, gender differences

Mitja Hafner Fink

**Public Attitudes towards Science and Technology:
Quality of Measurement of these Attitudes in the Frame of Public
Opinion Surveys (the case of Slovene Public Opinion Survey)**

The paper is focused on the quality of measurment of attitudes toward science and technology in frame of public opinion surveys. We are interested in attitudes of “lay

public” or “general public” as measured in the Slovene public opinion surveys in 1995 and in 1999. Two measurement scales were tested. They were designed to measure the following two dimensions of attitudes towards science and technology: a) perception of scientific and technological development’s impact on everyday life of individuals and b) positive/negative expectations with regard to future technological development. Using principal components analysis the validity and reliability of the scales were analysed. In that way latent dimensions behind the scales and consistency of the scales were discovered. On the interpretative level, content validity of the scales was also tested. Results are as follows: a) the scales assure sufficient level of reliability; b) the scales have fulfilled expectations regarding their validity - they measure several dimensions of attitudes towards science and technology and c) in line with our theoretical expectations, scales reveal multi-layered and controversial attitudes of “lay individuals” towards issues of scientific and technological development.

Key words: science, technology, scientific and technological development, attitudes, public opinion, measurement, validity, reliability, principal component analysis

Eva Podovšovnik, Anton Kramberger

Computers and Internet Diffusion Among Elementary School Leavers in Slovenia

The article introduces interdisciplinary concept of technology diffusion, based on economic or sociological tradition, emphasizing the importance of both economic and non-economic factors of the process of diffusion. The article is then focused on empirical analysis of the following dimensions of the process of computers and internet (C&I) diffusion among a selected generation of pupils in Slovenia (those who left elementary schools in 2003, two-stage random sample, $n = 885$ pupils): access to C&I, general attitudes towards C&I, early occupational motivations for learning with C&I, graphical presentations of concept maps on the theme »Computers in my world«, frequency of C&I usage in combination with advance level of the used C&I applications, self-evaluation of the achieved C&I knowledge. Findings reveal that access of the youth to the mentioned technologies is already almost complete, while the shares of their active inclusions in other dimensions of the C&I diffusion decrease quite rapidly. Initial phenomenographic analysis of concept maps (concerning the number of diverse objects and the number of diverse links among them as well as their contents) also found that in comparison to British pupils of similar age the Slovenian pupils lack a more creative imagination of how to use this technology: namely, they have technical rather than social perception of it.

Key words: technology diffusion, s-curve, computers, internet, learning, knowledge, skills, concept map, youth, Slovenia

Irena Bačlija, Kenneth Ka-lok Chan

First time in the European Parliament Elections: Central and Eastern Europe in the 2004 European Parliament Elections

The first European Parliament elections in the new Member States in Central and Eastern Europe demonstrated a profound paradox in terms of being a feedback process of European integration. At the elite level, the accession to the European Union has offered political parties and their leaders both new opportunities as well as a new set of issues with the emergence of a significant divide over the meanings of European integration. At the mass level, however, the first European Parliament elections were ignored by a vast majority of voters. This paper serves as a systematic analysis of the subject. Our objective is three-fold: to explain a lack of interest in the polls, to examine the domestic political dynamics leading to the elections and to consider the implications of the elections for the workings of the enlarged European Union. As for the prospects for European integration, it is important to note that one may no longer assume a supportive cross-party consensus in the new Member States on the EU. Rather, popular antipathy towards the EU is expected to rise.

Key words: elections, European Parliament, turnout, Euroscepticism.

Prvič na volitve za Evropski parlament

Prve volitve novih članic Evropske unije v Evropski parlament so se prikazale kot globok paradoks v smislu povratnega procesa evropske integracije. Pridružitev je namreč na višji (elitni) ravni omogočila političnim strankam in njihovim vodjem tako nove priložnosti kot tudi nove polemike v povezavi s pojavom polarizacije mnenj o pomenu evropske integracije. Na nižji ravni pa je velika večina volilcev volitve v Evropski parlament prezrla ali celo namenoma ignorirala. Ta članek služi kot uvod v omenjeno problematiko. Njegov namen je, kot prvo razložiti pomanjkanje interesa za volitve v Evropski parlament, kot drugo raziskati domača politična gibanja pred volitvami in kot tretje pretehtati kakšen vpliv imajo te volitve na delovanje razširjene Evropske unije. Glede prihodnosti procesa evropske integracije je pomembna ozaveščenost, da vsestarnkarska podpora v novo pridruženih članicah ni več samoumevna. Namesto tega lahko pričakujemo vzpon vpilva evroskepticizma znotraj Evropske unije.

Ključne besede: volitve, Evropski parlament, volilna udeležba, evroskepticizem

Matevž Tomšič

Dilemmas and Quandaries of Democracy Evaluation

In his paper, the author discusses »measurement« of democracy, especially problems and dilemmas emerging as a consequence of specifics of this field of research. In this

context, he stresses three critical moments of evaluation of a state of democracy: problem of validity, problem of reliability and problem of transparency. All of them derive from the qualitative type of evaluation that inevitably contains »subjective« elements. These problems are illustrated through critical examination of some existing research studies – the focus is on reports from Freedom House.

Key words: democracy, evaluation and comparative research, Freedom House.

Hajdeja Iglič

Explaining the Low Level of Generalized Trust in Slovenia

Social capital in Slovenia is, in the comparison with Western European countries, rather low. This rises the question of the mechanisms of how to increase the social capital at the national level. In this article we study the impact of various factors on one specific aspect of social capital, on the generalized trust. On the basis of the analyses of the European Values Survey (1999-2000) and Citizenship, Involvement, Democracy (2002) data we show that Putnam's thesis about the positive effects of vibrant civil society and voluntary associations on generalized trust is not confirmed in the context of Slovenia. Instead, generalized trust is related to the high level of the satisfaction of life and optimism, post-materialist value orientation, and quality of public institutions. The most important institutional source of social capital is the degree of perceived fairness and impartiality, and responsiveness to the public. There is a spillover from trust in institutions of the legal, educational, social security and health systems, and local government to the generalized trust. Political institutions and political actors are rather unimportant as a source of social capital, especially when compared to the impact of so called »street-level bureaucracy«.

Key words: social capital, generalized trust, Slovenia

Ciril Klajnšek

Social exclusion of public servant Oscar V. from the trumpery (»bricolage«) of the Slovenian state administration

The article carries out the controversy of the prevailing concepts of social exclusion through the narrative representation of several years lasting social exclusion of the public servant Oscar V. from the trumpery of the Slovenian post-socialist state administration. It is shown how defective social participation, deprived situation, marginalization, lack of power and curtailed human dignity do not necessary correspond to social exclusion, which is usually considered as connected to the poverty, unemployment, bad living conditions, low degree of education, bad health status and limited access of deprived and marginal group to different life sources. We can see on the concrete case how social

exclusion - together with all the accompanying individual and family problems - can occur inside of the institutionalised state administration praxis. Narrative representation of social exclusion of public servant Oscar V. offers us the insight into the trumpery (»bricolage«) of the institutionalised state administration. Such an inner gaze shows us the existing concepts of social exclusion as suitable to the actual state administration, but completely insufficient from the recent post-modern individual and social identity, individuality, integrity and subjectivity point of view.

Key words: identity, social exclusion, social regulation, state administration, institutions, modernization, Slovenia

Iztok Ostan

Exploitation of Political Activism by Triggering Inhibition Instinct

The research of students statements showed, that there is much labour exploitation in Slovenia and that it has been increasing; it showed also that people are not willing to offer opposition to exploitation unless they are forced by economic distress. Political activists in Slovenia and other developed countries, where the majority is not poor, therefore can't expect the majority supports their resistance to the exploitation. The article enquires the possibilities of a nonviolent resistance against exploitation without the support of masses. Based on the analyses of gandhian forms of nonviolent resistance and personal experiences, the author sets the hypothesis of the possibility of an effective nonviolent resistance (without the support of masses), in which the resistant exposes his own life. Namely during this kind of resistance an instinctive inhibition of exploiter aggressiveness is normally triggered.

Key words: exploitation, student statements, political activism, nonviolent resistance, inhibition instinct.

Primož Krašovec

»Although this is not yet proven«: Characteristic discursive gesture of contemporary institutional racism

In this article we tried to prove that contemporary racism does not need race anymore and that logic of racist ideology is also used to condemn the differences which are usually not perceived as objects of racism. We based our work on the discursive gesture »although this is not yet proven«, which had been discovered recently in media discourse and in discourse of medicine, psychiatry and repressive institutions in Slovenia. This gesture marks the shift in the working of the before mentioned institutions and discourses when they encounter the difference and therefore replace their ordinary ways of work with extraordinary. When they take into account a difference as their ob-

ject, institutions do act without material evidence just on the basis of fantastic danger, which is represented by the difference itself. This danger is ideologically represented as »contagiousness«, which might, without introducing »necessary« measures, harm the »healthy part« of society. Diseases and other malfunctions of the body need to, according to racist ideology, manifest themselves as real punishments for symbolic crimes of the different. This is the reason why institutions do not need any other evidence apart from difference itself for their racist acts.

Key words: racism, difference, danger, symbolic crime, the body.

Frane Adam, Borut Rončević

Developmental Potential of Social Capital: Slovenia in the European Context

The authors are analysing the role of socio-cultural factors of developmental performance. On the basis of their analysis they put forward a thesis that insufficient level of social capital, i.e. generalised trust, co-operation and self-organisation, which has negative impact on their potential for the establishment of project- and associational types of organisation, as well as the creation of intermediary structures, is one of the key problems regarding future developmental performances of Slovenia. This impact is especially evident in those components that demand intensive communication and special (often unconventional) solutions on the basis of spontaneous sociability. According to some indicators from the European Values Study it seems that the situation in Slovenia has improved, but we don't know if accumulated social capital is really circulating and being utilised, especially if the data about the low level of trust are taken into consideration.

Key words: social capital, institutional efficiency, co-operation, trust, socio-cultural factors of development

Tina Verovnik

Slovene Written Language Norm Between Codification and Language Use in the 1950-2001 Period

The study is an investigation into the conception of the Slovene written language norm over the last five decades of the 20th century, which coincide with the preparations for and the publications of the five fundamental codification manuals. The latter have always contributed to the clarification of notions concerning the written language norm, its source and characteristics. Therefore each period, defined by the given manual, is discussed in relation to the polemics and responses of the key authors, which provides an insight both into the broader linguistic situation and the development of the Slovene

post-war normativist thought. The manuals are introduced from the perspective of the selection of the language material that served as the basis for their preparation, and the principles guiding their authors. With regard to their concept of and relation to the usage norm, we can roughly divide them into two groups: the regulative and the constitutive. Understanding of the two approaches and acquaintance with their history as well as their influence or effect upon the language use undoubtedly significantly contribute to the solving of the current linguistic issues.

Key words: Slovene language, written language, language norm, language use, language manuals

Table of Contents

(translations of titles)

Editorial: Disappointments in Institutions in Slovenia	
Anton Kramberger	9

ARTICLES

Body between Observation and Participation: A Contribution to Anthropology based on Field-work	
Jana Urh	15

Gender Differentiation in Sports Syllabus and in Leisure Motor/sports Activities of Pupils	
Joca Zirc	39

Public Attitudes towards Science and Technology: Quality of Measurement of these Attitudes in the Frame of Public Opinion Surveys (the case of Slovene Public Opinion Survey)	
Mitja Hafner Fink	61

Computers and Internet Diffusion Among Elementary School Leavers in Slovenia	
Eva Podovšovnik, Anton Kramberger	81

First time in the European Parliament Elections: Central and Eastern Europe in the 2004 European Parliament Elections	
Irena Bačlija, Kenneth Ka-lok Chan	109

Dilemmas and Quandaries of Democracy Evaluation	
Matevž Tomšič	133

Theme: "Institutional Erosion of Trust in Slovenia"

Explaining the Low Level of Generalized Trust in Slovenia	
Hajdeja Iglič	149

Social Exclusion of Public Servant Oscar V. from the Trumpery (»bricolage«) of the Slovenian State Administration	
Ciril Klajnšček	177

Exploitation of Political Activism by Triggering Inhibition Instinct	
Iztok Ostan	195

»Although this is not yet proven«: Characteristic Discursive Gesture of Contemporary Institutional Racism	
Primož Krašovec	207

Developmental Potential of Social Capital: Slovenia in the European Context	
Frane Adam, Borut Rončević	219

LANGUAGE AND SOCIETY

(ed. by Monika Kalin Golob)

Norma knjižne sloveščine med kodifikacijo in jezikovno rabo v obdobju 1950–2001	
Tina Verovnik	241

ECHOES

System Approach to International Relations Research	
Tit Turnšek	261

Local and Global from sociological and antropological view points	
Zdravko Mlinar	271

IN MEMORIAM

Bryan Ronald Wilson, 1926-2004	
Aleš Črnič	279

BOOK REVIEWS

(ed. by Boštjan Šaver)

David Hume: Naravna zgodovina religije. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Claritas, 2001 / prevod in spremna beseda Frane Jerman (<i>Srečo Dragoš</i>)	283
--	-----

Franco Cardini: Evropa in islam – zgodovina nekega nesporazuma. Ljubljana: Založba /*cf., Modra zbirka – Delajmo Evropo, 2003 / prevod Miro Bajt, spremna beseda Jacques Le Goff (<i>Andreja Prebil</i>)	285
--	-----

Martin Luther: Tukaj stojim – teološko politični spisi. Ljubljana: Krtina, zbirka Temeljna dela, 2002 / prevod Božidar Debenjak (<i>Lucija Mulej</i>)	287
---	-----

Angelo Ara, Claudio Magris: Trst, obmejna identiteta. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Claritas, 2001 / prevod Marija Luisa Cenda, spremna beseda Igor Škamperle (<i>Ksenija Šabec</i>)	289
--	-----

Drago Kos (ur.): Sociološke podobe Ljubljane. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Teorija in praksa, 2002 (<i>Blaž Lenarčič</i>)	291
Srna Mandič, Maša Filipovič (ur.): Stanovanjske študije. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Znanstvena knjižnica, 2002 (<i>Franc Trček</i>)	294
Srečo Dragoš, Vesna Leskošek: Družbena neenakost in socialni kapital/ Social Inequality and Social Capital. Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, zbirka Politike, 2003/ prevod Olga Vuković	
Matej Makarovič (ur.): Socialni kapital v Sloveniji. Ljubljana: Sophia, zbirka Sodobna družba, 2003 (<i>Valentina Hlebec</i>)	296
Vida Milošević Arnold, Milko Poštrak: Uvod v socialno delo. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Scripta, 2003	
Darja Zaviršek, Jelka Zorn, Petra Videmšek: Inovativne metode v socialnem delu – opolnomočenje ljudi, ki potrebujejo podporo za samostojno življenje. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Scripta, 2002 (<i>Tina Kogovšek</i>)	300
Zoran Kanduč: Onkraj zločina in kazni. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Koda, 2003 (<i>Gregor Starc</i>)	302
Jože Ramovš: Kakovostna starost – Socialna gerontologija in gerontagogika. Ljubljana: Inštitut Antona Trstenjaka, SAZU, 2003 (<i>Valentina Hlebec</i>)	304
Tomo Korošec, Monika Kalin Golob, Simona Zatler, Melita Poler, Maca Jogan, Gregor Tomc: Razžalitve v tiskanih medijih. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Znanstvena knjižnica, 2002 (<i>Ilija Tomanič</i>)	306
Jack Goody: Evropska družina. Ljubljana: Založba / <i>*cf.</i> , Modra zbirka – Delajmo Evropo, 2003 / prevod Polona Mesec, spremna beseda Jacques Le Goff (<i>Tina Kogovšek</i>)	308
Jernej Pikalo: Neoliberalna globalizacija in država. Ljubljana: Založba Sophia, zbirka Sodobna družba, 2003 (<i>Andreja Prebil</i>)	310
Andy Miah: Genetically Modified Athletes – Biomedical Ethics, Gene Doping, and Sport. London: Routledge, 2004 (<i>Milan Hosta</i>)	313

Ellis Cashmore: Sports Culture. London, New York: Routledge, 2003 (<i>Boštjan Šaver</i>)	316
Janez Strehovec (ur.): Teorije igre pri Johanu Huizingi, Rogerju Cailloisu in Eugenu Finku. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Koda, 2003 / prevod Seta Knop, Suzana Koncut, Jaša Drnovšek, spremna beseda Janez Strehovec (<i>Milan Hosta</i>)	317
Moritz Csáky: Ideologija operete in dunajska moderna. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, zbirka Vita Activa, 2001 / prevod Klabus Vital, spremna beseda Igor Grdina (<i>Tomaž Boh</i>)	319
Alenka Krašovec: Oblikovanje javnih politik – primeri kulturnih politik v Sloveniji. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Znanstvena knjižnica, 2002 Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije: Slovenski nacionalni kulturni program predlog. Ljubljana: Nova revija, 2000 (<i>Simona Kustec Lipicer</i>)	321
Amelia Jones: Body Art – uprizarjanje subjekta. Ljubljana: Maska/Študentska založba, zbirka Transformacije/zbirka Koda, 2002 / prevod Aleksandra Rekar, spremna beseda Bojana Kunst (<i>Boštjan Šaver</i>)	324
Serge Halimi: Novi psi čuvaji. Ljubljana: Maska, Mirovni inštitut in Inštitut za sodobne družbene in politične študije, zbirka Mediakcije, 2003 / prevod Jana Pavlič, spremna beseda Rastko Močnik (<i>Maruša Pušnik</i>)	326
Josep Fontana: Evropa pred zrcalom. Ljubljana: Založba / *cf., Modra zbirka: delajmo Evropo, 2003 / prevod Miro Bajt, spremna beseda Jacques Le Goff (<i>Tina Kogovšek</i>)	328
Mirjana Ule, Metka Kuhar: Mladi, družina, starševstvo: spremembe življenjskih potekov v pozni modernosti. Ljubljana: Založba FDV in Center za socialno psihologijo,, zbirka Psihologija vsakdanjega življenja, 2003 (<i>Alenka Švab</i>)	330
Janez Strehovec: Umetnost interneta: umetniško delo in besedilo v času medmrežja. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Koda, 2003 (<i>Nikola Janović</i>)	334
Tanja Oblak: Izzivi e-demokracije. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Javnost, 2003 (<i>Boris Kragelj</i>)	336
Sonja Klemenčič, Tanja Možina, Tanja Vilič Klenovšek: Ponudimo odraslim kakovostno izobraževanje – Kazalniki kakovosti. Ljubljana: Andragoški center Slovenije, 2003	

Tanja Možina, Sonja Klemenčič, Valentina Hlebec: Ponudimo odraslim kakovostno izobraževanje – Vprašanja za presojanje kakovosti. Ljubljana: Andragoški center Slovenije, 2004 (<i>Tina Kogovšek</i>)	338
Mirjana Ule: Socialna psihologija. Ljubljana: Založba FDV, zbirka Psihologija vsakdanjega življenja, 2004 (<i>Metka Kuhar</i>)	340
Gregor Bulc: Proizvodnja kulture: vloga in pomen kulturnih posrednikov. Maribor: Subkulturni azil, zbirka Frontier, 2004 (<i>Dejan Jontes</i>)	342
Metka Kuhar: V imenu lepote: družbena konstrukcija telesne samopodobe. Ljubljana: Založba FDV in Center za socialno psihologijo, zbirka Psihologija vsakdanjega življenja, 2003 (<i>Vesna Leskošek</i>)	344
Metka Kuhar: V imenu lepote: družbena konstrukcija telesne samopodobe. Ljubljana: Založba FDV in Center za socialno psihologijo, zbirka Psihologija vsakdanjega življenja, 2003 (<i>Roman Vodeb</i>)	346
Mladen Dolar: O skoposti in o nekaterih z njo povezanih rečeh: tema in variacije. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, zbirka Analecta, 2002 (<i>Nikola Janovič</i>)	348
Gregor Starc: Discipliniranje teles v športu. Ljubljana: Fakulteta za šport in Inštitut za kineziologijo, 2003 (<i>Roman Vodeb</i>)	350
Roman Vodeb: Subjekt v ideologiji (športa). Trbovlje: Fit, 2002 (<i>Olga Dečman Dobrnjič</i>)	352
Herve Le Bras: Kri in gruda: pregled teorij migracij v XX. stoletju. Ljubljana: Studia Humanitatis, zbirka Varia, 2003 / prevod Mateja Petan (<i>Lucija Mulej</i>)	354
Nadja Zgonik: Podobe Slovenstva. Ljubljana: Nova revija, 2002 / spremna beseda Niko Grafenauer (<i>Boštjan Šaver</i>)	356
ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS	363

Monitor ZSA

Revija za Zgodovinsko, Socialno in druge Antropologije

Vol. VI / no. 3-4, 2004

Antropologija krajine

Uvod v problematiko: Bojan Baskar
Gostujoča urednica: Alenka Janko Spreizer

H krajinski antropologiji
Bojan Baskar

Moralna topofilija: pomeni krajin v indijskih oleografijah
Christopher Pinney
(prevod Nina Vodopivec)

Zapiski o vzdušju s terena : razmišljanja o poteh mitoiiskateljstva
Tom Selwyn
(prevod Nataša Rogelja in Igor Rogelja)

Saudade, konstrukcija simbola: »nacionalni značaj« in nacionalna identiteta
João Leal
(prevod Alenka Janko Spreizer)

Prostor, ozemlje, teren. O nekaj francoskih zgledih (XVI. – XIX. stoletje)
Daniel Nordman
(prevod Drago B. Rotar)

Krajine
Anne-Marie Thiesse
(prevod Taja Kramberger)

Ponovno branje, interpretacija in razumevanje krajin: ikonografski pristop
Petri J. Raivo
(prevod Špela Spanžel)

Izdajatelj revije je

TROPOS

**Društvo za zgodovinsko, socialno in druge antropologije
ter kulturne dejavnosti**

Za partizanskim domom 5, SI-1231 Ljubljana
E-mail: monitorzsa@hotmail.com

ISSN: 1854-0376

